

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ

Китоб аз гурӯҳи [Китобхона](#) (дар фейсбук)

гирифта шудааст

ДОҒИСТОНИ МАН

ҚИССА

Душанбе
«Маориф ва фарҳанг»
2012

ББК

Расул Ҳамзатов. Доғистони ман (қисса). Тарҷумаи Абдулло Зокир – Душанбе, «Маориф ва фарҳанг» 2011, 360 саҳ.

Муҳаррир: Мирзо Кенча

Қиссаи «Доғистони ман»-и Шоири халқии Доғистон Расул Ҳамзатов аз гузашта ва имрӯзаи кишвари кӯҳистон бо сабки фасеҳу равон нақл мекунад. Аз ҳар сатри ин китоб самимият ва меҳру муҳаббати суҳанвари бузургро нисбати сарзамини камзаминаш эҳсос ва дарк карда мешавад. Доғистон аз бисёр ҷиҳат ба Тоҷикистон шабоҳат дорад. Аз ин рӯ, хонандаи тоҷик гумон мекунад, ки ин асар аз бузургии Ватани ӯ–Тоҷикистон ва фарзандони барӯмандаш ҳикоят мекунад.

Бо тавсияи Вазорати маорифи ҶТ барои хониши беруназсинфии хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишварамон ба нашр мерасад.

© Нашриёти «Маориф», 2012

КИТОБИ ЯКУМ

---

*Эй мусофир, бигзарӣ гар аз дарам бе илтифот,
Барфу борон, барфу борон дар сарат!
Меҳмоно, гар зи даргоҳам нагардӣ бонишот,
Барфу борон, барфу борон дар сарам!¹*

Катибаи дарвоза

*Агар ту ба гузашта аз туфанг тир андозӣ, оянда ба ту аз
тӯп тир хоҳад парронд.*

Абӯтолиб фармудааст.

---

¹ љумаи шеърҳо аз Аслам Адхам.

БА ҚОЙИ САРСУХАН, УМУМАН ДАР БОБИ САРСУХАН

Чун субҳ бедор мешавӣ, аз қойгаҳ якбора қаста нахез. Аввал хоби дидаатро андеша бикун.

Ба фикрам, ҳатто Худованд ҳам, пеш аз он ки ба муқаррабонаш қиссаи ғариберо ҳикоят кунад ва ё панди тозае фармояд, аввал як чилим тоза карда, бафурсат дуд мекашад ва андеша меронад.

Ҳавопаймо пеш аз он, ки ба парвоз ояд, хеле ғуррос мезанад, баъд онро аз фурудгоҳ кашола карда, ба хатти парвоз мебаранд, сипас баландтар ғуррос мезанад, баъд суръат мегирад ва пас аз ин ҳама ба ҳаво мепарад.

Чархбол суръат намегирад, вале пеш аз он, ки аз замин боло шавад, хеле ғуррос мекунад, шақаррос мезанад, дир-дир меларзад.

Танҳо уқоби кӯҳӣ аз сари шах якбора ба осмони доғвардӣ парвоз мекунад, озодона бол афшонда, торафт баланд мебарояд ва ба нуқтае бадал мешаваду нопадид мегардад.

Ҳар китоби хуб ҳам бояд ҳамин тавр, бе шарҳу эзоҳи дуру дароз, бе сарсухани дилгир оғоз ёбад. Агар барзгови қайсарро аз шохаш надорӣ, аз думаш дошта наметавонӣ.

Инак, мутриб ба даст танбӯр гирифт. Медонам, ки мутриб хушовоз аст, пас чаро ӯ пеш аз он, ки ба хониш дарояд, ин қадар беҳуда захма мезанад? Дар хусуси маърӯзае, ки пеш аз концерт мешавад, дар бораи лексияе, ки пеш аз спектакл мехонанд, дар ҳаққи падарарӯсе, ки домодашро ба қойи якбора сари дастархон шинонда, қадаҳе пеш овардан, насихатҳои дилбазан мекунад, низ ҳаминро гуфтаниям.

Рӯзе муридон¹ ба ҳамдигар шамшери худро таъриф мекарданд. Ҳар кадом мегуфт, ки шамшери ӯ аз пулоди чавҳардор сохта шудааст ва дар рӯяш чӣ сураҳои хикматомезе аз Куръон нақш ёфтааст. Дар байни муридон ноиби Шомили бузург Ҳочӣ Мурод ҳам буд. Ӯ гуфт:

– Дар сояи ғафси чинор нишаста, чӣ баҳс доред? Субҳдам дар корзор мебинед, ки шамшери кадоматон бурронтар аст.

---

¹. Калимаи «мурид» дар Доғистон ба маънои аскар, навкар меояд.

Бо вучуди ин, ба фикрам, худованд пеш аз он, ки ҳикояти худро сар кунад, бафурсат чилим мекашад.

Бо вучуди ин, дар кӯхистони ман одате ҳаст, ки аз таги дар ба асп савор намешаванд. Соҳиби асп аз авул бояд, ки ҷилави аспро дошта барояд. Ин кор, шояд барои он лозим бошад, ки ӯ бори дигар бияндешад, то дар ин ҷо чиро монда меравад ва дар роҳ ӯро ҷӣ пеш хоҳад омад. Кораш ҳар қадар зарур бошад ҳам, ӯ аспро аз ҷилав дошта, солору андешаманд то домани авул меравад ва баъд, пой ба рикоб ниҳодан замон, парида ба кӯҳаи зин менишинад ва бар қоши он ҳам шуда, дар хокбоди роҳ нопадид мегардад.

Ман ҳам, қабл аз он ки бар саманди илҳом савор шавам, бафурсат андеша мекунам. Ман аз ҷилави аспи илҳомам дошта, аз паҳлуяш қадам мезанам ва андеша меронам. Дар сухан таъхир мекунам.

Сухан на танҳо дар даҳони касе дармемонад, ки забонаш лакнатдор аст, ҳамчунин дар даҳони касе низ дармемонад, ки ӯ сухани басе мувофиқ, зарур ва ҳикматомез мечӯяд. Ман гумон надорам, ки бо хирадмандии худ ҳамаро ба ҳайрат мегузорам, вале забонам лакнатдор ҳам нест. Ман сухан мечӯям.

Абӯтолиб фармудааст: сарсухани китоб ҳам мисли хасест, ки кӯхистонизани хурофотпараст ҳангоми дарбех кардани пӯстгини шавҳараш ба даҳон мегирад. Зеро агар ба даҳон хас нагирад, гӯё пӯстин ба кафан бадал мешудааст.

Абӯтолиб боз фармудааст: ман монанди одамам, ки дар торикӣ дари даромад мечӯяд ё одаме, ки дарро дастдаст карда ёфтааст, аммо ҳанӯз намедонад, ки даромадан мумкин, зарур ё на. У ҳалқа бар дар мезанад.

– Ҳой, мардум, агар нияти таоми гӯштдор пухтан дошта бошед, вақти барҳостан шуд!

– Ҳой, мардум, агар нияти талқон кӯфтан дошта бошед, роҳат бихобед, саросема нашавед!

– Ҳой, мардум, агар нияти бӯза хӯрдан дошта бошед, ҳамсоятонро фаромӯш накунед!

Тик-тик, тик-тик.

– Хайр, ҷӣ кунам, дароям ё коратон бе ман ҳам буд мешавад?

Одамиро ду сол лозим аст, то забон барорад ва шаст сол даркор аст, то ки дар сухан таҳаммул омӯзад.

Ман на дусолаам, на шастсола. Ман дар нимароҳам. Ба ҳар ҳол, ман, зоҳиран, ба нуқтаи дуҷум наздиктарам, чунки бароям сухани ноғуфта аз ҳамаи суханҳои гуфта ар-

зишноктар аст.

Китоби нонавиштаам бароям аз ҷамъи китобҳои навиштаам боарзиштар аст. Ин китоб аз ҳама азизтар, аз ҳама муқаддас ва навиштани он аз ҳама душвортар аст.

Китоби нав дараест, ки ман ҳеҷ гоҳ надидаам, вале он маро ба оғӯши кушода даъват мекунад. Китоби нав аспест, ки ман онро ҳанӯз зин назадаам, ханҷарест, ки ман онро ҳанӯз аз наём накашидаам.

Мардуми кӯҳистон меғӯянд: «Беҳуда ханҷар накаш. Ва агар кашиди, бизан! Ончунон бизан, ки ҳам савора бимирад ва ҳам аспаш».

Шумо дуруст мефармоед, мардуми кӯҳистон!

Бо вучуди ин, пеш аз он ки ханҷарро аз наём кашед, бояд омилан бовар дошта бошед, ки вай тез аст.

Китобам, туро солҳои дароз дар замирам парваридам! Ту мисли зане, мисли маҳбубае ҳастӣ, ки дидани уро кас аз дур орзу мекунад, аммо ҳанӯз даст нарасонидааст.

То ҳеҷ ӯ ба ман чунон наздик буд, ки даст дароз кунам, мерасид, аммо дил намекардам, шарм медоштам, сурх шуда, худро канор мегирифтам.

Вале акнун бас аст. Ният кардам, ки далерона равам ва аз дасташ бигирам. Мехоҳам на ошиқи бечуръат, балки марди бебок ва кордида бошам. Ман аспро зин мекунам, се тозиёна мезанам – ҳар чӣ бодо, бод!

Бо вучуди ин, ман аввал ба як пора қоғаз аз тамоқуи дастии худамон андохта, онро бафурсат мепечонам. Агар печонданаш ин қадар нашъа бахшад, кашидани он чӣ кайфе дошта бошад!

Китобам, пеш аз он ки туро оғоз кунам, қиссаи дар ниҳодам пухта расиданатро мехоҳам ҳикоят кунам. Мехоҳам бигӯям, ки бароят чӣ сон ном ёфтам, барои чӣ туро менависам ва мақсади ман аз зиндагӣ чист.

Меҳмонро ба ошхона даъват менамоям. Ин ҷо гӯшти гӯсфанд пора мекунад ва ҳанӯз на бӯйи кабоб, балки бӯйи хуни гарм, бӯйи гӯшти тоза меояд.

Дӯстонамро ба пирхонаи эҷоднам ҳидоят мекунам ва рӯсат медиҳам, ки дастнависҳоямро парешон кунанд.

Агарчи падарам меғуфт: касе, ки дастнависиҳои дигаронро парешон мекунад, монанди шахсест, ки кисаи дигаронро мековад.

Падарам боз меғуфт: Сарсухан ба одами шонапахне монад, ки дар сар кулоҳи калоне дорад ва дар театр пеши ман нишастааст. Агар вай ба ин тарафу он тараф начунбида рост шинад, дарди бахайр. Агар чунбад, ба та-

мошои ман бисёр халал мерасонад ва оқибат қаҳрамро меорад.

Аз дафтарчаи хотирот. Маро бисёр пеш меояд, ки дар мушоараҳои Маскав ё дигар шаҳрҳои Руссия сухан кунам. Аҳли он маҷлисҳо забони авариро намедонанд. Ман аввал дар бораи худ ба забони шикастаи русӣ нақл мекунам. Сипас дӯстонам, шоирони рус, тарҷумаи шеърҳои маро мехонанд. Аммо пеш аз шеърҳои аҳли суҳбат хоҳиш мекунам, ки шеъре ба забони модарӣ бихомам. «Мо лафзи авари, шеъри авари шундан мехоҳем» мегӯянд онҳо. Ман мехонам, вале шеърҳои ман мисли он, ки ҳофизе пеш аз оғози суруд торҳои танбӯрро захма мезанад.

Оё сарсухани китоб ҳамчунин нест?

Аз дафта рчаи хотирот. Вақтҳои дар Маскав хонданам падарам пул фиристод, ки барои худ палтои зимистона бихарам. Тавре шуд, ки пулро харҷ кардаму палто нахаридам. Дар таътили зимистона маҷбур шудам, ки ба Доғистон бо ҳамон либоси тобистон ба Маскав пӯшида омадаам баргардам.

Дар хона назди падарам худро сафед карданӣ шуда, гапҳои бофта баровардам, ки яке аз дигаре бемаънитару ноҷаспонтар буданд.

Баъд аз он ки тамоман даступо хӯрдм, падарам гапи маро бурида, гуфт:

– Исто, Расул. Ман ба ту ду суол дорам.

– Хуб, бигӯед.

– Палто харидӣ?

– Нахаридам.

– Пулро харҷ кардӣ?

– Харҷ кардам.

– Ана, акнун ҳама гап маълум шуд. Модом, ки мақсадро бо ду сухан ифода кардан мумкин аст, барои чӣ ту ин қадар гапи бисёри бехуда задӣ ва чаро ин сарсухани дуру дарозро бофтӣ?

Падар маро чунин таълим меод.

Бо вучуди ин, кӯдаки навзод якбора забон намебарорад. Ҷу пеш аз он ки сухане бигӯяд, садоҳои номафҳум мебарорад. Гоҳе кӯдак аз шиддати дарде мегиряд ва ҳатто модар намедонад, ки кучоии фарзандаш озор ёфтааст.

Оё дили шоир мисли дили кӯдак нест?

Падарам мегӯфт: Вақте ки одамон аз кӯҳ фурумадани рамаро мунтазираанд, аввал шохи саркаро мебинанд, ки вай ҳамеша пешопеши рама мегардад, баъд худи саркаро ва баъд рамаро.

Вақте ки мардум ба омадани дастаи тӯякиҳо ё азодорон чашмдоранд, аввал пайро мебинанд.

Вақте ки мардум ба авул омадани пайкро мунтазиранд, аввал хокбоди кучаро мебинанд, сипас асп ва баъд худи пайкро.

Вақте ки мардум бозгашти сайёдро мунтазиранд, аввал саги ўро мебинанд.

ДАР БОБИ ПАЙДОИШИ ИН КИТОБ ВА МАҲАЛЛИ ИНШО ГАРДИДАНИ ОН

*Кӯдакон ҳам ба мисли калонсолон
хоб мебинанд.*

Катибаи гаҳвора

*Аслиҳаеро, ки як бор ба кор
меояд, тамоми умр гирифта
мегардӣ.*

*Шеъре, ки тамоми умр так-
рораиш
мекунӣ, ба як бор иншо меша-
вад.*

Аз болои авул мурғи баҳорон парвоз мекард. Ҷоё мечуст, ки нишинаду андаке дам гирад. Боме дид васеъ, ҳамвор ва тоза. Болои бом тахтасанге. Мурғ аз фазо фу-ромад ва рӯи он санг нишаст. Духтари ҷолоки кӯхистон мурғро дошта ба хона даровард. Мурғ чун дид, ки аҳли хонадон ба вай муносибати хуш доранд, унс гирифт ва он ҷо оромид. Ба рӯи наъле, ки дар кӯҳнаболори дудхӯрдаи хона кӯфта буданд, лона гузошт.

Оё китоби ман ҳамчунин нест?

Чандин бор ман аз фазои осмони назмам ба пойин, ба ҳамвориҳои наср нигариста, ҷоё мечустам, ки фууромада, андаке дам гирам...

Не, инро ба ҳавопаймое, ки ба фурудгоҳ нишастанаш лозим аст, ташбеҳ додан ҷоизтар аст. Инак, ман давр мезанам, то фуруд оям. Вале бинобар вайрон будани ҳаво фурудгоҳ маро қабул намекунад. Аз доираи васеи даврзанӣ боз ба роҳи рост даромада, парвоз мекунам, замини дилхоҳи ман боз дар поён мемунад... Чунин ҳол бо ман на як бору ду бор рӯй додааст.

Пас, гумон кардам, ки фурудгоҳи мустаҳками бетонӣ на-сиби ман набудааст. Пас, бояд пойи ман беист ба рӯи за-мин қадам занам, чашми ман гӯшаҳои нави олавро буби-над, дили ман беором сурудҳои нав ба нав эҷод кунад.

Мисли ҷуфтронӣ, ки ғарқи тамошоӣ абрҳои шиновар ё турнаҳои даргузар асту худро аз оғӯши ин манзараи дил-

рабо вораҳонида, боз бо ғайрати наве испорро дошта, ба замин ҳам мешавад, ман ҳам аз нав ба сари достони нотамам меништаам.

Оре, ҳарчанд, ки назми худро ба фазои осмон ташбех меодам, вале он мазраи ман, киштзори ман, меҳнати душвори ман буд. Ман ҳеҷ гоҳ насл нанавиштаам.

Рӯзе як мактуб гирифтаам. Мактуб ба номи муҳаррири маҷаллаи бонуфузе буд. Дар омади гап бигӯям, ки муҳаррир ҳам шахси бонуфуз аст. Муҳаррир ҳам мактубро бо суҳанони «Муҳтарам Расул» оғоз карда буд. Хуллас, саросар эҳтироми самими тарафайн буд.

Вақте мактубро кушодам, ба назарам вай чун пӯсти говмеш намуд, ки мардуми кӯҳистон барои хушконидаи болои бом паҳнаш мекунад. Мактубро варақ меадам ва меидам, ки оҳангаш аз садои пӯсти хушк мондани надорад. Фарқ дар ин, ки аз он бӯи тези димоғсӯзи пӯст намеомад. Мактуб бӯе надошт.

Муҳаррир навишта буд: «Идораи маҷаллаи мо ба чунин қарор омад, ки дар яке аз шумораҳои наздиктарин дар бораи муваффақиятҳо, корномаҳо, меҳнати ҳаррузаи мардуми Доғистон матлабе ҷоп кунад. Бигзор ин нақд дар бораи меҳнатдӯстони одӣ, дар бораи корнамоиҳо, орзуи умедҳои онҳо бошад. Бигзор ин нақд дар бораи «фардои» дурахшони кишвари кӯҳистони ту, дар бораи анъанаҳои қадимаи он бошад, вале асосан – дар бораи «имрӯзи» фирӯзи он. Мо ба ҳамин хулоса омадем, ки чунин матлабро ту аз ҳама хубтар навиштан метавонӣ. Жанраш – аз рӯи салоҳиди худат: ҳикоя, мақола, очерк, як силсила лавҳа. Ҳаҷми матлаб 9-10 саҳифаи ҷопӣ, муҳлаташ 20-25 рӯз. Умедворем ва пешаки миннатдорем...»

Як вақтҳо духтарро, аз худаш напурсида, ба шавҳар меодам, яъне, агар бо ибораи имрӯза бигӯем, бо амри воқеъ рӯ ба рӯяш мекардам. Аммо он замонҳо ҳам дар кӯҳистони мо касе ҳаҷ надошт, ки тӯи зангири писарро бе ризояти худи ӯ гузаронад. Мегӯянд, ки ба ин кор боре як сокини Гидатли ҷурбат қардаст. Оё муҳаррири муҳтарами маҷалла аз авули Гидатли аст? Худаш ҳамаро ба ҷойи ман ҳал қардаст... Оё ман розӣ мешавам, ки дар бораи Доғистонам дар ҳаҷми нӯх саҳифа ва дар муддати бист рӯз ҳикояте нависам?

Қаҳрам омад, он мактуби бароям таҳқиромезро як сӯ ҳаво додам. Баъди ҷанд вақт телефони ман чунон беором занг задан гирифт, ки гӯё ин телефон не, мурғи нав тух-

мкарда бошад. Бешак, аз идораи маҷалла телефон мекарданд.

– Салом, Расул! Мактуби моро гирифтӣ?

– Гирифтам.

– Фармудаи мо чӣ шуд?

– Ман, вай... Кор бисёр... Ҳеҷ вақт намеёбам.

– Не, нахонд, Расул? Ҷойи гап ҳам нест. Охир, нашри маҷаллаи мо қариб миллион нусха аст, онро дар хориҷа ҳам мехонанд. Хайр, агар дар ҳақиқат дастат банд бошад, мо ба наздат одам мефиризем. Ту баъзе қайду шарҳатро медихӣ, он тарафашро худаш дуруст мекунад. Баъд хонда, каму беш ислоҳ мекуни ва имзо мегузори. Ба мо аз ҳама муҳиммаш имзои ту!

– Бигзор чашми касе ки тоқати меҳмон надорад, кӯр шавад! Агар касе меҳмонро бо рӯи турш ё абруи пурчин пешвоз гирад, бигузор дар хонааш на пири насиҳатгаре монад, на ҷавони насиҳатшунав! Мо ба меҳмон ва меҳмондорӣ чунин ақида дорем. Вале, аз барои Худо, ба назди ман Салихаловро¹ нафиристед. Ман дафи худро бе вай ҳам тафсонида метавонам. Ба кӯзаам низ худам даста сохта метавонам. Кас нахорад пушти ман, чун нохуни ангушти ман!

Гуфтутӯи мо бо ҳамин анҷом ёфт. Вассалому валкалом! Ман рухсатии якмоҳа гирифта, ба авули худам Сада рафтам.

Сада!.. Ҳафтод оташдони гарм. Ҳафтод мӯрие, ки дуди кабудчатобаш ба осмони софи кӯҳистон мепечад. Хонаҳои сафед дар рӯи замини сиёҳ. Дар дами авул пешу атрофи хонаҳои сафед мазраҳои ҳамвори сабапӯш. Дар паси авул шахҳо сар бардоштаанд. Сахраҳои тирагун болои сари авули мо тӯда шудаанд, мисли бачаҳое, ки ба рӯи боми ҳамворе чамъ омада дар поён, дар рӯи ҳавлӣ тӯй тамошо мекунад.

Ба авули Сада омадаму мактуби падарам, ки аввалин бор Маскавро дида, ба мо навишта буд, ба ёдам расид. Пай бурдан душвор буд, ки падар дар мактубаш ҷидди гап мезанад ё шӯҳи мекунад. Ў аз дидани Маскав ҳайрон шуда, менавишт:

«Ба назар чунин мерасад, ки дар ин ҷо, дар Маскав, ба оташдон алав намеронанд, хӯрок намепазанд, чунки ман ба девори хонашон таппакчаспони занҳоро намебинам, аз

---

¹. Агар аварҳо «кор лӯр аст» гуфтани шаванд, чунин мақол меоваранд: «Монанди дафи Салихалов»

болои боми хонаҳо телпаки Абӯтолиб барин печида баромадани дудро намебинам. Дар болои бом кулӯхқӯб ҳам намебинам. Надидам, ки масквагиҳо дар болои бомашон алаф хушк кунанд. Охир, онҳо алаф хушк накунанд, ба говашон чӣ мехӯронанд? Зане надидам, ки як банд хас ё алафро пуштора карда мерафта бошад. Ягон бор овози сурнай ё садои дафро нашунидам. Гӯё ки чавонҳои ин ҷо зан намегиранд ва туй намекунанд. Дар кӯчаҳои ин шаҳри ғалатӣ ҳамин қадар гаштаму ягон сар гӯсфанд надидам. Аҷабо, вақте ки ба остонашон меҳмон қадам менамояд, ин масквагиҳо чӣ мекушанд? Ба пеши пойи меҳмон гӯсфанд накушанд, пас, ўро бо чӣ пазирой мекунанд? Не, ман ин хел зиндагониро орзу намекунам. Ман дар авули худам Сада зиндагӣ кардан мехоҳам; он ҷо бо занам хинкали¹ серравғану сир фармуда, ишкамсерӣ хӯрда метавонам...».

Падарам Маскавро бо авули худаш муқоиса карда, бисёр камбудии дигаре низ ёфтааст. Вақте ки ў ба девори хонаҳои Маскав таппак начаспонидаанд мегуфт, албатта, шӯҳӣ мекард, аммо вақте ки авулҷаи худро аз чунин шаҳри бузург авло мешуморид, шӯҳӣ намекард. Вай Садаро дӯст медошт ва ба пойтахти ягон мамлакати дунё иваз намекард.

Сада азизи ман! Инак, ман ба наздат аз он ҷаҳони беҳудуде ки дар вақташ падарам «камбудии» бисёри онро ёфта буд, омадам. Ман ин ҷаҳонро давр зада, бисёр чизҳои аҷибу ғариб дидам. Чизҳои зебо ончунон зиёд буданд, ки нигоҳам парешон мешуд ва намедонистам кадоми онҳоро тамошо кунам. Чашмам дам ба як қасри мухташам, дам ба қасри дигаре, дам ба як чехраи зебо, дам ба чехраи дигаре меафтод, вале медонистам, ки чизҳои дидагиам ҳар қадар зебо бошанд, фардо аз ин зеботарашро хоҳам дид... Медонӣ, ҷаҳон поён надорад.

Бигузур обидаҳои Ҳиндустон, аҳромҳои Миср, қасрҳои атиқай Италия маро бубахшанд, бигузур роҳҳои пуршукӯҳи мошингарди Америка, гулгаштҳои Париж, боғҳои Англия, кӯхсори Швейсария маро бубахшанд, бигузур санамҳои Полша, Япония, Рим маро бубахшанд. – Ман шуморо бо ҳавас тамошо мекардам, аммо дилам ором буд ва агар ноором гардад ҳам, на ба ҳадде ки ҳалқам хушк шаваду сарам чарх занад.

Пас, чаро ҳозир ин ҳафтад бунаи дар кӯхпояҳо

---

¹. **Хинкал**—як навъ хӯроки кафкозии мантумонанд, ки аз гӯшту равғани гӯсфанд ва сирӯ олуца мепазанд. (Мутарљим).

паноҳёфтаро аз нав дида, дилам ба ҷунбиш омад, чунон ба ҷунбиш омад, ки қафаси синаам тангӣ кард, қабурғаҳоям ба дард омад, чашмонам сиёҳ рафт, сарам чарх зад, гӯё ки бемор ё маст бошам?

Наход, як авулчаи Доғистон аз Венетсия, Қоҳира ё Калкатта зеботар бошад? Наход, авардухтаре, ки як дарза ҳезум ба дӯш бо пайроҳаи деҳа қадам мезанад, аз духтари сарвқадди малламӯйи скандинави хушрӯтар бошад?

Сада! Ман дар киштзорҳои ту қадам мезанам ва шабнами сахаргоҳи пойҳои шалпаргаштаи маро мешӯяд. Ман дасту рӯйи худро ҳатто дар оби дарёчаҳои кӯҳӣ напушта, дар оби чашма мешӯям. Мегӯянд, ки об нӯшӣ, аз чашма нӯш. Инчунин мегӯянд – падари ман ҳам мегуфт, – ки мард дар ду ҳолат ба зону менишинад: хангоми об нӯшидан аз чашмасор ва гул қандан аз гулзор. Сада, ту ҳамон чашмае ҳастӣ, ки ман пешат ба зону нишаста, лаб ба лабонат мениҳам ва ҳарисона аз оби ту нӯш мекунам.

Сангеро мебинам ва ба назарам дар рӯяш сояи тунуке менамояд. Ин соя манам, чунон ки сӣ сол пеш будам. Ба рӯйи санг нишаста, гӯсфанд мечаронам. Дар сарам кулоҳ жӯлидамӯй, ба дастам калтаки дароз, пойҳоям чангу хоколуд.

Пайроҳаеро мебинам ва ба назарам дар рӯяш сояи тунуке менамояд. Ин соя ҳам манам, чунон ки сӣ сол пеш будам. Бо коре ба авули ҳамсоя мерафтам. Падарам фиристода буд.

Дар қадам худ бо худ, бо бачагии худ, бо баҳорону борон, бо гулистону хазони худ вомехӯрам.

Либосамро кашада, танамро ба таки обшор медорам. Об аз нӯки шах паридаву ҷаҳида, ҳазор бор пош мехӯрад ва боз мавҷҳои парешон ба ҳам омада, бар китфони ман, бар дастони ман, бар сари ман мерезад ва боз пош мехӯрад. Души меҳмонхонаи «Қасри шоҳ»-и Париж дар пеши обшорҳои ширгуни кишвари ман бозичаи ночизи пластмассӣ асту бас.

Обе ки аз дарёчаи кӯҳӣ чараён гирифта, ба қабати сангҳо мефарояд, рӯзи дароз дар ин ҷо гарм мешавад. Ваннаи нилгуни меҳмонхонаи «Метропол»-и Лондон дар пеши ваннаҳои кӯҳии ман табақчаи ночизест.

Оре, дар шаҳрҳои калон пиёда қадам зада гаштанро дӯст медорам. Аммо баъди панҷ-шаш сайругашти дуру дароз шаҳр ба назарам шинос менамояд ва шавқи тамошоӣ дар дилам кам мешавад.

Инак, ҳазорӯм бор аст, ки дар тангкӯчаҳои авули худам

қадам мезанаму аз дидораш сер намешавам, хаёлам, ки беист қадам занам.

Ин дафъаи омаданам ба ҳар хонадон сар даровардам. Дар назди ҳар оташдони алавдор, дар назди ҳар оташдоне, ки хокистараш ҳанӯз гарм ё кайҳо сард шудааст, сари сафедиафтодаю ба хокистар монандгаштаи худро фуруд овардам.

Ман дар сари гаҳвораҳое меистодам, ки даруни яке писар ё духтари кӯхистонӣ даступо мезад, дигаре агарчи холи буд, ҳанӯз гармӣ дошт, кӯрпачаву болиштҷаи сеюмӣ кайҳо сард гашта буд.

Дар сари ҳар гаҳвора меистодаму ба назарам мерасид, ки андар он худӣ ман хобидаам ва ҳама гапу қор ҳоло дар пеш аст: ҳам пайроҳаҳои кӯҳӣ, ҳам роҳҳои фарохи Рус, ҳам роҳҳои калони автомобилгарду фурудгоҳҳои мамлакатҳои дурдаст.

Кӯдаконро алла мегуфтам, ба гӯшашон суруд мехондам ва бо ин сурудҳои одии ман онҳоро хоби ширин мебурд.

Қабристонӣ Садаро низ зиёрат кардам. Он ҷо қабрҳои кӯҳнаи алафзерқарда бо қабрҳои наве, ки бӯйи хоки нав медиҳанд, ҳамшафатанд.

Дар хонаҳои азодор сокиту сархам менишастам, дар тӯйҳо бо шавқ мерақсидам. Бисёр нақлу хикоёти то ҳанӯз нашунидаамро мешунидам. Бисёр гапҳое, ки медонистаму фаромӯш кардам, аз нав ба ёдам меомад, аз ниҳонхонаи торики хотираам падидор мешуд...

Он ҷӣ нав аст, бо чашми худ меидам ва он ҷӣ кӯҳна аст, мешунидаму ба ёд меовардам ва хаёлотам мисли риштаҳои рангине буд бар дуки бузурге печида. Ман он қолини зебоеро пеши назар меовардам, ки аз риштаҳои рангоранг бофта бошанд.

*Дирӯзакак ба лонаи мургон ҷаҳон будам,
Дар теги шах нишаставу парвардаам ҳавас.
Фирӯзачашму сахт-инон ишқ омада,
Аз баччагӣ раҳонд, шудам марди воярас.
Дирӯзакак шинохтаам хешро бузург
Як марди мӯсафеди хирадманди рӯзгор
Ишқ омаду табассуми сода ба ман намуд,
Гаштам зи нав ҷу баччаи шармини сарфарор.*

Оре, достони ишқро ҳанӯз анҷом надодаам. Қиссаи ҷавоневу духтаракест ин дoston. Ҷавон – манам.

Қаҳрамони асосӣ – муҳаббати ман. Достонро анҷом бояд дод! Вале дар дилам як ҳиссиёт пайдо шудааст, ки гуё барқияи ташвишангезе гирифтаам ва бояд ҳама корро партофта, ба фурудгоҳ шитобам.

Ё ин тавр мешавад, ки кӯҳистонизане пагоҳии барвақт ба оташдон алав мемонад. Ҳӯроки шабмондари, ки тамоми аҳли оила сер мешавад, гарм карданист. Аммо ногоҳ аз дар меҳмон даромада меояд. Ҳӯроки шабмондари бардошта монда, таоми нав пухтан лозим.

Ё ин тавр мешавад. Дар тӯй ҷавонон ба паҳлуи домод, ки рафиқ ва ҳамсолашон аст, менишинанд, аммо нохост лозим мешавад, ки хеста ҷояшонро ба одамони калонсол бидиҳанд.

Ё ин тавр мешавад, ки дар меҳмонхонаи мӯйсафедон бачаҳо низ бозӣ доранд. Баногоҳ бачаҳоро аз меҳмонхона мебароранд, зеро мӯйсафедҳо маслиҳати муҳимме доранд.

Баъзан гумон мекунам, ки ман сайёд, моҳигир, човандозам: фикру хаёли худро сайд мекунам, онҳоро медорам, зин мекунам, маҳмез мезанам. Вале гоҳо гумон мекунам, ки ман оҳуви моҳиву аспам ва баръакс, фикру хаёл, андешаву ҳиссиёт маро мечӯянд, медоранд, зин мезананд ва пеш меронанд.

Оре, фикру ҳиссиёт, монанди меҳмони кӯҳистон, бе таклифу бе хабар меоянд. Аз чунин меҳмон на пинҳон шуда ҳалосӣ меёбӣ, на гурехта.

Дар кӯҳистони мо меҳмони калону хурд, муътабару номуътабар нест.

Меҳмони хурдтарин ҳам барои мо муътабар аст, аз кучо будани ӯро напурсида, дар тақи дарвоза пешвозаш мегирем, ба пешғаҳи хона, болои чор қабат кӯрпача мешинонем.

Меҳмон ба кӯҳистон ҳамеша ногаҳон меояд. Аммо ҳаргиз нохост нест, вай моро ҳеч гоҳ дар ғафлат ёфта наметавонад, чунки мо меҳмонро ҳамеша, ҳар рӯз, ҳар соат, ҳар дақиқа ҷашмдорем.

Фикри навиштани ин китоб ҳам, мисли меҳмони кӯҳистон, ба сарам омад.

Ё ин тавр мешавад. Аз бекорӣ танбӯрро аз мех мегирӣ захма мезанӣ, ки чӯр аст ё на. Ҳамин дам якбора сурӯде ба ёдат меояд ва захмаҳоят ба оҳанге табдил мешаванд: садоҳои мураттаб баланд шудан мегиранд, гузаштани шабҳову дамидани субҳро пай набурда, пайваста мехонӣ.

Ё ин тавр мешавад. Чавоне ба авули ҳамсоя ба ягон кори муқаррарӣ мераваду аз он тараф зан гирифта, ўро ба пушти зини аспаш савор карда меорад.

Муҳтарам муҳаррири маҷалла! Ман хоҳиши дар мактуб изҳоркардаатонро иҷро менамоям. Ба қарибӣ навиштани китоберо бахшида ба Доғистон сар мекунам. Лекин маро бубахшед – онро дар муҳлати муқаррарнамудаи шумо, эҳтимол, буд карда натавонам. Ман пайроҳаҳои бисёреро бояд тай намоям, пайроҳаҳои кӯхистони мо хеле борик ва нишебӯ фарозанд.

Кӯхҳои кишвари ман аз дур ҳамчун алмоси носуфта асрорангез ҷило медиханд. Барои саманди ман майдон фарох аст. Вай ба дараи танги таъйинкардаи шумо даромадан намехоҳад.

Доғистонамро ман ба он нӯҳ-даҳ саҳифаи шумо коғазпеч карда наметавонам. Ман «дар бораи муваффақиятҳо, дар бораи корҳои нек, меҳнати ҳаррӯзаӣ мардум», «дар бораи меҳнатдӯстони одӣ, дар бораи корнамоиҳо, орзую умедҳои онҳо», «дар бораи фардои дурахшони» кишвари кӯҳӣ ва анъанаҳои қадими он, асосан дар бораи «имрӯзи» фирӯзи он «материал» навишта ҳам наметавонам.

Қалами нозуки ман ин борро бардошта наметавонад. Як қатра ранги қалами ман ҳам дарёҳои бузурги ором, ҳам мавҷи пуртуғени дарёҳои кӯҳӣ, ҳам тақдири ҷаҳониён, ҳам тақдири як одамро дар худ гунҷонда наметавонад.

Паранда калон бошад – хунаш ҳам зиёд, хурд бошад – хунаш ҳам кам. Паранда чӣ қадаре бошад – хунаш ҳамон қадар.

Меғӯянд, ки донакеро тасодуфан партофтаанд, тасодуфан ба каллаи оху рафта афтидааст ва аз он шохи зебои оху сабзидааст.

Меғӯянд, ки агар Алӣ намебуд, Умар ҳам ба дунё намеомад. Агар шаб намебуд, рӯз ҳам намешуд.

Меғӯянд:

- Ту дар кучо зода шудай, уқоб?
- Дар тангное.
- Ту кучо парвоз дорӣ, уқоб?
- Ба осмони васеъ.

ДАР БОБИ МАЪНӢ ВА НОМИ ИН КИТОБ

*Ҳам пайки фараҳмандии идона ба-
рорад,
Ҳам дарҷ дар ӯ шевану фарёди му-
сибат*

Катибаи нокус

*Додош далеру ҳақпараст инсон буд.
Ҳамноми падар бихуфта ин ҷо
кӯдак,
Дар тори сараш ханҷари мероси
падар,
Шайну шарафи падар бувад бо
кӯдак.*

Катибаи гахвора

Марди кӯҳистонӣ бояд ду чизро эҳтиёт кунад: кулоҳи худ ва номи худро. Попохро касе эҳтиёт карда метавонад, ки калла дошта бошад. Номро касе эҳтиёт карда метавонад, ки дили пуроташ дошта бошад.

Дар шифти хонаи танги мо пайи тир бисёр аст. Дӯстони падарам аз таппонча ба шифти хона тир мепарронидаанд, то уқобони кӯҳҳои атроф бидонанд, ки ба онҳо бародаре таваллуд ёфт ва дар Доғистон як уқоб зиёд шуд.

Албатта, аз тирпарронӣ писар таваллуд намешавад. Аммо барои тантанаи рӯзи таваллуди писар бояд ҳамеша тирпарронӣ кард.

Вақти таваллудам ва ҳангоми номгузорӣ ба ман **дӯсни** ҳақиқиро намедид, сурати ин ҷонвари аҷибро ҳам ба шифти хона, ҳам ба фарши он.

Модарам қиссаи ба ман ном ниҳоданашонро нақл мекард. Ман дар оиламон сеюм будам. Боз як духтарча ҳам буд, хоҳараки ман, лекин мо ҳозир дар бораи мардҳо, писарҳо сухан меронем.

Номи нахустписарро тамоми аҳли авул пеш аз ба дунё омаданааш медонистанд, чунки аз рӯи одат, ӯ бояд номи бобои мархумашро гирад. Ҳар бошандаи авул инро медонист ва ҳама мегуфтанд, ки ба қарибӣ дар оилаи

Ҳамзат Муҳаммад ба дунё меояд.

Ба рӯйи ҳавлии бобои ман ягон ҳайвони чорпо ҳаргиз по намондааст, ба чуз сағу гурба. Гумон аст, ки бобоям ба болояш ягон бор кӯрпа пушида бошад, гумон аст, ки ӯ аз куртаву эзори так хабаре дошта бошад. Ягон духтури ҷаҳон гуфта наметавонад, ки ӯ Муҳаммадро муояна кардааст, даҳонашро кушода дида, набзашро дошта, пасту баланд нафас кашед, гуфтааст. Инчунин касе аз аҳли авуламон рӯзи таваллуд ва вафоти ӯро аниқ наметавонад. Агар як аризаро, ки ба мақсади сиёҳ кардани падарам навишта шудааст, ба эътибор гирем, бобоям Муҳаммад каме забони арабиро медонистааст. Падарам номи ҳамон бобоямро ба нахустписараш, ба бародари калонии ман, гузоштааст.

Падарам Ахилчӣ ном амак ҳам доштааст, ки қадре пеш аз таваллуди бародари дуҷуми ман вафот мекунад.

Баъди он ки дар хонадони мо писари дуҷум таваллуд мешавад, – ана Ахилчӣ ҳам зинда шуд! – гуён бошандагони авул ҳама шодӣ мекунанд. – Ахилчии мо зинда шуд! Ба рӯйи боми кулбаи камбағалонааш агар зоғе шинад, бигзор бахосият шавад. Бигзор бача номбардори сазовори Ахилчии олиҳиммат бошад!

Вақти ба дунё омадани ман падарам хешу табор, ёру дӯсти ба ҳамин қарибӣ мурда ё дар кишварҳои бегона гумгаштае надоштааст, ки номи ӯро ба ман гузорад ва ман дар рӯйи замин бо номи ӯ шарафмандона қадам занам.

Вақти таваллуд шудани ман падарам оини номгузорию ба ҷо оварда, ба хона одамони муътабарӣ авудро таклиф кардааст. Одамон ботамкин ва бовиқор хона даромада нишастаанд, гӯё ки тақдири як мамлакатро ҳал мекарда бошанд. Дар дасти ҳама кӯзачаҳои шикамдори балхари. Кӯзачаҳо, албатта, пури бӯза. Фақат як мӯйсафеди аз ҳама пири пайғамбарсимо дастхолоӣ будааст.

Модарам аз хонаи дигар маро бароварда, ба дасти ҳамон мӯйсафед додааст. Ман даступо мезадаам, модарам ба мӯйсафед рӯ оварда, мегуфтааст:

– Ту дар тӯйи ман гоҳ танбуру гоҳ даф зада суруд мехонӣ. Сурудҳоят форам буданд. Акнун ин тифлаки маро ба даст гирифта, кадом сурудатро мехонӣ?

– Э, занак! Сурудро ба ӯ ту, модараш, мехонӣ, гаҳвораашро ҷунбонида мехонӣ. Баъд сурудро ба ӯ бигзор мурғони дарёҳо хонанд. Бигзор шамшеру тиру ту-

фанг ҳам ба ӯ суруд хонанд. Аммо суруди бехтаринро ба ӯ бигзор арӯсаш хонад.

– Ин хел бошад, номи муносибе мон! То ки ман, мода-раш, тамоми аҳли авул, тамоми Доғистон номи гузоштаи туро шунавем.

Мӯйсафед маро қариб то шифти хона баланд бардошта, гуфтааст:

– Номи духтар бояд монанди шӯълаи ахтар зебо ё чун гули бӯстон раъно бошад. Дар номи мард бояд садои шамшер ва ҳикмати китоб таҷассум бошад. Ман китоб хонда ва садои шамшер шунида, бисёр номҳоро дарк кардам. Китобу шамшерҳоям ба ман ҳозир номи Расулро талқин мекунам.

Мӯйсафеди пайғамбарсимо ҳам шуда, ба гӯшам охиста «Расул» гуфтааст. Сипас ба гӯши дигарам ҳам шуда, «Расул» – гуён баланд фарёд задааст. Баъд мани гирёнро ба дасти модарам дода, ба тамоми ҳозирон рӯ оварда, гуфтааст:

– Мана, номаш Расул шуд.

Дар хона нишастагон бо ризояти хомӯшона номи маро тасдиқ намудаанд. Мӯйсафедон кӯзачаҳоро ба сар кашидаанд ва ҳар кадом мӯйлаби худро тофта, гулӯ афшондаанд.

Ҳар марди кӯҳистонӣ бояд ду чизро эҳтиёт кунад: попохи худ ва номи худро. Попох ҳам, ном ҳам, мумкин, вазнин бошад. Мӯйсафеди кӯҳистонӣ, ки чаҳондидаву сермутолиа будааст, ба ман номи пурмаъно ва рамздоре ёфта мондааст.

Расул калимаи арабӣ буд, маънояш «фиристода» ё ки дурусттараш «намоянда» аст. Пас, ман фиристодаи кӣ, намояндаи кистам?

Аз дафтарчаи хотирот. Белгия. Ман – иштирокчии мулоқоти шоирони ҷаҳон, ки ба он намояндагони миллату мамлакатҳои гуногун ҷамъ омадаанд. Ҳар кадом баромада, дар бораи халқи худ, маданияти он, назми он ва тақдирӣ он суҳан меғуфт. Чунин намояндагон низ буданд: маҷор аз Лондон, эстонӣ аз Париж, поляк аз Сан-Франсиско... Ҷӣ илоч, бо ҳукми тақдир онҳо пароканда шуда ба мамлакатҳои гуногун, ба он сӯии баҳру бар, кӯху даманд, дур аз ватан афтодаанд.

Ман бештар аз ҳама ба гапи шоире ҳайрон мондам, ки чунин арз намуд:

– Ҷанобон, шумо ин ҷо аз мамлакатҳои гуногун ҷамъ омадаед. Шумо намояндаи халқҳои гуногун ҳастед. Танҳо

ман ин чо намояндаи ягон халқ, ягон мамлакат нестам. Ман намояндаи ҳамаи миллатҳо, ҳамаи мамлакатҳо, ман намояндаи назм ҳастам. Оре, ман саропо шеър! Ман офтобам, ки тамоми кураи арзро нур мепошад, ман боронам, ки аз кучо будани худро наандешида, ба замин об медиҳам, ман дараҳтам, ки дар тамоми гӯшаву канорҳои рӯйи замин як хел месабзад.

У чунин гуфту аз минбар фуромад. Ҳозирон ба суханҳои ӯ кафкуби карданд. Ман чунин андеша доштам: гапи ӯ ҳақ аст, албатта, мо, шоирон, ба тақдири тамоми ҷаҳон ҷавобгарем, аммо касе ки ба кӯҳҳои худ дилбанд нест, намояндаи тамоми сайёра шудан наметавонад. Дар назари ман ӯ ба одаме монанд аст, ки ҷилои ватан карда, дар ҳамон ҷо зан гирифта ва модарарӯсаширо модар хондааст. Ман ба меҳрубонии модарарӯс шак надорам, лекин ба ҷуз модар модаре нест!

Вақте ки туро кистӣ, гуфта мепурсанд, хуччат, шиносномаатро нишон дода метавонӣ, ки дар он ҳамаи маълумотҳои асосӣ ҳастанд. Агар халқро пурсанд, ки дар бисот чӣ дорӣ, халқ олим, нависанда, рассом, бастакор, ходими сиёсӣ, сарлашқари худро нишон медиҳад.

Ҳар кас аз хурдӣ бояд фаҳмад, ӯ барои он ба дунё омадааст, ки намояндаи халқи худ шавад ва ҳамеша барои ба зимма гирифтани чунин вазифа омода бошад.

Ба одамон ном, кулоҳ ва яроқ медиҳанд, ба одам аз овони кӯдакӣ сурудҳои халқширо меомӯзанд.

Тақдир маро ба қадом сарзамине андозад, ман худро намояндаи кишваре, кӯҳхое, авуле мепиндорам, ки он ҷо зин задани аспро ёд гирифтаам. Ман дар ҳама ҷо худро муҳбири маҳсули Доғистонам медонам.

Аммо ба Доғистонам ҳамчун муҳбири маҳсули тамаддуни умумиинсонӣ, ҳамчун намояндаи тамоми мамлакатамон ва ҳатто тамоми ҷаҳон бармегардам.

*Аз файзу футуҳи кишварам баҳри ҷаҳон
Боистаю шоиста нагуфтам сухане,
Дар душ ниҳода хӯрчини пурмол,
Нокомӣ бубин, ки нокушодам даҳане,
Бо лафзи лазизи модарӣ баҳри ҷаҳон
Зинҳор сурудане надонистам ман
Як сандуқи парчинзада дорам дар дӯш,
Бикшодани он вале натонистам ман.*

Ба рӯйи боми ҳамвори хона суҳбат карда менишинем

ва ҳамдиёронам аз ман савол мекунад:

– Дар мамлакатҳои дур одами худамонро вонахӯрдӣ?

– Дар рӯи замин оё кӯҳҳои мо барин кӯҳҳо ҳастанд?

– Дар кишварҳои бегона дилтанг шуда, авуламонро ёд кардӣ?

– Оё дар он ҷоҳо, дар мамлакатҳои дигар, моро мешиносанд, медонанд, ки дар рӯи замин мо ҳам ҳастем?

Ман ҷавоб медиҳам:

– Мо ҳанӯз худамон худамонро хуб намешиносему онҳо моро аз кучо шиносанд. Мо як миллион бошандаем, дар рӯи кафи кӯҳҳои Доғистон мисли ғунчаем. Як миллион аҳоли, чил забон...

– Ана, барои ҳамин ту дар бораи мо ба худамон ва ба ҳамаи одамони рӯи замин ҳикоят бикун. Асрҳои аср таърихи моро ханҷару шамшер сабт мекард. Ту ин навиштаҳоро ба забони одамии гардон. Ту, ки аз авули Сада баромадаӣ, агар ин корро накуни, каси дигар уҳда намекунад.

Фикрҳои ту ба мисли галаи аспони беҳтарин ҷамъ бикун, ки дар он ягон аспӣ бедава аз дигаре монданӣ надошта бошад, баъд ин галаро ба чарогоҳи коғазӣ сафед сардеҳ. Бигзор фикрҳои монанди самандҳои рамида ё селай бозҳои париди битозанду бипарранд.

Фикрҳои ту пинҳон накун. Пинҳон кардӣ – баъд ҷойи мондаатро фаромӯш мекуни. Чунон ки ҳасис пулҳояшро гӯр карда, ҷойи онро гум мекунад ва дар ҷустуҷӯи он месӯзад.

Аммо фикрҳои ту ба дигарон ҳам наред. Асбоби қиматбахоро ба дасти кӯдак, чун бозича, додан мумкин нест. Кӯдак асбобро ё мешиканад, ё гум мекунад, ё дасти худро мебурад.

Одати аспӣ туро ҳеч кас аз ту беҳтар намедонад.

Қиссаи пайроҳаи падарам. Аз авулҷаи мо Сада то авули калони Хунзах роҳи автомобилгард ҳаст. Дар Хунзах маркази ноҳия воқеъ аст. Падарам ба Хунзах ҳамеша на бо роҳи умум, балки бо пайроҳаи худ мерафт. У низ пайроҳаро худ нишона карда, худ кушодаст ва ҳар пагоҳу ҳар бегоҳ бо он худ раво дошт.

Падарам аз пайроҳаи худ аҷаб гулҳои зебо меёфт. Ва аз он гулҳо гулдастаҳои боз ҳам зеботаре мебафт.

Зимистон ӯ дар ду тарафи пайроҳа аз барфи навборида ҳайкалчаҳои одам, асп ва савора месохт. Бошандагони Сада ва сокинони Хунзах омада, ин ҳайкалчаҳоро тамошо мекарданд.

Он дастаҳои гул кайҳо пажмурдаву он ҳайкалчаҳои барфин кайҳо об шудаанд. Аммо гулҳои Доғистон ва симои мардуми кӯхистон дар шеърҳои падарам зиндаанд.

Дар овони наврасиам ки он вақт падарам зинда буд, коре баромаду Хунзах рафтани шудам. Аз роҳи калон тоб хӯрда, хостам ба пайроҳаи падарам дароям. Як пирамарди кӯхистони маро дида, аз роҳ боздошт ва гуфт:

– Пайроҳаи падаратро ба худаш мон. Ту пайроҳаи дигаре, пайроҳаи худро ҷустуҷӯ бикун.

Ман ба гапи он пирамард даромадам ва дар ҷустубӯйи роҳи нав афтадам. Пайроҳаи суруди ман дуру дароз ва пурпечуб баромад, вале ман бо он равонам ва барои гулдастаи худ гулҳо мечинам.

Фикри навиштани ин китоб низ аввал дар ҳамин пайроҳа пайдо шуд.

Ният кардану ҳомила шудан – ҳар ду баробаранд. Фарзанд ҳатман таваллуд мешавад, лекин онро, чунон ки зан ҷанинро дар батнаш мебардорад, тоқат карда бардоштан ва баъд дар зерини обу арақ монда, дард хурда, таваллуд кардан лозим аст. Агар инро ба китоб нисбат диҳем, навиштан лозим аст.

Вале номи фарзандро пеш аз ба дунё омадани интиҳоб кардан мумкин. Ман ба китоби худ чӣ ном диҳам? Номашро аз гулҳо иқтибос кунам? Ё аз ахтарон? Ё аз китобҳои пурҳикмат?

Не, ман ба аспии худ зини бегона намезанам. Номи бегона ном не, фақат лақаб ва таҳаллус шуда метавонад.

Ин гапҳо ҳама дурустанд. Лекин агар ту сарлавҳа мечуста бошӣ, бояд мундариҷаи китоби оянда ва мақсади худро ба асос бигирӣ. Кулохро ба сар андоза карда гир, на сарро ба кулоҳ. Тори танбӯр ба қади танбӯр баробар мешавад.

Авулам, кӯхистонам, Доғистонам. Туӣ ошени фикру андешаоям, ҳиссиётам ва азму суботам. Худи ман ҳам ба мисли ҷуҷаи навболупар аз ин ошён парвоз кардам. Ҳамаи сурудҳоям низ аз ҳамин ошён бурун омадаанд. Доғистон хонаи ман аст. Доғистон гаҳвораи ман аст.

Пас, андешаи бисёр чӣ ҳочат? Дар кӯхистон писар таваллуд шавад, аксаран номи бобояшро мемонанд. Китоб зодаи туст ва ту – зодаи Доғистон. Пас, номи китоб бояд «ДОҒИСТОН» шавад. Оё номи аз ин мувофиқтар, зеботар ва арзандатаре ҳаст?

Мамлакатеро аз рӯйи байрақчаи мошини сафираш мешиносанд. Китоби ман – мамлакати ман аст. Номаш –

байрақчаи он.

Фикру андешаҳои марди қаламкаш дар ҳар саҳифа, ҳар сатр барои ҳар калима байни худ баҳс мекунад. Инак, андешаҳои ман низ барои номи китоб байни худ баҳс доранд – монанди вазироне, ки дар ягон маҷлиси байналхалқӣ ҳатто аз муҳокимаи рӯзнома сар карда, муноқишаву кашмакашҳо ба миён меоранд.

Инак, вазире таклиф мекунад, ки ба китоби оянда «Доғистон» ном дода шавад. Ба вазири дигаре таклиф хуш намеояд. У коғазхоро пеши худ паҳн карда, чунин эътироз пеш меорад:

– Намешавад. Мувофиқ нест. Номи як мамлакатро оё ба як китоби хурд додан мумкин аст? Ба кӯдак попохи падарашро намегушонанд!

– Чаро намешавад? – эътироз менамояд вазири аввала. – Вақте ки моҳтоб дар осмон шино дораду аксаш ба рӯи оби баҳр ё дарё афтадаст, мо акси онро ҳам моҳтоб меғӯем, на чизи дигар. Наҳод, ки барои акси моҳтоб ҳам номи дигаре ёфтан лозим бошад? Дуруст аст, ки дар афсонае рӯбоҳ ба гург акси моҳтобро нишон дода, ин як порча равшан аст меғӯяд ва гурги бефаҳм бовар карда, худро ба дарё ҳаво медиҳад. Лекин маълум, ки рӯбоҳ фиребгар ва макқораи қадим аст.

– Намешавад. Мувофиқ нест, – якравӣ мекунад вазири дигар. – Доғистон, пеш аз ҳама мафҳуми чуғрофист. Кӯҳҳо, дарёҳо, дараҳо, чашмаҳо ва ҳатто баҳрҳо. Вақте ки ба ман «Доғистон» меғӯянд, пеш аз ҳама харитаи чуғрофиро мебинам.

– Не, не! – ба гап ҳамроҳ мешавам ман. – Дили ман аз меҳри Доғистон лабрез аст, аммо Доғистон харитаи чуғрофӣ нест. Доғистони ман умуман ҳудуди чуғрофӣ ё ҳақду ҳудуди дигаре надорад. Доғистони ман ҷараёни якмаром ва мунтазами таърихӣ ҳам надорад. Китоби ман, агар онро нависам, ба китоби дарсии Доғистон монанд нахоҳад шуд. Ман асрҳоро ба ҳам омехта сипас ҳақиқати воқеоти таърихӣ, мазмуни зиндагии халқ, маънии асосии калимаи «Доғистон»-ро мегирам.

Дар назари аввал Доғистон барои ҳамаи доғистониён ягона аст. Бо вучуди ин ҳар доғистонӣ барои худ Доғистоне дорад.

Ман низ ҳосса Доғистоне дорам, ки онро танҳо ман чунин мебинамаш, танҳо ман чунин медонамаш. Аз ҳамаи он чи дар Доғистон дидаам, аз сар гузаронидаам ва аз ҳамаи он чи, тамоми доғистониён пеш аз ман ва ҳамроҳи ман аз сар

гузаронидаанд, аз суруду мавҷи рӯдҳо, мақолу маталҳо, уқобу кӯҳҳо, аз пайроҳаҳои кӯҳӣ ва ҳатто акси садои кӯҳҳо дар ниҳодам Доғистони хоси ман бунёд ёфтааст.

Аз дафтарчаи хотирот. Кисловодск. Ман ва як ўзбак ҳамхонаем. Ҳангоми ғуруб ва тулӯи офтоб ҳарду аз тиреза қудлаҳои Албурзро тамошо мекунем.

Ба назари ман ду қудлаи кӯҳ ба ду сари тарошида ва захмдидаи ду дӯст, ду муриди бебоки Шомил шабоҳат дорад.

Дар ҳамин лаҳза ҳамхонаам мегӯяд:

– Ин кӯҳи дусара мӯйсафеди бухороиро ба хотирам меорад, ки ду табақ палав дар даст қадам мезад ва аз хусни субҳгоҳони ин дара мафтун шуда, аз роҳ гаштан бозмонд.

Аз дафтарчаи хотирот. Дар Калкатта, дар хонаи Робиндранат Тақури бузургвор сурати парандаеро дидам. Чунин паранда дар рӯи замин вучуд надорад ва ҳеҷ гоҳ вучуд ҳам нашофт. Ин чонвар дар дили Тақур пайдо шуда, ошён гирифтааст, самараи тахайюлотӣ уст. Вале агар Робиндранат парандагони ҳақиқиро наметад, сурати ин чонвари аҷибро ҳам офарида наметавонист.

Ман низ чунин парандаи аҷибро дорам, ки он Доғистони ман аст. Бинобар ин китобро бояд «**Доғистони ман**» ном гузошт, то номаш аниқ ва дақиқ бошад. На аз он сабаб чунин ном мениҳам, ки вай маҳз аз онӣ ман аст, балки тасаввуроти ман дар борааш нисбат ба тасаввуроти дигарон фарқе дорад.

Инак, қарор додам. Дар муқоваи он «**Доғистони ман**» навишта шуд.

Дар маҷлиси вазирон лаҳзае чанд хомӯшӣ ҳукмфармо шуд, касе эътироз нашофт. Аммо баногоҳ вазири сеюм, ки то ин дам ҳарфе наметад, аз ҷо бархост ва сӯйи минбар равон шуд.

– Доғистони ман. Кӯҳистони ман. Рӯдҳои ман. Хайр, чӣ шудааст, бад нест. Дар хобгоҳи умумӣ зистан фақат дар айёми навҷавонӣ, солҳои донишҷӯӣ хуш аст. Баъди он одам бояд ҳуҷраи худ ё хонаи худро дошта бошад. Аммо «хонаи ман» гуфтан кам аст, бояд хона чароғон бошад. «Гаҳвораи ман» гуфтан кам аст, бояд дар гаҳвора тифл хуфта бошад. «Доғистони ман» гуфтан кам аст, бояд дар ин суҳанон ғоя, яъне тақдири Доғистон, имрӯзи он бошад. Шоири доғистонӣ Сулаймон Сталский бо хирадмандии худ шуҳрат ёфтааст. Инак, гуфтаҳои ӯ: «Ман шоири лазғӣ, доғистонӣ, қафқозӣ не-

стам. Ман шоири советиам. Ман соҳиби мамлакати бузургам». Пирамарди хирадманд Сулаймон ҳамин тавр гуфтааст. Ту ҳамин як гапро ёфта гирифтаиву халос: авули ман, кӯхистони ман, Доғистони ман. Метавон пиндошт, ки оғозу анҷоми ҷаҳон барои ту Доғистон аст-ту бас. Магар оғози ҷаҳон Кремл нест? Дар номи ёфтаи ту маҳз ҳаминро намебинам. Ту қафаси синае офаридӣ, аммо фаромӯш кардӣ, ки андар он дили гарме ҳам бигзорӣ. Ту чашм офаридӣ, аммо бар он шарораи тафаккур бахшиданро фаромӯш кардӣ. Чашмони бенур чу донаҳои ангуранд.

Вазири сеюм ин ташбеҳи обдорро оварда, як даста иқтибосҳои аз китобҳои муътабар ғункардашро зери каш кард ва бовиқорона рафта ба ҷояш нишаст. Ба дигарон тавре менигарист, ки гӯё онҳо баъди суханони ӯ чизи гуфтани надоранд, ҳамчунон ки баъди ҳукми суд кас суҳане надорад.

Вале ин дам боз як иштирокчи маҷлис ба минбар давида баромад.

Ин шахси зиндадил, хандорӯ буд ва нисбат ба дигарон ҷавонтар менамуд. Ӯ суханашро, бар хилофи дигарон, бо шеър оғоз кард.

*То мард нишаста, лангу маслуқ мадон,
То мард бихуфта, қаччу кӯҷпушт мадон.
Дар вақти хурок буздилу род яканд,
То мард хамӯш, козибу зишт мадон.*

– Ман ҳаминро гуфтаниям, ки ғоянокӣ, албатта, хуб аст, хусусан чунин ғояе ки дар борааш пеш аз ман нотик сухан ронд. Лекин одамони аз ҳад зиёд ғояпараст ҳам мешаванд. Михаил ном шахсро аз авули Итла ба хотиратон меорам...

Азбаски дар маҷлис регламент (тартиби кор) муқаррар нашуда буд, нотик дар омади гап ба мо қиссаи Михайлашро ҳикоят кард.

Дар райкомпартияи Хунзах Михаил Григоревич Гусейнов ном шахс кор мекард. Номи ҳақиқиаш Михаил не, Муҳаммад буд. Вақти ҷанги граждани ба ҷое меравад ва аз он ҷо ба зодгоҳаш Миша шуда бармегардад. Яъне номи доғистонии худро иваз мекунад. Он гоҳ падари солхӯрдааш ба Мишаи навбаромад мегӯяд:

– Ҳа, ҷавонмарг шав! Ман ба ту Муҳаммад ном ниҳодам, ҳоло ихтиёр дорӣ бо он ҳар коре бикунӣ. Лекин

ба номи ман чӣ кор дорӣ? Ба ту кӣ ҳуқуқ дод, ки номи Гасанро ба Григорий иваз намой? Ман, падари ту, ҳоло зиндаам! Мехоҳам номам Гасан монад!

Иштирокчии ҷанги граждани марди устуворе буд. Номаш Михаил Григоревич шуда монд ва бо ҳамин унвон дар райкомпартияи Хунзах аспбони қарда мегашт.

Рамаи донишхояш камшумор ва лоғар буд, аммо худро бисёр ғоянок мепиндошт, дар ҳама ҷо инро мегуфт ва бисёр касон ӯро муборизи шадиди ғоянокӣ мешумориданд.

Боре муаллимамон Ҳочӣ барои он, ки як хешованди амакбачааш княздода буда ва ӯ дар анкетааш инро ишора накардааст, танбеҳ гирифта буд.

Ҳочӣ ҷазои партиявӣ гирифта, ғамгин сӯии авули худ Батлич қадам мезад. Дар роҳ саиси райком Михаил Григоревич ба ӯ расида гирифт. Миёни онҳо суҳбат пайваст. Ҳочӣ дарди дил гуфт:

– Ба ту танбеҳ ҳам кам! Аз партия баровардан даркор буд. Ту чӣ хел аъзои партия, коммунист?! Коммунисти ҳақиқӣ худаш мебоист ба ҷойи даркорӣ ариза менавишт... Агар он дам хешовандаш не, ҳатто бародари худаш, хоҳараш, падараш бошад ҳам...

Муаллим ҷашм бардошта, ба Михаил Григоревич нигарист ва гуфт:

– Бегап туро аз ҳад «ғоянок» намегуфтаанд. Ҳайронам, ки чаро кӯҳҳои Доғистонро ҳанӯз ҳамвор накардай. Охир, ҷойи ҳамвор нисбат ба кӯҳсору сангистон «ғояноктар» ва одитар аст.

Ҳарчанд ҳар ду ба ҳамон як авул мерафтанд, Ҳочӣ аз роҳи калон ба пайроҳае тоб хӯрд.

– Кучо меравӣ? – ҳайрон шуд Михаил Григоревич.

– Кучое ки равам, меравам, лекин на ҳамроҳи ту!

– Ман сӯии коммунизм меравам! Агар ту сӯии муқобил рафтани бошӣ...

– Ҳатто ба коммунизм ман ҳамроҳи ту рафтан намехоҳам. Мебинем, кадоме аз мо пештар мерасад.

Нотиқ ин қиссаро ба охир расонда, суханаширо давом медод:

– Як шоир дар ҳаққи ҷўпон чунин шеър навиштааст:

*Туман дар кӯҳсорон бартараф шуд
Раҳу пайроҳаҳо гардид равшан.
Тамоми ғусфандатро, шубоно,
Бубар то коммунизми шўблаафкан.*

Ё ин ки ҳамин қабил як тарафдори дигари ғоянокӣ ба райком ариза навиштааст: «Сарфи назар аз кӯшишҳо ва ҳатто торсакиҳо, «Курси мухтасари таърихи ВКП(б)-ро» ба таври қаноатбахш намехонад. Аз райком хоҳишмандам, ки ба мақсади ёрмандӣ дар тарбияи ғоявии занам ба ӯ таъсир расонад».

Ё ин ки ба рӯи дари Иттифоқи нависандагони Доғистон боре чунин эълони таҳдидомез пайдо шуд: «Бе тайёрии хуби назариявӣ ҳуқуқ надорӣ, аз ин дар дарой».

Шоири машҳури куҳансол Абӯтолиб Ғафуров аз пайи коре ба Иттифоқи нависандагон меомад, аммо ин огоҳиро дида, пас гашт.

Ё ин ки дар шаҳри сермиллати Махачқалъа қабристонҳои гуногун ҳаст: аз они насронийён, мусулмонон, яҳудиён... Як рафиқи аз ҳад ғояпараст дар маҷлиси Ҷамоати республикавӣ баромад карда гуфт:

– Мо барои мустаҳкам намудани дӯстии халқҳо монда нашуда мубориза мебарем, аммо дар шаҳрамон ин қадар қабристонҳои гуногун ҳастанд. Вақти он расидааст, ки як қабристони умумӣ ташкил намоем. Номашро ҳам ёфтан мумкин. Масалан: «фарзандони як оила». Ва умуман... Мисол, падари модари ман диндор буданд, тоату ибодат мекарданд. Ман аз соли 1937 узви ҳизб бошаму чӣ хел бо онҳо дар як қабристон хобам? Не, кайҳо вақти он расидааст, ки дар шаҳрамон дар асоси ғояи баландтаре қабристони нав ташкил намоем.

– Ман ҳаминро меғӯям, – бо овози баландтар давом медад вазир. – Номӣ китоб ҳам монанди кулоҳ аст. Кадомаш муҳимтар, кулоҳ ё калла? Инак, қиссаи гургро дастгир кардани се сайёд.

Оё сайёд калладост? Се сайёд дарак ёфтанд, ки дар як дараи назди деҳа гурге пинҳон аст. Ният карданд, ки онро дастгир карда, кушанд. Дар хусуси гургро дастгир кардани онҳо миёни халқ ривоятҳои зиёде ҳаст, ки яке аз онҳоро дар овони бачагӣ шунидаам ва ҳануз ба ёд дорам.

Гург аз сайёдон гурехта, даруни ғоре руст шуд. Ғор Ҷаҳаннуми яқини қабристон буд, ки он ҳам хеле танг буд – сар дарояд, китф берун мемонад. Сайёдон паси санге камин гирифта, туфангҳои худро сӯйи дари ғор рост карда менишастанд, то гург барояду онҳо парронанд. Аммо гург ҳам бефаҳм набуд магар, ки аз ғор намебаромад. Пас, ҳамон бохт мекард, ки чунин «дидбонӣ» ба дилаш занад.

Яке аз сайёдон безор шуд ва аз ғор баромад, ки бо илоҷе во-

риди ғор шавад ва аз он чо гургро берун ронад. Сайёд ба даҳани ғор наздик шуд ва сар дар он андохт. Он ду сайёд рафиқи худро мударати мадиде мушоҳида карданд ва дар ҳайрат буданд, ки чаро ӯ ҳаракати дарунтар намекунад ё ҳеҷ набошад, сарашро берун намекашад. Ниҳоят, интизорӣ ба дили онҳо ҳам зад. Рафта, сайёдро чунбониданд ва диданд, ки ӯ калла надорад.

Чунин савол ба миён андохтанд: оё сайёд қабл аз ба ғор даромадан калла дошт ё не? Яке мегуфт: ба ҳаёлам дошт, дигаре мегуфт: надошт.

Тани бесарро ба авул оварда, воқеаро ҳикоят карданд. Як пири донишпажӯҳ гуфт: модом, ки сайёд ба ғор назди гург даромадааст, пас вай аз модар бекалла таваллуд шудааст. Барои ҷавоби саҳеҳтаре назди зани сайёд рафтанд.

– Ман аз кучо донам, ки шавҳарам калла дошт ё не? Фақат ба ёдам ҳаст, ки ҳар сол ба худ қулоҳи нав мефармуд.

Ғоя бояд дар амал бошад, на дар сухан, бояд дар мазмуни китоб бошад, на дар муқоваи он дабдаба орояд. Қалимаеро, ки дар охири сухан овардан мумкин аст, дар аввал гуфтан чӣ лозим?

Аксаран ба гардани кӯдаки навзод тӯмор меовезанд, то ки умраш хуш гузарад, дарду доғе набинад ва осебе ба ӯ нарасад. Дар ҳақиқат ёри расонидани тӯморро ҳоло муҳокима намекунем, вале маълум, ки онро намуна карда намегарданд, балки зери пӯшок нигоҳ медоранд.

Ҳар китоб бояд чунин тӯмор дошта бошад, ки онро муаллиф донад, хонанда пай барад, вале он зери пӯшок ниҳон бошад.

Ё ин ки ҳангоми тайёр намудани урбеч¹ ба он каме асал меандозанд. Асал дар урбеч чунон маҳдул мешавад, ки фақат бӯяшро мефаҳмеда бас.

Ё ин ки дар Бомбай боғи зебои ҳамешабахоре ҳаст, ки онро Боғи муаллақ меноманд. Дарахтони ин боғ, агарчанде атроф хушк асту ҳаво тафсон, ҳаргиз пажмурдаву бетароват намешаванд. Чунки зери боғ кӯли аз ҷашм ниҳоне будааст ва он кӯл дарахтони боғро оби серуни ҷонбахш меводааст.

Ғоя на он обест, ки худро бо шӯру ғавғо ба сангҳо зада ва ба атроф пош хӯрда ҷорӣ мешавад, балки чунин обест, ки ноаён заминро нам мекунад ва решаи дарахтонро ҷон мебахшад.

---

¹. Урбеч – як навъ хӯроки қафқозӣ.

– Ин чӣ маънӣ дорад! – дод зада аз ҷо бархост ва даст бар миз кӯфт вазире, ки дар атрофи худ китобу иқтибосҳои зиёдеро ғун карда менишаст. – Аз ин мебарояд, ки ба кулоҳ чизе часпонӣ, фарқе надоранд: хоҳ як пора латтаи сафед, хоҳ лентаи сурх, хоҳ ситораи панҷгӯша? Аз ин мебарояд, ки одам дар сари сина хоҳ ордени сурх овезад, хоҳ салиби сиёҳ, фарқе надорад? Боракалло ба шумо!

Як одам, монанди Ҳасан аз авули Тануси, якбора дар Гонах муаллимӣ, дар Гиничутл комсоргӣ ва дар Хунзах муллоғӣ карданаш мумкин нест. Нисбат ба китоб низ ҳаминро гуфтан ҷоиз аст. Не, не ва боз меғӯям, ки не! Ғоя байрақ аст ва онро аз чашм пинҳон доштан нашоёд. Онро баланд бардоштан даркор, то ки ҳамаи одамон бинанд ва аз пасаш раванд.

– О зангар, касе, ки ба суханони ту эътироз дорад, – аз нав ба гап ҳамроҳ шуд он вазири ҷавонтар, – лекин ту чунин карданӣ, ки байрақ алоҳида бошаду одамони онро бинанда алоҳида. Яъне ғоя аз дилу ҷони одамони онро бинанда алоҳида. Яъне ғоя аз дилу ҷони одамон ҷудо бошад. Ту онҳоро ба ду аробаи ҳархела шинониданӣ, мабодо, ин ду ароба ба роҳҳои гуногун равад? Ту меғӯӣ, ки одам бояд на авар, на доғистонӣ, балки умуман одами советӣ бошад. Лекин ман, масалан, худро ҳам авар, яъне фарзанди Доғистон медонам, ҳам шаҳрванди СССР. Магар ин ду якдигарро инкор мекунанд?

Ҷунон ки маълум аст, ҷаҳон аз Кремл ибтидо мегирад. Ман низ ба ин розиам. Вале барои ман ҷаҳон ғайр аз ин, боз аз хонаи худам, аз остонаи дарам, аз авулам ибтидо мегирад. Кремл ва авул, ғояҳои коммунизм ва ҳисси ватан – ду қаноти як паранда, ду тори танбӯри ман аст.

– Пас, чӣ ҳоҷат ба як по лангида гаштан? Ба китоб номи дуюме бояд ёфт, ки мазмуни дохилии онро ифода намояд.

Дар ҳама ҷо ман ин номро ҷустам. Худ дар Ҳиндустон сайёҳат доштаму хаёлам ба Доғистон банд буд. Аз осори тамаддуни қадимаи ин мамлакат, аз фалсафаи он ба гӯшам акси садои пурасроре мерасид. Аммо садои Доғистони ман бароям садои батамом равшан ва ҳақиқист ва онро дар бисёр маҳалҳои рӯӣ замин мешунавад. Замоне буд, ки «Доғистон» бигӯӣ, фақат дараҳои бекасу кӯҳҳои урён акси садо медоданд. Холо ин ном дар тамоми мамлакат, тамоми

чаҳон садо медиҳад ва дар дили миллионҳо одамон маъво гирифтааст.

Дар обидаҳои буддоии Непал, ки андарунашон бисту ду хел оби шифо чорист, низ Доғистонам дар ҳаёл буд. Аммо Непал ҳанӯз алмоси носуфтааст ва ман Доғистони худро ба он баробар кардан натавонистам, зеро ки алмоси Доғистон на як бору ду бор шиша буридааст.

Дар Африқо низ ёдам ба ёди Доғистон буд. Ин сарзамин ханҷареро ба хотирам овард, ки фақат чоряки он аз ғилоф берун аст. Дар мамлакатҳои дигар – Канада, Англия, Испания, Миср, Чопон – ҳам Доғистонро фикр мекардам, ё фарқе аз он, ё монандие ба он меҷустам.

Инак, боре хангоми саёҳат дар Югославия ба Дубровник ном шаҳри аҷиб афтодам, ки он дар соҳили баҳри Адриатик воқест. Хонаву кӯчаҳои ин шаҳр ба дараву шахҳо, кӯҳҳои хоро монанд буданд. Дари баъзе хонаҳо ба даромадгоҳи ғорҳои сангин шабоҳат дорад. Вале аз шафати осори асри миёна ва қуҳантар аз он биноҳои ҳозиразамон қад мекашанд.

Тамоми шаҳр, монанди Дарбанди мо, бо ҳисори баланд ихота шудааст. Ман ба ин ҳисор аз тангкӯчаҳои зинадор ва поғундаҳои сангин қадам зада баромадам. Қад-қади ҳисор манораҳои сангин сохтаанд, ки фосилаи байни онҳо баробар аст. Ҳар манора ду тиркаш дорад, ҳамчун ду чашми хашмин. Ин манораҳо ба муридони имом шабеҳанд, ки доим дар хидмати ӯ истода бошанд.

Болои ҳисор баромадам ва хостам аз он тиркашҳои манораҳо ба атроф назар андозам. Ман ин корро фавран мекардам, аммо он ҷо сайёҳон ғун шуда буданд ва маро ба назди тиркашҳо роҳ набуд. Дур истода, аз тиркашҳо фақат пора-пора чизи нилгунеро медидаму бас. Он пораҳо дар ҳаҷми сӯроҳи тиркаш буданд, тиркаш дар ҳаҷми кафи даст.

Ҳангоме ки ба тиркашҳо наздик шуда нигоҳ кардам, баҳри нопадоканореро дида ба ҳайрат мондам, баҳр дар зери шуоъҳои офтоби моҳи январ ба ҳазор ранг медурахшид, нарму ҳаловатбахш метофт, чунки Адриатик, ба ҳар ҳол, баҳри ҷанубист, сарду шиддатнок менамуд, зеро ки зимистон, моҳи январ буд. Баҳр нилгун не, балки мисли рангинкамон метофт. Мавҷҳои худро ба сари харсангҳои соҳил мезад ва мавҷҳо чун садои туфанг ғулғула андохта, пас мегаштанд. Ба рӯи баҳр киштиҳо шино доштанд, ки ҳаҷми ҳар кадоме ба авули мо баробар буд.

То ин дам дар пушти сайёҳон будаму ба нӯки по истода, олами бузургро дидани мешудам. Сипас ба тиреза наздик рафта, онро дидам ва боз Доғистонам омад ба ёд.

Доғистони ман низ ҳамеша дар қафо меистод, навбати худро интизор буд, ба нӯки по истода қад меёзонид ва ба ӯ низ одамони қадбаланди шонапахни дар пешистода халал мерасониданд. Акнун ӯ тамоми ҷаҳонро гӯё аз тирезачаи ҳисори қадима дид ва ба ин ҷаҳон бо урфу одат, ахлоқу рафтор, суруду гуфтор ба обрӯю эътибори худ омезиш ёфт.

Шоирони гуногун дар замонҳои гуногун образҳои гуногун мечустанд, то ки тасаввуроти худро дар бораи Доғистон таҷассум кунанд. Шоири ҳазин Маҳмуд дар хусуси халқҳои Доғистон гуфтааст, ки онҳо ҳамчун дарёчаҳои кӯҳианд, ҳамеша як шудан мехоҳанд, аммо наметавонанд ва ҳар кадом ба роҳи худ ҷорист. Маҳмуд боз фармудааст, ки ин халқҳо гулҳои дараи ниҳонеро ба ёд меоранд, ки сӯйи якдигар майл доранду вале ҳамоғӯш шуда наметавонанд.

Магар ҳоло халқҳои Доғистон ба як дарёи кӯҳӣ, ба як гулдаста табдил наёфтаанд?

Ботийро гуфтааст: чунон ки камбағал пӯстини кӯҳнаи худро ба кунҷи торики хона мепартояд, Доғистонро ҳам табиат дар бағали кӯҳҳо лӯнда карда партофтааст.

Падарам таърихи Доғистонро хонда, онро ба шохҷоме ташбеҳ дод, ки майхораҳо ҳангоми базм аз даст ба даст медиҳанд.

Ман туро ба чӣ ташбеҳ медиҳам, Доғистонам? Чӣ сухани шоистае ёбам, то бо он андешаҳои худро дар боби тақдири ту, таърихи ту ифода намоям? Шояд, баъдтар суханҳои беҳтаре, арзандатаре биёбам, вале имрӯз чунин мегӯям: «равзани хурдест, ки ба сӯйи укёнуси бузурги ҷаҳон кушода шудааст». Ё ки боз мухтасартар: «Равзани хурде ба сӯйи укёнуси бузург».

Инак, рафиқони вазир, номи дуҷуми китобе, ки ман онро навиштаниам. Ман мефаҳмам, мамлакатҳои дигаре, ки ҳамсоияи Доғистони мананд, низ дар ҳаққи худ чунин гуфтан метавонистанд. Хайр, бигзор, Доғистони ман ҳамномҳо дошта бошад. Инак, «Доғистони ман» кулоҳ асту ситораи кулоҳ – «Равзани хурде ба сӯйи укёнуси бузург».

Ман, мисли шахсе, ки ба навохтани мусиқӣ омода мешавад, тори танбӯри худро ҷӯр намудам. Ман монанди шахсе, ки ба чокдӯзӣ тайёри мебинад, риштаро ба сӯзан

гузаронидам.

Чун вазироне, ки дар маҷлиси байналхалқӣ оқибат рӯзномаро тасдиқ намуданд, вазирҳои ман ҳам номи китобро тасдиқ карданд.

Интавр мешавад, ки ду бародар бамуросо савори як асп мераванд. Ин тавр ҳам мешавад, ки як савора ҷилави ду аспро ба як даст гирифта обдиҳӣ мебарад.

Абутолиб фармудааст: Кулоҳи Лев Толстой барин кулоҳ харидааст, аммо ончунон калларо аз кучо бихарад?

Меғӯянд, ки номаш хуб аст, аммо худаш чӣ хел одам мешуда бошад?

ДАР БОБИ ШАКЛ ВА ТАРЗИ ИНШОИ ИН КИТОБ

*Ханҷар ар бар кор н-ояд, занг бандад дар
ғилоф,
Мард агар нурхоб бошад, хомфарбеҳ мешавад.
Катибаи ханҷар.*

*Ришта дар сӯзан кашидам, ҷомаро дӯзам чӣ
сон?
Торро ман ҷӯр кардам, чун барояд савти он?*

Ба саманди беқарору вафодорам наъли хуб занондам. Худам ҳар пойи онро бардошта дидам, ки оё наълаш мустаҳкам аст ё на? Самандамро зин задам, пуштангаширо кашида дидам. Ангушт базӯр меғунҷид. Самандам хуб аст, зинаш ҳам мустаҳкам.

Мӯйсафеде, ки ба падарам монандӣ дорад, лачомро ба дастам дод. Духтарчаи шӯхчашиме тозиёнаро ба ман дароз кард. Духтари ҳамсоя обро баҳона карда, кӯзаи пуроб дар даст аз хона, аз рӯ ба рӯям баромад. Бо ҳамин кораш ӯ ба ман роҳи сафед орзу намуд. Лачоми саманд ба дастам аз паҳлуи ҳар сокини авул, ки меғузаштам, меғуфт: роҳи сафед, бахарчи!

Дар доманаи авул кӯҳистонидухтаре чароғи фурузонро ба тиреза гузошт. Бо ин кори худ ӯ ба ман чунин меғуяд:

– Ин тиреза ва ин чароғро фаромӯш накун. Ин чароғ то бозгашти ту хомӯш намешавад. Ин чароғ аз паси пардаи шабҳои тор ва гарду ғубори солҳои бисёр дар сафари дуру дароз ва пурташвишат ба ту равшани мебахшад. Хангоме ки аз саёҳатҳо хаставу шалпар бармегардӣ ва ба деҳаи азизат наздик меояи, пеши чашмонатро аввал нури ҳамин чароғ равшан мекунад. Ин тиреза ва ин чароғро ба ёд дор.

Ман рӯ ба ақиб мегардонам, то ки авули азизамро бори дигар бубинам. Дар рӯйи боми хона модарамро мебинам. Ӯ танҳо рост истодааст. Тарҳи ӯ торафт хурд мешавад – дар рӯйи бомҳо ба хатчаи нозуке табдил меёбад. Ниҳоят, дар ин гардиши роҳ, авули маро кӯҳ панаҳ кард ва ман рӯ ба ақиб гардонидам, аммо ҷуз кӯҳ чизе надидам.

Дар пеши роҳам низ кӯҳро мебинам. Вале медонам, ки дар паси ин кӯҳ олами бузургест. Ҳам авулҳои дигару ҳам шаҳрҳои калон, ҳам уқенусҳову ҳам вокзалҳо, ҳам

фурудгоҳҳо ҳастанд.

Наъли самандам ба роҳи пурсанги Доғистони азизам бархӯрда, садо мебарорад. Болои сарам сақфи осмон аст, ки онро кӯҳҳо ҳошиябандӣ кардаанд. Як тарафи осмон ғарқи нурҳои офтоб, тарафи дигари он пури ситора, самти дигараш пардаи абрҳо ба рӯйи худ кашида, бар замин борон мерезад.

*Сабр кун, эй асп, андак сабр кун,
Ман, ки ҳоло бар ақиб нангаштаам.
Ин дам охир, пушти сар хоҳем кард
Овули зебо, ки меҳраш бастаам.*

*Пар кушо, эй бодпоям, пар кушо,
Мо чаро рӯ бар қафо хоҳем дошт?
Интизоранд овулони мо ба пеш,
Дӯстони бовафо хоҳем дошт.*

Ман кучо меравам? Роҳи дурустро чӣ тавр интихоб бикунам? Китоби навамро чӣ тарз нависам?

Аз дафтарчаи хотирот. Ҳозир ҷавонони Доғистон либоси миллии худамонро наменӯшанд. Онҳо монанди ҷавонони Москва, Тбилиси, Тошканд, Душанбе, Минск шиму пичак, куртаҳои нимостин ва гиребондори ба галстук мувофиқ менӯшанд.

Либоси миллиро акнун фақат дастаи хунарпешагони раққосу сурудхон менӯшанд. Одами либоси қадимапӯшро дар тӯйҳо дучор кардан мумкин. Баъзан ба кас либоси миллии доғистонӣ лозим шавад, онро аз дӯсташ ё шиносаш металабад, ё ки аз магазин ба киро мегирад. Ҳозир ҳар кас чунин либос надорад. Хулласи калом, либоси милли аз байн меравад, агар тамоман рафтааст нагӯем.

Аммо гап дар сари он, ки шакли милли ҳатто аз шеърҳои баъзе шоирон рафтагӣ дорад ва онҳо аз ин ифтихор ҳам мекунанд.

Ман ҳам дар тан либоси аврупоӣ дорам, ман ҳам телпаки черкасии падарамро наменӯшам. Лекин ба шеърҳои либоси бегона пушондан намехоҳам. Мехоҳам, ки шеърҳои либоси ҷойдории доғистонӣ дошта бошанд.

Ман чӣ! Насиби ман аз умр чанд даҳсолаест. Ин даҳсолаҳо ба даврае рост омаданд, ки одамон шим, ботинка, пичак пӯшида мегарданд. Умри шеър, вақти та-

валлуд шудан ва мурдани он дигар аст. Ман аз хусуси шеърҳои худам чизе намегӯям, шояд, умри онҳо аз умри ман ҳам кӯтоҳтар бошад.

Ман дар Москва як бех дарахти балут дидам хеле пир. Мегӯянд, ки онро Иван Грозный шинондааст. То сабзида ба воя расидани ин дарахт одамон аввал либоси боярӣ, сипас камзӯлу қулоҳгесӯ, баъд қулоҳи баланд ва фракҳои сиёҳ, пас аз он қулоҳи будённовӣ ва нимтанаи чармин, сипас пичаки одӣ ва шими почавасеъ, баъд шими початанг мепӯшиданд... Дарахти булут гӯе чунин мегуфт: дар поён давутоз кунед, либосатонро иваз кардан гиред, агар кори дигаре надошта бошед. Кори ман дигаргун кардани шуои офтоб ва онро ба чӯби сахт ва ба ҷалғӯза табдил додан аст, ки аз он ҷалғӯзаҳо ҳамин гуна дарахтони азим хоҳанд рӯйид.

Дар қўҳистон «одаму либос, ҷавонмарду саманд» мегуянд. Ин зарбулмасал зебо менамояд, вале ба назари ман, ноҳақ аст. Шарт нест, ки қахрамони палангинапӯш бошад. Гоҳо даруни зиреҳи пӯлодин ҳам буздила пинҳон аст.

Зеро ки тарбузи ба рангаш мафтун шуда харидаи ман на як бор сап-сафеду бемаза баромадааст.

Зеро ки як ҷавони унсукули боре маҳбубаи худро ба чакман печонида гирифта мегурезад, баъд қулоҳи мебинанд, ки даруни чакман кампири бедандон, яъне модаркалони маҳбубааш, хобидааст.

Зеро ки Абӯтолиб ба ман чунин ҳикоят карда буд. Ёро як рӯз ба авули дуре ба тӯй хабар мекунад. Вай он ҷо рафта сурнай менавозад. Тӯйи хубе барпо мешавад. Се шабу се рӯз дар саҳнаи назди авул садои сурнаю даф ва нолаи наю ниҷжак хомӯш намегардад. Ба қавли доғистониҳо «дамдам» ҳам мешавад, «чам-чам» ҳам, яъне тамошо ҳам, зиёфат ҳам. Тамоми аҳли авул ба ин тӯй омада меравад ва ҳар яке, андак бошад ҳам, мерақсад.

Рӯзи сеюм ҷорҷӣ бо супориши соқӣ бо овози баланд эълон мекунад, ки ҳозир арӯсу домод ба рақс мебароянд. Хайр, домодро дар зарфи ин се рӯз ҳама дидаанд, вале арӯсро, ки доим ба рӯмоли печида менишаст, мардум надида буданд, бинобар ин ҷашм аз вай намеканданд. Абӯтолиб се рӯзи дароз сару либоси арӯсро тамошо мекард. Зебу зинаташ аз муқоваи рангини тазкираи назми Кавказ мондани надошт.

Вақте ки арӯс аз ҷой хеста ба давра фуромад, Абӯтолиб гавдаи ўро дида, андаке хавотир шуд, вазни арӯсро ба

вазни эпоси қирғизии «Манас», ки Нашриёти адабиёти бадеӣ баровардааст, баробар қардан мумкин буд. Инак, арӯс парда аз рӯй гирифт. Ҳама чашму хуш гардиданд, Абӯтолиб ҳам. Арӯс рӯяшро кушод, он як лаҳза, ки мардум се рӯз чашм доштанд, даррасид...

Ҳама диданд, ки як чашми арӯс сӯйи Хунзаҳу чашми дигараш тарафи Ботлиҳ. Мобайни ин чашмони «шаҳлоӣ» аз ҳам қаҳри бинии дарози нозебе ҷой гирифтааст...

Абӯтолиб аз ин манзара ғамгин шуда, дигар сурнай ҳам навохта натавонист, аз гулӯяш хӯроке ҳам нагузашт. Оқибат тӯйро тарк гуфта рафт.

Ба фикрам, Абӯтолиб ин қиссаро як қадар болобандӣ қарда гуфт.

Бовучудин, муқоваи зебо китоби сустро эътибор намебахшад. Барои он ки ба китоб баҳои дуруст диҳӣ, бояд ниқоб аз рӯяш бардорӣ.

Зеро соле буд, ки масъалаи мавқеи занони кӯҳистон ва муносибати мардон дар ҳаққи онҳо ба дараҷаи зарурӣ «ба қуллаи баландтарин» бардошта шуд.

Он сол шавҳар ҳаҷ надошт, ки як даҳан гапи занро гардонад. Барои ҷанҷоли одии рӯзгор ба райком ҷеғ зада, танбеҳ медоданд. Гап нарасад гӯён, аввал ба ҳамаи коркунони райком яктой танбеҳ доданд. Ҳамон сол ҳар замон анҷумани занони кӯҳистонро даъват қарда, ҷунон бисёр гап мезаданд, ки дар тамоми анҷуманҳои дигар ин қадар гап нашуда буд.

Он сол дар бозор рӯзҳои якшанбе зани азимҷуссае пайдо мешуд, ки ҳар гуна молҳои мамнӯъ мефурӯхт. Милиса ба вай чизе гуфта наметавонист, метарсид, ки ба пояи мустақилии ва баробарҳуқуқии зани кӯҳистон футур расад. Бо вучуди ин, якшанбеи сеюм ӯ савдогарзанро бечуръатона огоҳ қарда монд. Якшанбеи панҷум – ҳарчи бодо бод! – гӯён занро дастгир қарда, ба милисахона бурд.

То милисахона бурдани савдогарзан мардум аз чор тараф сӯйи милиса бо ангушт ишора намуда, ҳайрон мешуданд, ки чӣ хел ҷуръат қарда, зани соҳибистикбол ва озодро дастгир қардааст!

Дар талотӯби бозор ба касе зеҳн мондан душвор аст. Акнун чашми милиса ба нӯки мӯзаӣ калоне ки аз тақи курта намудор буд, афтод.

«Ҳо, оби ин ҷӯй аз чашма нест!» – гуфт милиса дар дил ва ҷодар аз сари савдогарзан бардошт. Дид, ки дар рӯ ба рӯяш як марди ғули чашмонаш аз косахонааш баромада, мӯйлабаш мисли буттаи сари шах истодааст.

Баъзе санъаткорон ҳам, ки барои гузаронидани моли худ истеъдод, сабру тоқат ва иззати нафс надоранд, либоси бегона пӯшида, бо шакли зебо маънии харобро пардапӯш кардани мешаванд. Вале шикам холи бошад, кулохро якшоха монда гаштан чӣ суд?

Инчунин, ханчари чӯбин хар қадар зебо бошад ҳам бо он ҳатто гунчишк кушта намешавад. Вай фақат ба буридани риштаҳои борон кор меояд.

Инчунин, аз занӯшии лӯхтақо фарзанд намерӯяд.

Инчунин, хангоми хатна кардани писар ба ӯ пари қуро нишон медиханд. Ин корро барои фиреби бача мекунанд. Барои хатна пари қу кор намеояд, покуи тез лозим аст.

Аммо хонандагон кӯдак нестанд, ки онҳоро фиреб диҳӣ ва ман артист нестам, ки ханчари коғазин овехта гардам, ҳарчанд ғилофи он чармин ва зардӯзӣ бошад.

Албатта, ғилоф ҳам даркор, ғилоф набошад, ханчар занг мебаддад. Ғилоф зебо бошад, боз хубтар;

Албатта, хангоме ки чанговар аз тохтутоз молҳои гаронбаҳо меоварад, завчааш ба гардани аспаш рӯймоли шохӣ мебаст.

Албатта, забони сусти барои ифодаи фикри тез мисли он аст, ки гургро барра бидаррад.

Албатта, агар роҳ бад бошад, ҳар гуна аробаи мустаҳкам ҳам афсурда мешавад ва ҳатто ба чарӣ чаппа шуда меравад.

Албатта, ба асп полони хар намезебад, ба хар зини асп.

Ин ҷо ман ба шумо қиссаи як балхарӣ ва аспилоғари ӯро ҳикоят мекунам.

Қиссаи як балхарӣ ва аспилоғари ӯ. Як балхарӣ ба аспии бечорааш хурмачаву кӯзачаи фурушӣ бор карда, авул ба авул мегашт.

Он рӯз дар як деҳаи аварӣ пойга барпо мешуд. Асптозони оташмизоч бо аспони оташнафаси худ ғун шуда буданд. Асптозон ҳам машҳур буданду аспшошон ҳам. Аспсаворон ҳама ҷавонмардонӣ хушқомату зебоандом, аспшошон аз худашон мондани надоштанд. Аз чашмони чапандозҳо шарораи далериву бебоки ва аз чашмони самандшошон оташи бесабри меборид.

Чапандозҳо акнун саф меоростанд, ки баногоҳ он марди ороми балхарӣ савори аспилоғар ба майдон даромад. Балхарӣ ва аспаш ҳарду хоболуд менамуданд. Чапандозҳои ҷавон балхариро мазох карда аз чор тараф гап парронданд.

–Биё, ба мо ҳамроҳ шав!

–Биё, аспи ношуди туро ҳам ба қатори самандҳои бод-по бимонем.

–Чаро аспи ту бо бидавҳои мо баробарӣ накунад? Орзуро айб нест.

–Биё, ҳамроҳи мо асп тозон, ки аз қафо каси наълҳои афтидаро чида мерафтагӣ нест.

Марди балхари дар ҷавоби ҳамаи ин гапҳо оромӣ хомуш бори аспашро фуруварда, як сӯ бурда таҳ кард, оромона ба асп савор шуд ва дар қатори чапандозҳо ҷой гирифт.

Аспони чапандозҳо бесаброна сум зада замин мехарошиданд, чароғпоя мешуданд, ва ҳол он ки аспи балхари сар ба замин афканд, пинак мерафт.

Инак, пойга оғоз ёфт. Аспон монанди бод дартоз шуда, ҷанги пойгаҷоро ба осмон бардоштанд. Аз қафоӣ ҳама дар қабати абри ҷанг аспи лоғари балхари ҳам дартоз шуд. Давраи якуми пойга ба охир расид, дуҷум ва сеҷумаш ҳам. Ба ҳама аён буд, ки аспҳо шалпар шуданд. Ҳарчанд чапандозҳо аспони худро тозиёнаву маҳмез мезаданд, онҳо дигар тундӯтез давида наметавонишанд. Танҳо аспи лоғари балхари як хел метохт – на суст, на саҳт. Аспи балхари аввал ба аспони қафомонда расида гирифт, сипас бо аспони пешқадам баробар шуд ва баъд дар давраи охири, яъне давраи даҳуми пойга, ҳатто аз онҳо пеш гузашт.

Маҷбур шуданд, ки ба гардани кашоли аспи лоғари балхари нишони фирӯзӣ – рӯймоли шоҳиро банданд. Марди балхари аспашро оромона ба назди кӯзачаву хурмачаҳо бурда, молашро бор кард ва роҳи худро давом дод.

Чунин воқеаҳо аз пойга дида, дар адабиёт бештар рӯй медиҳанд.

Аз дафтарчаи хотирот. Шеърҳо ки ба осонӣ иншо шудааст, хонданаш душвор. Шеърҳо, ки ба меҳнати душвор иншо гардидааст, осон меҳонӣ. Шакл ва мазмун ҳам монанди либоси одам аст. Агар одаме бошад хушфеълӣ доно, олиҳиммату нақӯр, чаро либоси ба худ зебандае напӯшад? Одами хушрӯю хушандом чаро хушфикр ҳам набошад?

Аксари занони хушрӯ камақд мешаванд, агар бисёр доно бошанд, бенур мешаванд. Баъзе асарҳои санъат низ чунинанд.

Вале занони хушбахте ҳастанд, ки ҳам хусни шиво доранд, ҳам ақли расо. Китоби шоирони ҳақиқатан соҳибистеъдод ҳам мисли занони хушбахти зебо ва доност.

Як мааллигӣ гуфтааст: «Ҳамин ки одами ба авули мо оянда аз болои ағба намудор шуд, ман зуд мефаҳмам, ки вай одами хуб аст ё бад».

Як кубачигӣ гуфтааст: «Агар заргар соҳибхунар набошад, нукраву зар худ чизе нестанд».

*Беҳтарин кӯзаҳои нақшинро
Кӯзагар созад аз гили одӣ.
Шеърӣ зебо биёфарад шоир
Аз суханҳои содабунёде.*

Катибаи кӯза

Ман зиёда аз понздаҳ ҳазор рӯз умр дидам. Дар рӯйи замин роҳҳои зиёдеро пиёдаву савора тай кардам. Бо ҳазорон кас мулоқот доштам. Таассуроти ман, монанди дарёчаҳои шӯҳоби кӯҳӣ дар вақти борон ё Ҳангоми об шудани барфҳо, бепоёнанд. Аммо ин ҳама таассуротро чӣ гуна бояд бипайваст, то китобе шуда бошад? Навиштани ин китоб баробари дар водӣ рӯдхона кушодан аст. Вале ин ҳам ними кор. Бояд, ки ҳамаи дарёчаҳои кӯҳӣ чамъ шуда, аз ин рӯдхона ҷорӣ гарданд. Ман ин корро чӣ тавр бикунам? Ба ғайр аз донишҷӯи ҳаёт боз чӣ донишҷӯ лозиманд? Назарияи адабиёт? Аммо худ шеърро нана-вишта, бештар дар бораи тарзи навиштани шеър андеша кардан мумкин нест.

Ҳаминро арз карданиям, ки ман чараён ва равияҳои адабии писандида надорам, балки нависанда, рассом ва устодҳои писандида дорам.

Аз дафтарчаи хотирот. Дар Институти адабӣ вақти имтиҳон як аварро пурсиданд: фарқи байни реализм ва романтизм чист? Авар доир ба ин мавзӯ, аз афташ, китобе нахондааст, аммо ба савол ҷавоб додан лозим. Бинобар ин, ӯ каме фикр карда, сипас ба профессор ҷавоби зайл додааст:

– Агар мо уқобро уқоб бигӯем, реализм мешавад, аммо хурусро уқоб бигӯем, романтизм мешавад.

Профессор хандидаст ва ба ҳамдиёри ман баҳои санҷиш мондааст.

Агар сухан дар ҳаққи ман равад, ман аз рӯзи азал кӯшиш мекунам, ки аспро асп, харро хар, хурусро хурус ва мардро мард бигӯям.

Аз дафтарчаи хотирот. Робиндранат Тақури машҳур бародаре дошт, ки вай ҳам нависанда буд. Бародар дар адабиёти ҳинд тарафдори равияи банғоӣ буд, аммо Ро-

биндранат худ як мактаб, як ҷараёни комили адабӣ. Фарқи бародарон низ дар ҳамин аст.

Дар дили Робиндранат мурғе ошён карда буд, ки ба дигар мурғон шабоҳат надошт, аз ин мурғ пеш аз Такур дар дунё нишоне набуд. Ӯ ин мурғро аз дили худ бурун оварда, дар боғи санъат андохт ва ҳама диданд, ки ин мурғи илҳоми Робиндранат Такур аст.

Агар санъаткор мурғи илҳоми худро бол бахшаду вай бо селай мурғони дигари якхела ҳамранг шавад, он дам ӯ санъаткор нест. Пас, ӯ на мурғи ғайриодӣ ва аҷоибӣ худро, балки гунчишки одиро бол бахшидааст ва онро дар байни селай гунчишкҳои дигар касе фарқ карда наметавонад. Зеро гунчишк, ҳарчанд зебост, гунчишк аст.

Кас бояд худ оташдон дошта бошад, то дар он алав даргиронад. Аспи кас аз он худ намешавад, як рӯз не, як рӯз ба соҳибаш баргардонидан дозим. Фикри дигаронро аз он худ накунад, дар ҷустани фикри бикри худ шавед.

Ман ҷуръат намуда, адабиётро ба танбӯр нависандагонро ба торҳои он ташбеҳ медиҳам. Ҳар тор овозу садои хосса дорад, вале ҳамаи торҳо якҷоя оҳанги ҷӯре бармеоранд.

Танбӯри аварӣ фақат ду тор дорад. Падари маро меғуфтанд, ки ба танбӯри адабиёти авар тори сеюм кашидааст.

Кошки маро ҳам хоса оҳанге муяссар мешуд. Кошки ман ҳам ба ин асбоби қадимаи авариамон тори дигаре шуда бошам!

Намехоҳам монанди сайёдоне бошам, ки сайдеро аз бозор харида хона мебаранду дар хона ҳавои даҳан мекунанд, ки худашон шикор кардаанд.

Ё ин тавр мешавад: овозае паҳн мешавад, ки сайёде дар фалон дара як нахчир задааст. Инро шунда, ҳамаи сайёдон ба он дараи бахосият мешитобанд. Дар ин миён он сайёди аввала аз дараи дигаре як хирси калон мезанад. Тӯдаи сайёдон ба он дара медавад, ин дам сайёди моҳир дар дараи дигаре аз пайи паланги бузурге меафтад... Бигӯед, кадоме аз онҳо сайёди ҳақиқист? Он, ки сайдро худ мечӯяд, ё онҳое, ки аз паси ӯ медаванд? Ин қабил одамон шарм надошта, сайди ба доми каси дигар афтодаро ҳам гирифта мебаранд.

Чунин сайёдон баъзе нависандагонро ба хотирам меоранд. Рафтори як шиноси ман тамоман аз одамгарӣ нест. Баъди шинос шудан бо Корней Иванович Чуковский, ӯ худро чунин вонамуд кард, ки гӯё Абӯтолибро намети-

носад.

Дарёчае, ки то баҳр расидааст, сатҳи беканори нилгуни баҳрро дида, ба оби зулоли он омехтааст, чашмаи кӯхиеро, ки роҳаш ба рӯи замин аз он ҷо оғоз ёфтааст, инчунин роҳи борики санглох, пасту баланд ва пурпечутоби тайкардаашро набояд фаромӯш бикунад.

Оре, ман – дарёчаи кӯҳи. Ман ибтидо, сарчашма ва маҷрои санглохи худро дӯст медорам. Ман он дараҳои нимторикро, ки ба байнашон рӯди ман ҷорист, он шахоро, ки аз барашон мисли обшор мерезам, он ҷойҳои оромӣ ҳамворро, ки рӯди ман ҳамвору солор роҳ мепаймояд ва дар оинаи худ кӯҳҳои атроф, осмон ва ситораҳои осмонро акс мекунад ва батадриҷ аввал оҳиста, баъд тезтар ва тезтар ҷорӣ мешавад, дӯст медорам.

Вале ман намегӯям, ки бароям фақат дараҳо кифояанд. Модом, ки ҷорӣ мешавам, пас, дар пеш мақсаде дорам. Ман баҳри беканорро на фақат ҳис мекунам, балки мебинам ва медонам.

Барои он ман ҳам мебинаму ҳам медонам, ки доираи назари тамоми Доғистон васеъ шудааст. Дар зарфи ин солҳо на фақат ҳудуди қабристонҳои мо, инчунин ҳудуди тасаввуроти мо дар бораи зиндагӣ ва баҳр низ вусъат ёфтааст.

Ман шоири авар, вале худро на танҳо барои Аваристон, на танҳо барои Доғистон, на танҳо барои тамоми мамлакатамон, инчунин барои тамоми кураи арзамон масъул медонам. Асри бистӯм. Дигар хел зиндагӣ қардан ҳам мумкин нест.

Ба ман чунин ҳикоят қарданд. Пас аз ба дунё омадани ман дере нагузашта, падарам маҷбур мешавад, ки барои хизмат муваққатан ба авули Арадерих кӯчида равад. Ӯ ба асп хӯрчинро бор мекунад. Дар як чашми хӯрчин лоқупари рӯзгор: сарулибос, бақияи орду талқон, равған ва китоб; аз чашми дигараш сари ман намоён будааст.

Баъди ин роҳи пурмашаққат модарам касали саҳт мешавад. Дар авули кучидарафтаи мо як зани бекасу бечорае ёфт мешавад, ки ба қарибӣ фарзандаш вафот қардаст. Он зани арадерихӣ маро сина медиҳад ва ба ҳамин васила модари дуҷуми ман ҳисоб мешавад.

Инак, дар рӯи замин ду занест, ки ман дар назди ҳардуи онҳо қарздорам. Чӣ қадар умр бинам, ба ин ду модар чӣ қадар некӣ бикунам, ҳаргиз қарзи худро адо қарда наметавонам. Қарзи фарзанди поён надорад.

Аз ин ду зан: яке модари ман, он ки маро ба дунё оварда аввалин бор дар сари гаҳвораам нишаста, алла гуфтааст; дигаре ҳамчунин модари ман аст, он ки дар дами марг сина дода, ба ман қони тоза бахшида, аз пайроҳаи муҳлики марг ба роҳи ҳаёт бозовардааст.

Халқи ман, кишвари хурди ман, ҳар китоби ман низ ду модар дорад.

Модари якум – Доғистони азизам. Ин ҷо ман таваллуд ёфтаам, забони модариро бо шири модарам дар мағз-мағзи ҷону дилам ҷо додаам.

Сурудҳои диёри азизамро дар ин ҷо аввалин бор шунидаам, худ аввалин сурудамро ин ҷо хондаам. Таъми обу нонро ман аввалин бор дар ҳамин ҷо чашидаам. Дар овози бачагиам ба сангу дарахт часпида, чанд боре ки захмдор шуда бошам, ҳамаашро обу гиёҳҳои кишвари азизам сихат кардааст. Мардуми кӯҳистон мегӯянд: дарде нест, ки ба давояш аз кӯҳҳои мо алафи шифобахш ёфт нашавад.

Модари дуюми ман – Русияи бузург, модари дуюми ман – Москва. Ҳамин модар маро тарбият намуд, болу пар дод, ба роҳи фароҳ ҳидоят кард. Уфуқи беканори тамоми ҷаҳонро нишон дод.

Дар назди харду модар қарзи фарзандӣ дорам. Дар рӯи ду қолине ки ба девори хонаи худ овехтаам, сурати Маҳмуд ва Пушкин акс ёфтааст. Ва ҳамчунин дар байни саҳифаи ҷилдҳои Блок, ки аз насими серуни шабҳои равшани Петербург шодобанд, баргҳои оташгули марғзорони кӯҳсори баланди Аваристон атрафшонӣ мекард.

Ду модар ҳамчун ду қанот, ду даст, ду чашм, ду суруд аст. Дастони харду модар маро навозиш мекарданд ва агар лозим шавад, гӯшмол ҳам меоданд. Харду модар ба танбури ман тор мекашиданд: ҳар қадом яктори. Онҳо маро аз замин баланд карда, ба болои сари авуламон бардоштанд ва ман аз сари китфи онҳо истода, бисёр чизҳоро дар ҷаҳон дидам, агар онҳо маро аз замин баланд намекарданд, ман ин чизҳоро ҳеч гоҳ дидан наметавонистам. Чун уқобе ки ҳангоми парвоз намедонад, қадоме аз қанотҳои зарур ва қиматтар аст, ман ҳам намедонам, ки аз модаронам қадоме бароям азизтар аст.

Пештар мардуми кӯҳистон ҳамаи касалиҳои худро фақат бо обу гиёҳҳо сихат мекарданд. Онҳо ба табибу фолбинҳо эътиқод доштанд. Халқ то имрӯз аз табибони тадбирпеша ба неки ёд меоранд. Аммо табибоне буданд,

ки барои даво кардани дарди сар аз бемордор мехостанд,
ки гӯсфанди сиёҳ кушад.

Ҳар як авар медонад, ки гӯшти гӯсфанди сиёҳ назар ба
гӯсфанди зард ё сафед ширинтар аст. Табиб каллаи бемор-
ро ба пӯсти гарм печонида, мефармуд, ки дар ҳамин вазъ-
ият чанд муддат нишинад ва худ гӯшти гӯсфандро ба хона-
аш мебурд. Мо ҳоло дар бораи ин гуна табибҳо сухан наме-
ронем. Табибҳо ва давоҳои хуби халқӣ ҳам буданд.

Боре падарам дар Москва, дар бемористони Кремл ме-
хобид. Он ҷо обу гиёҳҳои Доғистон ба ёдаш омаду писар-
ронашро хоҳиш намуд, ки аз чашмаи кӯҳи Бусрах об биё-
ранд.

Сухани падар ба фарзанд муқаддас аст.

Писарон ба Доғистон рафта, ба кӯҳи Бусрах ба азобе
часпила бароманд, чашмаро ёфтанд ва аз он ҷо барои
шоири бемори авар ба бемористони Кремл об оварданд.

Падар аз он об нӯшид ва дардаш гӯё сабуктар шуд,
ҳатто сиҳат ёфт. Аммо намедонист, ки худи ҳамон рӯз ба
ӯ доруи нави хориҷӣ гузаронида буданд.

Шояд, ӯ танҳо бо доруҳои, ки маҳсули илми тибби
ҷаҳонианд, сиҳат намеёфт. Шояд, ӯ танҳо бо оби чашмаи
Аваристон, ки дорувори халқии мост, сиҳат намеёфт. Ва-
ле бо ҳардуи ин даво ӯ сиҳат ёфт.

Адабиёт ҳам бояд айнан ҳамин тавр бошад. Сарчаш-
маи он кишвари худ, халқи худ, забони худ аст. Аммо
доираи шуури ҳар нависандаи ҳақиқӣ имрӯз аз доираи
миллии худ дида васеътар шудааст. Масъалаҳои
умумииinsonӣ, умумичаҳонӣ чунин нависандаро ба таш-
виш меоваранд, фикру хаёлашро банд месозанд.

*Марди роҳ азми сафар кард
Дар саночи ӯ чи чиз?
Нону май гирад ба худ...
На, на, меҳмони азиз.*

*Мо туро иззат кунем,
Духти кӯҳӣ нон ниҳад,
Марди кӯҳӣ май диҳад.
Марди роҳ азми сафар кард.
Марди роҳ азми сафар кард.*

*Дар саночи ӯ чӣ чиз?
Ханчаре гирад ба роҳ...
На, на, меҳмони азиз,*

Мардуми кӯҳ ёварат.

*Хасмат ар бедор ҳаст,
Кӯҳиён ханҷарбадаст,
Бош эмин, ёр ҳаст
Марди роҳ азми сафар кард.*

*Дар саночи ӯ чӣ чиз?
Ҳамраҳаш гирад суруд...
Оҳ, меҳмони азиз,
Хуш суруд афзун ба мост,*

*Беҳаду беохир он,
Лек овар бешиар,
Н-ояд ӯ асло гарон.*

Ҳамин тариқ, агар нависандаро ба духтур монанд бикунем, пас вай бояд давоҳои қадимаи халқиро ҳам истифода бурда тавонаду комёбиҳои навтарини илми тибби ҷаҳониرو ҳам.

Агар нависандаро ба сайёҳи пиёдагард монанд бикунем, пас вай меҳмони халқи дигаре шуда, дар дил бояд сурудҳои халқи худро дошта бошад, лекин дар дили ӯ бояд ба сурудҳое ҳам, ки барояш меҳонанд, ҷой ёфт шавад.

Як халқ ӯро гусел мекунаду халқи дигаре пешвоз мегирад, ҳамаи халқҳо мувофиқи завқи худ суруду таронаҳо доранд.

Вақтҳое ки ба авуҳои мо аввалин лектору маърузачиҳо меомаданд, дар авули Колеб занҳо пушташонро ба лектор гардонидани менишастанд, то лектор рӯйи онҳоро набинад. Аммо баъди лектор, ҳангоме ки назди ҳозирон ҳофиз баромада суруд меҳонд, занҳо ба хотири суруд аз баҳри урфу одат гузашта, ба ҳофиз рӯ мегардониданд, ҳатто ҷодар аз рӯй мегирифтанд.

Рӯзе ва дақиқае нест, ки дар дилам суруди дар сари гахвораам хондаи модарам садо надихад. Ин суруд манбаи тамоми сурудҳои ман аст. Ин суруд болинест, ки ҳангоми хастаги сари худро рӯйи он мегузорам, ин суруд самандест, ки ба он савор шуда, олами равшанро сайр мекунам. Ин суруд чашмаест, ки ҳангоми ташнагӣ ҳам шуда, обашро нуши ҷон мекунам. Ин суруд оташдонест, ки маро гарм мекунад ва ин гарми дар зиндагӣ ҳамеша бо ман аст.

Вале ман намехостам ба он Шукум монанд бошам, ки

бачаи кап-калон шуда, ханӯз аз шир набаромадааст, ханӯз ҳам сина мемакад. Дар ҳаққи ин хел одамон гуфтаанд, ки «Ақд бо қад баробар намешавад».

Дар замони мо ҳар хел анкета пур кардан одат шудааст. Худи ман ҳам чи қадарашро пур кардам! Дар ягон анкета саволи муҳаббат ба ватанро дучор накардам, вале ин ҳаргиз чунин маънӣ надорад, ки ин гуна муҳаббат дар байни одамони рӯи замин мавҷуд нест.

Аз тарафи дигар, дар анкета «гражданини СССР» навиштан кам аст, балки бояд гражданини ҳақиқӣ бошӣ, «аъзои КПСС» навиштан кам аст, бояд дар ҳақиқат коммунист бошӣ, «забони модарӣ – забони аварӣ» навиштан кам аст, тавре рафтор бояд кард, ки ин забон дар ҳақиқат забони модарӣ ту бошад, мард бояд ба забони модарӣ худ хиёнат накунад!

Биёед, меҳмонони гуногун, ба ман сурудҳои гуногун биёред! Чун бародару хоҳар биёед, нури дида, тоҷи сар, барои ҳамаи шумо дари дилам боз аст.

Як вақтҳо агар ҷавоне хангоми баргаштанаш ба Хунзах дар паси зини аспаш зани миллати ғайрро савор карда меовард, ўро таъна мезаданд, ин кор ба одамони куҳансоли авул маъқул набуд. Акнун пиру ҷавон ба ин одат кардаанд. Аварӣ аз қадом миллате зан гирад, айб намекунад.

Холо дар кӯхистон фақат никоҳро айб мекунад, ки ба муҳаббат асос наёфта бошад.

Оё гулҳо гуногунранг бошанд, гулдаста зеботар намешавад? Осмон ҳар қадар серситора бошад, ҳамон қадар равшан мешавад. Рангинкамон ҳам аз он сабаб зебост, ки тамоми рангҳои рӯи заминро дар худ таҷассум кардааст.

Дар Африқо ман як гули аҷибу ғариб дидам. Ҳар барги он ранги хосса дошт. Ҳар барги он бӯи хосу номи хосса дошт. Хулласи калом, он гул худ гулдастаи комил, вале дар айни ҳол як гул буд.

Орзу дорам, ки ин китоби авари ман ба гули аҷоибу ғароиб Африқо монанд шавад, то ҳар кас аз он рангу бӯи дилхоҳе пайдо бикунад.

Инак, ҳамаи он чиро, ки аз онҳо бояд чунин китоб иншо гардад, паҳн менамоям. Монанди устои гулдасти кубачӣ, ҳама чиз дар тақи дастам. Устои кубачӣ нуқра, тилло, микрозу болғачаю искана, тамғачаву андозачаҳо дорад. Дар устохонаи ман забони модарӣ, таҷрибаи зиндагӣ, сурату симо ва хислату сирати одамон, оҳанги сурудҳо, идроки таърих, идроки ҳақиқат, муҳаббат, та-

биати кишварам, ёддоштҳо аз ҳаёти падарам, гузашта ва ояндаи халқам фароҳаманд. Дар даст порчаҳои тилло дорам. Аммо заргарам ман ё на? Оё истеъдод ва маҳоратам кифоят мекунад?

Чӣ созам, ки сурудамро чун парандаи болу парфишон ба рӯи кафи дастони шумо гузорам, то бе саволу ҷавоб дилҳои шуморо, мисоли муҳаббат, лабрез бикунанд?

Ҳамаи чизҳои тақи дастам, рӯи мизамро бори дигар аз назар мегузаронам...

Меғӯянд. Занталоқ бод йигите, ки дар хона асп надорад.

Боз Меғӯянд. Бигзор зани йигите ҳам талоқ шавад, ки ба аспаш зину қамчин надорад.

Меғӯянд. Ба уқоб коҳ, ба хар гӯшт надихед!

Меғӯянд. Хонаи зебо ҳам, агар девораш бебақо бошад, фуру меравад.

Меғӯянд. Мурғи хонагӣ хоб мебинад, ки уқоб шудааст ва аз нуқи шах парида, қанотаҷро мешиканад.

Чӯйча хоб мебинад, ки дарёи бузург шудааст ва дар рӯи регзор паҳн мегардаду ҳамон замон худшк мешавад.

ЗАБОН

*Дар ин ҷо тифл гирён асту хан-
дон,
Надонад гуфтани як ҳарфи
осон.
Вале рӯзе занад дастон ба олам,
Чаро омад, кӣ аст ӯ худ чу
одам?*

Катибаи гаҳвора

*Агар дар дунё сухан вучуд наредошт, то имрӯз чунин бу-
зург намешуд. Шоир аз офариниши олам сад сол пештар та-
валлуд ёфтааст.*

*Шахсе ки забонро надониста, шеър навиштанӣ мешавад,
монанди девонаест, ки шиновар несту худро ба дарёи пурта-
лотум меандозад.*

Баъзеҳо на барои он лаб ба сухан мекушоянд, ки май-
нашон пур аз фикрҳои бикр аст, балки забонашон мехо-
рад. Баъзеҳо на барои он шеър менависанд, ки дилшон
аз ҳиссиёти бузург лабрез аст, балки... Гуфтан душвор аст,
ки барои ҷӣ онҳо якбора шеърнависиро ихтиёр меку-
нанд. Оҳанги шеърҳои ин қабил шоирон садои чормағзи
пучи дар саноч рехтаро ба хотир меорад.

Ин гӯна одамон аввал ба атроф наменигаранд, ки аз
корубори ҷаҳон воқиф шаванд. Онҳо ба оҳангу садо ва су-
рудӯ навоҳои оламиён гӯш намедиханд, то ҷӣ будани
зиндагиро дарк бикунанд.

Одамиро чашму гӯшу забон баҳри чист? Чаро одам ду
чашму ду гӯш дорад, аммо як забон? Қабл аз он, ки аз
даҳон ҳарфе барояд, ду чашм бояд бубинад, ду гӯш бояд
бишнавад. Мағзи гап низ дар ҳамин аст.

Сухани аз даҳонбаромада монанди аспест, ки аз
пайроҳаи борики кӯҳи ба ҳамвориҳои фароҳоман фуру-
мадааст. Оё суханеро, ки аз қаъри дил барнамеояд, ба
ҷаҳон гӯшрас кардан мумкин аст?

Сухани умумӣ вучуд надорад. Сухан ифодаи нафрат ё
табриқ, шодӣ ё ғам, разолат ё муҳаббат, дурӯғ ё ҳақиқат,
нур ё зулмат аст.

Шунидам дар ин кишвари пурнаҳиб:

*Бишуд аз суҳан шакли олам ғариб.
Чӣ соғ бошад оҳанги он як суҳан?
Дуо? Ё қасам? Ё чу амре задан?
Бихезем бар по ба ҳифзи ҷаҳон,
Ки бисёр маҷрӯҳу мазлум он
Кунед аҳд: савганд, ё худ дуо,
Бисозед бар бад танаффур баён,
Мурод ин, ки олам бувад дар амон!*

Як рафиқам гуфта буд: ман соҳиби лафзи худам, хоҳам ба гуфтаам амал мекунам, нахоҳам – не. Ба рафиқ, шояд, чунин муҳокимарони мувофиқ бошад. Аммо нависанда бояд ҳақиқатан соҳиби суҳани худ бошад, хоҳ қасам хӯрад, хоҳ нафрин гӯяд, бояд аз сари қавлаш нагардад. Нависанда дар сари як гап ду хел қасам намехӯрад. Умуман касе ки бисёр қасам мехӯрад, ба фикрам, дурӯғгӯй аст.

Агар ин китоб қолӣ бошад, ман онро аз риштаҳои рангини забони аварӣ мебофам; агар пӯстин бошад, ман онро бо риштаҳои бақуввати забони аварӣ медӯзам.

Меғӯянд, ки дар забонҳои хеле қадим дар забони аварӣ калима хеле кам буд. Мафҳумҳои «озоди», «ҳаёт», «мардонагӣ», «дӯсти», «неки»-ро бо як калима ё бо калимаҳои ҳаммазмуну ҳаммаъно ифода мекарданд. Бигзор дигарон забони халқи хурди маро камбағал бигӯянд. Ҳар он чӣ мехоҳам, ба забони худам гуфта метавонам ва барои ифодаи фикру ҳиссиётам ба ман забони дигаре лозим нест.

Дар Доғистон лак ном қавми камшумор ҳаст. Ба забони лаки қариб панҷоҳ ҳазор кас гап мезанад. Муайян намудани шумораи донандагони ин забон душвор аст, зеро кӯдаконе ҳастанд, ки ҳанӯз ба гап надаромадаанд ва одамоне ҳастанд, ки забони падару бобоёни худро кайҳо фаромӯш кардаанд.

Мардуми лак камшуморанд, аммо онҳоро дар ҳар гӯшаву канори рӯи замин дучор кардан мумкин аст. Зиндагии қашшоқона дар сарзамини санглох онҳоро маҷбур месохт, ки ба чор тарафи дунё аз пайи ризқи парешони худ бираванд. Ҳамаи онҳо бисе ҳунарманд буданд, аз байнашон мӯзадӯз, оҳангар, заргар ва ҳофиз ёфт мешуд. Дар Доғистон меғӯянд: «Тарбузро оҳистатар бур, ки аз дарунаш ягон лак набарояд».

Модари лак писарашро ҳангоми ба кишварҳои бегона туселонидан чунин огоҳ менамуд: «Вақти аз табақчаи

шаҳриён ош хӯрданат чашим ба табақ дошта бош, шояд, дар таки он ягон одами худамон бошад».

Инак, ҳикоят мекунад. Дар шаҳри калоне, кӣ медонад, Москва бошад ё Ленинград, як лак гаштугузор доштааст. Баногоҳ як одами либоси доғистонипӯшро мебинад. Бӯии ватанашро ҳис мекунад ва бо он шахс гапзанон карданӣ мешавад. Ҳамон лаҳза тохта, назди ҳамдиёраш меравад ва ба забони лакӣ ҳарф мезанад. Ҳамдиёр гапи ҳамдиёрро намефаҳмад ва калла мечунбонад. Лак ба забони кумиқӣ, баъд ба тотӣ, оқибат ба лазгӣ гап зада мебинад, ки шояд, ӯ фаҳмад. Лак ба кадом забоне гап занад, ҳамдиёри либоси доғистонипӯшаш намефаҳмад. Ниҳоят, ба забони русӣ мегузарад. Сипас маълум мешавад, ки лак ба авар дучор омадааст. Авар шиноси тасодуфии худро таънаву маломат мекунад, ки:

– Ту чӣ хел доғистонӣ, ту чӣ хел ҳамдиёри ман, ки забони авариро намедонӣ? Ту доғистонӣ не, шутури биёбон ту.

Дар ин мочаро ман тарафдори авари худам нестам. Ба сари лаки бечора вай беҳуда дод задааст. Забони авариро, албатта, доништан ҳам мумкин, надоништан ҳам. Ҳаминаш муҳим, ки он шахс забони модарии худ – забони лакиро медонист. Ғайр аз ин ӯ якчанд забони дигарро медонист ва ҳол он, ки авар аз он забонҳо беҳабар буд.

Абӯтолиб боре ба Москва рафтааст. Дар кӯча ӯ ба роҳгузаре мурочиат карданӣ мешавад. Ба гумонам, кучо будани бозорро пурсиданӣ мешавад. Ҳамин хел тасодуф меафтад, ки шахси ба Абӯтолиб дучорномада англис мекӯяд. Чӣ чойи ҳайрат, дар кӯчаҳои Москва хориҷиён бисёранд.

Англис гапи Абӯтолибро намефаҳмад ва аввал ба англисӣ, баъд ба франсавӣ, сонӣ ба испанӣ, мумкин, ба забонҳои дигар ҳам бошад, савол мекунад.

Абӯтолиб гапашро ба англис аввал ба русӣ, сонӣ ба лакӣ, баъд ба аварӣ, сипас ба лазгӣ, баъд ба дарғӣ, ниҳоят ба кумиқӣ фаҳмониданӣ мешавад.

Мусоҳибон оқибат гапи якдигарро нафаҳмида, ҷудо шуда мераванд. Як доғистонии аз ҳад зиёд маданӣ, ки дуҷоним калимаи англисиро медонист, сонитар ба Абӯтолиб насиҳат кардааст:

– Дидӣ, маданият чӣ маънӣ дорад. Агар ту андаке забондон мебудӣ, бо англис гап зада метавонистӣ, фаҳмидӣ?

– Фаҳмидам, – ҷавоб додааст Абӯтолиб. – Лекин чаро

англис аз ман донотар ҳисоб меёфтааст ва ҳол он ки вай ягон забони ман медонистагиро намедонад?

Забони халқҳо барои ман чун ситораҳои осмонанд. Намехостам, ки ҳамаи ситораҳо як шуда, ба ситораи бузурге табдил ёбанд. Ба ситораи бузург ҳочат нест, зеро як офтоб бас аст. Аммо бигзор ситораҳо ҳам нур пошанд. Бигзор ҳар кас худ ситорае дошта бошад.

Ман ситораи худ – забони модарии авариро дӯст медорам. Ман ба гапи геологҳое, ки гоҳо кӯҳи хурд ҳам тиллои бисёр дорад мегӯянд, бовар мекунам.

– Худо фарзандонатро аз забони модариашон маҳрум кунад, – гӯён дуои бад мекард як зан зани дигареро.

Дарбоби дуои бад. Вақти достони «Духтари кӯҳистон»-ро навиштам ба ман чанд намунаи дуои бад лозим шуд, ки аз забони қаҳрамони дoston – зани бадҷаҳл ифода бикунам. Ба ман таъйин карданд, ки дар як авули дур кӯҳистонизани пире зиндагӣ мекунад ва дар машмаша ягон ҳамсояш ба ӯ баробар омада наметавонад. Ман ҳамон дам роҳи хонаи он занро пеш гирифтаам.

Дар субҳи босафои баҳорон, ки на шумидани дуои бад, балки шодиву сурудхонии кас меояд, бар останаи пиразан қадам гузоштам ва мақсади омаданамро, сода набошам, рӯйирост изҳор кардам. Лозим шуд, гуфтам, мехоҳам аз шумо бисёр дуои бад шунавам ва онро навишта гирифта, ба дostonам дохил кунам.

– Илоҳӣ забонат хушк шавад, илоҳӣ номи маҳбубаатро гум кунӣ, илоҳӣ гапатро одамҳо акс фаҳманд, илоҳӣ забон наёбӣ, ки вақти аз саёҳати дур баргаштанат ба ҳамавулонат сухани неке гуфта тавонӣ, илоҳӣ вақте ки ягон дандонат намемонад, даҳонат гузаргоҳи шамолҳо бошад!.. Эй шағолбача, агар ман ғамгин бошам, оё хандида метавонам? Дар хонае ки касе намурдааст, оё гиристан равост? Маро ягон кас хафа накарда, ҳақорат надода бошад, чӣ хел ман ба ту дуои бад бофта диҳам? Гум шав, дигар бо ин хел илтимосҳои бемаъни назди ман набиё!

– Ташаккур ба некиҳоятон, хола, – гуфтам ва аз ҳавлии ӯ бадар рафтам.

Дар роҳ чунин андеша мекардам: «Вай бе ҳеч қаҳру ғазаб, дар омади гап ба сарам ин қадар борони дуои бад рехт, агар касе дар ҳақиқат қаҳрашро биёрад, ба пӯсташ коҳ чой мекардагист».

Ба фикрам, вақташ ояд, ягон фолклоршиноси доғистонӣ китоби дуои бадҳои кӯҳистонро тартиб медиҳад ва он гоҳ мардум то чӣ андоза гапдону гапбоф будани кӯҳистонӣён,

бурроии сухану қувваи тахайюлотии онҳо ва фасоҳату нафосати забони моро дарк хоҳанд кард.

Ҳар авул махсуси худ дуои бад дорад. Аз оташи сӯзони дуои бад эҳтиёт бошед! Яке дасту пойи шуморо бо риштаҳои ноаён баста партофтааст, дигаре шуморо кайҳо ба гӯр андохтааст, дуои бади сеюми чашмони шуморо кофта гирифта, ба табақи ош хӯрдаистодаатон андохтааст, чоруми чашмони шуморо кофта гирифта, рӯ-рӯии санг ғелонда, ба дарае бурда нест мекунад. Дуои бади чашм яке аз дуоибадҳои сахттарин ҳисоб меёбад. Аммо аз вай сахттараш ҳам ҳаст. Ман дар як авул маншаи ду занро шунидаам.

– Илоҳӣ, фарзандҳоятро аз забонмӯзашон маҳрум кунед!

– Не, илоҳӣ, чони касонеро бигирад, ки фарзандони ту ба онҳо забон меомӯзанд.

Ана, ин хел дуоҳои бад ҳастанд. Аммо дар кӯҳистон касе ки забони модариашро ҳурмат намекунад, бе ҳеч дуои бад ҳам сазовори иззату ҳурмат нахоҳад буд. Агар фарзанд шеърашро ба забони вайрон навишта бошад, модари кӯҳистониаш онро намехонад.

Аз дафтарчаи хотирот. Боре дар Париж ман як расоми доғистониро дучор кардам. Пас аз инқилоб дере нагузашта, ӯ ба Италия хондани рафта, он ҷо зани итолиёвӣ гирифта, ба ватанаш баргаштааст. Ин доғистонии ба гирумони кӯҳистон омӯхташуда ба ватани наваш бо душворӣ одат мекунад. У тамоми рӯи заминро чарх мезанад, дар шаҳрҳои зебои мамлакатҳои бисёр иқомат мекунад, аммо кучое равад, ғусса ҳамроҳаш. Хостам ин ғуссаи ӯро, ки бо рангҳо акс ёфтааст, бинам. Бинобар ин, хоҳиш намудам, ки расмҳои кашадаи худро нишон диҳад.

Як сураташ «Ёди ватан» ном дорад. Дар сурат зани итолиёвӣ (ҳамон зани ҳудаш), ки дар бар либоси қадимаи аварӣ дорад, тасвир ёфтааст. Зан дар лаби чашма, ба даст кӯзаи миси зарробони машхури госатлиний, нишастааст. Дар нишебии кӯҳ авули хонаҳои сангини аварӣ бо рангҳои хузновар тасвир шудааст, кӯҳҳо сархам. Қуллаҳои кӯҳҳои туманпӯш.

– Туман – ашки кӯҳсор, – гуфт рассом, – ҳангоме, ки нишебии кӯҳҳоро туман мепечонад, аз ожанги ҷабини шаҳҳо донаҳои шаффофи об ҷорӣ мешавад. Ин туман – манам.

Дар сурати дигар парандаеро дидам, ки бар шохи олуи кӯҳӣ нишастааст. Олу дар миёни сангистон рӯйидааст. Паранда хониш дорад, кӯхистонизане аз тирезаи хона ба паранда бо чашми ҳасрат менигарад. Рассом дид, ки ба расмаш бо рағбат менигарам, чунин шарҳ дод:

– Ин расм аз рӯи афсонаи қадимии аварӣ.

– Қадам афсона?

– Ҳамон, ки парандаро дошта ба қафас меандозанд. Паранда дар банд афтад, шабу рӯз ватан, ватан... мегӯяд. Худи ман барин... Соҳиби паранда андеша мекунад: «Чӣ хел бошад ватанаш, кучо бошад он? Шояд, ватанаш як мамлакати хурраму зебоне бошад, ки он ҷо дарахтони биҳишт дар шукуфтани мурғони чаннат дар хонишанд. Биё, ин парандаро озод бикунам ва бубинам, кучо парвоз мекунад. Вай ба ман роҳи он мамлакати афсонавиро нишон хоҳад дод». Бо ҳамин андеша даричай қафасро мекушояд, паранда мебарояд ва тақрибан даҳ қадам дуртар, ба шохи олуи кӯҳӣ, ки миёни сангистон мерӯйид, рафта мешинад. Лонаи ӯ дар шохи ҳамин олуи кӯҳӣ будааст... Ба ватани худ ман ҳам аз тирезаи қафаси худ менигарам.

– Чаро гашта намеравед?

– Дер шуд. Дар вақташ аз ватанам дили ҷавони пурҳарорате оварда будам, оё метавонам, акнун ба ҷойи он устухонҳои фартути худро бибарам?

Аз Париж баргаштам ва ҳешутабори он рассомро ҷуста ёфтам. Ҳайрате доштам, ки модараш ҳанӯз зинда аст. Хешутабор ҳикояти маро дар ҳаққи фарзанди ғарибашон, ки тарки ватан карда, диёри азизи худро ба сарзамини бегонае иваз намудааст, бо дили пурҳасрат гӯш мекарданд. Аммо, ба назарам, онҳо аз гуноҳаш гузашта буданд ва ба ҳар ҳол, зинда будани ӯро шунида, шодӣ мекарданд. Баногоҳ модараш пурсид:

– Ба аварӣ гап задед?

– Не, ба воситаи тарҷумон. Ман ба русӣ, писаратон ба франсаӣ.

Модар рӯяшро бо рӯймоли сиёҳ пӯшонд, чунон ки ҳангоми шунидани марги писар мепӯшонанд. Болои бом борон меборид. Мо дар Аваристон менишастем. Дар гӯшаи дигари дунё, дар Париж, ҳам шояд, он фарзанди ноқобили Доғистон садои бориши боронро гӯш мекард. Пас аз хомӯшии дуру дарозе модар гуфт:

– Ту ғалат карди, Расул, писари ман кайҳо мурдааст. Вай писари ман не, писари ман забони ман, забони модари авар ёдодаро фаромуш намекард.

Ёддошт. Вақтҳое буд, ки ман дар театри авар кор мекардам. Замоне буд, ки мо ороиши сахнаву сару либосҳоро ба дӯши худ бардошта (ҳамаи лоқупари театрамонро ба харҳо бор мекардем, лекин ба худи артистон ҳам мемонд), авул ба авул мегаштем ва мардуми кӯхистонро ба санъати драма чалб мекардем. Ҳамон соли дар театр кор карданам ҳар замон ба ёдам меояд.

Дар баъзе тамошоҳо ба ман ролҳои майда-чуйда мерасид, аммо асосан дар хоначаи суфлёр менишастам. Ба ман, ба шоири ҷавон аз ҳамаи ролҳо дида роли суфлёрӣ маъқул буд. Ба назари ман бозии артистон, имову ишораҳо ва ҳаракатхояшон дар сахна ҳам дуҷумдараҷа менамуд. Ман дар ҷаҳон фақат як чизро аз ҳама муҳим мепиндоштам – суханро. Ғаҷруна кӯшиш мекардам, ки актёрҳо калимаҳоро дигар накунад, ғалат нагӯянд. Агар ягон актёр калимаеро партофта равад ё вайрон талаффуз кунад, сарамро аз хоначаам бароварда, он калимаро ҷунон бо овози баланд мегуфтам, ки ҷамъи тамошобинон мешуниданд.

Оре, матн ва суханро ман аз ҳама муҳим медонистам, зеро сухан бе сару либос ва рангубор вучуд дошта метавонад ва маънии онро тамошобин мефаҳмад. Як воқеаи хандаовар ба хотирам меояд. Спектакли «Кӯхистиониён»-ро, ки дар бораи ҳаёти гузаштаи халқи авар буд, нишон медодем. Ман боз суфлёр будам. Дар рафти спектакл қаҳрамони песа Ойғозӣ, ки аз ниқорталабон гурехта, дар кӯхҳо пинҳон мешуд, барои мулоқот бо маҳбубаи худ шабона ба авул омада буд. Маҳбубааш илтиҷо мекард, ки зудтар ба кӯх гурезад, вагарна ўро мекушанд, аммо Ойғозӣ (ин ролро Магаев мебозид), барои он ки тар нашавад, ба сари маҳбубааш чакман пӯшида, ба ў изҳори муҳаббат мекард.

Ҳамин дам воқеаи ногаҳоне рӯй дод. Нохост ба сахна зани Магаев давида баромад. Сари ҷаҳд, ту ба зани бегона изҳори муҳаббат мекунӣ гӯён ба шавҳараш дарафтод. Магаев аз дасти занаш гирифта, ўро паси сахна бурд, то гап фаҳмонад. Ў дилпур буд, ки ҳамон дам ба сахна бармегардад ва спектакро давом медиҳад, аммо занаш маҳкам ҷаспида гирифта, дигар намонд, ки ба сахна барояд. Маҳбуба дар мобайни сахна танҳо монд. Дар тамошо таваққуфи бечӯе шуд.

Ман дар хоначаи худ менишастам. Албатта, дар танам либоси сахна, ба сару рӯям грим набуд, шим ва куртаи сафеди гиребонкушода доштам. Ба гумонам, дар поям

шиптак буд. Бо ин истам, албатта, Магаевро иваз кардан наметавонистам, ҳарчанд ки роли ӯро аз ёд медонистам. Азбаски барои ман суҳан аз ҳама муҳим буд, аз хоначаам тохта ба саҳна баромадам ва ба маҳбубаи бечора ҳамаи он суҳанонеро, ки мебоист Ойғозӣ – Магаев мегуфт, гуфтам.

Намедонам, тамошобинон қонеъ шуданд ё не, шояд, драма барояшон ба мазҳака табдил ёфт, вале ман қаноат ҳосил кардам. Зеро тамошобинон мазмуни песаро фаҳмиданд, ягон калима ногуфт намонд, ки инро ман аз ҳама муҳим мешуморидам.

Ёд дарам, бо ҳамон театр ман аввалин бор ба деҳаи машҳури баландкӯҳ Ғуниб рафта будам. Маълум, ки шоир ба шоир, якдигарро нашиносад ҳам, меҳмон аст. Дар Ғуниб шоире зиндагонӣ мекард, ки дар борааш шунӣда, аммо ҳудашро пеш аз ин надида будам. Ба хонаи он шоир меҳмон шудам ва ҳамаи рӯзҳои мусофиратамон он ҷо мондам.

Мизбонони меҳмоннавоз маро чунон пазирой карданд, ки ман ҳатто хичил шуда, даступо меҳӯрдам. Хусусан навозишкорихои модари шоир дар хотирам нақш бастааст.

Вақти аз деҳа рафта нам барои изҳори миннатдорӣ суҳан наёфтам. Ҳангоми бо модари шоир видоъ кардан дар хона касе набуд. Медонистам, ки модар дар ҳаққи писараш суҳани неке шунавад, барояш аз ин хурсандии зиёд нест. Ҳарчанд ночиз будани истеъдоди шоири ғунибиро медонистам, ноилоҷ ба таърифааш даҳон кушодам. Ба модар гуфтам, ки писараш – шоири хеле пешқадам, ҳамеша дар мавзӯҳои замонавӣ шеър мегӯяд.

– Мумкин, пешқадам ҳам бошад, – бо ҳасрат гапамро бурид модар, – лекин истеъдод надорад. Мумкин, шеърхояш замонавӣ ҳам бошанд, лекин ман ҳонда, дилгир мешавам. Ин кори аҷибро бин, Расул. Вақте ки нав забон мебароварду гапхояшро фаҳмидан душвор буд, ман аз шодӣ ба куртаам намеғунҷидам. Акнун, ки на фақат гап задан, балки шеър навиштанро ёд гирифтааст, ман дилгир мешавам. Мегӯянд, ки ақли зан дар бари доманаш, то даме ки дар ҷояш мешинад, ақл ҳамроҳаш, ҳамин ки бархост, ақл аз доманаш ғелида ба замин меафтад. Писари ман ҳам ҳамин хел; вақте ки сари дастархон нишаста суҳан меронад, гапхояш дурустанд, хаёлам, гӯш карда шинам, ҳамин ки аз сари дастархон хест, то сари мизи кори расиданаш ҳамаи суҳанҳои одии худро гум мекунад. Фақат калимаҳои тумтароқи беобуранги дилгир

мемонанд.

Ин қисса ба ёдам меояду ба худо илтиҷо мекунам, ки маро аз забонам маҳрум накунад. Меҳоҳам ончунон нависам, ки шеърҳои, ҳамин китобам, ҳар он чӣ, аз зери қаламам мебарояд, ҳам ба модар, ҳам ба хоҳар, ба ҳар кӯҳистонӣ, ба ҳар инсонӣ, ки китобам ба дасташ меафтад, фаҳмо ва маъқул бошанд. Ман намехоҳам одамонро дилгир кунам – меҳоҳам барояшон шодиву хурсандӣ биёрам. Агар забонам вайрон шавад, тумтароқ, нофаҳмо, дилгиркунанда бошад, хулоса, агар забонамро вайрон бикунам, дар зиңдагӣ ба ман аз ин рӯзи сахтгаре наҳоҳад шуд.

Баъзан мардҳои авуламон дар назди масҷид барои маслиҳат чамъ мешуданд ва ман ба онҳо шеърҳои падарамро мехондам. Ман бачаи хурд будам, лекин шеърро бо шавқи зиёд (ҳатто аз ҳад зиёд), бо овози баланд, баъзе калимаю садоҳои ба худам маъқулно махсус ҷудо карда мехондам. Масалан, шеъри нави падарам «Гургро думбола гирифтанд дар Сада»-ро хонда, садои «Съ»-ро дар калимаҳои «басъ» ва «сада» дандонҳои мо зарди карда талаффуз менамудам, бо вучуди ин, дандонҳои мо зардида, ба ҳам мехӯрданд ва шақаррос мекарданд. Гумон доштам, ки ин овозҳои ҳамин тарз сахт ва башиддат талаффуз бикунам, таъсирашон зиёдтар мешавад.

Падарам ҳар дафъа талаффузамро ислоҳ карда мегуфт:

– Магар ..сухан чормағз аст, ки онро ба дандон мешикани? Ё сухан сир аст, ки онро ҳовани сангин андохта кӯбанд? Ё сухан замини санглоҳ аст, ки зӯр зада испорро пахш карда ронанд? Калимаҳои овоз, зӯр назада талаффуз бикун, ки дандонҳои мо шақаррос назананд.

Ман аз сари нав мехондам, боз ҳамон хел мебаромад. Ин дам модарам дар лаби бом меистод. Падарам ба модарам гуфт:

– Ақаллан ту ба ин ёд дех!

Модарам калимаҳои бароям душворро айнан мувофиқи хости падарам талаффуз намуд.

– Шунидӣ? Ку акнун ту гӯӣ.

Талаффузи ман боз дуруст набаромад.

–Туф,–қаҳри падарам омад.– Як ҷалатуриро барои калимаҳои вайрон кардани ман бо ҷоруб зада будам. Акнун писари худамро чӣ кор кунам?

Падарам хафа шуд ва чамъномадро тарк гуфта рафт.

Қиссаи ҷалатуриро задани падарам. Фасли баҳор, рӯзи бозор будааст. Вақти баҳор одатан бақияи ҳосили порсола ба охир мерасад, аммо ҳосили нав ҳоло напухта-

аст. Бинобар ин, баҳор дар бозор ҳама чиз қимат мешавад, ҳатто кӯзача, ки онро дар замин намекоранд.

Падарам, ки он вақт ҷавон будааст, тараддуи бозорравӣ мекунад. Ҳамсояш бист тин дода, хоҳиш мекунад, ки барояш ҷорӯб биёрад.

– Арзон гирӣ, бақияаш аз они худат, – меғӯяд ҳамсоя ба Ҳамзати ҷавон ва Ҳамзат гапи ҳамсояро ба гӯш ҳалқа карда, бозор меравад.

Дар бозор ҷорӯбфурӯшро меёбад ва ба савдои ҷорӯб шуруъ мекунад.

Дар бозорҳои Шарқ молро соҳибаш ҳеҷ гоҳ ба нархи гуфтааш намефурӯшад. Чизи ба панҷ тин меарзидаро сад сӯм гуфтаниш мумкин аст.

Падарам ҷорӯби хуби бадоштро хуш мекунаду мепурсад:

– Мефурӯшӣ?

– Набошад, ин ҷо чӣ кор мекардам?

– Чанд пул?

– Ду танга.

– Ҷорӯб асп нест, ки савдояшро аз осмони ҳафтум сар кунем, шудахро гӯю мон.

– Ду танга.

– Шудаш чанд пул?

– Ду танга.

– Ба як танга деҳ.

– Ду танга.

– Буду шуди пулам – як танга.

– Ду танга.

– Ба ростӣ дигар пул надорам.

– Пулдор ки шудӣ, баъд биё.

Чун савдо намепазад, падарам бозорро як давр зада мебинад, ки дар наздикии растае мардум ҷамъ шудаанд. Он ҷо рафта, аз қабати одамон китф зада-китф зада мебарояд ва мебинад, ки мардум хониши Маҳмуди ҳофизро гӯш мекунанд.

Маҳмуд дар ҳалқаи одамон танбӯр ба даст ҳофизӣ мекард. У гоҳ танбӯр менавохт, гоҳ дасташро якбора рӯи тори танбӯр гузошта суруд мехонд. Ҳама гӯшу хуш гашта буданд. Агар ин ҷо пашиша пар мезад, шунида мешуд. Як ҷавонписар дар вақти хониши Маҳмуд сурфид. Марди сарсафед, ки зоҳиран падари он ҷавон буд, писарашро аз давра дур кард.

Дар чунин хомӯшӣ, ки ғайр аз суруди Маҳмуд чизе ба гӯш намедаромад, як ҷалатуриинӣ бо ҳамсояш гап сар ме-

кунад. Чалатуриинї кори нек мекард; ба ҳамсояш ки аварї намедонист, мазмуни сурудҳои Маҳмудро мефаҳмонид. Аммо ғубур-ғубури беорони вай ба дигарон ҳалал мерасонид, намемонд, ки сурудро гӯш карда лаззат баранд.

Ҳамзати ҷавон аз ин кори ҷалатуриинї ба ғазаб меояд ва аз нӯки остинаш кашида мемонад. Аммо ин ба вай таъсир намекунад, пас ҳам шуда, ба гӯшаш меғӯяд, ки хомӯш шавад, лекин ҷалатуриинї ба ин ҳам аҳамият надода, гап задан мегирад. Ҳамзат саросема ба атроф назар андохта мебинад, ки ҷорӯбфуруш ҳам омада, суруд гӯш карда истодааст. Давида рафта, ҷорӯби калонеро гирифта, бо он ҷалатуриинии шилқинро хуб мекубад.

Ҷалатуриини худ қафо гурехта, ҳар замон дӯғ зада мемонад, аммо падарам ҷунон ҳашмгин мешавад, ки дӯғашро ҳам писанд накарда, задан мегирад ва охир аз он ҷо зада пеш мекунад. Баъд падар назди ҷорӯбфуруш меравад, ки ҷорубашро баргардонад.

– Худат гир, – меғӯяд ҷорӯбфуруш.

– Охир, пули ман як танга, ту ду танга меғӯӣ.

– Бе пул гир. Музди рафтори ту аз нархи тамоми моли ман зиёд аст.

Ҳоло дар рӯи замин ҷалатурииниҳои сурудро вайрон мекардагӣ бисёр шудаанд. Афсус, ки ҷорӯб нест ва касе нест, ки он ҷорӯбро дар сари онҳо занад.

Ба сухани хуби нишонрас ва бурро дар кӯҳистон ҷунин баҳо медиҳанд: «Ин гап ба як аспӣ зину афзордор меарзад».

Аз дафтарчаи хотирот. Алӣ Алиев, ҳамсои маҳачқалъагии ман паҳлавони пурзӯр, чемпиони чоркаратаи ҷаҳон аст. Боре ӯ дар Истанбул бо як паҳлавони ниҳоят пурзӯри турк гӯшгин мегирад. Турк дар ҳақиқат бақувват ва ҷолок будааст. Аммо ҳамсои ман Алӣ Алиев, ки кӯҳистонинисари хунсард ва ҷасур аст, туркро ба рӯи гилем ҷунон бардошта мезанад, ки ту гӯӣ як даста арғамчинро ҳаво додааст. Турк аз ҷой хеста, зери лаб ҳақорати кӯҳистонӣ мекунад, Алӣ Алиев сухани авариро шунида, аҷаб ҳайрон мемонад. Ҳангоме, ки ғолиб ҳам ба турк ба забони аварӣ: «Ҳақорат кардан ҷӣ даркор, ҳамшаҳр, варзиш–варзиш аст!» меғӯяд, турк батамом ҳайрон мешавад.

Баногоҳ, гӯё бародари гумгаштаи худро пайдо карда бошад, ҳарифон якдигарро ба оғӯш мекашанд, ки инро дида, доварону тамошобинон бештар аз ҳама дар ҳайрат мемонанд.

Маълум мешавад, ки он турк аз як оилаи авар буда, он хонавода баъди асир афтодани Шомил ба Туркия рафта-аст. Ҳарду паҳлавон ҳоло ҳам, агар дидор иттифоқ афтад, чуң дӯст мулоқот мекунанд.

Ёддошти падарам. Соли 1939 падарам ба Москва орденгирӣ рафта буд. Он вақтҳо ин як воқеаи бузург буд. Вақте ки ӯ орден дар сари сина ба авул бармегардад, ҷамоати авул хоҳиш мекунанд, ки аз Москва, Кремл, Михаил Иванович Калинин, ки ба ҳама орден месупорид, инчунин аз таас-суроти ширинтарини худ нақл кунад.

Падарам ҳамаашро аз як сар нақл мекард ва мегуфт:

– Аз ҳама аҷибаш ин, ки Михаил Иванович Калинин номи маро ба русӣ не, ба аварӣ талаффуз кард. Ҷ маро ҳамту Ҳамзат Садаса не, балки С’адаса Ҳамсат гуфт.

Кӯҳансолони авул ҳайрон шуда, сари таҳсин меҷунбониданд.

– Ана, дидед, – гуфт падарам, – ин гапро ҳатто аз ман шунида, ин қадар хурсанд мешавад, тасаввур кунед, ки ман ин гапро дар ҳуди Кремл аз ҳуди Калинин шунида, чи хел хурсанд шудам. Аз рӯйи вичдон бигӯям: чунон шодӣ кардам, ки орден ҳам фаромӯш шудааст.

Ҳиссиёти падарамро ман нағз мефаҳмам.

Якҷанд сол қабл аз ин ман дар ҳайати нависандагони советӣ ба Полша рафта будам. Як рӯз дар меҳмонхонаи Краков дари ҳучраи ман тик-тик шуд. Дарро кушодам, ки шахси ношиносе ба забони тозаи аварӣ пурсид:

– Хонаи Ҳамзатул Расул ҳамин аст?

Ман аз шодӣ даступо хӯрда мондам.

– Хонаи падарат насӯзад, фуру ҳам наравад! Ту авар чӣ хел ба Краков афтодӣ?

Қариб буд, ки меҳмонро бўсу канор бикунам. Ўро каша ба ҳучра даровардам. Мо шаби дароз суҳбат кардем.

Аммо меҳмон авар набудааст. Вай, олими поляк, ба тадқиқоти забон ва адабиёти Доғистон машғул будааст. Лафзи авариро ӯ бори аввал дар конслагер аз ду нафар авари маҳбус шунидааст. Забони аварӣ ва аз он ҳам бештар худӣ аварҳо ба ӯ хуш меоянд ва поляк ба омӯхтани забони мо сар мекунад. Баъд як авар мемурад, дуюмаш азобу уқубатҳои маҳбусиро аз сар гузаронида, оқибат аз тарафи Армияи Советӣ озод карда мешавад. Ӯ ҳанӯз дар қайди ҳаёт аст.

Ману олими поляк фақат ба аварӣ гап мезадем. Ин ҳолат бароям ҳайратовар ва ғайриодӣ буд. Дар охири

сухбатамон ман олимро ба Доғистон ба меҳмонӣ таклиф кардам.

Оре, мо он рӯз ҳарду ба забони аварӣ гап мезадем. Аммо байни лафзи ману вай фарқи калоне буд. Ӯ олимона, ба забони хеле тоза, дуруст, аммо беҳад дуруст, ҳатто хунсардона ҳарф мезад. Ӯ бештар дар ғами грамматика буд, на дар ғами обуранги нутқ, шакл ва сохти калимаву ибораҳоро андеша мекард, на ҷону дили ҳар калимаро.

Ман китобе навиштаниам, ки дар он на забон ба грамматика, балки грамматика ба забон тобеъ бошад.

Батарзи дигар бигӯем, грамматикаро ба мусофири пиёда, адабиётро ба мусофири хачирсавор ташбеҳ медиҳам. Мусофири пиёда илтимос менамояд, ки ӯро ба хачир савор кунад, мусофири хачирдор он пиёдаро ба қафои худ савор мекунад. Оҳиста-оҳиста мусофири пиёда шердил шуда, соҳиби хачирро танг мекунад, ҳатто фуруварда пеш кардани шуда, мегӯяд: «Хачир ҳам аз они ман, бораиш ҳам!».

Забони модарии аварии ман! Ту сарвати ман астӣ, ганчинаи ман астӣ, ки ба рӯзи сахте эҳтиёташ карда мондаам, ту давоми ҳамаи дардҳои ман астӣ. Агар одам бо дили сурудпарвар таваллуд шаваду гунг бошад, беҳтараш ба дунё наояд. Ман дили сурудпарваре дорам ва ин дил садое дорад. Ин садо – туй, забони модарии аварии ман. Ту маро, чун кӯдак аз дастам дошта, аз авули ба ҷаҳони бузург, ба назди одамон бурдӣ ва ман ба онҳо аз имрӯзу фардои кишварам ҳикоят мекунам. Ту маро назди бузурге бурдӣ, ки номи он забони бузург русӣ аст. Вай ҳам бароям забони модарӣ шуд, аз дасти дигарам дошта, маро ба ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон бурд ва ман аз ӯ ҳамчунон аз модари арадерихиам миннатдорам. Вале хуб медонам, ки модари худам ҳам ҳаст. Зеро, барои алав даргирондан дар оташдони худ аз ҳамсоя гӯгирд талабидан мумкин. Аммо ба талабидани гӯгирде, ки бо он дар дил оташ меафрӯзанд, назди дӯстон рафтаи мумкин нест.

Шарт нест, ки одамон ҳамзабон бошанд, ҳамдигар аз ҳамзабонӣ беҳтар аст. Медонам, ки баъзе дӯстонам, авули худро тарк карда, ба шахрҳои калон кӯчида рафтаанд. Ин ҳеҷ гап не. Чӯчаҳо ҳам то парронҷак шудан дар лона мешинанд. Аммо дар ҳаққи баъзе дӯстонам, ки дар шахрҳои калон истиқомат доранду акнун ба дигар забон хат менависанд, чӣ бояд кард? Албатта, ба кадом забон хат нависанд, ихтиёрашон, ман ба онҳо насихат кардани нестам. Лекин онҳо дар назарам ба одамоне монанд, ки ба як даст

ду тарбузро бардоштанӣ мешаванд.

Ман бо он бечораҳо ҳамсухбат шудам ва фаҳмидам, ки забони ҳозир хат менавиштагиашон аварӣ ҳам нест, вале ханӯз русӣ ҳам нашудааст. Забонашон бешаеро ба хотирам меорад, ки он ҷо одамони муҳмали сахдангор дарахт буридаанд.

Оре, ман касонеро дидаам, ки забони модарӣ ба чашмашон камбағал, ночиз намуда, ба ҷустубӯи забони бою бузургтаре камар баста буданд. Аммо тақдирашон ба бузе аз афсонаи аварӣ монанд шуд. Буз беша меравад, ки думашро ҳамчун думи гург дароз карда биёяд, аммо аз шоҳхояш ҳам махрум шуда бармегардад.

Ё х у д, ин одамон ба мурғобиҳои хонагӣ монанд, ки шино карда ва ғӯта зада тавонанд ҳам, моҳӣ барин не, каме парвоз карда тавонанд ҳам, парандаи озод барин не, ҳатто каме нағма пардозанд ҳам, булбул барин не. Онҳо, аз ўҳдаи ягон кор намебароянд.

– Аҳвол чӣ тавр? – пурсидам як рӯз аз Абӯтолиб.

– Як навъ. На ҳоли гург, на ҳоли харгӯш. Миёна. – Абӯтолиб андаке хомӯш истода, сипас илова намуд: – Аҳволи аз ҳама бади нависанда миёнаҳолист. Вай бояд худро ё чун гурги харгӯшдарида ё чун харгӯши аз гург рамида донад.

Аз дафтарчаи хотирот. Рӯзе ҷавонони авули ҳамсоя ба назди падарам омада гуфтанд, ки онҳо як ҳофизро хуб лат карданд.

– Барои чӣ ўро лат кардед? – пурсид падарам.

– Вақти сурудхонӣ нозҳои хунук мекард, дурӯғ-дурӯғ месулфид, калимаҳоро ғалат мехонд, дам чиррос мезад, дам сағ барин ак-ак мекард. Сурудро расво кард, барои ҳамин лат кардем.

– Бо чӣ лат кардед?

– Баъзеҳо бо тасма, баъзеҳо бо мушт.

– Бо тозиёна ҳам задан лозим буд. Ба кучоҳояш задед?

– Бисёртар ба ҷойи мулоимаш. Лекин ба паси гарданаш ҳам расид.

– Бештар қалааш айбдор аст.

Ёддошт. Ҷаро қиссаи дигареро низ ҳикоят накунам, модом ки ба хотирам омад? Дар Махачқалъа як ҳофизӣ авар ҳаст... Номашро намегирам: худаш аз дусар пай мекарад, ба ману шумо номаш чӣ фарқ дорад? Ин ҳофиз ба назди падарам бисёр омада, хоҳиш менамуд, ки ба оҳанги бофтаи ў падарам шеър нависад. Падарам розӣ мешуд ва сурудҳои хубе мекарад.

Рӯзе чой нӯшида менишастем, ки радио эълон кард: ҳозир ҳофиз машҳур суруди ба матни Ҳамзат Садаса офаридаашро меҳонад. Ҳама гӯш дода нишастем, падарам ҳам. Аммо сурудро шунида, торафт бештар ҳайрон мешудем. Ҳофиз тарзе меҳонд, ки ягон калимаро сарфаҳм рафтани мумкин набуд. Ба гӯш фақат шавкунҳое мерасид, ҳофиз суҳанҳоро фуру мебурд, чунон ки хурус аввал донаҳоро ба чор тараф тит мекунаду баъд якто-якто чиди меҳурад.

Падарам ҳангоми вохӯрданиш бо он ҳофиз пурсидааст, ки чаро шеърро вайрон меҳонад.

– Барои он, – ҷавоб додааст ҳофиз, – ки дигарон чизе нафаҳманд ва ба ёдашон намонад. Агар ин суруд дар ёди ҳофизони дигари кӯҳистон низ монад, онҳо ҳам меҳонанд, ман меҳонам, ки танҳо худам хонам.

Пас аз муддате чанд падарам барои дӯстонаш шабнишиние орошт, ки дар байни меҳмонон он ҳофиз ҳам буд. Дар поёни шабнишинӣ падарам аз меҳи девор қомузи торҳояш қандаро гирифта, як тори сусти онро базӯр тинг-тинг нохун зада, ба хондани суруде, ки оҳангаш аз он ҳофиз буд, шуруъ намуд. Суҳанҳои сурудро падарам бурро-бурро талаффуз мекард, вале оҳанге, ки бо асбоби вайрони мусиқӣ навохта мешуд, ҳаргиз ба оҳанги мусиқӣ монанди надошт. Ҳофиз ба ғазаб омада, гуфт, ки суруди ӯро бо ин хел асбоби вайрон навоختани мумкин нест, тамоми назокату нафосати оҳанг барбод меравад. Падарам оромона ҷавоб дод:

– Ман қасдан ҳамин хел менавозаму меҳонам, ки ягон кас оҳанги тӯро нафаҳмад ва ёд нагирад. Суруди суҳанхош нофаҳмо мешудаасту чаро суруди оҳангаш нофаҳмо намешудааст?

Доғистонийён ба даҳ забон асар менависанд ва ба нӯҳ забон нашр мекунанд. Пас, онҳое ки ба забони даҳум асар менависанд, чӣ кор мекунанд? Ва ин забони даҳум чӣ забон аст?

Ба забони даҳум онҳое менависанд, ки забони худро – хоҳ аварӣ бошад, хоҳ лаки ва хоҳ тотӣ – фаромӯш кардаанд, аммо забони бегонаеро ҳанӯз ёд нагирифтаанд. Онҳо аз ин мондаву аз он ронда шудаанд.

Агар забони дигареро аз забони модариат бештар донӣ, ба он забон навис. Агар ягон забони дигарро дуруст надонӣ, ба забони модариат навиштан гир. Аммо ба забони даҳум нанавис.

Оре, ман душмани забони даҳум. Забон бояд қадимӣ,

ҳазорсола бошад, дар он сурат ба қор меояд.

Забон, албатта, тағйир меёбад ва ман ба ин гап баҳс намекунам. Охир, барги дарахтон низ ҳар сол нав мешавад, барги қуҳна хазон шуда мерезад, ба ҷойи он барги нав мебарояд. Аммо ҳуди дарахт мEMONAD. Вай сол ба сол нашъунамо карда, сершоҳу навад мешавад ва реша ронда, пурқувват мегардад. Оқибат ба воя расида, бор меоварад.

Ман ба шумо суруду китобҳои ҳудро мебахшам, ман ба шумо меваи дарахти хурд, аммо таърихан қадими забони авариро пешкаш мекунам:

ЗАБОНИ МОДАРӢ

Ҳамеша хоби ночаспон аҷиб аст.
Ба хобам мурданадро хоб дидам.
Ба ними рӯзи Догистони гармо
Ба сина сурб, ман меорамидам.
Ба шӯхӣ саркашона ҷӯй ҷорист.
Мани аз хотири мардум фаромӯш,
Ба хоки зодгаҳ ёзида будам,
Ки пеи аз он, ки гардам хоку хомӯш.
Ман ин ҷо мемурам, кас огаҳам нест,
Дами ҷон доданам кас нест бар сар,
Уқобон дар фазои дур нолон,
Ғизолон ҳар кучо бо дидаи тар.
Барои дар сари хокам гиристан,
Ки, ҳайфо, дар ҷавонӣ ҷон супурдам,
На модар, на рафиқа, на дилором,
Авозандоз зан ҳам не, ба дардам.
Ҳамин сон хуфта мемурам ба хорӣ,
Ки ногаҳ аз қарибӣ баршунидам,
Суханҳои ду марди гарми суҳбат,
Ба алфози хуши овар шунидам.
Ба нилмирӯзи Догистони тафсон
Будам дар ҷонканӣ, аммо ду тан мард
Қадомин як Ҳасан маккор, гӯянд,
Фалонии Алиро ҳилапарвард
Шукуфта хира лафзи модариям
Гирифтам ҷону гардидам ҳавохӯр,
Бибурдам пай, ки дармонам бубахшад
Забони модарӣ, на тиббу духтур,
Қасеро лафзи дигар зинда созад,
Ки ман бо он сароидан надонам.
Агар фардо забони ман шавад гум,
Ман авло мурданам имрӯз хонам.
Барояш ҷону дил сузам ҳамеша,
Забонат камбагал гӯянд, майлаш,
Садо надҳад вай аз ассамблейҳо,
Вале бар ман бузургу поку дилкаш,
Наход аз баҳри фаҳми шеърӣ Маҳмуд
Бичӯяд вориси матарҷумоне?
Наход аз шоирони охиринам
Ғазалгӯяндаи оварзабоне?
Парастам зиндагӣ, сайёраамро,

*Деҳи хурди назарногири хушном,
Зиёд аз он, Диёри Шӯравиро;
Сурудам дар авар, бо қадри илҳом,
Ба чонам қимат аст ин кишвари ҳур –
Зи Балтик то Сахолин мепарастам.
Кучо лозим шавад, сар месупорам,
Вале гурам кунанд ин чо, ки ҳастам!
Ки то аз марқади паҳлуи овул
Аварҳо гоҳ-гоҳе ёдам оранд
Расули хешро бо лафзи овар,
Садой буд, Ҳамзатро қигарбанд.
Касеро лафзи дигар зинда созад,
Ки ман бо он сароидан надонам
Агар фардо забони ман бимирад,
Ман авло мурданам имруз хонам!*

Аз дафтарчаи хотирот. Падару модари як ҷавони кӯхистони розӣ набуданд, ки писарашон зани рус гирад. Вале духтар, аз афти кор, ҷавони аварро хеле дӯст ме-дошт. Рӯзе ҷавон аз духтар мактубе мегирад, ки он ба забони аварӣ навишта шудааст. У мактубро ҳамон замон ба падару модараш нишон медиҳад. Падару модар мактубро ғаштаву барғашта мехонанду боварашон намеояд. Онҳо чунон даступо гум мекунад, ки ҳамон лаҳза, мактуби ғайриодӣ дар дасташон, ба писар иҷозат медиҳанд, ки он духтарро хона биёрад.

Аз дафтарчаи хотирот. Ҳосили замин барои деҳқон чӣ бошад, забон ҳам барои нависанда ҳамон аст. Дар ҳар сарак донаи бисёреву саракҳо – бешумор. Аммо деҳқон агар ду даст дар бағал карда, ба ҳосили рӯндааш нигариста менишаст, ягон дон ба даст намеовард. Ғалларо аввал даравидан ва баъд кӯфтан даркор. Ғаллакӯбӣ ҳам ҳоло ними кор аст. Ғаллаи кӯфтаро бод дода тоза кардан лозим. Сипас онро орд ва ордро хамир карда, нон пухтан даркор. Вале аз ҳама асосиаш ин, ки нон ҳар қадар зарур ҳам бошад, тамоми ғалларо сарф кардан мумкин нест. Инро бояд дар назар дошт. Деҳқон ғаллаи беҳтаринро чудо карда ба тухмӣ нигоҳ медорад.

Нависандае, ки ҳамеша забонмӯзӣ мекунад, деҳқони ҳақиқӣ аст.

Меғуянд: бачаҳо дарахтеро, ки дар шохаш акка хона мондааст, афтонидаанд ва бо ин қорашон хонаи аккаро вайрон кардаанд.

– Дарахт, чаро туро афтониданд?

– Барои он, ки ман ба онҳо чизе гуфта натавонистам.

– Акка, чаро хонаи туро вайрон карданд?

– Барои он, ки ман бисёр шақ-шақ мекардам.

Меғӯянд: суҳан монанди борон аст: як бораш – неъмат
ти бузург, ду бораш – хуб, ба се бораш – бардошт кардан
мумкин, дафъаи чорум ки борид, балою офат.

МАЗЪЎ

*Дарро нашикан – бо калид
бемалол кушода мешавад.*

Катибаи дар

*Нагӯй, ки: «Ба ман мавзӯй
дихед»,*

*Бигӯй, ки: «Ба ман чаши
дихед».*

Маслиҳат ба нависандаи ҷавон

«Рафиқони азиз: ман бaсе орзуи нависандагӣ дорам, лекин намедонам, чӣ нависам. Ба ман мавзӯи муҳимми замонавӣ ёфта дихед, як китоби кори калон менависам».

Ҷавонон аксаран бо чунин илтимос ба Иттифоқи нависандагон, ба идораи маҷаллаву рӯзномаҳо, ба худи нависандагон муроҷиат менамоянд. Ба ман низ ин гуна мактубҳо меоянд. Ба падарам ҳам меомаданд. У дар ин ҳел ҳолатҳо сар ҷунбонида, мегуфт:

– Ҷавоне хонадор шуданӣ, аммо бади кор ин, ки намедонад, киро гирад – Ягон духтарро таки чаши накардааст, намедонад, ба ҳавлии кӣ хостгор фиридад.

Еддошт. Боре ба Иттифоқи нависандагони Доғистон аз Абӯтолиб мактуб омад. Шоир дар мактубаш хоши менамуд, ки уро ба авулҳои дурдасти кӯхистон ба сафари хидмати якмоҳаи эҷодӣ фиридад. Дар маҷлиси правления аз Абӯтолиб пурсиданд, ки у чӣ навиштани ва дар қадом мавзӯ навистанист. Шоири қуҳансол ба қаҳр омад ва гуфт:

– Сайёд аз қучо медонад, ки ба у харгӯш меафтад ё қоз, гург ё рӯбаҳои қори қалон? Оё қанговар пешаки медонад, ки дар қорзор чӣ қаҳрамонӣ мекунад?

Дар он маҷлис ман иштирок доштам. Суханони Абӯтолиб дар дилам нақш баста монданд.

Ман ба рафтори қасоне, ки аз нақшаҳои эҷодиатон нақл қунед гуён, нависандаро безор мекунад, ҳамеша дар ҳайратам. Албатта, нависанда нақшаи умумии қори худро фикр қарда мегардад. Шояд, навиштани роман ё трилогия (асари сегона)-ро ба нақша гирифта мумкин

бошад, аммо шеърро... Шеър ногоҳ, чун мукофоте, меояд. Кори шоирро ба плани аниқу дақиқ даровардан намешавад.

Масалан, чунин нақша кашидан мумкин нест, ки: имрӯз соати даҳи пагоҳ духтари дар кӯча дучоромадаро дӯст хоҳам дошт. Ё ин ки: пагоҳ соати панчи бегоҳ ягон нобакорро бад хоҳам дид.

Шеър монанди гулҳои чамани рӯйи ҳавлӣ нест, ки кадомро хоҳӣ, пеши назарат ояд ва ҷустуҷӯ кардан ҳоҷат набошад; шеър мисли гулҳои сахро ва марғзори кӯҳхост, ки он ҷо дар сари ҳар қадам гулҳое падида меоянд, ки яке аз дигаре раънотару зеботаранд.

Эҳсос мусиқиро ба вучуд меоварад. Мусиқӣ эҳсосро. Кадоми инҳоро аввалин шуморем? Масъалаи тухм аввал шудааст, ё мурғ, ҳанӯз ҳал нагардидааст. Ҷамчунин: нависанда мавзӯро ба вучуд меорад ё мавзӯ нависандаро? Мавзӯ – тамоми олами нависанда, тамоми вучуди нависанда. Бе мавзӯ нависанда намешавад. Ҳар нависанда мавзӯи худро дорост.

Тафаккури эҳсос паранда бошад, мавзӯ осмон аст; тафаккури эҳсос оҳу бошад, мавзӯ беша аст; тафаккури эҳсос нахчир бошад, мавзӯ кӯҳсор аст; тафаккури эҳсос роҳ бошад, мавзӯ шахрест, ки ин роҳ ба он шахр мебарад.

Мавзӯи ман – ватан. Онро ҷустуҷӯю интиҳоб кардани ман ҳоҷат нест. Ватанро ба худ мо интиҳоб намекунем, балки ватан аз аввал моро интиҳоб намудааст. Уқоб бе осмону оҳу бе кӯҳсорону моҳӣ бе дарёи софи шӯҳобу самолёт бе аэродром намешавад. Ҷамчунин нависанда бе ватан намешавад.

Уқобе ки дар байни мурғони хонагӣ коҳилона мегардад, уқоби беҳунар аст. Бузе ки дар рамаи колхоз аст, бузи кӯҳӣ нест. Гулмоҳие, ки даруни шишаи об шино дорад, гулмоҳӣ нест. Самолёте, ки дар музей аст, самолёт нест.

Ҷамчунин булбуле, ки хониш надорад, булбул нест.

Боз дар боби мавзӯ. Аз овони бачагиам як манзара бароям азиз аст. Ҷамин ки тирезачаи хонаи падарамро мекушодам, дар назарам чаманзори фараҳфизое чилвагар мешуд, гӯё ки дар домани авул дастархони зебозе густурда бошанд. Шаҳҳои атроф бар сари чаманзор сарҳам кардаанд. Аз қабати шаҳҳо пайраҳҳои пурпечутоб намудоранд, ки дар бачагиам онҳо морро ба хотирам меоварданд. Даҳони ғорҳо ҳамеша даҳони ҳайвоноти ваҳширо ба ёдам меовард. Аз паси як қаторкӯҳ қаторкӯҳи

дигаре менамуд. Кӯҳҳо гирда, тира ва ба мисоли кӯҳони шутур пахмоқ метофтанд.

Акнун медонам, ки дар Швейтсария ё Неапол барин ҷойҳо манзараҳои зеботаре ҳаст, аммо кучое равам, ҷи зебоҳои рӯи заминро бинам, чизҳои дидаи худро бо манзараи овони бачагиам, бо сурате, ки дар чорҷубаи тирезачаи падарам ҷо гирифтааст, муқоиса мекунам ва тамоми зебоҳои олам дар пеши он ҳеҷ мешавад. Агар бо ягон сабаб ман чунин авул ва чунин манзара намедоштам, агар ҳамаи он зебоҳо дар лавҳи хотирам нақш намебастанд, тамоми олам бароям тани бечон, даҳони безабон, чашми бегавҳар, лонаи бемурғ мебуд.

Ин гапҳо чунин маънӣ надоранд, ки ман мавзӯи худро дар худуди танги авулам, хонаам нигоҳ медорам ва атрофи мавзӯи муқаддаси худро бо девори баланде печонида мегирам.

Замине мешавад, ки бо ҷуфт як қабати ғафсаширо бардорӣ, аз такаш боз қабати нарм мебарояд. Замине мешавад, ки бо ҷуфт як қабати тунукаширо бардорӣ, аз такаш санг мебарояд. Замине мешавад, ки ханӯз ҷуфт накарда, сангҳояш намуда меистад. Ин хел заминро ман меҳнат сарф карда, қорам намекунам, зеро медонам, ки аз он ҳосили фаровон намерӯяд.

Ман намехоҳам ишқи ватанро дар банд андозам ё монанди аспе ки хуб қор кардасту акнун бояд дар ялангии сералаф чарад, кишан монам. Ман ҷавзӣ аз даҳони асп мебарорам, ба гардани гарми арақолудаш навозиш-корона тап-тап мезанам ва меғӯям: бирав, алаф хӯр, қувват гир. Дар меҳри ба ватан доштаи ман як навъ оромию нақуие ҳаст, чунон ки аспи озод дорад.

Ман тамоми воқеоти оламо дар бунаам, авулам, Доғистонам, дар муҳаббати ватанам ҷустанӣ нестам. Баръакс муҳаббати ватанро дар тамоми воқеоти олам ва тамоми гушаву қанорҳои он мебинам. Ба ҳамин маънӣ мавзӯи ман тамоми олам аст.

Ед дарам, ки дар шаҳри дур ва аҷибу ғариби Сантяго як сахари аз чеғ задани хурусон бедор шудам. Аз хоб бедор шуда, ҷанд лаҳза пиндоштам, ки дар авули хурди хонаҳош сангин хобидаам. Ҳамин тариқ, хурусони Сантяго мавзӯи ман шуданд.

Дар Чопон, дар шаҳри боз ҳам зеботари Камакура дар маросими интиҳоби маликаи ҳусн иштирок доштам. Нозанирони япон аз назди мо қатор-қатор мегузаштанд. Ман онҳоро беихтиёр бо он нозанини яғонаи худ, ки дар

аваристон аст, киёс менамудам ва он чиро, ки маликаи ман дошт, дар инҳо намедидам. Ҳамин тариқ, нозанинони ҷопонӣ ва ҳатто маликаи ҳусни Ҷопон мавзӯи ман шуданд.

Дар Непал маъбадҳои буддӣ, қасрҳои шоҳӣ, бистуду чашмаеро, ки обаш ба ҳама дарду балоҳои ҷаҳон давост, муддаои табъ тамошо карда, дар охир ба кӯҳҳои баланди Катаманд баромадам. Он кӯҳҳо Доғистонамро ба ёд оварданд ва аз тамошошон дилам чунон гарм шуд, ки аз дидани маъбаду қасрҳои бошукӯҳу пурҳашамат ин тарз нашуда буд. Кӯҳҳои муқаррарӣ ба назарам аз иншооти ғароибӣ меъмори азизтар намуданд. Аз дил гузаронидам, ки на оби он чашмаи сеҳрангез, балки ин кӯҳҳо ба ҳамаи дарду балоҳо давоянд. Ҳамин тариқ, маъбадҳои буддӣ ва кӯҳҳои Непал ногоҳ мавзӯи ман шуданд.

Маро пас аз тамошои шаҳрҳои калони серодами Ҳиндустон ба як деҳачаи назди Калкатта бурданд. Дар хирманҷойи васеъ ғалла мекӯфтанд, барзаговҳо аз болои дарзаҳои гандуми тиллоранг давр мезаданд. Онҳо оҳиста-оҳиста давр мезаданд ва бо сумҳои худ ғаллаи тиллоранг мекӯфтанд. Аз дидани ин манзара дилам чунон болид, ки аз тамошои ягон музей, ягон театри ҷаҳон инчунин шодӣ накарда будам. Авули худамон, овони бачагии худро дидагӣ барин шудам. Ҳамин тариқ, деҳачаи назди Калкатта мавзӯи ман шуд.

Дидам, ки: кӯҳистониёни Индонезия мисли кӯҳистониёни мо даф мезананд, дар кӯчаҳои Нью-Йорк марди қафқозие чакмани чаркаси дар тан мегашт; дар Истанбул ва Париж кӯҳистониёни ғамгини ҷалои ватанкарда истиқоматдоранд ва онҳо бадбахттарин одамони рӯи заминанд; дар Лондон асбобҳои кӯзагарони машҳури балхари намоиш дода мешуд; дар Венетсия дорбозҳои авули Совкра тамошобинонро моту мабхут мекарданд; дар дӯкони китобҳои кӯҳна дар Питтсбург китоберо дар бораи Шомил дучор кардам.

Ба кучое равам, дар кучое бошам, риштаҳои нозуке маро ба Доғистон мепаиванданд.

Душвор аст ҳоли он ҷанговар, ки сӯяш якбора чанд шамшерзан ҳамла меорад. У худро ҳам аз пешу ҳам аз қафо мудофия кардан наметавонад. Агар шахе бошад, ки ҷанговар тахтапушт бар он диҳад, кораш он қадар бад намешавад; ҷанговари ҷолок ба шах тақя намуда, ду-се душманро зада меафтанад.

Доғистон барои ман чунин шах аст. Дар лаҳзаҳои душ-

вортарин ба ман мададгор мешавад.

Сайёҳон бо худ таассуроти кишварҳои тамошокардаашонро меоранд. Аммо фақат бахти ман наметобад – кучоё равам ҳамеша сурудҳои Доғистон меорам. Дар ҳар шеъри навам Доғистонамро гуё аз сари нав мешиносам, дарк мекунам ва ба он дил мебандам. Меҳри Доғистони азизам дар дилам бепоён аст.

Аз дафтарчаи хотирот.

– Уқоб, суруди аз ҳама дилписандат кадом аст?

– Суруди кӯҳҳои баланд.

– Моҳихӯрак, суруди аз ҳама дилписанди ту кадом аст?

– Суруди баҳри нилгун.

– Зоғ, суруди аз ҳама дилписанди ту кадом?

– Суруди лошахӯрӣ дар корзор.

Адабиёт ҳам парандаҳо дорад: уқобҳову моҳихӯракҳо. Яке васфи кӯҳсорон мекунад, дигаре таронаи баҳри дамон мехонад. Ҳар кадом ватане дораду мавзӯе. Аммо зоғҳо низ ҳастанд. Онҳо бештар худро меписанданд. Зоғ ҳангоми кофта хӯрдани чашмони маййит дар корзор андеша надорад, ки он чашмони қаҳрамонест ё буздиле. Адибонеро медонам, ки имрӯз коре мекунад, ки барояшон имрӯз ғоида дорад, фардо ба коре даст мезананд, ки фардо нафъ меоварад.

Боз дар боби мавзӯ. Мавзӯ – сандуқи пурбисот. Суҳан – калиди ин сандуқ. Аммо бисоти сандуқ бояд аз они худат бошад, на моли касе.

Баъзе адибон сад мавзӯро даст мезананду ягонтоашро ҳал намекунад. Онҳо сарпӯши сандуқро андаке кушода, латта-паттаҳои рӯи онро тит карда мепартоянд ба сари сандуқи дигаре мешитобанд. Агар сандуқро соҳибаш мекушод, медонист, ки чизҳоро боэҳтиёт якто-якто гирад, аз тағ ҳамон сандуқчаи заррини орзуи дилаш мебарояд.

Одамоне, ки аз сари як мавзӯ ба сари мавзӯи дигар pariда мегарданд, ба Далаголови серзанаи кӯхистони монанд. У бисту ҳашт мартаба зан гирифта, оқибат тамоан бе зан мондааст.

Аммо мавзӯро бо ягон зани никоҳӣ ҳам баробар кардан мумкин нест. Ҳамчунин бо модари ягона, бо фарзанди ягона қиёс кардан дуруст нест. Зеро кас гуфта наметавонад, ки: ин мавзӯи ман аст ва ягон одам ба он даст назанад.

Мавзӯ аз они ман, аммо ба ҳамаи дигарон низ дастрас аст. Ман боре шунидаам, ки як нависанда нависандаи дигарро барои «дуздидани» мавзӯаш нафрат мекард. У ме-

гуфт: «Ба ту кӣ ҳуқуқ дод, ки дар бораи Ирҷӣ Қазоқ¹ нависӣ? Ту медонӣ, ки ин мавзӯи ман, дар бораи Ирҷӣ Қазоқ ман навишта истодаам. Ин кори ту дуздии рӯйирост!». Он нависанда чунон ба ҳаяҷон омада буд, ки гӯё ҳамин ҳоло маҳбубаашро дуздада бошанд.

Ҷавобе ки ӯ шунид, муносиби марди кӯҳистон буд:

– Касе имом мешавад, ки шамшераш бурротару гиротар аст. Арӯс на аз они шахсест, ки ба хонаи вай хостгор мефиристад, балки аз они касест, ки ӯро зани худ кардааст. Бигзор мавзӯи Ирҷӣ, чун ҳамаи мавзӯҳои дигар, аз они касе шавад, ки беҳтар менависад.

Оре, нависандагони гуногун, беҳабар аз якдигар, ҳамон як мавзӯро интихоб ва ҳал карда метавонанд. Дар адабиёт колхоз намешавад. Ҳар нависанда майдони худ, қитъаи худро дорад, ҳарчанд қитъаи ӯ хурд аст. Вале ман ба касе намегӯям, ки азбаски акнун ҳатто ҳудам ба қитъаҳоям қарибӣ намекунам, шумо ҳам ба майдони ман наздик наоед. Дар сари воти ман на сагро мебинед, на посбони милтиқдорро. Зимнан, кучост он воти ман, чӣ хел онро ҷудо кунам ва атрофашро чӣ гуна девор гирам? Мавзӯи ман марғзори мамнӯъ ва меҳроби масҷид нест, ки даромадани одами бегона мумкин набошад.

Як вақт анҷумани нависандагони Доғистон шуд ва дар он бахсе ба миён омад. Нотиқе гуфт:

– Дар бораи кишварҳо ва халқҳои дигар навиштани доғистониён чӣ лозим? Бигзор дар бораи Испания испаниҳо, дар ҳаққи Чопон чопонҳо, дар бораи саноати Урал нависандагони сокини Урал навиштан гиранд. Агар парандае дар боғ лона дошта бошад, оё ба боғи дигар рафта хониш мекунад? Оё ба водӣ, ки заминаш бе ин ҳам хубу ҳосилхез аст, аз кӯҳсор хок бурда рехтан ҳочат аст? Агар равғани дунбаи катро об карданӣ бошӣ, ба он боз равған андохтан лозим аст?

Дар анҷуман аз ҷумҳурии дигар меҳмон буд. Ӯ ба нотиқ чунин ҷавоб дод:

– Ҳайвони ваҳшӣ ҳам мисли паранда лона дорад. Аммо офтоб ба ҳамаи ҳайвоноти ваҳшӣ баробар гармӣ медиҳад, чунон ки борон ба ҳамаи дарахтон баробар об мепошад. Рангинкамон ба чашми ҳамаи одамон як хел менамояд. Дар кӯҳҳои баланд ҳам, дар дараҳои торик ҳам, баробар раъду барқ мешавад. Аз биринчи мамлақати дигар ҳам палави бомазае мешавад. Ман ба анҷумани шумо аз роҳи

---

¹. Ирҷӣ Қазоқ – шоири карни гузашта, сардафтари адабиёти кумик.

дур омадаам. Фақат барои шуморо табрик гуфтаи омада будам. Вале акнун пай мебарам, ки ба кӯху баҳр, ба мардони наҷиб ва занони зебову пуршаъни шумо дил бастам. Агар дар бораи шумо чизе бинависам, ҳамдиёронам аз ман миннатдор мешаванд. Шумо ҳам дар бораи кишвари ман нависед, зарар намекунад. Нависанда дар интихоби худ, мисли интихоби муҳаббат, озод аст. Оё муҳаббат аввал иҷозат пурсида, баъд дар дили касе ҷо мешавад?

Аҳли анҷуман ба суханронии меҳмон кафкӯби карданд, зеро суханонаш чун синон рост ва тез буданд: аммо ҳангоме ки ман ҳам чапак мезадаму ба гуфтаҳои ӯ қариб пурра розӣ будам, чунин андешаам ором намегузошт.

Дар бораи мамлакат ва халқҳои дигар навиштан хуб аст, аммо пас аз он, ки дар мавзӯи худ устод шудӣ.

Доғистони хурди ман ва ҷаҳони бузурги ман. Ду наҳрчае, ки ба води расида, як мешаванд. Ду донаи ашк, ки аз ду чашм бурун омада, ба ду бари рӯ ҷорӣ мешавад, натиҷаи ғам ё шодии ягона аст.

*Ашк бар рухсораи шоир чакид,
Ҳам ба рӯи рост, ҳам бар рӯи чап,
Буд аз ашкшам ғаму шодӣ падид,
Ашки ҳичрон буду он ашки ғазаб.
Ин ду қатра ашки ором, ашки соф,
То фуру галтидани худ нотавон,
Чун бирезад, шеър хезад, беҳилоф,
Оташӯ тӯфон дамад дар як замон.*

Доғистони хурди ман ва ҷаҳони бузурги ман. Ин аст ҳаёти ман, суруди ман, китоби ману мавзӯи ман.

Уқобе ки аз сари шахҳои баланд парида ба водиҳои доманфарох намеравад, уқоби беҳунар аст.

Уқобе ки аз водиҳои доманфарох ба сари шахҳои баланд барнамегардад, уқоби беҳунар аст.

Кори уқоб осон. Вай, ки аз рӯзи азал уқоб аст, ҳатто хоҳад ҳам, на моҳихӯрак шуда метавонад на зоғ. Вале мисли уқоб шудани нависандае, ки аз рӯзи азал сифатҳои ин парандаи нехислати бебокоро надорад, маҳол аст.

Шахсеро, ки қомуз навохта наметавонад, дар ҷойҳои мо тасалли дода, мегӯянд: ҳеч гап не, дар он дунё ёд мегирад.

Чӣ қадар нависандагоне ҳастанд, ки аз рӯи муҳаббат ё нафрат не, балки танҳо аз рӯи шоммаи худ ба даст қалам мегиранд ва коғаз сиёҳ мекунанд!

Охир, меҳмоне ҳам, ки ба авул меояду қадом ҳавлӣ да-

ромаданро андеша мекунад, аз бӯии дуди мӯри ба худ ҳавлиеро интиҳоб менамояд. Аз як мӯри бӯии зағора меояд, аз дигаре бӯии гӯшти гӯсфанд.

Охир домодшаванда ҳам баъзан аз ду духтар, ки яке тихимағз асту дигаре оқила, тихимағзаширо интиҳоб мекунад, агар вай серпултар бошад.

Охир, нависандагоне низ ҳастанд, ки дар ҷӣ хусус ва дар бораи кадом мамлакат асар навиштан барояшон фарқе надорад. Онҳо ба савдогароне монанд, ки ҳарчи дуртар равам, моламо ҳамоно қадар қиматтар пул мекунам, гуфтани гумон доранд.

Ин қабил нависандагон Пархалше ном духтареро ба хотирам меоранд. У ақидае дошт, ки дар авули ҳудаш ҷавоне сазовораш нест ва ба умеди ҷавони арзанда аз авули дигар шавҳар нақарда менишаст. Албатта, пай бурдан душвор нест, ки оқибат пир шуд он духтару ўро харидоре нашуд.

Қиссаи бешаравии дукӯхистонӣ. Ду кӯхистонӣ аз авул баромада беша мераванд, то юғворӣ оранд. Юғҳои кӯҳна, зоҳиран, аз қор баромадаанд.

Кӯхистонии яқум зуд як дарахти мувофикро ёфта, ду шохи хушкі юғбобашро бурида гирифт. Аммо ба назари рафикаш як дарахт аз дигаре бехтар менамуд ва ў аз ин ҳам бехтарашро мечуст. Ба ҳамин минвол тамоми рӯз дар беша саргардон шуд ва ёрои он надошт, ки дарахтеро интиҳоб намуда, шохи дарқориашро бурида гирад. Ниҳояти қор ду шохчаеро бурид, ки онҳо аз шоҳаҳои пеш вохӯрда бадтар буданд. У ба хонааш бегоҳӣ баргашт, ки дар ин вақт он кӯхистонии яқум бо юғи нав заминро шудгор қарда шуда, хона мерафт.

Ин қиссаро ба ман Абӯтолиб ба он муносибат ҳикоят қарда буд, ки як шоири доғистонӣ аз командировкаи дур ду шеърӣ сусте навишта омадааст.

– Сурудеро, ки дар диёри худ ёд нагирифтӣ, дур аз кишварат рафта ёд намегирӣ, – хулоса намуд насихати худро шоири пир ва баъд илова қард: – Шоирон гоҳо ба кӯхистоние монанд, ки тамоми рӯз қудоҳашро ҷустааст ва ҳол он ки қудоҳ дар қаллаи бемағзи ҳудаш будааст.

Боз дар боби мавзӯ. Рӯзе ман нахустин бор бунаи худро тарқ гуфта, саёҳат ихтиёр намудам. Модарам ба тақи тиреза ҷироғ даргиронида монд. Ман қадам мезадам, тоб хӯрда қафо менигаристам, боз қадам мезадам ва мидидам, ки ҷироғи хонадони азизам ба ман аз қабати ҳавои туману тира чашмак мезанад.

Чароғаки таки тирезача ҳамаи солҳое, ки ман ҷаҳонро мегаштам, чашмакам мезад. Баъди он, ки хона баргаштаму аз даруни хона истода, ба он тирезача нигаристам, тамоми ҷаҳони бузургро, ки дар зарфи ҳаёти худ гаштаам, дидам.

Ба нависанда кӣ мавзӯи медахад? Қалла, чашм, гӯш, дил додан аз ин осонтар аст. Нависандагоне, ки мавзӯро на аз рӯи муҳаббат ё нафрат, балки аз рӯи шомма, дурусттараш, бӯи карда мечӯянд, фарзанди даврони худ шуда наметавонанд. Онҳо фарзанди замоне, фарзанди як рӯзанд. Онҳо ба арӯси кар шабоҳат доранд.

Қиссаи арӯси кар. Ба қавли мардум, дар деҳае як духтари кар будааст. Ҷавоне аз авули дигар кар будани духтарро надониста, ба хонаи ӯ хостгор мефиристад. Гап мепазад, тӯй сар мешавад. Ба тӯй анбӯҳи мардум ҷамъ меоянд. Арӯс намехоҳад, ки ҳама тӯйхӯрҳо кариин ӯро пай баранд. Бинобар ин аз дугонааш хоҳиш менамояд, ки доим дар паҳлуяш нишинад. Агар гапҳои хандаовар шавад, дугонааш бояд китфи ростии ӯро пучад. Агар ҳикояти ғамангези ҳузноваре шавад, китфи чапашро.

Дар тӯй гап задани ҳуди арӯс шарт нест ва агар тамоман лаб ба сухан накушояд, боз хубтар. Бинобар ин фурсате чанд ҳама кор бачо буд. Ҷое ки хандидан лозим, арӯс механдид, ҳангоме ки ҳозирон ғамгин мешуданд, ӯ низ ба чехрааш пардаи ғам мекашид.

Аммо сонитар дугонааш шартро фаромӯш карда, ба ҷойи китфи чап ростро ва ба ҷойи рост ҷопро пучидан гирифт. Арӯс дар лаҳзаҳои ғамин ва хомӯшии андешаомез қоҳ-қоҳ механдид ва ҳангоме ки ҳама хандаву шодӣ мекарданд, оҳ мекашиду навҳа мекард.

Домод ба арӯс хуб зеҳн монд ва ба хулосае омад, ки вай тамоман девона аст ва ҳамон дам арӯсро аз қадам роҳе омада бошад, бо ҳамон роҳ гардонида фиристонд.

Хулоса, нависандаи ҳақиқӣ набояд, монанди арӯси кар, ба пучиданҳои китфи росту китфи чап муҳтоҷ бошад. Уро танҳо дарди дили худ, шодиву фараҳи худ водор мекунад, ки ба даст қалам гирад. Вай на барои он механдад, ки дигарон механданду ба онҳо бояд тақлид бикунанд, на барои он ғамгин мешавад, ки дигарон ғамгинанду ба онҳо бояд тақлид бикунанд. Не, дар тӯй ба ҳама бояд ҳуди вай таъсир расонад. Бигзор ҳандаи шоир ба тамоми ҳозирон хандаву шодӣ бахшад. Ҳангоме ки шоир дарди дил мегӯяд, бигзор дили ҳама аз ғам фишор ёбад.

Шахсе ки ба гуфтаҳои ман розӣ нест ва чунин мешумо-

рад, ки бо лукмадиҳии касе асар навиштан осонтар аст, би-гузор воқеаи зерини ба ман рӯйдода пандаш гардад.

Еддошт. Он вақтҳо ман дар синфи дуюми мактаби иб-тидоии қалъаи Хунзах мехондам. Дар як парта бо ман духтараки кабудчашмаке менишаст, ки Нина ном дошт, духтари муаллимаи русиамон. Ӯ ба ман бисёр маъқул буд, аммо чуръате надоштам, ки дар ин бора ба худаш даҳон кушоям. Оқибат хатча навиштани шудам. Вале ин ҳам кори осон набуд, зеро он вақт ман ба русӣ ҳанӯз ҳарфе навиштан наметавонистам. Ман ин орзуи муқаддаси худро ба чӯраам изҳор намудам. Вай калимаҳои нофаҳмои русиро меғуфт, ман онҳоро бо ҳуруфи русӣ менавиштам. Мепиндоштам, ки суханҳои аҷоибии муҳаббатро, ҳамон чиро, ки мехостам ба Нина биғӯям, навишта истодаам. Бо дастони ларзон хатчаро ба духтараки ҳамнишинам додам, вай ҳам бо дастони лар-зон онро гирифта, кушод ва банохост суп-сурх шуда, аз синф гурехта рафт, дигар дар як парта бо ман нишастан нахост. Маълум шуд, ки хатчаи ман саропо аз суханҳои қабеху айб иборат будааст.

Воқеае ба ёдам меояд. Ман дар Институти адабиёт ме-хондаму Нина – дар Институти педагогии ба номи Ленин. Як рӯзи моҳи декабр ӯ маро ба меҳмони таклиф кард. Медонистам, ки он рӯз – рӯзи таваллуди ӯст. Албатта, ғаи тухфаро хӯрдм, аммо гумон кардам, ки агар бах-шида ба соҳибчашн шеъре навишта, онро дар ҳузури ҳама хонда диҳам ва ботантана тақдим намоям, барояш тухфаи бехтарине хоҳад шуд.

Хуллас, шеъри муборакбодӣ навиштам ва аз як ша-рикдарсам, ки ҳамчунин шоири ҷавон буд, илтимос на-мудам ба русӣ тарҷума кунад. Рафиқам дар сари тарҷумаи он шеър як шаби дароз меҳнат кард. Вақте ки тарҷумаро хонда дод, ман шеъри худро нашинохтам. Дар он изҳори нолаҳои ноҷоя ва оҳу фиғон аз дасти муҳаббати номек буд, аммо ягон чизе, ки мехостам ба Нина биғӯям, набуд.

Акнун маро ба осонӣ фанд карда намешуд. Гурги бо-рондида будам, бинобар ин гуфтам:

–Хайр, майлаш, ин шеърро рӯзи таваллуди маҳбуби худат ба ӯ хонда медиҳӣ, чунки ин шеъри ман нест, аз они туст.

Боз дар бораи мавзӯъ. Мавзӯъ монанди моҳии мурда, чаппа шуда, дар рӯи об шино намекунад Вай дар қаъри дарё, дар ҷойи тезоби он, дар ҷараёни аз ҳама соф ва тези

он мешавад. Онро дар ҳамон ҷо, аз мағзи гирдоб, аз таки об бояд даст гирифта тавонӣ. Оё қимати пули бо меҳнати зиёде бадастомада ва пули тасодуфан аз кӯча ёфт шуда баробар аст?

Мардуми кӯҳистон мегӯянд: мумкин аст, кас сайди бисёре ба даст оварад, аммо ҳамааш шағолу харгӯш бошад. Одам як сайд гираду рӯбоҳ бошад намедони, ки аз кучо онро ба даст меори. Шарт нест, ки сайди бехтарин дар дараи дуртарин бошад.

Як сайёд орзу доштааст, ки рӯбоҳи бӯри сиёҳтоб ба даст оварад. Тамоми умр ӯ дар кофтукови чунин рӯбоҳ кӯҳу дараҳоро саросар гашта мебарояд. Вақте ки солхӯрда мешавад, барои дур рафтан қувваташ наместонад, аз ин рӯ, дар дараи назди деҳа шикор карда мегардад. Рӯзе рӯбоҳи бӯри сиёҳтобро ба дом меафтанад. Сайёд аз рӯбоҳ мекурсад:

– То ин вақт кучо будӣ, ман туро тамоми умр мекобам?

– Ман як умр дар ҳамин дараам, – ҷавоб медихад рӯбоҳ, – магар намедонӣ, ки барои ҷустуҷӯ тамоми умр сарф шавад ҳам, барои пайдо кардан як рӯз, ҳатто як лаҳза кифоя аст?

Оре, дар ҳаёти ҳар як нависанда рӯзе мешавад, ки ӯ худро худ кашф менамояд, мавзӯи асосии худро меёбад. Сипас, нависанда набояд ба чунин мавзӯъ бевафой бикунад. Агар бевафой бикунад, қиссаи бо як шиноси ман рӯйдода, мумкин аст ба ӯ нид рӯй диҳад.

Инак, дар боби пйесаи як шиносам. Як нависандаи доғистонӣ аз ҳаёти колхоз пйесае навишт. Ҳарчанд асар дар мавзӯи муҳим иншо шуда буд, театр онро қабул накард. Сабаби рад карданиш тамоман беасос буд, яъне: пйеса умуман маъқул нашуд.

Шояд, ба каси дигаре ин сабаб асоснок намояд, аммо ба худи драматург ҳаргиз не. Драматург ранҷида, ба ҷойи дахлдор ариза навишт. Ҳамон замон барои санҷидани масъала ва дидани чора комиссия ташкил шуд. Дар вақти санҷиш ошкор гардид, ки пйеса мазмуни зерин дорад: ду бригада сурудҳои шӯҳ хонда, барои ҳосили баланди гандум байни худ мусобиқа мекунанд.

Чунин мазмун ба комиссия пурра маъқул мешуд ва пйеса оби равон барин мегузашт, аммо вазъияти дигаре ба миён омад: ҳамин вақт қарор баромад, ки дар дашти кумик (бригадаҳои хушбахт маҳз дар он ҷо мусобиқа карда, ҳосил меғундоштанд) ба ҷойи гандум пахта кошта шавад. Дар ин шароити «пахта» пйесаи «гандум»-ро ба

сахна гузоштан ҳеч мумкин набуд. Драматург бисёр андеша ронда нанишасту дар пайи аз нав кор кардани асари худ шуд. Ҳанӯз пахтаи навкишт гул накарда, асар тайёр шуд. Намоишномаро боз барои хондан ба театр гирифтаанд. То онро хонданд, ки боз қарори нав баромад. Дар қарор гуфта мешуд, ки пахтакорӣ дар дашти кумиқ ҳанӯз аз гандумкорӣ ғоиданоктар нест, бинобар ин ҷуворимакка коридан лозим аст.

Драматурги меҳнатӣ боз барои дигар кардани намоишнома ба сари кор нишаст. Намедонам, оқибат ин кор бо чӣ анҷом меёфт, аммо дар ҳамин вақт театр сӯхт. Шинони ман аз иқболи пасташ ғазаболуд шуд ва лаби дарё рафта, дар сари қаҳр намоишномаро ба об ҳаво дод. Ҳоло он намоишнома ба ёдаш ояд, дилаш намесӯзад.

Қиссаи намоишномаи дигареро ҳам дар омади гап ҳикоят бикунаму монам. Ин намоишномаро як адиби рус навишта, ба он «Одамони пурҷӯшу хурӯш» ном гузошта буд. Ин намоишномаи «пахта», «гандум» не, балки намоишномаи «моҳӣ» буд. Ҳатто «моҳӣ» ҳам не, балки дар ин бора буд.

Ҳаракате ҳафт барои мардуми кӯҳистонро аз авуҷҳои қадимашон ба поён, ба ҷойи ҳамвори лаби баҳр муҳоҷир кардан. Инро ба «ҳамвори» кӯчонидан меноманд. Ҳоло аз паси ҳамаи чиҳатҳои ин масъалаи мураккаб намешавем, фақат ҳамин қадарашро мегӯем, ки мардуми якумр ба чорводорӣ машғули кӯҳистон ба ҳамвори фуromaда, гоҳо моҳидор мешаванд. Моҳидори ноухдабаро аз ҷӯпони хуб чӣ бартарӣ дорад – фаҳмидани ин масъала низ душвор аст, вале ба ҳар ҳол, дар намоишномаи «Одамони пурҷӯшу хурӯш» маҳз дар ин хусус суҳан мерафт, ки мардуми аз авуҷи дурдаст ба ҳамвори фуromaдаи кӯҳистон чӣ хел моҳидори Ҳазар шудаанд.

Иштирокчиёни пйеса ҳама аварҳо буданд, бинобар ин драматург асари нави худро ба театри авар нишон дод. Театри аввал намоишномаро бекор кард.

Аз дасти драматург чӣ ҳам меомад? Ба ҷойи вай каси дигаре мешуд, чӣ кор қарданаширо надониста, маъюсу рӯҳафтада мегардид. Аммо дар бозии шохмот ҳам чунин ҳолат рӯй медиҳад: сиёҳҳо, масалан, чунон ба танг меоянд, ки ҷойи рафтан ва ҳатто илоҷи нафас рост қардан надоранд; дар ҳамин лаҳза онҳо бо асп гашти одии ногаҳоние мекунанд, ва боз якбора ранги дигар мегиранд; акнун сафедҳо маҷбур мешаванд, ба мудофия гузаранд ва ҳанӯз ки сари вақт аст, пояшонро гирифта гурезанд.

Муаллифи намоишномаи «Одамони пурҷӯшу хурӯш» ҳам дар он вақт чунин гашти одие кард. У нохост ҳамаи номҳои авариро ба номҳои қумиқӣ иваз намуд ва намоишномаро ба театри қумиқ пешниҳод кард. Аммо гашти асп ҳам вазъияти корро беҳ карда натавонист. Театри қумиқ ба сахна гузоштани намоишномаро, ки дар он чупонҳо моҳидор мешаванд, рад намуд.

Дар Доғистони мо қавмҳои бисёре ҳастанд. Қаҳрамонони ин намоишнома дарғӣ ҳам шуданд, лазғӣ ҳам, аммо, ба фикрам, моҳигири хуб шуда натавонистанд. Драматург намоишномаи худро, монанди сағи гушна, ки дар хонаи соҳибаш хӯрдание нест, ба даргоҳи одамон бароварда сар дод. Сағ чандин ҳавлиро давр зада баромад, вале устухонпорае ҳам наёфт.

Пас аз чанд сол драматург ба Москва, ба курси олии адабиёт хондани рафт. Баъдтар ба Махачқалъа овоза расид, ки моҳидорони ӯ ба дулиён табдил ёфтаанд. Намоишнома диққати театри дулиён «Ромэн»-ро ба худ ҷалб намудааст. Хайрият, ки оқибат арӯси ланг ба худ шавҳаре ёфт, лекин ин хонадорӣ ҳам дер напойид...

Инак, ман якбора ду намоишномаи шиносҳоямро ба зер тозиёнаи танқиди гирифтам. Агар ҳозир ин гапҳоро аз минбари маҷлиси нависандагон баромада мегуфтам, кайҳо чунин садоҳоро ба унвони худ мешунидам: «Дар бораи худат гап зан! Худтанқидкунӣ шавад!».

Дар ҳаққи худ чӣ бигӯям? Ман, агар танҳо чунин гуноҳҳои нависандагӣ медоштам, хушбахт мебудам. Вале ман гуноҳе дорам, ки дар пеши он гуноҳҳои «пахта», «моҳӣ» ва дигар гуноҳони чандин сол аз ин пас мешудагӣ ҳам ҳечу ночизанд.

Дар ҷавонӣ коре кардаам, ки онро ба хотир оварданам бисе пуразаб аст.

Баъди ин дӯстонам маро бисёр ҷанг карданд ва ҳамаи он гапҳо бароям ҷазо буд. Аммо ҷазои асосие, ки онро сазоворам, ҳамеша бо ман аст ва ҳеҷ кас, ҳеҷ гоҳ ба ман аз ин саҳттар ҷазое дода наметавонад.

Падарам мегуфт: агар кори носазое ва нанговаре бикунӣ, баъди он чӣ қадар тавбаву тазарро кунӣ, тири аз камон ҷаста барнамегардад.

Падарам боз мегуфт: шахсе, ки кори нанговаре карда, баъди чанд сол пушаймон хӯрдааст, ба одаме монанд, ки қарзашро бо пули кӯҳнаи пеш аз ислоҳот адо кардани мешавад.

Падарам боз ҳам мегуфт: модом, ки ту ба роҳи шайтон даромада, бадӣ кардӣ ва андешае нарондӣ, акнун мушт ба сар заданат чӣ суд?

Баъд аз он ки барзаговхоро дуздада бурданд, ба дари оғил кулфи ҳафтманӣ задан чӣ даркор?

Ҳамаи ин гапҳо дурустанд. Ман ҳам медонам, «муште ки баъд аз чанг ба ёд ояд, бояд ба сари худ зад». Аммо хонандаҳоям гоҳ-гоҳ дар ин бора навишта хотиррасон мекунанд ва ба ҷароҳатам намак мепошанд. Онҳо, гӯё ба тирезаи ман санг паронда, гуфтани мешаванд:

– Ку, баро, худро як нишон дех, Расул Ҳамзатов. Ба хонандагонат бигӯй, чӣ хел шуд ва ҷаро ин тавр шуд.

– Чиро ман бояд ба шумо бигӯям?

– Бигӯй, ки соли ҳазору нӯҳсаду панҷоҳу якум Шомилро сиёҳ карда шеър навишти, соли ҳазору нӯҳсаду шасту якум Шомилро таъриф карда шеър навишти. Дар болои ҳарду шеър номи Ҳамзатов буд. Акнун мо фаҳмидани, ки ҳардуи ин Расул як аст, ё қасони дигаранд. Ба гапи кадоме аз ин Расулҳо бовар бикунем?

Ин масъалаи масъалаҳост. Тири ба тан расидаро гирифта партофтан мумкин, аммо тири ба дил расидаро гирифта мешавад?

Хонандаи азизи ман, намедонам, ту чандсолаӣ, шояд тамоман ҷавон бошӣ. Оё дар ҳаётат ҳадду ҳудудҳое пеш омадаанд ва ту аз онҳо чӣ тавр гузаштай? Ман фақат аз як сарҳад гузаштаам – ман дӯст медоштам, аммо нақӯшидам, ки ба ҳиссиётам ҷиддӣ сарфаҳм равам. Сонитар аз ин қорам пушаймон хӯрдам.

Баъзан аз миёни тирезаи ду ҳамсоя тангкӯчае мегузарад. Тирезаҳо рӯ ба рӯанд ва ҳамсояҳо байни худ ҷанҷол мекунанд: калонӣ хурдиро ба қорҳои бад гунаҳкор кардани мешавад ё баръакс, хурдӣ калониро. Ман ба чунин ҳамсояҳои ҷанҷоли монанд, аммо ҳам дар назди тирезаи худ ва ҳам тирезаи ҳамсоя худ истодаам. Фарқ танҳо дар он, ки дар як тирезаи ҷавониаму дар тирезаи дигар ҳозираам.

Шукӯҳи замона маро мафтун кард, чунон ки духтари соҳибҷамол ҷавони нодонро шефта месозад. Ман ба ҳама, чун домод ба арӯс, менигаристам ва айбу иллоте намеёфтам.

Агар ҷиддӣ суҳан ронем, ман сояи замона будам. Маълум ки сояи дарахт баробари дарахт аст. Расман қарор шуда буд, ки Шомил ҷосуси англис ва турк буда, мақсади асосиаш байни халқҳо низоъу нифоқ ангехтан

аст. Ман ба иморате, ки дар он ин қарор тасдиқ шуда буд, инчунин ба соҳиби он иморат эътиқод доштам. Ана, дар ҳамон вақт як шеърӣ Шомиламонро фош мекардагӣ навиштам.

Ҳоло баъзан маро тасалли доданӣ шуда, мегӯянд:

–Мо шунидем, ки ту он шеърро бо супориши махсус навиштаӣ, туро маҷбур карда нависонидаанд.

Ин гапи дурӯғ! Маро касе зӯрӣ ҳам накардааст, маҷбур ҳам. Ман дар ҳаққи Шомил худам, ихтиёран шеър навиштам ва худам ба редакция бурда додам. Ман умуман он вақт ба кӯхистониҳое монанд будам, ки ягон ҳарфи арабиро намешиносанду Қуръонро варақ мезананд ва чизеро аз он намефаҳманду бо вучуди ин завқ мекунанд.

Ман сояи замона будам. Он вақт намедонистам, ки шоир соя шуданаш мумкин нест, вай ҳамеша оташ, манбаи нур аст, хоҳ оташи хурд бошад, хоҳ хуршеди бузург. Нур соя надорад, нур фақат равшанӣ мепошад.

Шояд ман инро андаке дертар фаҳмидам. Хайр, чӣ илоҷ, навъҳои себ ҳам гуногун мешаванд. Баъзе себҳо барвақт мепазанд, навъи дигаре тирамоҳ шира мегирад. Ман, зоҳиран, аз навъи тирамоҳӣ будаам.

Воқеа ана, ҳамин тавр шуда буд. Вале ҷароҳати ман дар ман аст.

*Боз захми кӯҳна беҳ не, тоза шуд,
Боз оҳу дард беандоза шуд.
...Буд он афсонаи бобои ман,
Қаҳрамонаш дар авул шуҳратфикан.*

*Ин фасона бо ҳақиқат ёр буд,
Гӯши ман бо ҳар ривоят зор буд,
Гӯиё он қаҳрамон бар фавҷи абр
Хукмрон ҳамчун сипаҳсолор буд.*

*Ў суруди кӯҳ буду модарам
Месурудаш, кай зи хотир мебарам,
Ашки софи чашми модар буд он,
Шабнами рӯи гули тар буд он.*

*Буд тасвираш даруни чорҷӯб,
Бунаи моро назар мекард хуб.
Дошт шамшереву худ чапдаст буд,
Ҳам силоҳ аз ростии ӯ менамуд.*

Ёдам аст, ин мӯсафед он рӯзи чанг
Кард роҳӣ додаронам бедиранг.
Тавқу ёра хоҳарам аз сар ниҳод,
То ба номаи танки нав бунёр бод.

Ҳам падар пеш аз вафоташ дoston
Карда буд эҷод бар он қаҳрамон.
Шомил он дам бо риёи ҳосидон
Гашта буд дар рӯсиёҳи дoston.

Шояд, ин кулфат намеомад агар,
Дертар мезист моро ҳам падар.
Андар ин ман ҳам гунаҳкорам бaсе:
Карда бовар бо дурӯғ овозаҳо,
Шеъри қаҳромез гуфтаи носазо.

Шофи аҷдодӣ, ки торумор кард
Чоряк аср аҳли кинро дар набард,
Шофи хоин шуд зи шеъри хоми ман,
Бод лаънат бар дилу илҳоми ман.

Шарфаи вазнин-и шаб ояд ба гӯш,
Рӯ ба рӯ ояд, кунам шамъам хамӯш
Гаҳ ба симои ахулҳой далер,
Гаҳ ба андоми гунубӣ марди пир.

Гӯядам: «Андар набарду сӯхтор
Рехтам хун, дидам офат сад ҳазор.
Кард дар тан захми нӯздаҳ тир кор,
Тири бистум аз ту хӯрдам, ширхор.

Захми тиру неши ханҷар хӯрдаам,
Ранҷе аз ту се баробар бурдаам.
Зад кӯҳистонӣ маро бори нахуст.
Дар дилам бадтар аз ин кини наруст.

Эҳтимол, акнун гази беқадр гашт,
Вақте охир ҳифз кардат кӯҳу дашт.
Гар зи кор афтод ханҷар ин замон,
Теги озодипарастон буд он.

Сахтҷон будам ба ҳарби корзор,
Кай ба сар буд ёди айши рӯзгор

Ҷояш ояд, шоиронро куфтаам,
Ровиёни садзабонро куфтаам.

Шояд, он кирдори ман ноҷоя буд,
Шояд, он хашиму газаб бепоя буд.
Лек чун ту шоири каззобро
Гар бикӯбам, буд айни муддао.

То саҳар пурқаҳр истед бар сарам,
Гарчи шаб торик, пайхас мебарам –
Риши гӯлияти ҳинонайвастааст,
Бар кулоҳаш саллаи суф бастааст.

Ман чӣ гӯям? Пеши ӯ, ҳам пеши ту,
Эй халоиқ, пургуноҳам, бахш ту.
Буд як санҷида ноиб бар имом,
Лекин аз Ҳоҷӣ Мурад ӯ кард вом.

Шуд пушаймон, узр овардан бихост,
Лек дар ботлоқ афтоду бикост.
...Ман равам пеши имом? Э, войи ман.
Роҳи ман дигар, дигар давру замон.

Ман аз он шеъри харина то ҳанӯз
Шармсору чон ба ранҷу дил ба сӯз.
Маъзарат пурсиданиям аз имом,
По ба гил будан нахоҳам, вассалом.

Оре, ӯ асло набахшад ҷурми ман,
Кай бурун ояд зи қалбаи гурми ман.
Тухмати ноҳақ, ки хонд аз шеъри ман,
Кай равад аз ёди он шамшерзан.

Оҳ... Аммо, эй халоиқ, ин гуноҳ
Бар мани хоки раҳат бахшиш намо.
Эй, замин, мангар ба шоир ин қадар
Ҳамчунон ранҷидамодар бар писар.

Намедонам, доғистониҳо барои он шеъри кӯҳна гуноҳи
маро бахшида бошанд ё не, намедонам, рӯҳи Шомил
бахшида бошад ё не, аммо гуноҳамро худ ба худ ҳаргиз
намебахшам.

Падарам ба ман мегуфт:

– Ба Шомил нарас. Расидӣ, то охири умрат оромиро намебинӣ.

Гапи падарам рост баромад.

*Зодаи кӯҳам, зи хурдӣ нозпарвар нестам:
Гӯш бо дашном додам, зарбу латҳо хӯрдаам.
Аз падар аз баҳри як шӯхию бечо як қадам.
Гӯшмол, аз ростӣ чандин каратҳо хӯрдаам.
Гарчи марди комилам имрӯз, зарбат мехӯрам,
Гӯшҳоро дастӣ айёмам битобад сахтакак
Гӯшмоле мехӯрад аз мутрибаиш ҳар соз ҳам,
Он даме ки лебарорад нагмаҳои бенамак.*

Вақт! Аз рӯзҳо сол мешавад, аз солҳо – аср. Аммо давра чист? Оё давра аз асрҳо мешавад? Ё аз солҳо? Ё ки як рӯз ҳам давра шуда метавонад? Дарахт панҷ моҳ сабзу хуррам меистад, аммо як рӯз, як шаб кифоя, ки ҳамаи баргҳои зард шаванд. Ва баръакс, панҷ моҳ дарахт урён, сип-сиёҳ меистад. Як субҳи босафои гарм кифоя, ки сабзпӯш гардад. Як сахари хуррам кифоя, ки гулпӯш шавад.

Дарахтоне ҳастанд, ки аз моҳ ба моҳ тағйири ранг мекунад ва дарахтоне вучуд доранд, ки ҳеҷ вақти ранги худро дигар намекунанд.

Парандагоне ҳастанд ҳарчоя, вобаста ба фасли сол ба чор тарафи кураи замин чарх мезананд, уқобоне ҳастанд, ки кӯҳсори худро ҳеҷ гоҳ тарк намекунанд.

Парандаҳоро парвози муқобили шамол хуш аст. Моҳии хуб ба муқобили чараёни об шино мекунад. Шоирӣ ҳақиқӣ бо фармони дил «ба муқобили афкори чамъият» бармехезад.

Аз дафтарчаи хотирот. Як дӯст дорам – шоири авар. Соли гузашта маҷмӯаи нави шеърҳои аз чоп баромад. Ӯ дар китоб ҳамаи шеърҳои мо, монанди хонаҳои квартирайи шаҳриаш, ба қисматҳо ҷудо кардааст. Масалан, шеърҳои сиёсӣ ё гражданиву ишқиро – ба хобгоҳ; шеърҳои ҳархела, умумиро – ба меҳмонхона; шеърҳои доир ба ҳоҷагии қишлоқ, ғалла, чорводориро... – намедонам, ба кучо нисбат диҳем – ба ошхона?

Оё ҳофизе, ки аз кӯҳ ба Махачқалъа барои иштирок намудан дар мусобиқаи ҳофизони Доғистон омада буд, дуруст рафтор накард? Шоири мо, ки шеърҳоро ба рафчаҳо тақсим карда буд, аз ҳофиз хоҳиш намуд, ки аз ҳар қисмат яктоӣ хонад. Ҳофиз қомузашро ҷӯр карда, лаҳзае чанд хомӯш истод, гӯё фикрҳои гирдуғун ме-

карда бошад ва баъд ба хондан оғоз кард. Ў сурудро хеле дуру дароз хонд. Ҳама тарсиданд, ки агар ин як қисмаш бошад, чор қисмро қай тамом мекунад. Аммо ҳамин дам ҳофиз сурудро хонда шуд ва бо қафи даст садои торҳоро фуру нишонд. Суруд давом накард. Маълум гардид, ки ҳофиз фикру ҳиссиёти асосии шоирро дар як суруд ҳам намуда хондааст. Шоир аз ҳофиз пурсид, ки чаро ин тавр кардӣ.

– Дўстам, – ҷавоб дод ҳофиз, – нигар, қомузи ман се тор дорад. Ман аввал бо як тор, баъд бо тори дуюм ва сипас бо тори сеюм навохта наметавонам.

Боз дар боби мавзӯ. Шояд, на ҳама донанд, ки як марди кӯхистонӣ мўзаи нав пўшида мегашту бисёр эҳтиёт мекард, ки гарде ба мўзааш нашинад. У фақат нўк-нўки по қадам мезад. Боре ба роҳи лой меафтад ва агар қадам монад, то зону меғутад. Бечора маҷбур мешавад, пойро монда, ба сар гузарад.

Ин тавр мешавад. Шоирон гоҳо асари санъат эҷод намекунанд, балки гўё дар асптозии рўзи якшанбе иштирок менамоянд. Ба хотири он ки гардани аспашонро рўймолчаи зафар панҷ дақиқа оро диҳад, онҳо тайёранд биқини аспро зада хуншор кунанд. Рўймолчаро худӣ ҳамон рўз аз гардани асп кушода мегиранд, аммо ҷароҳат то дер вақт ба ҳам намеояд. Онҳо, Алибулати телетлӣ барин доим тайёранд... Дар воқеъ, шумо қиссаи Алибулатро намедонед.

Як рўз ноиби Хунзах ба навқари худ Алибулат гуфт:

– Тайёр шав, пагоҳ ба авули Телетл рафта меой.

– Тайёрам, тақсир, – ҷавоб дод навқари итоаткор.

Ҳануз ба қуллаи кўҳҳо равшанӣ надамида, Алибулат аспро зин карда ба роҳ баромад. Нисфирўзӣ ӯ аллақай қафо бармегашт ва қариб ба Хунзах расида буд, ки дар роҳ шиносҳояш дучор омаданд. Онҳо аз Алибулат пурсиданд:

– Худо туро дар паноҳаш нигоҳ дорад, Алибулат, кучо рафта будӣ?

– Аз Телетл меоям.

– Дар Телетл чӣ кор доштӣ?

– Ман надонам. Чӣ кор буданаширо ноиб медонад. Дина маро гуфт, ки рафта меой, ман рафта омадам.

Дар байни адибони мо низ чунин алибулатҳо ҳастанд.

ШЕЪР ДАР БОБИ МАВЗӢ

*Дар наврасӣ ба тӯйхурӣ рафтаам ба ком,
Сархуш будам зи лаззати лабрез шоҳҷом,
Доданд ҷӯбдаст ба дастам, ки хоҳам ар,
Бо ман ба рақс ояд ҳар сарви симбар.
Будам миёни тӯи калон гарқаи ҳаёл;
Хоҳам кадоми ин ҳама гулрӯю маҳҷамол?
Дар интихоби ҳусн сабақ дод ҳар касе:
Онро бихоҳ, ҳо, бинигар, сарви наврасе.
Акнун бузург гаштаму қомузнавоз ҳам,
Акнун тарона мекунам ин мулки муҳташам
Бозам сабақ диҳанд чу овони кӯдакӣ:
Инро макун тараннуму онро саро яке!*

Боз дар боби мавзӯ. Бисёр ҷавононеро дидаам, ки пеш аз зангирӣ худ ба худ не, балки бо ҳешу ақрабо, амаку холаҳо маслиҳат мекунанд. Аммо дар эҷодиёти нависанда бе муҳаббат хонадор шудан нест. Аз оилае, ки бо маслиҳати амаку хола бино ёфтааст, ба ҳар ҳол фарзанд мерӯяд. Агарчанде ривоят мекунанд, ки муҳаббат ҳар қадар зӯр бошад, фарзандҳо ҳамон қадар зебо мешаванд. Лекин аз хонадоршавии бемуҳаббати нависанда фақат китобҳои бечон ба дунё меоянд. Нависанда, қабл аз он ки бо мавзӯи худ иттифоқ бандад, бояд ба садои дили худ гӯш андозад.

Тақдири шеъре, ки бо маслиҳати амаку холаҳо эҷод шудааст, ба тақдири китоби як рафиқи ман монанд хоҳад шуд.

Дар боби китоби рафиқам. Ёд надорам, кадом сол буд, ногоҳ масъала бардоштанд, ки ба мамлакат Гоголу Шедринҳо лозиманд. Якбора ба ҳаҷви совети эҳтиёҷ ба ман омад.

Рафиқи ман каме шоирӣ дорад, каме носирӣ, каме муҳаррирӣ. Хулоса, адиб аст. Ӯ ба чунин даъват зуд ҳамовози карда, як китоби шеърҳои ҳаҷвӣ навишт ва тухматчиёну хушомадгӯйҳо, муфтхӯрону серзанаҳо ва дигар чиҳатҳои манфии ҳаёти умуман мусбати советиро ба зери тозиёнаи танқид гирифт.

Баробари дар мағозаҳо пайдо шудани китоб як мунаққид мақолаи сахте чоп кунонд. Ӯ навишта буд: «Шиори ба мо Гоголу Шедринҳо лозимандро муаллиф хеле содалавҳона ва сатҳӣ фаҳмидааст. Акнун мебинем, ки дар паҳлуямон чӣ одами ночиз ва бадкина мезистааст, акнун мебинем, ки ӯ чӣ дили сиёҳе доштааст? Одамони дар китобаш тасвиркардари аз кучо ёфтааст? Не, дар

Мамлакати Советӣ будани ин хел одамон мумкин нест. Ин одамон маҳсули тахайюлотӣ тираи шахси сиёҳдил мебошанд; ӯ бо ин китоби тухматомези худ ба осиеи душманони мо об мерезад».

Мухторбеков ном калоншаванда мушт бар миз кӯфта, хитоб намуд:

– Ту гӯӣ, ки масалан, ин хел бригадири танбали мусоҳилакор ва ба болокорӣ он бадмастро дар кучо дидӣ, дар кучо?!

– Дар авули худамон дидам, – бо тавозӯӣ ҷавоб меод муаллиф.

– Ин тухмат. Ман медонам, колхозӣ авулатон пешқадам. Дар колхозӣ пешқадам ин хел бригадир намешавад.

Қисса кӯтоҳ, борони ҳаҷв ба сари худӣ ҳаҷвнавис борид. Ин воқеа ҳам як сурати ҳаҷвӣ журнали Полша барин шуд. Дар он сурат ду балкон буд: яке дар ошӯнаи якум, дигаре дар ошӯнаи чаҳорум. Дар балкон – яктой одамча. Одамчаи поёнӣ сӯйи одами боло хишт мепарронад, аммо хишт то боло нарасида, пас меафтад ва ба сари худӣ ӯ омада мезанад. Одамчаи болоӣ оромона ба поён хишт мепартояд ва ин хишт низ ба сари поёнбудаи бечора омада мезанад. Дар зери сурат навишта шуда буд: «Танқид аз поён ва танқид аз боло».

Ба ҳаҷвнависи ношуд касе маслиҳат додааст, ки аз ҳама беҳтараш ба гуноҳӣ худ иқрор шудан аст ва як бор не, якчанд бор, дар ҳама ҷо: ҳам дар рӯзнома, ҳам дар маҷалла, ҳам дар ҳар маҷлис айбро ба гардан гирифта. Муаллифи китобе бехосият тавбаю тазарро мекард, мушт бар сина мезад.

Вале ин ҳам камӣ кард. Сардори калон Мухторбеков гуфт:

– Баъди шеърҳои тухматомезат мо ба ту бовар намекунем. Ту бояд дар амал, бо қаламат исбот намой, ки ислоҳ шудай.

Ба рафиқи ман ҷӣ кор карданаш фарқе надошт. Танқид қардан бошад, танқид, ислоҳ шудан бошад, ислоҳ. Ӯ ба сари кор нишаста, пас аз чанд муддат «Маржанати меҳнатдӯст» ном дoston иншо кард. Қаҳрамони дoston, ки духтари пешқадам, фаъола аст, колхозро зуд пешқадам кард, ҳамаи планҳоро барзиёд иҷро намуд ва ҳатто дар охир суруди эҷоднамудаи худро хонда, дар маҳфили ҳаваскорони санъат ҷойи якумро гирифт. Дostonро фавран дар журнал чоп қарданд ва ба шакли ки-

тобчаи алоҳида низ бароварданд. Аммо замона каме дигар шуд. Нохост худи ҳамон рӯзномаҳои ҳаҷвнависро тухматчи ва маломатгар меномидагӣ навиштанд, ки ӯ сохтакору пардозгари ҳақиқист. Сардори калон Мухторбеков боз мушт бар миз кӯфта гуфт:

– Дар кучо дидӣ, ки колхоз ягон камбудӣ надошта бошад? Ин хел колхозии тамоман беайбро аз кучо ёфтӣ?! Гунаҳкор ин дафъа хомӯш буд. Гиреҳхое мешаванд, ки бо даст кушода наметавонӣ – сахт, ба дандон кушодан мумкин не, чунки гиреҳ дар ягон чизи ҳаром аст. Рафиқи ман яқин кард, ки дар рӯ ба рӯяш маҳз чунин гиреҳ аст, бинобар ин сар ба поён афканда, хомӯш нишаст.

У кам не, ғам не, даҳ сол хомӯш нишаст. Дар зарфи ин даҳ сол ягон маротиба ба Иттифоқи нависандагон ҳам наомад. Фақат як бор, вақти тақсимои хона омад. Розӣ шавед, ки дар чунин ҳолат наомадан мумкин нест.

Дере нагузашта, сардори калон Мухторбековро барои ба чашми давлат хок пошиданаи аз мартабаи баланд гирифтанд. Касе афсӯс ҳам нахӯрд.

Дар омади гап бигӯем, ки ӯ оббозиро бисёр нағз меид. Пагоҳӣ ва бегоҳӣ дар «ЗИМ»-и калони сиёҳ савор шуда, ба ҷойи махсуси оббозии рафта, танаи худро ба танҳои дар оби серун ва шӯри Хазар меандоخت. Ҳавлиаш дар худи сохили баҳр буд. Вале акнун касе намедид, ки Мухторбеков оббозии кунад. Аз ҷойи оббозии умумӣ ӯ мекард. Ҳамоно, аз банди мағруриву ҳавобаландии худ баромадан наметавонист.

Боз дар боби мавзӯ. Ҳангоме, ки берун мебарой, дар атроф – дар рӯи замин, дар қабати буттаҳо, дар шоҳаҳои дарахтон парандагони бисеро мебинӣ. Онҳо дар осмон низ ҳастанд, яке баландтару дигаре пасттар парвоз мекунад. Зеро парандаҳо гуногунанд: парасту, зоғча, зоғи ало, гунҷишк, шӯрнул. Дар осмони васеъ байни ҳамаи ин парандаҳо уқоб ягона аст. Уқоб аз ҳама баландтар ва дуртар мепарад, аммо кас аз хона берун омада, ба осмон ни-гарад, аввал онро мебинад. Бинобар он уқоб намоён аст, зуд ба чашми одам меафтад, ки вай баландтар ва дуртар парвоз мекунад. Сонитар гунҷишкero ҳам мебинӣ, ки панҷ қадам дуртар аз дари хона, бар шоҳи дарахт нишастааст.

Вале бо дидани уқоб худ уқоб намешавӣ. Нависандае, ки қаҳрамонро тасвир намудааст, худ қаҳрамон намегардад. Ман бисёр тарсончакхоеро медонам, ки бо шеърҳои қаҳрамононаи худ шуҳрат ёфтаанд. Агар фарзанди

ҷасури кӯҳистон Махач Дахадаев аз гӯр зинда шуда меомад, ба «олиме» ки дар бораи ӯ диссертатсия менависад, чӣ мегуфт?

– Дар назди муҳаррир ягон ҷумлаи навиштаатро ҳимоя кардан наметавонию чӣ хел дар бораи ҳаёти қаҳрамононаи ман ҳикоят мекунӣ? Ҳар як муҳаррир ақидаҳои дар ҳаққи ман гуфтаи туро ба хости худ дигар мекунад ту ба вай «лом» гуфтан наметавонӣ. Не, ту сазовор нести, ки дар ҳаққи Махач Дахадаев барин шахс диссертатсия нависи, – агар он фарзанди ҷасури кӯҳистон аз гӯр зинда шуда меомад, ана, ҳамин тавр мегуфт.

Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ба мавзӯи бузург даст задан ҳамон, худ низ бузург мешаванд. Вале чизи аз ҳама бузург аз ҳама одӣ мешавад. Шояд ки дар қатраи борон селе хуфтааст. Фарқи миёни одами бузург ва каси ночиз он, ки ночиз ашёву ҳодисаҳои бузургро мебинаду аз он, ки дар зери бинӣ дорад, пай намебарад; одами бузург ҳам чизи бузург, ҳам чизи хурдро дидан метавонад, ҳатто дар воқеаи хурдтарин маънии бузургро дарк менамояд ва ба мардум онро нишон медиҳад.

Ёддошт. Гоҳо чунин мешавад: нависандагони соҳибистеъдод ғамгинанду беистеъдод бо биниашон осмон харошида мегарданд. Ин ҳолат дар он сурат рӯй медиҳад, ки фақат ниятҳои неки муаллиф ба ҳисоб гирифта, аммо сифати китоб, истеъдоди муаллиф ва санъати адабии асар тақдир карда намешаванд. Дар ин гуна мавридҳо аз насихатгирон дида, насихатгарон, аз мол дида, молшиносон, аз нависандагон дида, лаққиён зиёд мешаванд.

Ана, дар ҳамин вақт, чӣ мешавад, ки падари ман бахшида ба Шомил достони калоне менависад. Шабу рӯзи аз чоп баромадани достон фармон меояд, ки аз ҳамин рӯз биноан Шомил ҷосуси Англияю Туркия шуморида шавад.

Аз ин мебарояд, ки Шомил муддати биступанҷ сол на барои озодии халқҳои Доғистон, балки ба нияти фиреб додани онҳо ҷангидааст.

Ҳоли падар чӣ шуду достони қаҳрамононаи вай! Ба ӯ киноя мекарданд, ки дар замони пуршаъни мо таърихи қадимро тит карда гаштан хуб нест, агар дар мавзӯи бисе замонавӣ ва ба хонанда наздик достони дигаре менавишт, беҳтар мешуд.

Он рӯзҳо дӯсти хонадони мо шоири хушхол Абӯтолиб

ба назди падарам зуд-зуд меомад. Қариб ҳамеша сурнай, най ҳамроҳаш буд.

– Ғамзат, – мегуфт Абӯтолиб баҳузуртар чой гирифта ва сурнайяшро чӯр намуда. – Ин қадар дилатро нахӯр. Даврае ки бача будаму ҳанӯз шеър наменавиштам, ҳамин сурнайро менавохтам. Ин сурнай ману аҳли оилаамро чанд сол нон додааст. Қадом оҳангро, ки хоҳиш мекарданд, аз ин сурнай мебаромад. Биё, даме аз ҷавонӣ ёд кунем, шеърнависиро як сӯ гузошта, дилро бо мусиқӣ обод кунем. Ман сурнай менавозам, ту нақора мезани, Ғамзат. Ин кор осонтар аст.

– Не, Абӯтолиб. Агар ману ту сурнайчию нақоранавоз мешудем, дарди бахайр мебуд. Аммо сурнайчӣ сурнай менавозад, ба ҳавои мусиқии ӯ ё раққос мерақсад, ё дорбоз мебозад. Сурнайчӣ дар замин меистад, дорбоз ба рӯи арғамчин мебозад. Гап зан, кани, Абӯтолиб, кори кадоми онҳо душвортар? Дорбозаш – ману ту, бародар. Моро дорбозу раққос карданианд.

Абӯтолиби хушҳол ғамгин шуд, дар баробараш оҳанги сурнай ҳам хузнангез гардид. У хомӯшона басте сурнай навохт, сипас сар боло карда, гуфт:

– Кори душвор аст шеърнависи.

*Қуллаи сарбарфалак наздик метобад маро,
Бинам аз домони кӯҳ, гӯё ки дастам мерасад,
Лек бо пайроҳаи пурсангу пур аз барфҳо
Меравию меравӣ, поён – ш нопайдо бувад.*

*Заҳмати мо ҳам на осон аст, эй аҳли назар,
Менишинӣ дар сари як ҳарф, чун афсунгаре.
Мисраат пайваста н-ояд, менамояд саҳлтар
Фатҳи сад қулла зи иншои суруди дилбаре.*

Қиссаи гунчишке, ки ба уқоббаро бар шудан мехост. Рамаи гӯсфандон аз кӯҳ поён мефуромад. Банохост аз осмон уқобе парида омаду бараеро бардошта бурд. Гунчишке ин воқеаро дида менишаст. У ба худ гуфт: «Чаро ман ҳам уқоб барин накунам. Барра-чӣ, гӯсфанди калонро бардошта мебарам». Гунчишк парида баладтар баромад, қанотҳояшро ғунча карда, худро поён андохт. Кор бо ҳамин анҷомид, ки гунчишк омада ба шоҳи гӯсфанд зад ва ҷо ба ҷо тамом шуд.

– Боре магам ҳам сангеро ғелониданӣ шудааст, – гуфт

чўпон гунчишки мурдари ба даст гирифта.

Ҳамин тариқ, гунчишке ки ба уқоб баробар шудан ме-
хост, сазовори он гардид, ки бо мағас баробараш карданд.

Боз дар боби мавзӯ. Мавзӯ – муҳаббат, мавзӯ – қасам, мавзӯ – илтиҷо,, мавзӯ – ибодат. Дар Шарқ мегӯянд: қадри ибодат аз такрор кам нагардад.

Дар хусуси мавзӯ ин гап ҷоиш нест. Агар як умр як мавзӯро такрор кардан гири, майда шуда, қадру қиматашро гум мекунад. Порчаи алмос ҳар қадар калон бошад, қиматаш ҳамон қадар зиёд аст. Чанги алмос ба кӣ даркор?

Боре ман дар бораи муаллимаи русӣ Вера Василевна шеър навиштам. Дидам, ки шеър ба хонандагон ва ҳатто ба мунаққидон писанд омад. Хурсанд шуда, дар мавзӯи мазкур зуд-зуд шеър навиштан гирифтам.

Шеърҳои ман на ба он шаробе, ки дар чалак аввал буд, балки ба шаробе монанд шуданд, ки баъди обгардон кардани чалак ҳосил мешавад.

Шароби кӯҳна, гӯён ба сари дастархон шароби ҳанӯз норасидаро ҳам гузоштан мумкин. Мо баъзан дар вақти москвагиҳоро бо шароб зиёфат карданамон коре мекардем, ки ҳоло дар ин бора нақл хоҳам намуд.

Ман ҳам, дўстони қафқозиям ҳам, ҳар боре аз диёри худ ба Москва бармегаштем, шароб гирифта мебурадем. Дўстонро ҳам карда чалакчаҳоро мекушодем ва зиёфат сар мешуд. Ин шаробҳо аз шаробҳои кӯҳна, солгашт ва хушнавь буданд. Дўстон шаробро нӯшида, таъриф мекарданд ва ба дўстони худ низ нақл менамуданд. Талабгори шароби хуб бисёр буданд. Аммо, чунон ки маълум аст, чалакча бетағ нест. Гоҳо, агарчи кори хуб набуд, аз магазин винои муқаррарии шишагиро харида, ба чалакча меандохтем ва мегуфтем, ки ин шароби деҳқонӣ, аз таҳхонаи худамон. Молшиносоне, ки сирри моро фош карда тавонанд, ёфт намешуданд. Фақат яке аз меҳмонон боре виноро чашида дид ва ба ман нигоҳ карда, сар чунбонид. Дигарон ҳарчи бештар менушиданд, ҳамон қадар сахтар маст мешуданд, ҳарчи сахтар маст мешуданд, ҳамон қадар зиёдтар таъриф мекарданд.

Шеърҳои дар як мавзӯ зуд-зуд навиштаи ман низ чу-
нин шуданд. Фақат баъзе хонандагони доно ва сахтгир сар
чунбонида, мегуфтанд:

– Э, бародар, бо худи ҳамин кор Далаголов ҳам омада
буд.

Ё ин тавр ҳам мегуфтанд:

– Ба як авул як девона кифоя.

Он гоҳ фаҳмидам, ки ман низ кори устоҳои асосозро кардан дорам.

Хозир ман ин се қиссаро аз як сар ҳикоят мекунам.

Дар давраи бачагии ман ба авули мо ҳар рӯз Қурбоналӣ ном хаткашон як тӯда мактубу газета гирифта меомад. Ин хаткашони ширинкор аз авули Эбут буд. Вақти мактубу газетаҳоро тақсим намуданаш Қурбоналӣ хатман пеши падарам даромада, даме чубуқ кашида чақ-чақ карда менишаст. Намедонам, аз чӣ сабаб, ӯ барои суҳбатҳояш падари маро интиҳоб намуда буд. Охир, мавзӯи гуфтутӯи ӯ доим як чиз, зангири буд. Дурусттараш, масъалаи зани нав гирифтани, зеро вай аз ҷумлаи шахсоне буд, ки ҳар ҳафта зан мегиранду ҳар моҳ зан сар медиҳанд. Ҳамон вақт ӯ занашро нав сар дода буд ва ба худ беваи ҷавоне мечуст. Дар назарам, ёфта буд, ҷунки ҳар рӯз фақат гапи ӯро мезад, таъриф мекард, ки вай чӣ хел зебо, ҷавон, хушмуомила ва ғайра.

Аммо банохост гапи беваи ҷавон басанда шуд. Қурбоналӣ, монанди пештара, ҳар рӯз меомад, аммо дар бораи боду ҳаво, қору бори колхоз ва ҳар чизи дигар суҳан меронду аз зангири даҳон намекушод.

– Зани орзу карда гаштаатро гирифтӣ? – аз сир пай бурда, пурсид падарам.

– Аз кучо, Ҳамзат, фақат ман орзу мекардаам, вай маро дар гӯшаи ҳаёл ҳам надоштааст. Акнун барои пайдо кардани беваи ҷавон ман бояд тамоми Доғистонро давр занам.

Қурбоналӣ муддати зиёде бедарак шуд – мумкин, дар ҳақиқат авул ба авул зан ҷуста гашта бошад. Вақти набудани ӯ хату газетаро писараш мекашонд. Рӯзе, ки домоди бебарор дар хонаи мо аз нав пайдо шуд, беаброна пурсидем:

– Хайр, корҳо чӣ тавр? Роҳи ҷустуҷӯят кӯтоҳу рост баромад ё не?

– Шояд рост мешуд, аммо онро Далаголов қач кард.

– Чӣ хел?

– Ҳамин хел. Кучое рафта, арзи муддао кунам, мегӯянд, ки дер мондӣ. Бо худи ҳамин кор Далаголов ҳам омада буд.

Дарбиш Далаголов Дон Жуани машҳури Аваристон буд. Дарбиш соли 1938 ҳаждаҳумин бор зан гирифтааст.

Ҳамин тарик, ба шарофати хаткашон Қурбоналӣ зарбулмасали «Э, бо худи ҳамин кор Далаголов ҳам омада буд» дар Доғистон паҳн шуд.

Қиссаи дуҷум – дар хусуси як девона. Маълум, ки дар ҳар авул як девона ҳаст. Ин хуб аст. Девона бисёр бошад, бад аст, аммо ягонто ҳам набошад, чизе намерасидагӣ барин. Девонаҳо якдигарро нағз мешиносанд ва ҳатто ба меҳмони ҳамдигар мераванд. Мувофиқи ин одат рӯзе ба хонаи девонаи авули Хунзах девонаи авули Гортақоли меҳмонӣ мевад.

– Ассалому алайкум, девона!

– Ваалейкум ассалом, девона!

Сипас меҳмонию меҳмондории ду ошно сар мешавад. Назди печка нишаста, менӯшанд, мехӯранд. Рӯзи сеюм девонаи авули Гортақоли дар тараддуи хонаравӣ мешавад. Мизбони девона аз рӯи урфият меҳмонро ба иззату икром ба дасташ савғотиҳо дода ва аз авул бароварда меғуселонад. Девонаҳо хайрухуш мекунад.

Иззати меҳмон бачо оварда шуд. Собиқ меҳмонат як қадам аз даргоҳи ту берун ки монд, ўро ҳар чӣ хоҳӣ, карда метавонӣ, зеро вай дигар меҳмон нест. Бинобар ин девонаи Хунзахӣ ба назди девонаи Гортақоли давида рафта, бе ҳеч сабаб ўро як мушт мезанад.

– Барои чӣ маро мезанӣ?

– Ба хонаи ман меҳмонӣ набиё. Магар ту намедонӣ, ки ба як авул як девона кифоя аст?

Баъзан ин қиссаро ба ёдам оварда, адеша мекунам, ки шояд, ба як авул як донишманд ҳам кифоя бошад.

Аз дафтарчаи хотирот. Як хони давлатманд аз камбағале пурсидааст.

– Кучойи гӯшти мурғобӣ бамазатар аст? Ҷавоби дуруст гардонӣ, мукофот медиҳам.

– Ронаш, – бе таваққуф ҷавоб медиҳад камбағал.

Гӯшти мурғобиро мепазанд, хон ҳамон ҷояшро мехӯрад ва ба ў маъқул мешавад. Пас аз камбағали дигаре мепурсад:

– Кучойи гӯшти говмеш бамаза аст?

Камбағали дуҷум низ мехоҳад мукофот гирад, бинобар он мисли камбағали якум ҷавоб медиҳад:

– Ронаш.

Хон гӯшти говмешро хӯрда мебинад ва маслиҳатгарро қамчинкорӣ мекунад.

Мутаассифона, барои нависандагоне, ки андеша наронда, аз паси якдигар ҳамон як гапро дар мавридҳои гуногун такрор кардан мегиранд, чунин қамчин нест.

Ақнун қиссаи кати баҳои асоҳои унсу қули. Адиби

москвагӣ Владлен Бахнов андаке мелангад ва асо гирифта мегардад. Вақти ба Доғистон таътил рафта нам, ваъда намудам, ки ба ӯ як асои зебои машҳури унсукули хоҳам овард. Ба хона омада, пеш аз ҳама илтимоси худро ба асотароши шиносам, ки дар Унсукул буд, ба воситаи мактуб изҳор кардам. Асотарош устои кухна, шиноси падарам буд, аз ин рӯ, умед доштам, ки асо мувофиқи табъ мебарояд. Аммо намедонистам, ба рӯи он асо чӣ хате нависонам.

Ҳамин вақт дар як газетаи марказӣ доир ба адабиёт мақолае баромад, ки он «Калтак ба ҷойи танқид» ном дошт.

«Ана, ёфтам, – гуфтам дар дил, – дар рӯи асои ба адиби москвагӣ тухфа мекардагиам ҳамин суханхоро менависонам».

Баъди ду ҳафта асо тайёр шуд. Асо дар байни асоҳои унсукули бехтарин буд. Дар ҷойи мувофиқи он суханони зерин нақш ёфта буданд: «Ба Вл.Бахнов. Калтак ба ҷойи танқид. Аз Расул Ҳамзатов».

Умуман асоҳои унсукулиро дар магазини тухфаҳои Махачқалъа, Кисловодск, Пятигорск, ҳатто дар бозори авулоҳои кӯхистон мефурӯшанд.

Баъди якчанд моҳ дар ҳамаи маҳалҳои мазкур якбора асои бисёре пайдо шуд, ки ба рӯи ҳамаи онҳо чунин суханон навишта шуда буданд:

«Ба Вл.Бахнов. Калтак ба ҷойи танқид. Аз Расул Ҳамзатов». Курортиён чунин тухфаро харида, ҳайрон мешуданд. Аммо бештар худи ман ҳайрон шудам.

Маълум шуд, ки он устои кухна ягон калима русӣ намедонистааст. Вай хатеро, ки ман дар коғазча навишта дода будам, кӯр-кӯрона ба ҳамаи асоҳои месохтагиаш гузаронидааст. Ӯ гумон кардааст, модом ки шоир ба асо нависонидани чунин суханонро хоҳиш кард, пас, ин гапҳо маънии зӯре доранд. Ин тавр ки бошад, чаро ин суханон ба рӯи асоҳои дигар ҳам нақш набанданд?

Устои кухнаро гунаҳкор кардан мумкин нест. Ӯ содадилона ба шоир эътиқод баста, ин корро бо дили рост ва нияти нек кардааст. Оё баъзан мо – адибони соҳибтаҷриба, низ он усто барин рафтор намекунем?

Охирин чизе ки дар боби мавзӯ гуфтаниям. Мавзӯе ҳаст монанди ибодат, ҳар қадар такрор шавад, ҳамон қадар бақадртар, олитар ва бойтар мегардад. Мавзӯ мисли ибодат аст, мавзӯ мисли ватан аст.

Вақте ки кӯдакро барои ягон шӯҳиаш танбех доданӣ

мешаванд, мувофиқи одати кӯҳистони мо, ба ҳама чояш шатта задан мумкин, аммо ба рӯяш не. Рӯйи одам дахлнопазир аст ва ин чиз барои ҳар як кӯҳистонӣ амри қонунро дорад.

Доғистон – ту рӯйи ман астӣ. Ман иҷозат намедихам, ки ба ту даст расонанд.

Мардуми кӯҳистон дар ҷанҷолу манша бaсе пурсабранд. Вале ин ҳол то ба ҳадде давом мекунад, ки суханони бад ба худи маншакунандагон тааллуқ дорад. Мабодо, бо сухани нохости бемулоҳизае ба шарафи модар ё хоҳар даҳлат карда шавад, он гоҳ ханҷар ба кор меравад.

Доғистон – ту бароям модарӣ. Касе ки бо ман ҷанҷол карданӣ мешавад, бигзор инро ба хотир дошта бошад. Ба ҳаққи худам чӣ қадар гапи саҳт бошад, тоқат мекунам. Аммо ба Доғистони ман нарасед.

Доғистон – муҳаббату савганди ман, таманною ибодати ман. Мавзӯи умдаи ҳамаи китобҳоям, тамоми ҳаётам фақат туй, Доғистон.

Баъзан хоҳиш мекунам, ки фақат аз гузаштаи ту, аз расму оини қадими ту, тӯю сур ва ривояту суруд, аз шамшерзаниҳо, душманиву дӯстиҳо, муридҳои оҳанинпайкар ва духтарони байсмаат, нақӯкорӣ ва хучистахисоли, аз хуни рехтаи ҷавонон ва ашки сӯзони модарон ҳикоят бикунам.

Баъзан хоҳиш менамоям, ки фақат аз ҳаёти имрӯзаи ту, яъне аз колхозу совхозҳо, сардорони бригадаву звеноҳо, китобхонаву театрҳо, аз корнамоиҳои меҳнатиат нақл намоям.

Ман на аз ину на аз он, на аз гузаштаву на аз имрӯзи ту ҳикоят карда метавонам. Барои ман фақат як Доғистон вучуд дорад, ки умри ҳазорсола дидааст. Гузаштаву имрӯзаву ояндаи он бароям як аст. Ман онро ба замониҳои гуногун ҷудо кардан наметавонам.

Таърихи кишвару мамлакатҳои дигар на фақат ба хуни одамон, инчунин бо рангу қалам ба рӯйи қоғаз кайҳо сабт гаштааст. Таърихи он кишвару мамлакатҳо на танҳо аскарону сипаҳсолорон, инчунин нависандагону муаррихон иншо намудаанд. Таърихи Доғистонро бо шамшер сабт кардаанд. Фақат асри бист ба дасти Доғистон қалам ҳам дод.

Доғистон, ман аз пайи ҷанҷоҳои қадими ту гузар кардам, корзорҳои бешумори ту, ки пури устухонҳои фарзандонанд, рафта дидам. Бигзор гандумзору ҷуворимакказори колхозӣ барои ин қорам аз ман

наранчанд. Охир, ҳангоме ки ман дар шеърҳоям Доғистони имрӯзаро тасвир менамоям, замони гузашта маро таъна наметавонад. Вақте аз сафари мамлакатҳои дурри хориҷӣ бармегардам, ҳамдиёрони кӯхистониам ба гирдам ҳалқа зада, аз дидаву шунидаҳоям пурсон мешаванд. Онҳо давра гирифта мешинанд ва ба ҳикоятҳои ман гӯш медиҳанд. Ман дар бораи Франция, Ҳиндустон, Чопон, Туркия нақл мекунам ва тамоми ҳикоятҳои ман фақат ба се соат мерасад. Баъди се соат риштаи суҳбат худ аз худ, ноён ба Доғистон гузашта меравад. Ман ба одамони кӯхистон дар бораи Доғистон ҳикоят мекунам ва онҳо ба гапҳои ман гӯш медиҳанд, гӯе ки ин ҳамаро бори аввал мешунида бошанд. Ва ҳол он ки худӣ онҳо Доғистонанд.

Маҳмуд шоири маъруф буд. Мавзӯи асосии ӯ – ишқи Марям. Дӯсти наздики Маҳмуд писардор шуд ва аз шоир хоҳиш намуд, ки барояш як суруди алла навишта диҳад. Маҳмуд як қувваозмоӣ кард, аммо чизе набаромад. Дар зери суруди Маҳмуд кӯдак ба ҷойи хоб кардан мегирифт. Дӯсти дигари Маҳмуд хоҳиш намуд, ки ба марги занаш марсияе навишта диҳад. Маҳмуд қувваозмоӣ кард, аммо чизе набаромад. Мардум марсияи Маҳмудро шунида, намегиристанд. Баъзеҳоро ҳатто ба лаб ханда меомад.

Аммо одамон суруди ишқи нокоми Маҳмудро ба Марям шунида, ҳозир ҳам ашк мерезанд.

Мавзӯи асосии Маҳмуд Марям буд. Аз онӣ ман – Доғистон. Муҳаббати ман хоҳ бузург бошад, хоҳ ночиз, ҳақиқати ман хоҳ бузург бошад, хоҳ ночиз, ҳиссиёти ман хоҳ қуҳна бошад, хоҳ нав, ман дар ҳаққи ту қалам меронам, Доғистон. Ҳангоми навиштан қалам дар дастам беихтиёр меларзад.

Падарам мегуфт. Агар полез дар сари роҳ бошад, ҳар роҳгузар тарбузи хомро меканад.

Меғуянд. Сангеро, ки бардошта наметавонӣ, даст нарасон. Ба он ҷойи баҳр, ки гашта омада наметавонӣ, шино карда нарав.

Меғуянд. Оби дарё то бучулаки пой бошад, эзорчаатро аз зону баландтар набардор.

ЖАНР

*Нодон бо фарёд мот мекунад,
доно бо мақоли муносиб.
Баҳор ки омад – суруд хон.*

Инак, ман дар пояи кӯҳе истодаам, ки аз он бояд бигузарам. Аспи хуб маро аз ҳар ағба мегузаронад. Кӯҳ – мавзӯи ман, асп – забони ман. Акнун бояд роҳеро интиҳоб намоям, ки бо он аз кӯҳ гузарам.

Ҳамаи аҷдоди кӯҳистонии ман роҳи ростро меписандиданд. Роҳи рост душвортару хатарноктар аст... аммо кӯтоҳтар... Роҳи рост одамро нобуд карданаш ҳам мумкин, аммо ба манзил зудтар расонданаш ҳам.

Ё дар назди қалъае истодаам, ки онро бояд фатҳ намоям. Яроқи бисе хуб дорам, ки дар ҷанг маро ба қор меояд. Қалъа – мавзӯи ман, яроқ – забони ман. Аммо бояд роҳе интиҳоб намуд, ки ба воситаи он ба даст овардани қалъаи фатҳнопазир осонтар гардад. Яқбора ҳучум орам, ё ки муҳосира карда, оҳиста-оҳиста ба даст дарорам.

Киштзор ҳаст, дар дарёчаи кӯҳӣ об ҳам. Аммо он обро ба ин киштзор чӣ хел бояд овард.

Ҳезуму оташдон, дегу табақ ва баъзе аз чизҳои пухтани ҳаст. Вале ба ҳар ҳол чӣ ҳуроке бояд пухт?

Муҳаррир дар мактубаш иҷозат додааст, ки жанри дилхоҳамро интиҳоб намоям: ҳикоя ё повест, шеър ё мақола. Имкони интиҳоб ҳар қадар зиёд бошад, ҳуди интиҳоб ҳамон қадар душвор мешавад.

Аз дафтарчаи хотирот. Дар Институти адабиёти мо чунин воқеа рӯй дода буд. Дар курси яқум бист шоир, чор носир ва як драматург мехонд. Дар курси дуюм понздаҳ шоир монд, носирон ҳашт нафар шуданд, драматург ҳамон як нафар ва як мунаққид пайдо шуд. Дар курси сеюм ҳашт шоир монд, шумораи носирон ба даҳ расид, драматург боз ҳамон як кас, мунаққид шаш нафар шуд. Дар охири курси панҷум як шоир, як носир, як драматург монд, дигарон ҳама мунаққид шуданд.

Ин гап, албатта, муболиға ва латифа аст. Аммо, рост аст, ки бисёриҳо аз шеър сар карда, баъд ба наср мегузаранд, сипас ба намоишнома, дар охир – ба мақола. Ин вақтҳо ба киносенария гузаштан расм шудааст.

Баъзе шоҳу амирон барои он занашонро дигар мекунанд, ки аз онҳо фарзанд намерӯяд. Вале пас аз дигар кардани чанд зан, яқин мекунанд, ки дар нашудани фарзанд занҳо гунаҳгор нестанд.

Дехқоне то охир бо як зан умр ба сар мебарад ва як не, бист фарзанд дорад.

Ақидаи ман чунин аст: шароб бинӯшу аз нон ҳам рӯ нагардон. Суруд бихону афсонаро ҳам гӯш кун. Шеър навису хикояи одиро ҳам аз худ дур нақун.

Н а с р. Замоне буд, ки ман дар гаҳвора мехобидаму модарам алла мегуфт. Ӯ фақат як суруди алла дошт, суруди дигареро намедонист. Ӯ харчанд падари мо шоири машхур буд, барои писаронаш ягон суруди алла нанавиштааст. Ӯ ба мо хар хел қиссаву воқеа ва ривоятҳо нақд мекард. Ин қиссаҳо насри ӯ буданд.

Падарам аз шеърҳои худ гап заданро дӯст намедошт. Ба фикрам, вай шеърҳои кори чидди намешуморид. Кори чиддии ӯ аз инҳо иборат буд: чуфтронӣ, соз кардани хирманҷо, нигоҳубини гову асп, бел кардани барфи бом, сонитар дар корҳои авул ва ҳатто ноҳия алоқадри ҳол иштирок намудан.

Падарам шеърро менавишту аммо чандон ғами дар кучо чош шудани онро намехӯрд. Барои ӯ фарқе надошт, ки шеъраш дар газетаи марказӣ чош мешавад ё дар газетаи деворӣ пионерони авул. Ман пай мебардам, ки дар газетаи деворӣ чош шавад, бештар хурсанд мегардам.

Падарам суҳанонеро, ки Анасил Муҳаммад ба писари худ, сарояндаи машхури ишқи пок шоир Маҳмуд гуфтааст, зуд-зуд ба ёд меовард. Вақте ки Маҳмуд, монанди фарзанди ноқобил, аз оташи ишқ ва сурудҳои ишқӣ адову абгор шуда, гушнаву ташна, бо ранги заҳир хона меояд ва хӯрдани мепурсад, падараш ба ӯ оромона ҷавоб медиҳад:

—Шеър хӯр, аз болояш шароби ишқ нӯш. То кай ман ба ҷойи ту чуфт меронам, монда шудам.

Албатта, ба паранда хониш ҳам даркор, аммо кори асосии паранда дар хар ҳол, сохтани лона, пайдо намудани хӯрок ва калон кардани бачаҳои худ аст.

Падарам ба шеърҳои худ назаре дошт, чун ба хониши парандагон. Яъне, дилкашу форам аст, аммо ҳатмӣ нест. Ӯ ба шеърҳои назаре дошт, чун ба саломӣ субҳ, шаб ба хайри бегоҳ, табрики идона, изҳори ҳамдардӣ.

Ақидае ҳаст, ки шоирон мардуми андак хаёлианд, хар қадам машраби хоси хешро дорад. Аммо падари ман аз рӯйи феълӣ хӯй ва хислатҳои худ марди одии кӯхистонӣ буд. Ӯ бештар суҳбати оромонаеро, ки ҳозирон ба суҳани якдигар ангушт наниҳода қиссаву ривоятҳои гуногун мекунанд, меписандид, яъне боз ҳамон насрро дӯст медошт.

Падарам аввалин шеърҳои худро ба Маҳмуди машҳур нишон медиҳад. Шоири шеърҳои падарамро хонда, ҳайрон менамояд ва ба ӯ мегуяд, ки ман шеърҳоятро нафаҳмидам ва умуман тасаввур намекунам, ки дар бораи гов, трактор, сағ ва пайроҳаи Хунзах барин чизҳо чӣ хел шеър гуфтан мумкин аст.

– Дар бораи чӣ нависам, набошад? – бо тавозӯӣ мепурсад падарам.

– Дар бораи ишқ ва фақат ишқ! Қасри ишқ бибояд сохт.

Шеъри Маҳмуд:

*Дар замин бунёд кардам кохи ишқ.
Лек мехобам бунӣ деворҳо.
Шаҳру аз эҳсоси ду дил сохтам,
Даршикаст он ҳам, ману кӯҳсорҳо.*

Падарам қасри ишқ бино намекард. Ӯ ғами сохтани чунин қасрро ҳам надошт. Боиси ғамхорӣ ӯ, қасри ӯ ва он чи ашъорашро ғизо меод, хонаву ҷой, оилаву фарзанд, авулу асп, мамлақату ҷаҳон, замини осмон, офтобу моҳтоб, борон ва сабзаву дарахтон буд.

Вай як шеъри ишқӣ, шеъре бахшида ба маҳбубааш гуфтааст. Вале барои он, ки касе хонда натавонад, ба ҳуруфи арабӣ иншо кардааст. Он шеър фақат барои маҳбубааш ва ҳудаш буд.

Оре, падарам ҳикоятҳои ҳикматомезро дӯст меод. Бегоҳӣ ӯ маро ба сари зону шинонда, бо домани пустини гарми хушбӯяш пойҳоямро печонида, ҳикояҳо мегуфт. Вай қиссаи онҳоро, ки ҷилои ватан кардаанд ва онҳоро, ки дар диёри азизи худ мондаанд, нақл менамуд. Инчунин дар бораи роҳҳо, дарёҳо, шукуфтани гулҳо, ба сари онҳо омада нишастани занбӯрони асал ҳикоят мекард. Тулӯу ғуруби офтобро мегуфт. Дар хусуси урфу одатҳои қадимӣ, дар бораи ибодати пеш аз ҷанг нақл мекард.

Ба осмон як назар афканда мегуфт, ки пагоҳ борон мекорад ё ҳаво соф мешавад. Ӯ медонист, ки дар атроф борон бораду дар болои авули Телет офтоб бошад, дар пуштакӯҳи Хунзах жола задан дорад.

Вай ба ман нақл менамуд, ки як сараки ҷавдор ҷанд дона дорад ва рангинкамони зебо аз ҷӣ пайдо мешавад.

Агар аз дур мусофири аз як авул ба авули дигар раванде менамуд, падарам пешакӣ ва муфассал гуфта метаво-

нист, ки он раҳгузар кист, ба кадом кор ба роҳ баромада-
аст ва дар ҳавлии кӣ шаббош хоҳад шуд...

Эҳ, чаро падарам ҳамаи инро ба ман ҳикоят кард? Ме-
навишт, бехтар мешуд. Ҳамаи ин насри ӯ, насри шоир
Ҳамзат Садаса мешуд.

Ҳикоят ва ҳаёт барои ӯ як буд. Фикрро ҳикояту
ҳикоятро фикр медонист. Шеърро ба дили беқарори сар-
каш ташбеҳ меод.

Бехтар мешуд, агар падарам ҳамаи ҳикоятҳояшро ме-
навишт. Зеро пас аз калон шуданам дарк намудам, ки дар
ҷойи аввал маро дил аст. Вақте парандае аз наздам мегу-
зарад, ман андеша намекунам, ки вай кучо ва барои чӣ
парвоз дорад, мехоҳам ҳангоми парвозаш даст гирам.
Падарам ҳарчанд кӯшиш намуда, ҳикояҳои бисёре ме-
гуфт, аммо дар бачагиам ҳамон як аллаи модарро аз
ҳамаи ҳикоятҳои падар зиёдтар дӯст медоштам.

Овони бачагиам бо суруд гузашт, давраи наврасиамро
низ бо суруд гузаронидам, бо суруд ба воя расидам ва бо
суруд муӣи сарам сафед шуд.

Бале акнун дониستم, ки дар кучое гардам, чӣ суруде
хонам, сари шахе будааст ба омадани уқоб интизор, да-
рахте будааст ба омадану дар бағалаш лона гузоштани
парандагон интизор, хонае будааст ба омадану дарашро
кӯфтани шахсе интизор, насре будааст ба омадани шоир
интизор.

Инак, ман фуromaда, ба сари шахе, ки маро интизор
аст, менишинам, дарро мекӯбам, то кушоянду маро ба
хона роҳ диҳанд. Фаҳмидам, ки ҳамаи дидаву шундаам
ва тамоми андешаву эҳсосотамро ба назм овардан наме-
тавонам.

Медонам, наср суруд нест, ки рост истода ҳам хондан
мумкин бошад. Остин бар зада, ба сари миз ништастан,
будилникро ба соати бармаҳал дуруст карда мондан ва
барои он, ки шаб хоб ғалаба накунад, ҷои талх дам карда
мондан лозим.

Хайр, агар таҳкурсии иморат дуруст гузошта, хавоза
мустаҳкам баста шавад, он тарафи сохтмон рафтан мегир-
рад. Намедонам, чӣ мешавад: ҳикоя, қисса, афсона, риво-
ят, андеша ё мақолаи одӣ.

Баъзе муҳарриру мунаққидон мегӯянд, ки навиштаи
ман на роман аст, на афсона, на қисса, умуман чӣ буда-
наш номаълум. Муҳарриру мунаққидони дигаре баҳо
медиханд, ки китоби ман ҳам ин асту ҳам он, ҳам сеюмин,
ҳам панҷумин, ҳам даҳумин.

Ман зид нестам. Баъди китобро навишта нам онро чизе, ки меномед, ихтиёратон. Ман аз рӯи қонуну қоидаҳои китобӣ не, балки бо амри дил асар менависам. Дил ба қонуне итоат надорад. Балки ба қонунҳои худ итоат мекунад, ки он қонунҳо на ба ҳама мувофиқ меоянд.

Дар дил мегуям: агар ба як дег гӯшт, биринҷ, мева, қаланфур андозам, намаку асал низ ҳамроҳ кунам, оё хӯрок вайрон намешавад? Ё, баръакс, таоми фавқулода лазизе мебарояд? Бигзор онҳое, ки сари дастархон нишаста, аз ин таом мечашанд, баҳо диҳанд.

Ҳикояам, фикру андешаам, афсонаам! Ёд дорам, ки дар айёми бачагӣ ба роҳи бародаронам ё падарам чашм дӯхта, шабҳои дарози зимистон хобам намебурд. Шарфаи по ё хишир-хишири паси дарро шунида, гӯш ба қимор мешудам ва дақиқаҳо гӯё соатҳои дароз мешуданд.

Дар чунин шабҳо бобоям пешам нишаста, оҳиста-оҳиста ҳикоят мекард. У гоҳ афсона мегуфт, гоҳ суруд мехонд, дам ҳикмате мефармуд, дам алла мегуфт. Қиссаҳои гоҳ хандаовар буданд, гоҳе ваҳмангез. Вақту соатро фаромӯш мекардам, ба гӯшам фақат овози бобоям мерасиду ба назарам манзараҳои қиссаҳои ӯ чилвагар мешуданд. Падар ё бародаронам, ки омаданд, риштаи ҳикояти бобоям бурида мешуд. Ҳайфам меомад, ки онҳо афсонаи аҷибро қатъ карданд.

Вақте ки худам калон ва ҷаҳонро давр мезадагӣ шудам, монанди падар ё бародаронам, дар сари вақт ба хонаи худ мешитобидам, ҳар қадар ба хона наздик мешудам, дилам беқарортар мешуд, тез-тез метапид, дараҳоро мешумурдам, дар чунин лаҳза ҳамсафаре ба ҳикояти қисса ё воқеа, афсона ё ҳикмате сар мекард, ман бо шавқи тамои гӯш меодам, аммо ҳикоят тамои нашуда, ба манзил мерасидем ва каме дилам месӯхт, ки қисса нотамои монд.

Падарам мепурсид:

—Ку, гап зан, аз ағба чӣ хел гузаштед, дара чӣ тавр, барф зер накардааст?

Ман ин кӯхро ба ёд доштам, на дараву на барфро. Фақат қиссаи ҳамсафари хушҷақчакам ба хотир буд. Ҳикояти ӯ дар назарам кӯҳҳои фарозро ба водиҳои ҳамвор, барфи сардро ба пахтаи гарм табдил меод.

Ҳикояҳоям, андешаҳоям! Оё шумо ҳам шаби дарози зимистонро ба касе, ки интизори хешовандонаш аст, ё роҳи дури зимистонро ба шахсе, ки сӯии манзили хеш мешитобад, кӯтоҳ кардан метавониста бошед?

Дар ҳар ҷо-ҷар ҷойи ҳикоятҳои камнамаки худ, мисли

он ки ба оши бурида кашничу райхон меандозанд, барои хушбӯю дилкаш гардиданашон якто-дуто мақолу зарбулмасал партофта мемонам.

Духтарони авули Тилух ба ду кунчи лабони худ холи дурахшон мезананд. Бигзор мақолу зарбулмасалҳои настри ман мисли он холҳои рӯи духтарон бошад.

Чунон ки санги носуфтаро ба девори ҳамвор мечаспонанд, ман ҳам ёддошт ва сатрҳои дафтарчаи хотиротамро ба ҳикоятҳои мепайвандам. Ҳар ҳел санг ба девор мувофиқ намеояд. Гоҳе ки чунин сангҳо ба девори асар чида, ҳикоятамро давом медодам, дар ман ҳиссиёте пайдо мешуд, ки онро одамони диндор медонанд (намоз бурида шуда бошад ҳам, давом мекунад). Дар чунин ҳолатҳо санги номувофикро аз девор кӯчонида гирифта нам лозим мешуд.

Инак, ман аз шеърӯ сурудҳои пурталотум ба ҳикояти ором, ба наср мегузарам. Вале ман аз суруд муваққатан ҷудо шудани бошам ҳам, суруд аз ман ҷудо шудани нест. Вай монанди гурбачаи меҳрубон, ҳангоми хобам ба бағалам медарояд, ба мисли шуоъҳои офтоб, ки субҳ аз паси қуллаҳои кӯҳ пош хӯрда мебароянд, баробари кушодани тирезаҳоям, наздам меояд. Вай ҳамроҳи қатраҳои охири ва бозатарин шароб дар таҳи ҷом маро интизор аст. Вай дар ҳама ҷо аз қафоям пойида мегардад, чун зане, ки дар ҳаққаш банохост хиёнат кардаанд; пойида ба даст меафтад ва пеши роҳамро гирифта, меғӯяд:

– Ту бе шӯҳӣ аз ман ҷудо шудани ҳастӣ? Лекин андеша намо, ки бе ман зиндагӣ карда метавонӣ. Ту – нахчирӣ ва ба кӯҳсори серун одат кардай, ту – озодмоҳӣ ва дар яхоби тез омӯхта шудай. Наход гумон кунӣ, ки кӯли ороми обаш гарм маъқулат мешавад? Хайр, чӣ илоч, модом ки аз ман рафтани ҳастӣ, биё ақаллан ҳангоми видоъ каме нишаста, ба ҳам роз бигӯем.

Назм, магар намедонӣ, ки ман ҳеҷ гоҳ аз ту ҷудо шуда наметавонам? Оё аз тамоми шодиву суруре, ки дар дилам пайдо мешавад, аз тамоми ашкҳои ғаму ҳасрат, ки аз дилу дидаам бурун меояд, ҷудо шудан метавонам?

Ту ба духтарчае монандӣ, ки вақти ба дунё омаданат ҳама умедвори писарча буданд. Ту ба духтарчае монандӣ, ки бо таваллуди худ гӯё чунин гуфтанист: «Медонам, ки шумо маро чашмдор набудед ва ҳоло ягон кас аз байни шумо маро дӯст намедорад. Хайр, майлаш, ҳоло нигоҳ карда истед, ман калон шуда, камол ёбам, кокулҳоҷамро бофта ба тахтапушт партоям ва суруде хонам. Баъд меби-

нем, ки дар рӯйи замин одами ба ман дил намебастагӣ ёфт мешавад ё не».

Назм.

*Меҳнат он аст, ки дар фориғаи осоиш ҳаст,
Сафар он аст, синас гардише оромиш ҳаст
Ту маро ҳам сафарӣ, ҳам дами роҳат ҳастӣ.*

*Сари гаҳвораи ман аллаи модар будӣ,
Орзуи шарафу фасли гули тар будӣ.
Таъбами ишқ таваллуд шудӣ андар дили ман,
Ишқ бо ман ба қаҳон омада буд, эй ҳамтан.
Бача будам, ба назар бинмудӣ модари ман,
Ба дами мӯйсафедӣ ту чу як духтари ман.
Меҳрубон гардию пирим гиromӣ дорӣ,
Аз қаҳон даргузарам, ҳурмати ман медорӣ.*

*Гоҳе андар назарам қуллаи понорас ту,
Гоҳ парандаи роми нағмаҳои дилҷӯ,
Ту – пари парвозам,
Ту – синари сарбозам,
Назм, ҳар чизи ман астӣ, ба чуз оромӯ фароғ,
Ғофил аз таъби ту, хизмат кунамат бе даму доғ.*

*Охири кор кучову сари роҳат ба кучост?
Сафарам сӯйи кучо, ку нафаси айшу сафост?
Ту маро кӯфти раҳӣ, ҳам дами роҳат ҳастӣ,
Ту маро айшу тараб, зулми асорат ҳастӣ.*

Падарам мегуфт: барои он, ки даҳони одами лаққӣ баста шавад, бояд пири иззатманде ё касе аз меҳмонон сухан гирад. Агар лаққӣ баъди ин ҳам гапфурушии хушқухолии худро бас накунад, суруд хондан лозим. Агар суруд ҳам таъсир нарасонад, дар он сурат беибо аз ҷуфти гиребонаш гирифта, аз хона берун кардан мумкин аст. Ҳар он касро, ки бо лаққиданҳои худ сурудро халалдор мекунад, як мушти обдор низ задан ҷоиш аст.

Назм, худат аз дигарон беҳтар медонӣ, ки гапфурушиҳо дар ҳаққат туро беҳтар ва баландтар карда наметавонанд. Оё бо гап обрӯйи сурудро баланд бардоштан мумкин аст? Оё аз ҷумаки чойник об рехта мавҷи дарёро пурзӯр карда мешавад? Оё бо пуф кардан қувваи бодро афзудан мумкин аст? Оё бо як тӯда барф ҳашамати кӯҳи осмонбӯсро афзудан мумкин аст? Оё бо навбӯ сохти

либос ва тарзи мӯйлабмонӣ меҳри модарро нисбат ба писар фузунтар кардан мумкин аст?

Назм, бе ту ман ятим мебудам.

Назм:

*Чаҳон бе ту чу гори тиратобест,
Ба гафлат аз фуруғи офтобест.
Ва ё чун осмони бе ситора,
Ва ё чун ишқи бе бӯсу канора.
Чаҳон чун баҳр буд, аммо на нилоб,
Чудо аз серунии орамишбоб
Ва ё боги тихӣ аз сабзаю гул,
На пайдо булбуле на савти гулгул
Дарахтон бебару баргу сарозер,
На гармою на сармо – як маҳи тир.
Бани одам – ҳама ваҳшию нодор.
Суруд... Асло набуд дар олами хор.*

Аварҳо Мегӯянд: «Шоир сад сол пеш аз офариниши олам таваллуд ёфтааст». Онҳо бо ин, зоҳираф, гуфтани ҳастанд, ки агар шоир дар офариниши олам иштирок намедошт, олам инчунин зебо намешуд.

Мо се додару як хоҳар будем. Ҳамшираамон аз ҳамаи мо калон буд. Бар дӯши ӯ, чун бар дӯши ҳар як зани кӯҳистонӣ, меҳнату машаққат ва ғаму ғуссаҳои зиёде афтод.

Падарам ба мо борҳо мегуфт:

–Шумо се нафаред, хоҳаратон якто. Аз ӯ бохабар бошед, ғамхорӣ кунед. Дар рӯи замин аз хоҳар наздиктар ва меҳрубонтар касе надоред.

Ин гап ҳақ аст, хоҳарам шахси аз ҳама азизи ман аст. Вале ман хоҳари дуюм низ дорам ва намедонам, кадоме аз онҳо бароям азизтар аст. Хоҳари дуюмам – назм. Бе он зистан намешавад.

Баъзан ман худ аз худ савол мекунам, ки ҷойи назро чӣ гирифта метавонад. Албатта, ман кӯҳсорон, барфу борон, дарёҳои дамон, ахтарон, офтобу моҳ, обу нон ҳам дорам... Вале кӯҳсорону борон, офтобу гулзорон бе назму назм бе онҳо вучуд доштан метавонад магар? Назм набошад, кӯҳсорон ба сангтӯдаҳо, борон ба мурдоби дилнокаш, офтоб ба ҷисми гармидиҳандаи осмонӣ табдил хоҳанд ёфт.

Худ аз худ боз савол мекунам: ҷойи назро чӣ гирифта метавонад? Албатта, кишварҳои дур, хониши булбул, ос-

мон, тапиши дили инсон – ин ҳама вучуд доранд. Аммо бе назм ҳеҷ чиз аҳамияту маънии ҳозираи худро наметошад. Ба ҷойи мамлакатҳои аҷиби дурдаст мафҳумоти ҷуғрофӣ, ба ҷойи укёнус обанбори нодаркор, ба ҷойи хониши мурғон ба ҳам фарёд задани парандагони нару мода, ба ҷойи осмони лочвардӣ омехтаи газҳои гуногун, ба ҷойи тапиши дил гардиши хун мебуду бас.

Албатта, лутфу назокат, меҳру муҳаббат, ҳусну малоҳат, диловариву шуҷоат, кинаю адоват, ифтихору сарфарозӣ барин мафҳумот низ ҳастанд. Аммо ҳамаи ин мафҳумотро назм ва назмро онҳо ба вучуд овардаанд. Онҳо бе назм ва назм бе онҳо вучуд надоранд.

Назмам маро ба вучуд меоварад, ман – назмамро. Мо бе якдигар зиндагӣ надорем, зиёда аз ин, умуман вучуд надорем. Ман мушаққу устухон дорам. Чашми одамӣ дида ва муайян карда наметавонад, ки кадом устухони ман бутуну бақувват, кадомаш шикаставу сипас пайванд шудааст. Аммо шуоъҳои рентген мағз андар мағзи тани маро равшан мекунанд ва ҳар чӣ дар вучуди ман ниҳон аст, дар пеши чашми одамон падида мегардад.

Дилам аз қабурғаву сутунмуҳраю шушам дида, дар ҷойи боз ҳам амиқтару муътамадтаре ниҳон аст. Вале анвори назм вучудамро равшан месозанд ва тамоми ҷунбишҳои дили ман ба одамон аён мегардад. Дили ман чун дар рӯйи каф, кушодаву сафед аст, анвори сеҳрангези назм онро равшан сохтаанд ва мардум мағз андар мағзи маро мебинанд.

Машинаи ҳозираи ҳисоббарорӣ ҳазорҳо симчаву чашмакҳо дорад. Ба он ҳалли программаҳои мураккабтарини аз рақамҳои зиёде иборатро месупоранд. Қувваи электр бо симчаву чашмакҳои бешумор ҳаракат мекунад. Ҳамаи протсессҳо, ки дар ин машинаи мураккаб ба амал меояд, ҳеҷ гуна чашм ва майнаи одамӣ дар бар гирифта наметавонад. Вале баъд рақами муайяне ҳосил мегардад, ки он ҷавоб ва натиҷаи охири ин протсес аст.

Касе наметодад, ки дар рағу рағчаҳои бешумори вучуди ман чӣ таассуроти муҳаббат, чӣ адовату нафрат ҷараён дорад. Вале баъд шеър ба вучуд меояд, ки он маҳсули охирин ва олитарини аз таассуроти ҳаёт берун овардаи дили ман аст.

Ман рӯйи заминро бисёр гаштаам. Гоҳ пиёда, гоҳ аспавор, гоҳе дар самолёт така бар пушти курсӣ дода, гуё пинак мерафтам, боре дар вагон, бори дигар дар автобили давон мерафтам.

Мардум маро дар пиёдароҳае ё савори аспе дида, шояд меуфтанд: ана, Расул Ҳамзатов. Як худаш меравад, эҳтимол, аз танҳои дилгир бошад. Вале ман ҳеҷ гоҳ танҳо нестам. Хоҳарам – назм доим ҳамроҳи ман. Мо ягон лаҳза аз ҳам ҷудо намешавем. Баъзан ҳатто дар хобам шеър менависам, ё шеърҳои пеш навиштаамро ба хотир меорам, ё шеъри шоирони дигарро аз ёд меҳонам.

Пештар ман гумон доштам, ки дар рӯи замин шоир хеле кам аст. Мумкин, шоирон дар байни одамони дигар дилгир шаванд. Ҳар кас дар зиндагӣ шавқу ҳавасе дорад, яъне он чи дар борааш бо рафиқ ё ҳамсоя гуфтугӯ кардан мумкин аст, масалан: кор, зан, хона, маош, рӯзи истироҳат, моҳидорӣ, киноравӣ, беморӣ... Ман гумон доштам, ки шоир, албатта, дар бораи ин ҳама бо одамон суҳбат кардан метавонад, аммо идроки шоирона ва назми ӯро ки фаҳмидаву шарик шуда метавонад?

Сонитар фаҳмидам, ки одами ношоир набудааст. Ҳар кас каме табиӣ шоирӣ доштааст. Чунон ки ошно ба хонаи ошно меҳмон мешавад, шеър ҳам ба дили ҳар кас ҳатман таширф меовардааст.

Шавқи суруд дар дили халқи мо, чун меҳри фарзанд, табиӣ ва сарех аст. Оре, мо ҳама шоирем. Фарқи мо танҳо дар он аст, ки баъзеҳо шеър менависанд, чунки навишта метавонанд. Дигарон низ шеър менависанд, чунки навишта метавонем гуфта мепиндоранд. Гуруҳи сеюм ҳастанд, ки тамоман шеър наменависанд. Шояд, шоирони ҳақиқӣ ҳамин сеюмиҳо бошанд?

Замоне буд, ки ман шеър наменавиштам. Магар он вақт ман шоир набудам? Магар тапиши дилам сустгару гармии хунам пастгар буд? Магар маро ғаму ғусса камтар азоб медоду шодиву сурур камтар шод мекард? Магар азми донишбӯии ман сустгар буд? Магар чашмонам хусну зебоии заминро аз ҳозира камтар медиданд? Хангоме ки пардаи абрҳои сиёҳ медариду аз кодокашон ситораи калони нилуфариро медидам, магар дилам камтар ба шавқ меомад? Магар шилдирроси оби ҷуйборон ба гӯшам оҳанги сурудеро намерасонид? Магар аз шунидани садои парвози турнаҳо ва шихаи аспҳо дилам беқарор намешуд? Даме ки суруди қадимӣ ва қиссаҳои шуҷоати аҷдодамонро мешунидам, магар ба чашмонам ашқ чарх намезад?

Едам меояд, дар овони бачагиам аспӣ ҳамсояро бонӣ мекардам. Мукофот ҳамин буд, ки ҳамсоя бар ивази се рӯзи аспбониам як афсона меуфт.

Ёдам меояд, ки он вақтҳо ба кӯҳ назди чӯпонҳо мерафтам. Ним рӯз рафту ним рӯз омад буд. Барои он мерафтам, ки як шеър шунавам.

Ноки унсукули бошаду ангури нимринӣ, асали бусри-нию суруди аварӣ.

Ёдам меояд, ки вақти синфи дуҷум хонданам аз авуламон – Сада баромада, бо пайроҳаи фарозу нишеби кӯхистон ба авули Бусра, ки бисткилометра роҳ буд, рафтам. Он ҷо як пирамард, ошнои падарам, ки шеър суруд ва ривоятҳои диниро бисёр медонист, зиндагонӣ мекард. Пирамард чор рӯз аз пагоҳ то беғоҳ шеър суруд мехонду ҳикоят мекард, ман, то метавонистам, гуфтаҳои ӯро навишта мегирифтам. Ду чашми хӯрчинро пури шеър суруд карда, хурсандона бармегаштам.

Болои авули Бусра кӯҳест. Вақте ки сари он кӯҳ баромадам, чанд сағи калон-калони гиранда аз кучое пайдо шуда, сӯям ҳамла овард. Камаш даҳ-дувоздаҳ сағ буд. Онҳо аз рӯи сабзазор, мисли торпедаҳое, ки аз рӯи мавҷҳо ба девораи сиёҳи кишти парида мераванд, сӯям метохтанд. Даҳони кушода ва дандонҳои зарди сағхоро баръало меидам. Агар як дақиқаи дигар мегузашт, онҳо маро пора-пора мекарданд, вале ҳамин дам фарёди чӯпоне ба гӯшам расид:

– Хоб рав! Начунб!

Худро ба замин партофта, парӯ хобидам. Аз тарс ақаллан мӯямро намечунбонидам, ба фикрам, ҳатто нафас намекашидам. Фақат дилам гурс-гурс мезад ва гумон мекардам, ки садои онро дар атроф мешунаванд. Сағҳо наздам омада, ҳайрон шуда истоданд, худам ва хӯрчини пур аз шеърро бӯи кашиданд. Онҳо гумон карданд, ки сахв шуд ва бо ҳайрат ба якдигар нигоҳ карданду тохта рафтанд; сурати ман дар пеши назарашон буд, бинобар ин мехостанд маро дастгир кунанд. Сағҳо пас аз муддате дар гардиши кӯҳ ғоиб шуданд.

То бо рамаи гӯсфандонаш расида омадани чӯпон, начунбида хобидам.

– Ту писари кӣ?

– Ман – Расул, писари Ҳамзати садагӣ.

Ман қасдан номи падарамро гирифам, ки чӯпон шунида, шояд ба ман меҳрубонтар шавад ва тарафамро гирад.

– Дар ин кӯҳ чӣ кор мекуни?

– Ба Бусра барои шеър рафта будам, ана, дар хӯрчинам.

Чўпон шеърхоро аз хўрчин гирифта, варақ зада дид.

–Ту ҳам шоир шудани? Ин хел бошад, чаро аз сағҳо тарсиди? Сағҳо чӣ! Дар роҳат сағҳое ҳамла меоваранд, ки гуфтан надорад!.. Онҳо ин сағҳои ман барин шеърро бӯй кашида монда намераванд. Лекин ту натарс, аз ҳеч чиз тарсидан даркор нест. Медонӣ, ин қадом кӯҳ аст? Ҳочимурод дар вақташ бадрақахоро фиреб дода, аз ин кӯҳ паридааст. Бадрақаҳо ду даст ба бинӣ мондаанду Ҳочимурод начот ёфтааст. Дар кишварат ҳатто кӯҳҳо мадад мекунанд.

Пештар гумон доштам, ки ҳиссиёту ҳаяҷони дилам, муҳаббатам ва ҳатто чўшиши хунам – ин ҳама муваққатианд ва зуд гузашта мераванд. Инак, мӯйи сарам сафед, фарзандонам калон, китобхоям кӯҳна шудаанд, аммо ҳеч қадоми ин ҳиссиёт маро тарк намекунад. Назмам бароям аз ҳама содиқтар баромад.

Акнун ман ба он рӯ меоварам.

Назм, ту маро ҳангоми саёҳатҳои дурам дар рӯйи замин ва дар зиндагӣ танҳо нагузошти, ва ҳоло, ки ба баҳри беканонро ҳамвори наср шино кардан меҳоям, низ танҳо намегузори. Медонам, ки ҳикояро ба қофия даровардан маънӣ надорад. Ҳикояи хуберо ба шеъри сусте мубаддал намудан мумкин. Аммо назм дар ҳикоя, чун намак дар ош аст. Охир, назм намаки тамоми ҳаёти ман аст. Ҳаётим бе назм бенамак ва бемазза мебуд. Дар кӯҳистони мо ҳангоме, ки пеши меҳмон таом мегузоранд, овардани намакдонро низ фаромӯш намекунанд.

Наср дуртар парвоз мекунад, назм баландтар. Наср ба самолёти калоне шабоҳат дорад, ки кураи заминро оромона давр зада метавонад. Аммо назм, чун самолёти қирқунанда ва қатқунанда, аз ҷояш тир барин рост ба осмон мебарояд ва дар як мижа задан ба самолёти наср, ҳарчанд он баландпарвоз бошад, расида мегирад.

Дар китобам жанрҳои гуногунро ба ҳам омехта ва ин китобро берун аз худуди Аваристон фиристоданиам. Чаро нафиристам? Шеърҳои мо ба дили хонандагони берун аз худудҳои Доғистон кайҳо роҳ ёфтаанд. Баъзе ҳикояҳо низ роҳномаи сафар гирифтаанд. Аммо драматургияи мо ҳануз дар хона нишастааст. Шояд, анкетаҳои мо аз назар мегузаронанд, ё рафтору услуби хубро каме ёд гирифта-наш лозим аст.

Агар ман ҳаёли драма навиштан мекардам, ҷойи воқеаи он тамоми Доғистон, авуло, шаҳрҳо, инчунин ҳамаи мамлакатҳо ва тамоми ҷаҳон мешуд. Ороиши он

кӯҳсорон, замину осмон, дарёҳои равон, баҳрҳои дамон мешуд. Замони воқеаи он асрҳои гузашта, рӯзҳои ҳозира ва тамоми оянда мешуд, ҳазорҳо солро бо лаҳзаҳо меомехтам. Иштирокчиёни он ҳам худам мешудам, ҳам падарам, ҳам фарзандонам, ҳам дӯстонам, ҳам одамоне, ки кайҳо аз олам чашм пӯшидаанд, ҳам одамоне, ки ҳанӯз ба дунё наомадаанд.

Он драма китоби асосии ман – «Ҷанг ва сулҳ»-и ман, «Дон-Кихот»-и ман, «Мазҳакаи илоҳӣ»-и ман мешуд. Вале ман на фақат ба навиштани драма чуръат намекунам, балки ба девори китоби ояндаам ҳатто як хишти «драмавӣ» гузоштанро раво намедонам. Драманависиро ба вақти дигар, балки ба нависандагони дигар вомегузорам. Ман ба шеър нуаср қаноат мекунам, ба навбат гоҳ аз ину гоҳ аз он менависам. Шеър – аспсавориву наср – пиёдагардӣ. Пиёда бошӣ, дуртар меравӣ. Аспсавор бошӣ, зудтар ба манзил мерасӣ. Гоҳ пиёда мегардам, гоҳе зинсавор. Тавонистаамро ҳикоят мекунам, натавонистаамро месароям. Ҷам ҷӯшу хурӯши ҷавонӣ дорам, ҳам хиради пири. Бигзор ҷавонӣ бисарояд, хирад ҳикоят бикунад.

Дар вучуди ман хислатҳои мухталифе ниҳонанд; ман гоҳ бо дастмолчаҳои оҳарӣ лабу даҳон пок карда, ангуштари ба дасти чап гирифта, бовикорона таом мехӯрам, гоҳе бо ҳамдиёронам рӯйи сабза нишаста, дудафта гушти гӯсфанд мехӯрам ва аз болояш бӯзаро нӯши ҷон мекунам.

Вақти аз шаҳр ба кӯҳ рафтан ҳамроҳам майи ноб ва мевачот мебарам. Ҷангоме ки аз назди ҷӯпонҳои меҳмоннавоз ба шаҳр бармегардам, гӯсфанди бутунро ба рӯйи зин партофта меоям.

Охир, баҳр ҳам гоҳ меҳрубону гоҳ маккор, гоҳ бадхашму гоҳе ғазаббор аст. Монанди ҳамин, дар вучуди ман хислатҳои мухталифе ниҳонанд.

Боре дидам, ки дар лаби ҷар ҷавоне ва духтаре дар оғӯши ҳамдигар менишастанд. Фақат тарҳашон менамуду бас, онҳо якдигарро ҷунон саҳт ба оғӯш гирифта ва ба ҳам омехта буданд, ки якеро аз дигаре фарқ кардан номумкин буд.

Айнан монанди ҳамин, дар дили ман ғаму шодӣ, ашқу ҳанда, қуввату заъф ҳаммақонанд.

*... Ҷарогноя намешуд бодпоям,
Ва бесаброна ӯ ҷавзӣ нахоид.
Ҷамехандиду дандонаш садафсон.
Сари вазнини худро меҳамонид.*

*Расидан дошт ёлаш бар сари хок,
Будӣ чун гулхани тобон дилафрӯз
Хаёле дар сар омад: аспро бин –
Ки чун инсон бихандад шоду фирӯз*

*Зи ҳисси кунҷковӣ пеш рафтам.
Зи наздикаш бубинам то ки ханда,
Бидидам: ханда нею гиря дорад,
Ба мисли одамӣ, сарро фиканда.*

*Ду чашми ӯ дароз, амсоли баргон,
Ба даври он ба чаши ашки сияҳтоб...
Агар хандам, азизам, пештар ой,
Ба диққат бину вазъамро ту дарёб.*

Аз дафтарчаи хотирот. Як марди кӯҳистонӣ аз авули Сиох дар пояи шах абрҳои сафедро дида, ғарами пашми сафед гумон карда, худро ба рӯи он ҳаво додааст. Абрҳои фаҳхак ба ғарами пашм ё пахта монанд бошанд ҳам, дар ҳақиқат чунин нестанд.

Китобе ки маҳз ба хотири шакл иншо ёфтааст, зебо бошад ҳам, ба дили кас таъсире намебахшад.

Фақат шақро ба назар гирифтани мумкин нест. Як моҳидори умрашро дар баҳр гузаронида рӯзе ба беша меафтад ва лонаи мӯрчагонро дида, тухми моҳӣ гумон мекунад. Як кӯҳистонӣ дар умраш баҳр надида тӯдаи тухми моҳиро дида, лонаи мӯрчагон мепиндорад.

Боз аз дафтарчаи хотирот.

*Ҳам тир ҳам орден сари як сина шитобанд,
Ҳам хандаву ҳам ашк ба як рӯй битобанд.
Ҳам заҳр ва ҳам шаҳд шаванд оби даҳоне,
Ҳам кафтару ҳам боз парафшони ҷаҳоне.
Ҳам об, ҳам оташ таҳи як абр ситезон,
Ҳам ханҷару қомуз ба як мех авезон.*

Боз аз дафтарчаи хотирот. Духтараки кӯҳистоние, ки нахустин бор шарбати ишқро чашидааст, сахаргоҳон аз тиреза нигоҳ карда, хитоб менамояд:

– Ваҳ, чӣ зебост гули ин дарахтон!

– Дарахтони гулкардари дар кучо дидӣ? – ҳайрон мешавад модари пираш. – Ин барф аст, ҳоло охири тирамоҳ, зимистон даромадааст.

Хулоса, ҳамон як субҳ дар чашми ду зан ду хел намуда-
аст: ҳам баҳорону ҳам зимистон. Дар вучуди як худи ман
ин ду чиз: пиру ҷавон, барфистону гулистон, тирамоху
баҳорон ҷой дорад. Бинобар ин дар китобам гоҳ шеър
гоҳе наср пеш ояд, ҳайрон нашавед.

– Оё ту дар як даст ду тарбузро бардоштани намешавӣ?

– Не, – ҷавоб медиҳам ман, – бардоштани нестам.

Жанрҳои гуногунро ба ҳам омехтанам чунин маънӣ на-
дорад, ки ман меваҳои гуногунро пора кардаву меомехта
бошам. Ман ин дарахтонро, чун боғбони моҳир, пайванд
карда, навъи тозае баровардани ҳастам.

Намедонам, оқибат чӣ ҳосил мешавад. Лекин ҳама кор
низ ҳамин тавр аст. Ҳангоми даргиронидани оташ кас
оқибати ин корро намедонад. Вале ин маънӣ надорад, ки
ҳар дафъа ҳангоми оташдаргиронӣ тарсидан лозим аст.
Инак, ман гӯгирд зада, ба навдаи хушк медорам ва бо ка-
фи дастам оташро аз нафаси бод муҳофизат менамоям.
Оташ ҷон мегирад. Ман наметарсам, ки ҳоло оташ
нимҷон, суст асту вале якбора аланга гирифта, даранда-
вор хурӯш мекунад ва онро саришта кардан номумкин
мегардад. Ман ин чизҳоро андеша накарда, оташ дарме-
гиронам.

Дар шамшери Шомил чунин суҳанони худи ӯ сабт шу-
даанд: «Марди шучоъ он нест, ки ҳангоми ба корзор да-
ромадан оқибати онро андеша бикунад».

Меғӯянд. Заҳри мор агар дар дасти одами доно бошад,
давост. Асал агар ба дасти одами аблаҳ афтад, заҳр аст.

Меғӯянд. Ҳикоят кардан натавонӣ – суруд хон, суруд
хондан натавонӣ – ҳикоят бикун.

САБК

*Ҳофизонро мешиносанд аз наво,
Заргаронро – аз нигору нақшҳо.*

*– Ту чӣ ба ман дод мезанӣ?
– Ман дод назадаам, тарзи гап
заданам ҳамин.*

Аз гуфтугӯи зану шавҳар

*– Шеърҳоят шеърмонанд не-
станд,
– Тарзи шеърнависиам ҳамин.
Аз гуфтугӯи хонанда ва шоир*

Ба он ҷо, ки калонсолон ба годекани авул ҷамъ омада, бйни худ суҳбат мекарданд, мо бачаҳоро намоманданд. Баъзан болои харсанге нишаста, аз дур гуфтугӯи онҳоро тамашо мекардем.

Боре дидем, ки меҳмоне аз авули Анди дар годекан як соати дароз гап заду тамоми ҷамоат суханашро набурида гӯш карданд. Мо байни худ мегуфтем: андигӣ, эҳтимол, хабарҳои ачибе овардааст, ки ўро як соат боз бадиққат гӯш мекунад.

Хона омада, аз падарам пурсидам:

– Меҳмони андигӣ ба шумо чӣ гапҳои нав мегуфт?

– А! Гапҳои имрӯз гуфтаи ўро садагиҳо бист бор шунидаанд, аммо вай чунон нақл мекунад, ки гӯш накунам гӯйӣ ҳам, гӯш карданат меояд. Қанд занад андигӣ, худо умрашро дароз кунад!

Боз дар боби услуб. Ҳар як сайд ҳилаву найранг ва тариқи ҳоси аз сайёд наҷотёбиро дорад. Ҳар як сайёд низ дому фиреб ва тарзу усули ҳоси дунболагириву дастгирӣ сайдро дорад.

Айнан мисли ҳамин, ҳар як нависанда услубу сабки худ, тарзу тариқи асарнависи худро дорост.

Вақти шоири ҷавон буданам ба институти адабиёт хонданӣ рафта, дар вазъияти нава афтодам, ки ба он омӯхта нашуда будам. Маро ҳама сабақ меоданд, худи Москва, семинарҳо, шоирони маъруф дар семинарҳо, профессорон, шарикдарсҳоям ва дӯстони ҳамхонаам. Аз

чор тараф ба сарам сабақ меборид, бинобар ин чанд вақт гаранг шуда, сари калобаамро гум кардам ва бо як услуби нави ғалатие, ки то он вақт дар адабиёти авар вучуд на- дошт, шеърнависиро шуруъ кардам.

Пинҳон кардан чӣ даркор, ҳамон вақтҳо бaсе орзу дош- там, ки шеърҳоям ба русӣ тарҷума шаванд. Зӯр мезадам, ки шеърҳоям ба хонандаи рус дастрас шаванд, зеро чунин мепиндоштам, ки услуби нави ман ба хонандаи рус фаҳмо ва наздик аст. Ба оҳанги забони модарии авариам, ба оҳанги шеър тамоман эътибор намедодагӣ шудам. Со- хти шеър ва мазмуни урён ба ҷойи аввал мебаромадагӣ шуд. Гумон доштам, ки услуби лозимаи шеърнависиро ёд мегирам, вале дар ҳақиқат, чунон ки ҳоло фаҳмидам, ман найранг мекардаам.

Хушбахтона, сари вақт фаҳмидам, ки назм ва найрангбозӣ ба ҳам намесозанд. Вале чӣ будани маро аз худам пештар падари хирадпешаам дарк намуд. У шеърҳои нави маро хонда, зуд пай бурд, ки ман ба хоти- ри дунба худи гӯсфандро қурбон карданӣ, замини урёни санглохеро, ки дар он ҳазор об монӣ ҳам, ҳеҷ гоҳ чизе намерӯяд, шудгор ва кишт карданӣ, осмон надораму бо- рон пайдо карданӣ.

Падарам ҳамаи инро дарҳол фаҳмид, аммо ӯ одами бамудоҳиза ва пухтакор буд. Боре вақти гапзанон ба ман луқма дод:

– Расуд, ман аз ту хавотир, хатат дигар шудан дорад.

– Дада, ман акнун калон шудаам, ба ҳусни хат дар мак- таб аҳамият медиҳанд. Аз одами калонсол на фақат чӣ тарз навиштан, балки чӣ навиштанро ҳам талаб меку- нанд.

– Ин гапи ту ба милиса ва котиби Совети қишлоқ, эҳтимол, мувофиқ ояд. Аммо барои шоир тарзи навишт, услуб – нисфи кор аст. Шеър, ҳар кадом фикри бикреро ифода кунад, бояд ҳатман зебо бошад. Умуман зебо не, балки маҳсусан зебо бошад. Пайдо намудани услуби саб- ки хос, худро дарк кардани худ – ин аст шоирӣ.

Ту мешитоби, аммо дониста бош, ки дарёчаи тезобу пуршитоб ҳеҷ вақт давида то баҳр намерасад, онро дарёи дигари бaсе ҳамвор ва ором ба худ кашида, фуру мебарад.

Парандае, ки лонаашро беором дигар мекунаду ба як ҷо қарор надорад, оқибат бе лона мемонад. Оё аз лонаҳои бегонагонро хуш карда гаштан ба худ лонае сохтан осон- тар нест?

Ҳозир, ки синнам аз чил гузаштааст, чил китоби худро

варақ зада мебинам, ки ба гандумзорам аз заминҳои бегона гиёҳҳо афтодаанд ва ман тухми онҳоро накоштам. Бигзор ин гиёҳҳо бегона нестанд, бигзор онҳо – ҷаву ҷавдор бошанд, вале дар гандумзори ман бегонаанд.

Дар рамаи худ гӯсфандони бегонаро мебинам. Ин гӯсфандон ҳеҷ вақт ба кӯҳсорон ва ҳавои он омӯхта шуда наметавонанд.

Ман баъзан дар вучуди худ хислатҳои дигаронро мебинам. Вале дар ин китоб меҳоҳам ҳарчи ҳастам, ҳамон бошам. Хуб ҳастам ё бад, бӯду шудамро қабул фармоед.

Марди кӯҳистон агар ба тӯй равад, аз одамони пештар ҷамъомада мепурсад:

– Худи шумо кифоя, ё ман ҳам дароям?

Тӯйхӯрон ба меҳмони навомада ҷавоб медиҳанд:

– Даро, агар ту дар ҳақиқат ту бошӣ.

Инак, китоби ман ва бо ин исбот намуданиям, ки ман – манам. Меҳоҳам нависанда бошам, на ин ки иҷрокунандаи нақши нависанда. Бинед, актёр дар сахна чӣ хел коняк менӯшад. Ана, маст шуд, забонаш гирифта, сараш ба рӯи синааш афтод. Аммо даруни он шиша коняк не, ҷой аст. Одам бо ҷой маст намешавад. Ба ин гап ҳатто шахсоне, ки дар умрашон мазаи конякро начашидаанд, розӣ хоҳанд шуд.

Агар дар драма нақши шоир бошад, кори аз ҳама душвори драматург – ба ҷойи шоир шеър навиштан аст. Бинобар ин, дар спектакл шоир иштирок кунад ҳам, аксараҷ шеърҳои худро намехонад. Шоири бешеър чӣ шоир аст? У аз ҳайкале, ки дар намоишгоҳи магазин меистад, чӣ фарқ дорад?

Ман ба шоире, ҳатто ба Умари Хайём, Пушкин, Байрон, набояд шабоҳат дошта бошам.

Баъзан дуздон барзаговро зада мебаранду ё шохашро мешикананд ё думашро мебурранд. Як хел дуздҳо автомобилро мебаранду ба он ранги дигар медиҳанд. Аммо ҳазор фиребу найранг ба қор баранд, дузди дузди асту бас.

Агар хонандагон Расул ҳамчун Расул китоб навиштааст меғуфтанд, бароям хурсандии аз ин зиёд намебуд.

Ман мурғони хушиҳонро аз парандаҳои чириқчириқкунанда бештар меписандам. Парандаро бештар ҳангоми парвозаш дӯст медорам, на ин ки вақти хоктӯдаро тит карданаш. Киштии шиноварро аз киштие, ки дар бандари танг истодааст, бештар меписандам.

Заврақҳои сабукборро бинед, чӣ хел ба ҳар як мавҷ

частухез мекунанд. Киштиҳои калони вазнинро бинед, ҳатто вақти тӯфон чӣ хел устуворона шино мекунанд.

Одамони аблаҳ як қатра шароб нанӯшида, мастҳо барин, мағалу чанҷол мебардоранд. Одамони оқил паймонро пур карда нӯшанд ҳам, оромӣ осоишта ва хушёрона суҳбат мекунанд.

Китоби Расул, дар байни мардум чунон бош, ки сазовори Расул гӯяндат.

Агар ба хонаи кӯҳистонӣ меҳмони ношиносе ояд, то се рӯз нагузарад, ки ва кучой будани ўро намеपुरсанд.

Шумо низ китоби маро, чист, аз кучо ва аз они кист нагуфта, қабул фармоед. Бигзор худӣ китоб чӣ будани худро арз намояд.

Ман аз будам на бадтар шудан мецоҳам, на беҳтар. Дар бистсолагиат қуввати бозу надорӣ, нахоҳӣ дошт ва умед ҳам нақун. Дар сисолагиат хирад надорӣ, нахоҳӣ дошт ва умед ҳам нақун. Дар чилсолагиат пул надорӣ, нахоҳӣ дошт ва умед ҳам нақун. Чунин аст зарбулмасали русӣ. Дар кӯҳистони мо ин тавр мегӯянд: одам ки дар чилсолагиаш уқоб нақуд, дигар парвоз кардан наметавонад. Бигзор аробаам ба роҳи худ равад.

Вақте борон аз кӯҳе ки бар болои деҳаи мост, ҷӯйчаҳои бешуморе ҷорӣ мешаванд. Дар поён ҳамаи онҳо як шуда, аз оби борон кӯли муваққатиеро ташкил медиҳанд. Вале оби он кӯл фақат аз як ҷӯй мебарояд.

Аз кӯҳҳои атроф ба авули мо пайроҳаҳои бисёре мефароянд. Ҳамаи онҳо, монанди ҷӯйчаҳо, ба авули мо омада мерезанд. Вале агар аз авул ба маркази район, ба шаҳр, ба ҷаҳони васеъ рафтан лозим шавад, фақат як роҳи васеи муқаррарӣ ҳаст.

Намедонам, худро ба чӣ ташбеҳ диҳам – ба роҳ ё дарё. Аммо яқин дорам, ки фикру мулоҳиза, сухану ҳиссиёти бисёр ҳамдиёронам чун дарёчаҳо ё пайроҳаҳои морпечи кӯҳӣ, дар вучуди ман омада ҷо гирифтаанд. Пайроҳаи худам, роҳи худам маро аз авул гирифта ба олами назм бурдааст.

Ман ба гӯшаву канорҳои мухталифи рӯи замин ва мамлакатҳои гуногунтарин сафару бо одамони гуногун мулоқот кардам. Дар маҷлисҳои қабули ботантана ва олимақомонаи президентону шоҳон, сарвазирону вазирони одӣ, сафирон иштирок намудам. Дар ин гуна маҷлисоҳои пойафзол ва сари тоси одамон чӣ ҷило медиҳанд, тавқи гарданҳо чӣ тарз баста шудаанд, ошхӯраҳо чӣ сап-сафеди оҳарӣ, таъзиму табассумҳо чӣ

боадабона, калимоту ҳаракот чӣ бомулоҳизаву эҳтиёткорона! Дар чунин маҷлисҳо артистон ба сарвазирон монанду сарвазирон ба артистон.

Ман дар ин гуна маҷлисҳо ҳеҷ вақт он чӣ ҳастам, ҳамон буда наметавонам. Ман ҳаракате мекунам, ки худ онро намехоҳам, суханҳое мегӯям, ки худ онҳоро гуфтан намехоҳам. Аз байни шукӯҳи чунин маҷлисҳо ногоҳ ба чашмам манзили азизам – Сада ва дар атрофи он хешовандонам менамоянд, ё худро бо дӯстони хушчакчақам дар хучраи ягон меҳмонхона мебинам. Он гоҳ ба ҷойи таомҳои хориҷӣ дилам хинкали сирдор мечӯяд. Бай-бай, чӣ кайфияте дорад остин барзада, дар лаби оташдон бо дӯстон хинкали сирдор хӯрда ништастан, чунон хинкал, ки равғанаш оринҷшор бошад!

Баъзе китобхоро хонда, гумон мекунам, ки қаҳрамонҳои онҳо дар маҷлиси қабули сафоратхонаанд. Ҳаракат, рафтор ва гуфтори озодона надоранд.

Китобам, чун меҳмони маҷлиси қабул дар сафоратхона набош. Бигзор туро суханҳое бошанд, ки ба хислати ҳақиқии ту хосанд, на суханҳое, ки аз рӯйи одоб гуфтан лозим аст.

Ман онҳоеро дидам, ки дар хонаи худ, дар ҳалқаи оила, зану фарзанд ё дӯстони худ, мисли дигаронанд. Вале ба курсии хизмат ништастан ҳамон, сардмуомилаву сангдил ва бадқаҳр мешаванд, гӯё онҳо тамоман шахси дигар бошанд. Бо нав шудани мартаба ва курсии хизмат феълу хӯ, рафтору кирдор ва симои онҳо тағйир меёбад.

Вафодор бош, китобам, чунон ки ман дигар намешавам, ту ҳам хислататро дигар нақун. Дӯстон ва дуди оташдонро дӯст дор, на ин ки маҷлисиҳои бодабдабаи қабулро; киштзорро дӯст дор, на ин ки концертхоро, ба садоҳои замин гуш деҳ, на ин ки ба мағали маҷлисҳо. Охир, баъзан дар маҷлис як гапро мегӯянд аз маҷлис баромада, гапи дигарро.

Аз дафтарҷаи хотирот. Кулоҳи калони Сулаймон Сталский, пӯстани вазини хушбӯйи баррагин ва чоруқи сабуки ӯро кадом доғистонӣ намедонист! Ба фикрам, мардуми ғайридоғистонӣ ҳам Сулаймонро бе чоруку бе попох тасаввур намекарданд.

Ба Сулаймон Сталский ордени меҳанд ва Максим Горкий ӯро Гомери қарни XX меномад. Сулаймонро ба Москва даъват мекунанд ва ӯ дар он ҷо бо як вазири доғистонӣ вомехӯрад.

–Ҳай, ҳай, дӯсти азизам Сулаймон, – мегӯяд вазир ба

шоир. – Дар Москва дехотӣ барин шуда гаштан хуб нест. Ин сару либосро дигар карданат лозим.

Бо супориши ҳукумати Доғистон ба Сулаймон костюми бостон меҳузонад, барояш туфлии нав, телпаки гӯшақдор, палтои зимистонаи гиребонаш қароқӯлӣ меорад. Сулаймон ин чизҳоро як-як бодикқат аз назар мегузаронад. Палторо кушода, рост дошта мебинад, як пойи туфлиро ба пойи дигараш зада месанҷад ва баъд ҳамаашро бо илоҷе печонида, дар ҷомадон ҷо мекунад.

– Ташаккур, чизҳои хуб, нав. Ба писарам Мусаллим бисёр муносиб, лекин ман ҳамон Сулаймон монданӣ ҳастам. Номамро на ба костюм иваз мекунам, на ба туфлӣ. Ҷоруқам аз ман меранҷад.

Ҷунин ихлоси ҳатто ба ҷиҳати зоҳирӣ доштаи Сулаймонро падарам хеле меписандид.

Аз дафтарчаи хотирот. Писарони Сулаймон борҳо кӯшиш намудаанд, ки ба падари худ савод омӯзанд. Сулаймон ҳар бор бо саъйи комил ба қор шуруъ менамуд, аммо баъди чанде қоғазу қаламро як сӯ гузошта, мегуфт:

– Не, намешавад, фарзандонам. Қаламро ба даст гирифтаам, шеър аз ман мегурезад, ҷунки ман шеърро не, ҷӣ хел доштани ин қалами сабилро андеша мекунам.

Аз дафтарчаи хотирот. Афандӣ Капиев дӯсти Сулаймон Сталский буд. Шеърҳои ӯро ба русӣ тарҷума мекард. Ин дӯстии онҳо боиси бахилии одамони ночиз ва беҳуда мешуд. Онҳо дар пеши назари шоири машҳур обрӯии Капиевро рехтанӣ ва ҳатто бо тухмат номи ӯро сиёҳ карданӣ мешуданд. Онҳо ба Сулаймон мегуфтанд:

– Ту ба русӣ хонда наметавонӣ, лекин мо медонем, ки Афандӣ Капиев дар вақти тарҷума шеърҳои туро вайрон мекунад. Хоҳад, илова мекунад, хоҳад гирифта мепартояд, бисёр мисраъҳоро худсарона дигар мекунад.

Рӯзе ҳангоми суҳбати оромона Сулаймон аз ин хусус гап кушод.

– Ошно, – гуфт ӯ, – шунидам, ки ту фарзандони маро мездай.

Афандӣ тағи гапро зуд пай бурд.

– Шеърҳои ту фарзанди ту не, Сулаймон. Онҳо – худи ту, Сулаймон Сталский.

– Ин тавр бошад, ман мӯсафедам ва назар ба фарзандҳоям эҳтироми зиёдтареро сазоворам.

– Ба ту кадомаш муҳимтар, Сулаймон, шумораи мисраъҳо ё услуб ва рӯҳи шеър? Масалан, дар пеши мо шароб. Агар бӯяш парад, худаш кам нагардад ҳам, ба ша-

робе, ки ману ту нӯшида, ҳаловат мебарем, монанд на-
мешавад. Гап дар миқдори шароб не, дар бӯю тамъ ва
зӯрии он аст.

– Гапат ҳақ, инаш аз ҳама муҳим.

Дар ҳақиқат, ашъори Сулаймон Сталскийро ба хонан-
даи рус Капиев дастрас гардонидааст.

Аз дафтарчаи хотирот.

– Ба тарҷумаи шеърҳои падарат ҳеч калид ёфта наме-
тавонам, – шикоят кард боре ба ман Афандӣ. У шеърҳои
Ҳамзат Садасаро низ ба русӣ тарҷума мекард. – Ашъори
падарат хосса қуфле дорад. Гумонат, ки ӯ таъриф меку-
над, аммо дар амал киноя ва ҳатто тамасхур мекунад. Гу-
монат, ки ҷанг мекунад, аммо дар ҳақиқат вай таъриф аст.
Ман ҳамаи инро мефаҳмам, аммо ҳанӯз ба русӣ ифода
кардан наметавонам. Ман услубҳои шоирона ва мазмуни
шеърҳои ӯро ифода кардан метавонам, аммо ба ман ҳуди
Ҳамзати зинда лозим аст, Ҳамзате ки мешиносамаш.
Ҳамаи онҳое, ки шеърҳои ӯро ба русӣ мехонанд, бояд
маҳз чунин будани ӯро бидонанд. Вай ба ҳамаи одамони
дигар монанд барин, лекин аз ҳама фарқаш мекуни.

Ашъори шоир низ бояд чунин бошад.

А з ёддошт. Ҳоло маро дар авуламон чун шоир Расул
Ҳамзатов мешиносанд. Аммо замоне буд, ки чун
даҳанялаи бепарвофалак мешинохтанд. Ба коре шуғл ме-
кардаму дар айни ҳол фикрам ба чизи тамоман дигаре
банд буд. Бинобар ин кӯртаре чаппа пӯшида, тугмаи пал-
тоямро нодуруст мегузаронидам ва бо ҳамин аҳвол кӯча
мебаромадам. Банди ботинкаамро намебастам ва агар
мебастам, чунон сушт, ки ҳамон замон кушода мешуд. Он
вақтҳо дар ҳаққи ман ин тавр мегуфтанд:

– Чӣ хел шудааст, ки аз чунин падари озодаю бамаънӣ
ин писари телбаи бетартиб рӯйидааст? Қадоми онҳо пи-
ру қадомашон ҷавон: он, ки бастанӣ банди пойафзолаш-
ро доим фаромӯш мекунад, ё он, ки ҳеч вақт ҳеч чизро
фаромӯш намекунад?

– Оре, ҷавоб меодам ман ба ин муҳокимарониҳои
беҳуда. – Ман ба худ пириӣ падарамро гирифта, ба ӯ
ҷавониамро додаам.

Дар ҳақиқат, падари ман то охири умраш марди озода,
ҷусту ҷолок, монанди ҷавонон буд. У зоҳиран ва ботинан
ҳамеша батартиб, баинтизом, саҳеҳкор буд. Тамоми аҳли
авул медонист, ки падарам дар ҳамон як соати муайян
пӯстин пӯшида, болои бом мебарояд. Аз рӯйи ин кори ӯ
соат дуруст кардан мумкин буд. Як ҳамавули ҷавонамон

аз армия ба падару модараш навиштааст: «Мо барвақт мехезем. Моро вақти бомбароии Ғамзат бедор мекунам».

Агар касе ба Ғамзат вохӯрдани бошад, медонист, ки кадом соат ва кадом дақиқа ба роҳи Хунзах баромада истад. Ғамзат ҳамеша дар соати муайян аз хона баромада ба кор мерафт.

Мардум тамоми хислату одатҳои ӯро медонистанд: медонистанд, ки ӯ аспро аз ҷилаваш то кучо дошта мераваду баъд савор мешавад; куртаи одии сиёҳ, шими галифе, мӯзаи вайро, ки худ дӯхта буд ва ҳар пагоҳ худ тоза мекард, медонистанд. Онҳо камарбанд, риши доим батартибу вале ҳаргиз теғ нарасидаи ӯро медонистанд, попоҳи вайро, ки ба як тарзи ҷидди пӯшида мегашт, низ медонистанд. Қароқӯлии кулоҳаш чандон чингиладор ҳам набуду он қадар пахмоқ ҳам.

Падарам симое дошт, ки ҳар чизе пӯшад, ҳар коре бикунад, ба худааш аҷаб мезебид. Ғамзатро дар сару либоси дигаре ва бо рафтору кирдори дигаре тасаввур намудан душвор буд.

Худи ӯ низ дигаргуниро наменписандид. Агар либосаш кӯҳна шаваду навастро гирифтани лозим бошад, айнан ҳамон хеластро меҷуст. Агарчанде либоси нав аз рӯи андозаи либоси кӯҳна, монанди он дӯхта мешуд, падарам рӯзҳои аввал ба либоси нав одат карда наметавонист ва нороҳат мешуд.

Як вақт тасмааш хӯрда шуда, канд. Тасмаи нав харидан ҳеҷ гап набуд, аммо Ғамзат тасмаи кандаро саҳт дӯхта, боз чанд муддат баста гашт. Ӯ одами хасис набуд ва пул ҳам дошт, аммо дил намекард, ки аз чизи одатиаш ҷудо шавад. Оқибат тасма боз қанда шуд ва падарамро лозим омад тасмаи наве бихарад. Лекин ба тасмаи нав ҳалқай тасмаи кӯҳнаро дӯхта баста мегашт.

Кулоҳи худро, гӯё он баррача бошад, ҳамеша сила мекард. Модом, ки ба қадри тасмаи кӯҳнааш ин тарз мерасид, пас, тасаввур намоед, ки попоҳ барояш чи қимат дошт!

Тобистони соли 1941, вақти сар шудани ҷанг ҳукумати Доғистон исрор намуд, ки падарам кӯчида аз кӯҳистон ба Махачқалъа фурияд. Баъди кӯҳистони серун шаҳр ба назараш гарм ва дам намуд. Либосе ки ба ҳавои кӯҳистон мувофиқ буд, дар ҳавои гарми шаҳр вазнинӣ кард, хусусан кулоҳ. Падарам шапкаву шляпаҳои гуногунро пӯшида медид, вале он калапӯшҳо симои Ғамзатро якбора ҷунон тағйир меоданд, ки ӯ қатъи назар аз ташвиқоти

мо – фарзандон, онҳоро як сӯ ҳаво меод.

Ҳамин тариқ Ғамзат дар Махачқалъа попоҳ ба даст мегашт. Гоҳ ба сар мепӯшид, гоҳ аз сар мегирифт, аммо ягон дақиқа аз даст наемонд.

Одам ҳатто ба ҷанг барин офат одат мекунад ва зиндагӣ ба ҷараёни худ – бигзор ҷараёни нав, ҷараёни ҷангӣ бошад – меदारояд. Падарам боз дам ба дам ба кӯҳистон баромада мерафтагӣ шуд. Ҳар он ҷо ҷӣ озодона нафас мекашид, попоҳи худро бемалол пӯшида мегашт! Падарам он рӯзҳо ба шахсе монанд буд, ки ҷанд вақт боз хумории тамоку асту ё тамоку надорад, ки бикашад, тамокукаширо барояш манъ кардаанд; дар ин вақт якбора имконе пайдо мешавад, ки аз тамокуи баланди хушбӯ печонида, бафурсат ва болаззат оташ гиронад, ҳамчунин ҷанд куллоби ҷуқуре кашад.

Падарам тамокукаш набуд, аммо лаззати эҷодӣ, меҳри кишвари азиз барин шодиву хурсандиҳои бузурги ҳаёт як сӯ истад, ҳатто аз чизҳои майдатарини зиндагӣ, монанди тамокукашӣ, бисе лаззат мебурд.

Аз дафтарчаи хотироти падарам. «Агарчи Раҷаб дӯсти ман аст, аз душман ҳам бадтар рафтор кард. Бар зидди ман покуро ба қор андохтааст» – падарам рӯзе дар дафтарчаи худ ҷунин навиштааст. Воқеа ин тавр шудааст. Соли 1934 падарам ба Москва, ба Анҷумани якуми нависандагон меравад. Он вақт нависандаи авар Раҷаб Динмагамаев зинда буд. Ҳар падарамро ба ҷону ҳолаш намонда сартарошхона мебарад, ки мӯйсар ва ришу мӯйлабашро андаке ба тартиб орад.

Ё Раҷаб қасдан мефармояд, ё сартарош нафаҳмида риши сап-сафеди ягон бор теғ нарасидаи падарамро покӣ тарошида мепартояд. Падарам яке бохабар мешавад, ки қор аз қор гузаштааст. Дар ойина афти одами тамоман бегона ва ҳатто ношиносро дида, фарёд мезанад, ду даст ба рӯй мекашад ва аз сартарошхона бадар меравад. Дигар ба маҷлисҳои анҷуман ҳам намеравад, аз ғояти ҳиҷолат ба ҷашми одамон пайдо шуда наметавонад.

–Ман рӯйи худро дар зиндагӣ дигар карда натавоништааму, – меғуфт баъдҳо падарам, – дар шеър симои худро ҷӣ хел тағйир медиҳам?

Падарам, ҷӣ дар зиндагӣ ва ҷӣ дар эҷодиёти худ, қарру фар ва муғлаққориро наменвисандид, агар ҷанде як вақтҳо қариб буд ба рафтори қаси бегона одат кунад.

Ёддошт. Ба хонаи падарам ба Махачқалъа ҳамавулонамон меҳмонӣ омаданд. Онҳо вақти суҳбат пай

бурданд, ки Ҳамзат Садаса хангоми суханронӣ дар як ҳолати ғайритабӣӣ ва ғайриодӣ, яъне бо се ангушт манаҳ дошта, менишинад. Яке аз меҳмонон Ҳамзатро пурсид:

– Мо пештар бо се ангушт манаҳ дошта нишастани ту ро намедидем. Ин одатро кай пайдо кардӣ, ба ту чӣ даркор ин кор? Намезебад. Ин одати ту не, Ҳамзат.

– Гапат ҳақ, – гуфт падарам. – Тарк кардан лозим. Ҳамааш айби рассом Муҳиддин Чамол. Гап дар сари он, ки ӯ се моҳи дароз сурати маро кашид. Се моҳ дар наздаш начунбида, бо се ангушт манаҳамро дошта нишастам. Ҳаминро фармуд ва мебоист ба рассом итоат мекардам.

– Душвор буд ин кор?

– Нишастан не, ҳамин ҳолат душвор буд! Баъзан дар назарам чунин менамуд, ки се ангушти каси дигаре манаҳи маро дошта истодааст. Се моҳ ҳар рӯз ба ҳамин тарз нишаста, охиста-охиста одат кардам. Соатҳои дар ин вазъият нишастанам кайҳо ба охир расида, сурат тайёр шуд ва ба девори хона овезон аст, лекин мебинед, ки ман ҳанӯз манаҳамро бо се ангушт дошта менишинам. Баъзан одами дарди дил хангоми дард наёфтани дилаш ҳам аз рӯйи одат яқбора даст бар дил мебарад. Ғам нахӯред, ман илоҷе ёфта, ин одатаро тарк мекунам.

Дар дафтарчаи хотироти падарам қиссаи дандоншинонии ӯ сабт шудааст.

Вақте ки кор наздик меояд, духтур аз Ҳамзат мепурсад, ки дандони чӣ хел шинонад: тилло, нуқра ё пӯлод? Ҳамзат саросема шуда, чӣ гуфтанахро намедонад ва ба дӯстонаш, ки он ҷо ҳузур доштаанд, имдодталабона менигарад.

– Тилло шинон, – маслиҳат медиҳад як дӯсташ. – Тилло чизи асил аст.

– Пӯлод шинон, – меғӯяд дигаре. – Пӯлод саҳт, ҳеҷ вақт хӯрда намешавад.

– Чӣ хел мешавад, – эътироз менамояд Ҳамзат. – Агар ман ба авул дандони тилло ё пӯлод шинонида равам, одамон ба ман тарзе менигаранд, ки гӯё дар даҳонам дандон не, фонусҳо даргирифта бошанд. Мардум маро монда, фақат дандонҳоямро тамошо мекунанд. Чилои дандонҳо симоямро мепушонад. Устухониахро шинонидан мумкин аст, ки касе дандони нав доштани маро пай набарад. Агар ҳамин хел дандони номаълум бошад, ман розӣ.

Духтур хоҳиши Ҳамзатро иҷро намуда, дандони садаф

мешинонад, ки он ба дандонҳои пештараи ӯ ҳамранг мешавад.

Баъдтар дар назми шоире мисраъҳои бегона ё иқтибосиро дида, падарам мегуфт:

– Дар ин шеър дандонҳо орияти метобанд.

Албатта, бо дандони орияти ҳам себ хӯрдан мумкин, аммо, ба гумонам, себ бо дандони худ газидагӣ барин қарсас ҳам намекунад, ширин ҳам намешавад.

Ёддошт. Соли 1947 дар театри Махачқалъа шабнишинии ботантанае барпо гардид: ҳафтодсолагии падари ман, шоир Ҳамзат Садасаро чашн мегирифтанд. Бисёр нутқҳои табрикӣ гуфта, басе шеърҳо хонда ва тухфаҳои зиёде бахшида шуданд. Дар охир ба ҳуди соҳибчашн, ба падарам, сухан доданд. Ҳамзат ба минбар баромада, оромона аз кисаи сари синааш як варақ шеъри махсус ба чашни мазкур иншокардаашро бароварда ва ҳамчунин оромона ба кисаи дигараш даст андохт...

Ҳамин дам ҳаракатҳои оромонаи падарам якбора нором шуданд. Гоҳ ба як киса, гоҳ ба кисаи дигараш даст меандохт. Ҳама яқин қарданд, ки соҳибчашн айнакашро дар хона фаромӯш кардааст.

Фавран барои овардани айнак одам фиристоданд. Аммо Ҳамзат дар минбар меистод ва илочи воқеаро қардан лозим буд. Бинобар ин, дӯсти Ҳамзат – Абӯтолиб айнаки худро дод, ки он дар назар мувофиқ меомад. Падарам айнаки Абӯтолибро ба чашм гирифта, ба хондан сар қард. Ӯ шеъри худро мехонд, аммо дар овозаш, дар тамоми симояш ноустуворие, бечуръатие мушоҳида мешуд ва ба назари ҳама чунин мерасид, ки падарам шеъри худро не, балки шеъри каси дигар ва тасодуфан ба дасташ афтодаро мехонад.

Ҳангоме ки падарам ба хондани шеъри дуҷум шурӯъ қард, ҷавони ба айнак рафта тозон ба маҷлисгоҳ даромад. Ҳамзат айнаки Абӯтолибро гирифта, айнаки худро ба чашм монд ва ҳамон лаҳза қоматаш рост, овозаш устувортар гардид ва тамоми аҳли маҷлис ба падарам қарқубӣ қард, гӯё ки Ҳамзат Садасай ҳақиқӣ нав ба минбар баромада, то ҳол дар он ҷо шахсе ба ӯ монанд истода бошад.

– Айнак қариб чашнамо вайрон қарда буд, – бо табасум гуфт Ҳамзат.

– Магар айнаки ман аз айнаки худат бадтар буд? – бо овози баланд пурсид Абӯтолиб.

– Бисёр хуб аст, лекин, ба ҳар ҳол, вай айнаки туст. Ҳар

кас худ чашм дорад ва бояд айнак ҳам дошта бошад.

Падари ман чизи аз ҳад равшани чашмхиракунанда ва аз ҳад тираи ба чашм нонамоёнро наменписандид. У чизи аз ҳад ғализ ва аз ҳад тунук, аз ҳад сард ва аз ҳад гарм, аз ҳад қимат ва аз ҳад арзон, аз ҳад қафомонда ва аз ҳад пешқадамро наменписандид.

Ба вай хунхории гург ҳам маъқул набуду буздилии харгӯш ҳам, ҳукмронии золимона ҳам, итоаткории ғулмона ҳам. У мегуфт:

–Начандон хушк бош, ки зуд шиканӣ, на чандон тару нарм бош, ки чун латта фишурда, обатро бароранд.

Падари ман аз қабиле касоне набуд, ки қатрае борон занад, нам мекашанду боди сабуке вазад, хушк мешаванд. Падарам корманди одие буд, тамоми одат ва хислатҳои ҳақмонро ба тарзи шоиста дар худ таҷассум мекард.

Еддошт. Рӯзе ману падарам аз Махачқалъа ба авул ба аёдати як хешамон рафтани шудем. Сардори ҳукумати Доғистон он вақт Абдурахмон Дониёлов буд. Ба кӯҳистон азми сафар қардани моро шунида, ӯ мошини сиёҳи ҳукуматиро ба ихтиёрамон дод. Мошин, ба фикрам, «ЗИМ» буд. То даме ки дар кӯчаҳои шаҳр роҳ мепаймудем, таби падарам равшан буд. Ҳамин ки аз шаҳр баромадем ва аз одамони хару хачир ва аспавор, инчунин пиёдагард пеш гузаштан гирифтём, падарам дар рӯи нишастгоҳи нарми бароҳати мошин безобита шудан гирифт. Ман, ҷавонӣ карда, сарамро аз тирезачаи мошин мебаровардам, то одамон дар ҷӣ хел мошин савор будани маро бинанд: аммо падарам худро ҳатталимкон дарунтар, ҷойи паноҳии мошин, мекашид.

Борон меборид. Ба лаби дарёчаи Тоқатлӣ расида дидем, ки як пирамарди аробасавор дар миёни об мондааст. Падарам зуд мошинро нигоҳ доронда, ба об даромад ва ба пирамард ёрӣ кард. Онҳо ҳарду барзаговҳоро чу-чу мегуфтанд, чархҳои аробаро тела медоданд. Пас аз кӯшише чанд ароба ба роҳи ҳамвор баромад. Мо ба роҳи худ давом кардем. Баъди якчанд километр аз пеши роҳ боз дарёчае баромад. Падарам боз мошинро нигоҳ доронда, то расида омадани он пирамарди аробасавор таваққуф намуд.

–Мӯсафед ҳатман ин ҷо дармемонад. Ман аз ин дарёча ҷӣ хел карда гузаронидани барзаговҳоро медонам. То омадани мӯсафед истода, ба вай ёрӣ медиҳам.

Дар ҳақиқат, то ин дарёчаи дуҷум ғичиррос карда расидани ароба нигашта истодем ва падарам барзаговҳоро

мохируна аз об гузаронида монд.

–Вақтхое ки аз Буйноқ ба кӯҳ борҳои гуногун мекашонидам, ман ҳам ба чунин аҳвол чандин маротиба афтадам, – мегуфт падарам ба мо дар ҳолате ки дастони тарашро ба бари доманаш пок карда, сӯйи мошин бармегашт. Ў аз қафои ароба нигариста истода, табассуми хузнангезе мекард, гӯе ки тамоми рӯзҳои гузаштаи зиндагиаш ҳамроҳи он ароба мерафта бошад.

Ҳангоми баромадан ба ағбаи Хунзах мошини боркаше ба мошини мо зада гузашт ва чархи мошинаамон вайрон шуд. Падарам, аз ин ҳол хурсанд шуд магар, ки сӯйи авул пойи пиёда қадам зад. Ҳарчанд илтиҷо кардем, ки то шинонидани чархи нав истад, не гуфта, пиёда рафт.

–Ман бо ин хел мошин ҳатто тӯй рафтано ба худ раво намебинам, ва ҳол он ки ба аёдати дӯсти бемор бо чунин карруфар рафтан ҳаргиз намезебад. Не, ман бисёр хурсанд, ки мошин вайрон шуд, пойи пиёда меравам.

Падарам бо пайроҳае ки аз овони бачагӣ барояш шинос аст, бо пайроҳае, ки он ҳафт пушти мардуми кӯҳистонро ба авули мо расондааст, раҳсипор гардид. Мо чархи мошиноро дуруст карда бо роҳи калон рафтем. Мо ву падарам ба авул баробар расидем.

Баъд дар Махачқалъа Абдурахмон Дониёлов бо хавотир аз падарам қиссаи вайроншавии мошиноро пурсид.

Падарам шӯхиомез ҷавоб дод:

–Мошин аз ҳад зиёд нағз буд, агар андак бадтар мебуд, ҳеҷ воқеа рӯй намеод.

Ёддошт. Падарам солҳои охири умраш саҳт бемор буд. Ў барои вохӯрӣ бо интиҳобқунандагон ба кӯҳсор рафта меомад. Зеро интиҳоботи Совети Олии СССР наздик мешуд ва Ҳамзат Садасаро номзад пешбарӣ карда буданд. Дар яке аз чунин сафарҳо ба вай нохост дард расид.

То маркази район бо мошин расидем, аммо аз он ҷо то авулҳои кӯҳӣ аспакӣ рафтан лозим буд. Падарам аспиром, явошро меписандид. Вай аспро оҳиста ҳай мекард, аксаран аз ҷилаваш дошта этак мекард. Ҳамзат бештар ба пиёдагардӣ хуш дошт.

Роҳбарони маҳаллӣ хуб кӯшидаанд ва ба депутати оянда аспироме шӯхеро овардаанд. Аз онҳо гила кардан нашоёд, чунки онҳо некӣ кардани буданд ва мепиндоштанд, ки ба чунин меҳмони азиз бехтарин аспироме районро пешкаш намудан лозим аст.

Пирамарди ҳафтадудусола, мизбонон наранҷанд гӯён овони ҷавонии худро ба ёд оварда, бо як ҷаҳиш аспироме са-

вор шуд. Шоири мӯсафед дар ҳалқаи ҷавонони аспсавор имомеро мемонд, ки ноибонаш ихота кардаанд.

Ҷавонон аспҳои худро қамчин зада, сӯии авулҳо шито-биданд, то ки омадани Ҳамзатро ба мардум пешақӣ хабар диҳанд. Аспи Ҳамзат ҳам ба аспҳои дигар таассуб карда бардошт. Пирамард сари аспашро дошта натавонист ва пойгаи саҳте бархост. Ҳамзат аз бардорозани асп хаста ва дилбеҳузур шуд, аҳволаш торафт бадтар мегашт ва оқибат аз рӯи зин pariда рафт. Ба Махачқалъа бемор баргашт ва ин дард то дами вопасинаш аз тани ӯ нарафт.

–Шеър ҳам чунин аст,—мегуфт падарам, сурфида-сурфида.— Шоир бояд аспии муқаррарии худро савор шавад, на ин ки саманди бегонаи ноозмударо. Саманди бегона касро аз зин бардошта мепартояд.

Дар бораи падарам ҳикоятҳои зиёде гуфта метавонистам, вале акнун мехоҳам каме дар ҳаққи дӯсташ Абӯтолиб бигӯям. Дирӯз ман аз пагоҳ то бегоҳ ҳамроҳи ӯ будам.

Рӯзе ки дар суҳбати Абӯтолиб гузашт.

Ба сари шеъре, ки бо сабабе дар вақташ нотамом мондасту акнун бояд навишта ба охир расонам, нишастани ман хеле душвор. Мардуми кӯхистон мегӯянд: ғук ба он сабаб бедум мондааст, ки дар вақташ часпонидани онро ба фардо гузоштааст.

Аз пагоҳӣ азм намудам, ки як шеъри дуру дарози ду ҳафта пеш сар кардаамро навишта ба итмом расонам. Кори душворе маро дар пеш буд, бинобар ин ба доямон Фрос гуфтам:

– Агар касе маро пурсад, бигӯй, ки дар хона нест. Ба ҳар кӣ лозим бошам, пас аз пешин ояд.

Чунин супориш дода, ба болохонаи худ баромадам ва бо хотири ҷамъ ба кор шурӯъ намудам. Вале азбаски садоҳои берун ба гӯшам расида меистод, ғичирросзанон кушода шудани дари кӯчаро шунидам. Баъди муддате занги дари хона ҷирингос зад. Ман овози Фросяро нашунидам, лекин садои Абӯтолиб ба гӯшам расид. Курсии нишастаам ҳамон лаҳза гӯё тобаи тафсон ё хори мағелон гардид, ки бетоқат шудам. Ҳеч гоҳ нашудааст, ки дар хонаи Ҳамзат Садаса, ё ки акнун хонаи Расул Ҳамзатов, ба Абӯтолиб ҷавоби рад дода бошанд ва ӯ аз тақи дар гашта рафта бошад. Чунин ҳол нашудааст ва шуданаш ҳам мумкин набуд. Вале ман ин дам ба ҳолати ногуворе афтадам: аз як тараф ба он роҳ додан мумкин нест, ки Абӯтолиб равад, аз тарафи дигар, Фросяро, ки хоҳиши

маро софдилона ба чо оварда, ба Абӯтолиб маро «нест, пас аз пешин меояд» гуфт, дуруғгӯй кардан хуб нест.

Ман ба фармони дил амал кардам, на ба илқои хирад. Сар аз тиреза берун оварда, ба дӯсти деринаи падарам хитоб намудам:

– Даро, Абӯтолиб, ман ин чо!

– О, Худои карим! Наход, ки писари Ҳамзати садагӣ аз қарзхоҳонаш гурехта, пинҳон шуда бошад? – Абӯтолиб инро гуфта, зуд попохашро ба даст гирифт аз бари Фрося гузашта, сӯйи ӯ як теғ кашида нигарист. – Расул, ба ин зан бигӯй, ки вақти омадани Абӯтолиб дари ин даргоҳ худ аз худ кушода мешавад ва Расул он дам албатта дар хона аст. Худат дар хона набошӣ, ҳам, ин чо барои Абӯтолиб ҳамеша обу ош ва агар лозим шавад, чойи хоб ҳам ёфт мешавад.

– Айби Фрося не. Фотима вақти кор рафтаниш ба ӯ фармудааст, ки касе маро пурсад, дар хона нест бигӯяд.

Бечора завчаам ғами маро меҳӯрад.

– Хайрият, ки завча дорию ҳамаи гуноҳхоятро ба гардани ӯ бор мекуни. Магар Фотима фаромӯш кардааст, ки имрӯз панҷшанбе, – мегуфт Абӯтолиб, кулоҳи сермӯйи таршудаи худро афшонда.

– Рӯзи панҷшанбе чӣ хосият доштааст?

– Рӯзи ҳаммомравии ман аст. Оё ту пай набурдӣ, ки ҳар панҷшанбе ман ҳаммом меравам, ва модом, ки ҳаммом дар паҳлуи хонаи туст, чашмдор шуданат мумкин, ки ман назди ту ҳам даромада, фурсате тамоку кашада, чақ-чақ карда мешинам.

– Ба ту ҳаммом чӣ ҳоҷат, Абӯтолиб? Дар хонаат ванна ва ҳатто оби гарм дорӣ.

– Ваннаю душ – як пора нони сиёҳ барин. Ҳаммом зиёфати тӯена. Ман боғ ва чӯйчае дорам, ки ин чӯйча ҳазорҳо сол боз аз ҷониби кӯҳҳо ҷорист. Ман аз ин чӯйча ба беҳи ҳар дарахти боғ об мемонам. Оё бо кафлесу обпошак ман ҳамаи дарахтони боғро об дода метавонистам? Ҳаммомро ман ба дарёчаи сероби кӯҳи ташбеҳ медиҳам, душу ваннаи туро – ба кафлесу обпошак. Не, Расул, ин бозичаҳоро ба шоири бачаҳо Нуриддин Юсуфов вогузор. Меғӯянд, ки вай ҳоло барои бозии зочаҳо сенария навишта истодааст. Ин чизҳо барои зочаҳои ӯ айни муддао мешаванд.

– Баъди ҳаммом чой бошад, хуб мешавад, – таклиф кардам ба Абӯтолиб, хангоме ки аз роҳрав ба хона ворид шудем.

– Валлоҳ, ки чой ҳам мешавад, биллоҳ, ки дами гарм

ҳам – бад нест, таоллоҳ, ки шароб ҳам – зарар надорад. Аммо баъди ҳаммом аз ҳама бехтараш – арақчон.

– Дами гарм дорем, лекин шабмонда. Ҳоло барвақт, хӯроки нав напухтаем.

– Аз шабмондааш сар мекунем, ана-мана нагуфта, наваш ҳам тайёр мешавад.

Фрося дастархон меорост, ман дар ин миён машруботи хоричии худро таъриф мекардам. Ман аз мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон рому коняк, чину виски, калвадосу абсент, вермуту уникуми венгерӣ барин шаробҳои шишахошон рангини зебо овардаам. Коняк ҳам бо навъҳои гуногунаш буд: мартини, камю, плиски ва ғайра.

– Дилхоҳатро интиҳоб кун, Абӯтолиб.

– Ин чизҳои бемаъниятро бардор, Расул. Агар маро зиёфат кардани боши, арақи сафеди одӣ рехта деҳ. Арақи сафед на фақат барои он хуб, ки мо онро медонем, балки аз он ҷиҳат низ хуш аст, ки он ҳам моро медонад. Он чӣ, ту ба ман нишон медиҳӣ, шояд, бисе хушхӯр бошад, аммо ҳамаи ин шишаҳо аз ҷойи дур омадаанд, ба забони дигари ба ман номафҳуме гап мезананд, ман низ ба забоне ҷарф мезанам, ки онҳо намефаҳманд. Хислату одат, феълу хӯ чӣ мешавад? Не, мо якдигарро тамоман намешиносем. Ин шишаҳо ба меҳмонони ношиносе мемонанд, ки бо онҳо аввал забон ёфта гап задан, шиносо гардидан ва нону намак шудан лозим. Метарсам, ки мо гапи якдигарро фаҳмидан наметавонем. Инҳоро барои дӯстони худат – нависандаҳои москвагӣ гирифта мон. Барои онҳое, ки тамъи хӯроки хонагии модарашон пухтаро фаромӯш кардаанд.

Дар байни шишаҳои машруботи ман ягонто арақ ёфт нашуд. Худро чунин вонамуд кардам, ки ҳозир хеста магазин меравам. Дар айни ҳол умед доштам, ки Абӯтолиб маро аз роҳ гардонида, мегӯяд: чӣ даркор, берун – борон, шамоли саҳт, дар хона ин қадар машрубот ҳаст. Аслан, дар рӯи миз бехтарин конякҳои франсави истода, арақ биёр гуфтаи, худ нозу нуз кардан аст.

Абӯтолиб дар ҳақиқат маро аз роҳ гардонида, гуфт:

– Не, Расул, маълум, ки ба сарат сафеди афтода бошад ҳам, ҳанӯз ҷавонӣ. Ба арақ худат мерави? Оё аз ту ҷавонтаре нест? Берун баромада, писарчаи ҳамсояро гап зан, оварда медиҳад. Ман саросема нестам, то баргаштани бахузур мешинам.

Маҷбур шудам, гуфти Абӯтолибро бикунам. Ба писар-

чаи ҳамсоя пул додам, магазин тохта рафт. Дар ин мобайн Абӯтолиб ба атроф назар меафканд.

– Дар хонаат аз кӯҳистон меҳмон наменамояд. Наход, ягон кас набошад?

– Имрӯз ҳеч кас нест.

– Вақти зиндагии Ҳамзат, ки дӯсти ману падари ту аст, дар ин хона ҳамеша меҳмон буд. Меҳмон аз он ҷиҳат хуб аст, ки ҳама вақт тамоқуяш ҳамроҳаш.

– Чизи кашидани ҳам дорам, – гӯён аз қутти навъҳои гуногуни сигору папиросро бароварда мондам.

– Ин найчаҳои суфтаи сафед ба ман намешавад. Ин кашиданиҳои маскавии шумоҳо, ба ман фақат тамоқуи баланди ҷойдорӣ худамон маъқул. Халтачаи худамро набарорам, намешудагӣ барин.

Абӯтолиб аз бағал халтачаеро бароварда, тақу рӯ карду як кашидани тамоқу ёфт ва онро моҳирона печонида, бо забонаш тар карда часпонид.

– Оё ҷӯбчаҳои суфтаи тамоқуи туро бо ин чиз баробар кардан мумкин аст? Папироси худпечонидаи ман симое дорад, ки ба чизи дигаре монанд нест, сигорҳои ту ҳама як себи дукафон барин, нусхаи якдигаранд. Акнун ба ман бигӯ, қадоме бештар кайф дорад – аз қутти сигори тайёрро гирифта кашидан ё чунин папироси ачибро бо дасти худ печонидан. Охир, ман хангоми тамоқуро печонидан, ханӯз накашида, лаззат мебарам, пас, чаро худро аз чунин кайф маҳрум кунам?

Ман заживалқаро (фандакро), ба ёдам нест, швейсарӣ буд ё белгиягӣ, шартӣ даргиронда, доштам, вале Абӯтолиб дасти маро ба ишораи рад як сӯ кард. Аз қисаси чакмоқ, қав ва санги чакмоқро баровард. Қавро ба лаби санг дошта, чакмоқ зад ва оташ баровард. Баъд қавро бод дода, даргиронд ва онро ба нӯки сигораш дошт. Сипас, қави даргиронро ба тақи бинии ман оварда дошт.

– Бӯй каш, ҷӣ хел. Хушбӯй? Гап ҳам дар ҳамин аст. Заживалқай ту ҷӣ бӯй дорад?

Чехраи Абӯтолиб лаҳзае дар қабати дуди тамоқу нопадид гардид. Баъд дуд андаке парешон шуд ва Абӯтолиб пурсид:

– Расуд, ба ман бигӯ, чаро сарат аллақай сафед шудааст?

– Намедонам, Абӯтолиб.

– Масалан, ман медонам, ки чаро сарам сафед аст.

– Гап зан, шунавем.

– Сари ман аз он сафед шудааст, ки то магазин рафта

арақ овардани ин бачаҳои лаънатӣ чашмам канда мешавад. Ҳа, Расул, бачаҳо, то худашон фарзанддор нашаванд, ба қадри падару модар намерасанд. Онҳое, ки худ наменушанд, айнан мисли ҳамин, ба қадри нӯшидан намерасанд. Шахсеро ба арақ фиристодан лозим, ки худ ба нӯшидан хуше дошта бошад, он гоҳ муаттал намекунад.

Дар ин асно Фрося дастархон орост. Каме дер ҳам бошад, дар миёнаҷойи дастархон як шиша арақ пайдо шуд.

– Уф, – гуфт Абӯтолиб. – Ин ҳам дар байни колхозчиҳои оди пайдо шудани раиси Сурхин барин шуд. – У чунин гуфту шишаи арақро гирифта чунбонид, гӯё он тифлаке бошад. – Ҳай-ҳай – ҳай, чӣ шишаи хуб! Писараке, ки инро овард, мумкин аст, одами хуб шавад!

Ҳамин дам чашми Абӯтолиб ба қадахчаҳои рӯйи миз афтод ва чабинаш чин-чин шуд, гӯё ки чизи талхеро фуру бурда ва ё дандонаш ба дард омада бошад. У қадахчаеро ин тарафу он тараф гардонида, ба дарунаш нигоҳ кард – ба фикрам, мехост таҳсигори худро дар он партояд ва бо ҳамин нафраташро нисбат ба ин чизи ноарзиданӣ ифода намояд.

Шохи калонеро, ки аз гурчиҳо ба ман тухфа шуда буд, гирифта, ба Абӯтолиб додам.

Шоири куҳансол ин тарафу он тарафи шохро гардонид да дид ва ниҳоят чунин баҳо дод:

– Шохи хуб аст, лекин агар нуқракӯб намебуд, боз хубтар менамуд. Ин нуқракӯб камарбанди заррини домод барин. Чӣ лозим? Магар арақ дар шохи нуқракӯб баландтару бомазатар мешавад? Не, Расул, ба ман истакони одии раҳдор бидех, ки дастони ман якумр ба ҳамон одат кардаанд. Ман медонам, ки истакон чанд чуръа арақ мекӯрад, ҳангоми нӯшидан кай таваққуф бикунам ва кай давом бидихам.

Ман ин хоҳиши Абӯтолибро низ иҷро кардам. Ӯ арақро ба истакон реخت, даруни он як бурда нон партофт ва ба лафзи дарғӣ гуфт:

– Дерҳаб! – Сипас бо як дам бардошт ва нафасашро рост карда, илова намуд: – Калимаи «дерҳаб»-ро ҳамеша пеш аз нӯшидан гуфтан лозим. Албатта, маънидод кардани ин калима душвор аст, шояд, маъное надошта бошад, вале бе ин ҳам маълум нест магар – «дерҳаб»!

Абӯтолиб баъди нӯшидан косаи шӯрборо ба наздаш кашида, гӯшти онро ба табакчае гирифта монд ва ба шӯрбо нон реза кард. У шӯрборо бафурча, баиштиҳо мехӯрд, мазаи ҳар чумча таоми гармро доништа фуру ме-

бурд. Гоҳ-гоҳ аз гӯшт поре бурида, ба даҳон меандоخت. Яқин дорам, ки агар вай гӯштро ба тарзи дигаре, бо корди худ не, балки бо корди дигаре бурида мехӯрд, гӯшт ба даҳонаш чунин бамазза намерасид.

Шӯрбою гӯштро тамои карда, Абӯтолиб нонрезаҳои рӯи дастархонро ғундошта, ба даҳон партофт. Баъд чурбаи дигаре аз арақ нӯшида, буруташро як тофта монд.

– Акнун чой менӯши?

– Акнун чойи ман – боз тамоку. Расул, ба ман бигӯ, папирос аз дигар чизҳо чӣ фарқ дорад?

– Намедонам.

– Ҳар чизеро ки мекашӣ, ёзида дароз мешавад, аммо папирос, баръакс, кӯтоҳ. – Инро гуфту аз муаммои содаи худ завқ карда, хандид.

– Бисёр мекашӣ, Абӯтолиб, ба саломатиат зарар намекунад?

– Мегӯянд, ки баъди таоми серӣ ҳатто худованд чилим мекашад.

Пас аз кашида шудани тамоку Абӯтолиб ногоҳ пурсид:

– Маҷлиси правления кай мешавад?

– Пагоҳ.

– Намедонӣ, аризаи ба литфонд додаи Зайниддин ин дафъа муҳокима мешавад ё не?

– Намедонам, ба ту чӣ?

– Ба ту қиссае мегӯям. Дар овони наврасиам гӯсолабонӣ мекардам. Гӯсолаҳоям явош буданд. Ман дар офтобак ба рӯи сабза баҳузур дароз кашида мехобидам, гӯсолаҳо дар атроф чарида мегаштанд, ҳама хурсанд буд: ман ҳам, гӯсолаҳо ҳам, соҳиби гӯсолаҳо ҳам. Сонӣ ҳодисае рӯй дод – як гӯсолаи чолок роҳи ғалазорро дида монд. Аз паси он гӯсолаҳои дигар ҳам одат карданд. Зиндагии оромонаи ман бо ҳамин тамои шуд. Гӯсолаҳоро тарки одати ғалазор дода натавонистам ва маҷбур шудам, аз пешашон як қадам дур наравам. Литфонд ҳам барои шоирони мо чунин шуд. То бӯи Литфондро фаҳмидан оромона зиндагӣ мекарданд, китоб навишта мегаштанд. Намедонам, кадоме аз онҳо аввал бӯи онро фаҳмид, лекин ҳоло ҳамаашон, ба ғалазор давидани гӯсолаҳои ман барин ба Литфонд одат кардаанд. Онҳо бештар ғами Литфондро мехӯранд, на ғами шеърро. Пагоҳӣ аз хоб хеста, шеър не, балки ҳар хел аризаҳои ёрипулӣ менависанд. Ман ҳам як ариза навиштани, шумо онро дар правления муҳокима бикунед.

– Дар бораи чӣ, Абӯтолиб, чӣ эҳтиёҷ дорӣ?

– Ту медонӣ, ки бадани маро ҳанӯз ягон духтур надидааст. Лекин акнун ният кардам, ки ба санатория як роҳат гирам.

– Бо дили пур гуфта метавонӣ, ки роҳат дар кисаат. Аммо аз Иттифоқи нависандагон дида, ба Совети Олии Доғистон муроҷиат карданат беҳтар нест? Охир, ту узви Президиуми Совети Оли. Санаторияи ҳукумати аз санаторияи нависандагон беҳтар аст.

Абӯтолиб сар ҷунбонида, забонашро «чуқ-чуқ» кунонид. Ин «чуқ-чуқ»-и ӯ маъниҳои гуногунро ифода карданаш мумкин буд – ҳам хурсандӣ, ҳам хафагӣ, ҳам таҳайюр, ҳам мисли ҳозира, норозигиро.

– Не, Расул, аввал ин, ки маро ба Совети Оли муваққатан интихоб кардаанд, нависандагии ман якумрист. Дуюм ин, ки дар ин санатория ҳам, дар ваяш ҳам камбуди ёфт мешавад. Акнун бигӯ, кадоми шуморо сарзаниш карданам мувофиқтар аст – тую Ҳаппалаевро ё худи Совети Олиро?

– Ин тавр бошад, ариза навис, пагоҳ дида мебароем.

– Аризаро ба ман Мирзо навишта медиҳад, худам ҳеч гоҳ нанавиштаам, лекин шумо роҳатро тайёр карда монед, – гӯён Абӯтолиб аз ҷо бархост ва омодаи рафтани шуд.

– Акнун кучо мерави, Абӯтолиб?

– Ба нашриёт рафтани ҳастам. Мегӯянд, ки китоби нави ман баромадааст. Рафта дидан лозим, ки писарак баромадааст ё духтарак.

– Бегоҳӣ ба Институти педагогӣ биё. Воҳӯрии нависандагону донишҷӯён мешавад.

– Хуб, меоям. Сурнайро ҳам гирифта барам?

– Оббо, Абӯтолибе, ту охир, сурнайчи нестӣ, шоирӣ. Маҷмӯаи шеърҳоятро гирифта ой, беҳтар мешавад.

– Мебинем, – гуфта рафт Абӯтолиб.

Шаби назм дар Институти педагогии занон соати ҳафти бегоҳӣ таъин шуда буд. Шоирони Доғистони сермиллат ҷамъ омаданд. Соат расо ҳафт. Ман ба атроф ҷашм давондам, ки Абӯтолиб наменамояд. Маҷбур шудем, шабнишиниро бе ӯ оғоз бикунем. Шоирон пайи ҳам ба минбар баромада, ҳар кадом ба забоне шеър мехонд: яке бо лакӣ, дигаре ба қумиқӣ, сеюмӣ ба лазгӣ, чаҳорумӣ ба аварӣ. Ҳангоме ки як шоири ҷавон достони худро мехонд, кафкӯбии бечое шуд. Маълум гардид, ки аз паси сахна Абӯтолиб Ғафуров баромада омадааст ва духтарон ба ӯ кафкӯбӣ кардаанд.

Баъди шумидани баромади ду шоири дигар ман ба

Абӯтолиб ишора намудам, ки ба сухан гуфтан тайёр шавад. Абӯтолиб зуд ба чехраи худ пардаи ҷиддият кашада, гӯё дар ҳангоми суратгири нишаста бошад, қоматашро рост карда, буруташро тофтан гирифт. Бо ҳамин қораш шоири пир ба ман гуфтан мехост, ки: «Чунон ки мебинӣ, тайёри мебинам».

Абӯтолиб баромада, бо духтарон каме ба забони русӣ, каме ба аварӣ, қадре ба лаки гуфтугӯ кард, зеро ӯ ҳамаи забонҳои Доғистонро каму беш медонист. Ба забони лаки ду шеър хонд.

Вале ин қисми сухани худро ӯ чун кори пешакӣ, чун сарсухан саросема анҷом медод, гӯё барои сухани асосӣ вақтро сарфа менамуд. Абӯтолиб бо ишораи даст садои кафкӯбиро фуру нишонда, аз аҳли маҷлис пурсид:

– Мехоҳед, сурнай навохта диҳам?

– Мехоҳем, мехоҳем, навозед! – Фарёд заданд духтарон.

Абӯтолиб наю сурнаяшро аз паси сахна гирифта омада, гоҳ ину гоҳ онро оҳиста-оҳиста навохтан гирифт. Вале ҳама медонистанд, ки ин фақат тайёри, ҷӯр қардани сурнай, санчиши овоз аст. Ба дурустии асбоб эътимод пайдо карда, Абӯтолиб ногоҳ аз рӯи миз истакони пуробро гирифта, даруни сурнай рехт.

– Пеш аз он ки худат об хӯри, аввал аспатро об дех, – мегӯянд мардуми кӯҳистон. – Пеш аз он ки худат об хӯри, сурнаятро об дех, мегӯянд сурнайчиёни кӯҳистон.

Абӯтолиб ба сурнайнавози оғоз намуд. Садои сурнайи ӯ торафт баланд мешуд ва худ баробари оҳанги сурнай гоҳ ба рости гоҳ ба чап алвонҷ мехӯрд. Дар ҳузури духтарони бисёр Абӯтолиб хушнуд буд. Шояд, он шаб садои сурнайи Абӯтолиб ба тамоми Махачқалъа паҳн шуда бошад.

Абӯтолиб ба ҷойи худ дар раёсати маҷлис омада нишасту содадилона аз ман пурсид:

– Ҷӣ тавр навохтам, нағз ё не?

– Нағз.

– Набошад, чаро базӯр чапак задӣ? Ҳозир аз нав чапак зан.

Ба ин суханони Абӯтолиб тамоми ҳозирон хандиданд.

Ба ман, ки садри шабнишинӣ будам, ҳамчун сурнайчи баромад қардани Абӯтолиб барин шоири маъруф дар ҳақиқат чандон маъқул нашуд. Ин ҳам мисли он шуд, ки фаразан, шоири рус Есенин ба ҷойи шеърхонӣ сахна баромада, рақсад. Есенин, ҳамоно, рақсида метавонист. Лекин ҳар қор вақт дорад. Зохиран, ман дар президиум абрӯ

чин карда нишастам ва кам кафкӯбӣ кардам, ки боиси лукмаи ҳамаро ба ханда овардаи Абӯтолиб гардидам.

Мо дар мушоиати дастаи духтарон аз зинапои васеъ қадам зада, ҷойи либосовези фуромадем. Ман палтои худро пӯшида, ба оина нигоҳ кардам. Он солҳо палтои китфаш болиштақдор расм буд. Ман чунин палто доштам. Абӯтолиб палтои маро дида, сар чунбонид:

– Пештар китфи одам аз рағғани дунба, яъне аз таоми бақуввати рағғанин, васеъ мешуд, акнун – аз пахта. Пештар сурудро ба оҳанги қомуз ҷур карда мехонданд, акнун – аз рӯйи қоғаз. Ҷаҳон хеле тағйир ёфт. Ин тағйирот ба ман маъқул нест.

– Ҷаро дер омадӣ, Абӯтолиб?

– Ман тайёр шуда, акнун аз хона баромаданӣ будам, ки нохост аз театри авар як артист давида омад.

– Ба театри авар ту чӣ лозим шудай?

– Медони, дар намоишашон сахнаи тӯй будааст. Ҳозир ягон намоиш бе тӯй намешавад. Сурнайनावозашон касал шудааст. Бе сурнайनावоз чӣ хел тӯй мешавад? Барои ҳамин маро чеғ задаанд, ки сурнай навозам. Фақат даҳ дақиқа. Лекин то ба театр расидем, то тӯй сар шуд, ки вақт ҳам гузашт. Ман ба онҳо ду оҳанге навохтам, ки тамошобинон намоишро фаромӯш карда, гӯшу хушашон фақат ба ман шуд. Агар тамоми шаб сурнай менавохтам, онҳо гӯш карда менишастанд.

– Агар ман ба ҷойи шоири машҳур ва аъзои Президиуми Совети Олии республика Абӯтолиб Гафуров мешудам, рафта, сурнайनावозӣ намекардам.

– Абӯтолиб чӣ кор кардану накарданашро аз ту хубтар медонад.

– Ба нашриёт рафтӣ, китобат чӣ шудааст?

– Худоро шукр, китоб баромадааст. Худоро шукр, чорпанҷ сӯм пул гирифтам. Худоро шукр, қарзхоямро адо кардам. Худоро шукр, як қоғаз ҳам харидам.

– Магарыч (ширинкома) медиҳӣ?

– Ба кӣ?

– Ба муҳаррир, рассом, бухгалтер. Ба ҳамаи онҳое, ки дар нашри китоб иштирок кардаанд.

– Магарыч ба муҳаррир? – Абӯтолиб аз ғояти қаҳр ҳатто дар ҷояш бозистод. – Ба вай магарыч не, могороч додан даркор!

«Могороч» ба аварӣ як навъ маънои «дасту пояшро баста, калтаккорӣ кардан»-ро дорад. Абӯтолиб ба суханбозии ёфтаи худ хеле хандид ва баъд гапашро давом дод:

– Ба ман нигар, Расул, шунидам, ки доғистониҳои писар хатна мекардагиро қариб, ки аз кор мебаровардаанд, ҳатто аз партия ҳам. Чаро муҳарриронро, ки шеърҳои маро аз қаду бар зада, расво мекунад, аз кор намебароранд? Китоби таҳрирхӯрдари дидан ҳамон, ба ту гуфта метавонам, ки муҳаррир аз қадом авул аст. Мо, лақҳо, дар ҳар авул шеваи ҳосе дорем. Барои ҳамин муҳаррир кӯшиш мекунад, ки забони маро ба забони авули худ мувофиқ гардонад, – Абӯтолиб инро гуфта, баногоҳ хомӯш шуд ва лаб ба табассум кушод. – Аммо зане, ки шартнома имзо мекунонад, одами хуб аст. Бисёр хуб. Ман ба вай миннатдории зиёде изҳор кардам.

– Боз чиҳо гуфти? Ё ягон чиз тухфа карди?

– Ман ба ӯ гуфтам, ки агар зарфи кӯҳнаи шикоф ё шикастае дошта бошад, биёрад, соз карда, қалъаги рехта медиҳам, нав барин мешавад.

Ба театри авар рафта сурнайнавози кардани Абӯтолиб ба ман маъқул нашуд. Акнун ин кораш аз вай ҳам зиёдтар буд. Бинобар ин, дар тақи девор як тӯда мискуҳнаро дида, қасдан аз мӯйсафед пурсидам?

– Агар пештар, вақтҳои сафедгариат мебуд, ба фикрам, ин тунукақуҳнаҳо ин ҷо намехобиданд. Ту онҳоро ғундошта мебурди?

– Не, ин кор ба ман муяссар намегардид, Расул, – ҳалимона ҷавоб дод Абӯтолиб. – Аз ман ҷолоктарҳо ёфт мешуданд.

Шахсе дермонда ба мо рӯ ба рӯ омад. Абӯтолиб, бе он ки андеша бикунад, он мардро аз роҳаш боздошта, тамоку гӯгирд талабид ва сигор печонида кашид.

Чи ҷойи гап, рафтори Абӯтолиб ба ман намефорид. Шоири халқии Доғистон, шахси дар тамоми кишвараш машҳур, аъзои ҳукумат бошаду гоҳ ба сахна баромада, сурнай навозад, гоҳ ба котибаи нашриёт зарфҳоятро соз карда медиҳам гӯяд, гоҳе шабона дар кӯҷаи Махачқалъа аз раҳгузари ношиносе тамоку талабад. Ҳамин ҳам гап шуд?

Ин корҳои ӯ маъқул набуд, лекин изҳор накардам. Метарсидам, ки мабодо ранҷад. Ба ҷойи ин гуфтам:

– Ту акнун пир шудай, Абӯтолиб. Барои тансиҳатиат папиросро партои намешавад?

– Ана, ҳалос, имрӯз папиросро парто, пагоҳ сафедгариро, пасфардо сурнайнавозиро. Он гоҳ шеърнависиро ҳам, хоҳу ноҳоҳ, мепартоӣ. Худи шеър туро тарк мегӯяд. Шеър ҳамон Абӯтолиби сафедгару папироскашу сурнай-

навозро мешиносад ва меписандад. Агар ман Абӯтолиб набошам, шеърхоям маро ба сарашон мезананд? Ман Абӯтолиб Ғафуров ҳастам на Расул Ҳамзатов, ки папирос кашидан намехоҳад, сафедгариро наметавонад, лекин аз ӯҳдаи роҳбарии Иттифоқи нависандагон мебарояд. Ман Юсуф Ҳапалаев, Нуриддин Юсуфов, Максим Горкий ва ҳатто Зоценко ҳам нестанд...

(Он вақтҳо Зоценкоро танқид мекарданд, аз ҳамин сабаб номаш ба ёди Абӯтолиб монда буд).

– Нахчирро ба чуз кӯҳсор паноҳ ку? Кучо равад дарё ба чуз тангно? Ту ба сари ман кулоҳи бегонаро напӯшон. Чӣ ин қадар ба гузаштаи ман мечакӣ? Ҳо, ман дар гузашта сурнайнавоз, чӯпон, сафедгар будам. Магар ман аз гузаштаи худ ор мекунам? Охир, он вақт ҳам ман Абӯтолиб будам. Расул, ҳозир ман ба ту як гап мезанам, инро ба гӯшат ҳалқа карда гир: агар ту ба гузашта аз таппонча тир андозӣ, оянда ба ту аз тӯп тир хоҳад парронд. Ман зан сар додам, занхоям низ маро монда рафтаанд. Лекин хунар аз ману ман аз хунар дил қандан наметавонем.

Оре, ин ҳамон шоири пир, дӯсти падарам Абӯтолиб буд! У чунин буд ва чунин боядаш шинохт. Агар вай диғар мешуд, на Абӯтолиб мебуду на шоир.

Боз қиссаеро ҳикоят мекунам, ки онро метавон гуфт:

Хонаи нави Абӯтолиб. Маро нав раиси правленияи Иттифоқи нависандагони Доғистон интиҳоб карда буданд. Кас дар ин вазифа аз ӯҳдадорӣ дида бештар ҳуқуқро соҳиб аст ва агар худ барои худ шугле пайдо накунад, кори асосӣ, яъне шеърнависиашро давом дода гаштанаш мумкин. Ман он вақт ҷавони пурғайрате будам, аз ин рӯ, дар пайи ташаббускорӣ афтадам. Ба худ мувофиқи вазифаи навам, қору бори гуногун ҷустан гирифтам.

Ба фикрам, одам пойдорӣ иморати худро санҷиданӣ бошад, аввало болор, сутун ва муттакоҳои хонаашро аз назар мегузаронад. Ман ба атроф назар карда, дидам, ки чор аркони Иттифоқи нависандагони Доғистон ин чор нафар шоири халқии чор миллати Доғистонанд. Лазғи Тоҳири Хрюгӣ, қумиқ Али Қозиев, авар Зоҳид Ҳочиев ва лак Абӯтолиб Ғафуров. Чун инро дарк намудам, тадбире андешидам. Ба фикре омадам, ки агар ин пирони рӯзгордида бо ҳукумати Доғистон мулоқот бикунанд, кори хубе мешавад. Шоирон ба ҳукумат аз эҳтиёҷоти худ арз мекунанд, ҳукумат ба шоирон мулоҳизаву хоҳишҳои худро изҳор менамояд.

Инак, мо дар суҳбати котиби обком Абдурахмон Дониёлов. Суҳбатамон озодона, самимӣ, дар сари як пиёла чой аст. Шоирони ман аз хурсандӣ сархашон ба осмон расида, раиси нави иттифоқамон Расул Ҳамзатов чӣ одами хубест, гӯён бо як овоз таъриф мекунад. Рафиқ Дониёловро ҳузури шоирони халқӣ хуш аст ва дар дил Расулро таъриф мекунад, вале ман ҳамаи ин гапҳоро шунидаву худро ба нодонӣ зада нишастаам.

Дар бораи Доғистон, аз зиндагӣ, шеърӯ шоирӣ суҳан меронем. Ниҳоят, котиби обком гуфт, ки ҳар шоир ягон хоҳиши худро бигӯяд. Аввал Тоҳири Хрюгӣ сар кард:

– Ба ман бисёр алам мекунад, рафиқ Дониёлов. Ҳамин ки хунуқӣ афтод, дар кӯтанҳо гӯсфандон нобуд мешаванд. Магар тобистон ба он чоҳ одамони бисёреро фиристодан мумкин нест, ки барои зимистон хӯроки чорво тайёр кунанд?

Рафиқ Дониёлов гуфтаҳои шоирро навишта гирифт ва пурсид:

– Дигар илтимос нест?

– Илоҷаш нест, ки ба колхозии мо, деҳаи Хрюг, як автомашина дода шавад?

Суҳан ба Қозиев Алӣ гузашт. Қозиев даҳонашро кушода ба ҳамаи мо ва аз ҷумла ба котиб дандонҳои пири дардманди худро нишон дод.

– Оё мумкин нест, ки ба ман дандонҳои нави хубе шинонанд, охир, чизеро хоида наметавонам. Ба одами бедандон сурудхонӣ ҳам намешавад. Вақти шеърхонӣ шафшаф гуфта гап мезанад кас.

Қозиев инро гуфту худи ҳамон дам дар амал исбот намуд, ки бе дандон ин кор душвор аст. У шеъри ба раиси комичроияи шаҳри Ҳасавюрт бахшидаи худро хонд. Мазмуни шеър ин буд, ки шоири пир барои гарм кардани хонаи худ аз раис ангишт мепурсид.

– Хайр, баъд чӣ шуд, ангишт доданд? – пурсид Дониёлов.

– Кор порсол ин тараф кашол аст.

Котиб боз дар қоғаз кайд кард, ва мо ба шунидани арзи Зоҳид Ҳочиев омода шудем.

– Ҷавонон дар концерт ба чойи сурудхонӣ фарёд мекашанд. Бо фарёду шавқуни худ сурудҳои хуби халқиро вайрон мекунад. Аммо сурудҳои нав ҳамин хеланд, ки ҳофизон онҳоро беихтиёр фарёд зада мехонанд. Пеши инро гирифтани даркор. Аз радио сурудҳои ишқиро аз ҳад зиёд мехонанд. Баъзеҳо ҳатто дар васфи хуру филмон

сурудҳо мегӯянд. Рафиқ Дониёлов, ба онҳо бигӯед, ки хуру ғилмонро не, балки пешқадамони хоҷагии қишлоқро васф кунанд.

Ҳочиев суханаширо ба итмом расонида сӯйи ман тоб хӯрд ва оҳиста гуфт:

– Ғайр аз ин, дина Шоҳтамонов ва Сулаймонов дар ресторани вино нӯшидаанд. Ба нависандагон шаробнӯширо манъ кардан лозим. Ман дар ин хусус ба наздат алоҳида медароям.

Навбат ба Абӯтолиб расид.

– Азизам Абдурахмон, – рӯ овард Абӯтолиб ба котиби якум. – Завҷаи охирини ман бароям писаре таваллуд кард.

– «Завҷаи охирин» гуфтанидон чӣ маъно дорад?

– Ман бисёр зан гирифтаам. Охир, чӣ кор кунам – сурати ман дар рӯзномаҳо чоп мешавад, дар бораи ман радио гап мезанад, маро бо овози баланд Шоирӣ халқии Доғистон, депутат, ордендор мегӯянд. Занҳои зудбовар ба ин дом афтода, фиреб мехӯранд, онҳо гумон мекунанд, ки чунин шахси машҳур қаср дорад, сандуқ-сандуқ молу varaқ-varaқ пул дорад. Бо ҳамин ақида ба ман мерасанд. Баъд мебинанд, ки Абӯтолиби бечора дар таҳхона истиқомат мекунад. Ин ҷо ба онҳо намефарад ва маро партофта медавад. Ана, барои ҳамин ман якҷанд бор зан гирифтаам. Ҳо, азизам Абдурахмон, сурудҳои ман мисли кокулиҳо парубол кушода, ба осмонҳо парвоз мекунанд, вале ман ҳамон дар таҳхонаам. Ман дар ин таҳхонаи фарсуда сурудҳои дилнишин офарида, ба фазои зиндагӣ парвоз медиҳам. Ана, акнун зани навам, ки бароям писар таваллуд кардааст, «агар хонаи нави хубе нагирӣ, баромада меравам» гӯён таҳдид мекунад. Вай гуфтаашро мекунад, тифлро мебардораду меравад... Ҳой, Абдурахмон, вай ҳанӯз нарафта, дилам месӯзад, хонаи маро вайрон накун, манзили бидеҳ, ки ба оташдонаш дегамро овозам. Синнам аз ҳафтад гузашт, аробаи ман акнун боло не, поён, ба нишебӣ фуромадан дорад. Ғайр аз ин, агар ба ман хона диҳӣ, туро ба меҳмони тақлиф мекунам.

Аз миён як ҳафта нагузашта, Абӯтолиб ордери хонаро гирифт. Хайр бод, таҳхонаи хуррамибахш! Абӯтолиби мо ба манзили сеҳонагӣ ба ошӯнаи сейӯми бинои нава, ки дар кӯчаи Пушкин воқеъ гаштааст, кӯчид.

Рӯзе Абӯтолибро дар кӯча дидам. Маро дида, худро чунин вонамуд сохт, ки гӯё дар оҳангӯда чизе мечуста бошад.

– Ассалому алайкум, Абӯтолиб, дар манзили нав зиндагӣ чӣ тавр, хона маъқул аст?

– Ҳа, чанд рӯз боз зангӯла мечӯям, ки ба таки дари хо-наамон овезаму бо садои он ту, Ҳамзати садагиро, ба меҳмонӣ хонам. Тирезаамро сӯйи баҳр се маротиба кушода, сурнай навохтам, ки шояд, овозашро шунида биёй.

Аммо кор бе зангӯлаи калон намешудагӣ барин. Равам, чустучӯ бикунам.

Ҳамон лаҳза ба дидани манзили нави Абӯтолиб равона гардидам. Манзили нави ӯ аз чор девор иборат буду халос. Дар рӯйи хона лоқупари аз таҳхона овардааш меҳобид, аз ҷумла: сурнаии кӯҳна, қомуз, дами кӯҳнаи оҳангарӣ (худо медонад, дар ин ҷо ба вай ин чиз чӣ лозим), қарасинкаю тағорақӯҳна, сатилу кӯзақӯҳна, мӯзаю пӯстинқӯҳна. Аз кӯҳистон ба хонаи Абӯтолиб боз ҳамон меҳмонони кӯҳна меомаданд. Онҳо хӯрчинҳои кӯҳна доштанд. Мардуми кӯҳистон на фақат ба меҳмонӣ, инчунин аз пайи қору бори худ низ меомаданд. Хӯрчини холии чунин меҳмонро ба даст гирифта, Абӯтолиб меғуфт:

– Сабил монӣ ту, хӯрчин, чаро холи астӣ? Агар даруни ту ягон чизи вазндоре, ба монанди гӯшти гӯсфанд мебуд, кори соҳибат зудтар буд мешуд. Барои он ки ту холи астӣ, чандин бор одамон кӯҳи Чанхро паси сар карда, овора шуда омада рафтанд.

Абӯтолиб хӯрчини холиро ҳамин тариқ ҷанг мекард ва ба атроф ҷашм медавонд, то ҷое биёбаду маро шинонад. Оқибат ҷойи муносибе ёфта натавониста, ба дастам корди калонеро доду назди тиреза рафта, ҳезумхонаро ишора кард ва гуфт:

– Он ҷо қоз ҳаст, рафта куш. Ҳамон хӯроки ману ту мешавад.

Ман дари ҳезумхонаро нимроғ карда ба як илоҷ қозро доштам. Ба кор шуруъ намуданӣ шудам, ки қоз дар дастам ба патар-патар даромад. Аз боло Абӯтолиб садо дод:

– Қозро кӣ ин хел куштааст? Калаширо ба он сӯ гардон. Чӣ, кадом тараф будани Маккаро намедонӣ?

Оқибат умуман аз ўҳдаи ин вазифа баромадам ва ҳатто сазовори таҳсини Абӯтолиб гардидам.

Абӯтолиб, ба гуфти мардуми мо, дегро зин зад ва муддати зиёде ба пухтани таом овора шуд. Дар ин миён ман хонаи ўро тамошо мекардам. Шоири қӯҳансол аз таҳхона кӯчида бошад ҳам, тамоми ҳаёти таҳхонаро, аз дегҷаи қӯҳна сар карда, то одатҳои худ, ба хонаи нав оварда буд. Дар хона на қурсӣ буд, на миз, на ҷевон, на кат, умуман аз

мебел нишоне ёфт намешуд.

– Дар кучо нишаста шеър менависӣ, Абӯтолиб?

– Дар ин хона ман ҳоло ягон шеъри бамаъни нанавиштаам. Пештар ба таҳхона рафта менавиштам, акнун онро ба як рассом устохона карда додаанд. Худо ҳозир, ки дар ин хона хобам ҳам дар таҳхона мебурдагӣ барин намебарад. Он ҷо пулам ҳам камтар сарф мешуд, вақтам ҳам бештар буд. Одамон ҳам ин қадар безор намекарданд. Аҳён-аҳён касе роҳгузар шуда надарояд, дигар одам намеомад. Лекин баҳр наменамуд, инаш ҳақ. Акнун баҳр ҳамеша дар пеши назари Абӯтолиби пир аст.

Абӯтолиб ба баҳри Хазар, ки ин вақт тӯфони саҳт ба хурӯш омада, кафк бар лаб мезад, муддате чашм дӯхта монд. Ман ба ӯ халал намерасонидам, мо ҳар ду сокит будем. Сипас Абӯтолиб боз лаб ба суҳан кушода, гуфт:

– Расул, ба ту ду рӯзи ҳаётам – як рӯзи аз ҳама хурсандию як рӯзи аз ҳама ғамгиниамро ҳикоят мекунам.

– Ҳикоят бикун, шуназем.

– Медонӣ, Расул, рӯзҳои хурсандӣ дар ҳаёти ман, албатта, кам набуданд. Орден доданд – ман хурсандӣ кардам; ордер доданд – ман хурсандӣ кардам; соли бистум аскарони сурх аспӣ ҷангӣ доданд – хурсандӣ кардам. Ман бо аскарони сурх мегаштам, сурнайнавиози отряд будам, ва дар роҳҳои ҷанг фуқи аспӣ ман ба сағрии аспӣ командир мерасид. Ин ҳам бароям хурсандӣ буд. Вале хурсандии нахустин ва калонтарини ман ин набуд.

Ман он вақт бачаи ёздаҳсола будам ва гӯсолабонӣ мекардам. Падарам ба ман аввалин бор дар ҳаётам чоруғ гирифта дод. Дили ман аз шодӣ чунон лабрез буд, ки дар ифодааш суҳан оқизӣ мекунад. Аз дараю пайроҳаҳое, ки дирӯз сангҳои сарди теғадораш пойҳои маро захм мезаданд, акнун бебокона роҳ мепаймудам. Ман акнун аз болаи ин сангҳо дилпурона қадам мезадам ва аз саҳтию сардии онҳо наметарсидам.

Шодии ман се рӯз давом кард ва баъди он лаҳзаҳои аз ҳама талхи зиндагиам расиданд. Рӯзи чорум падарам гуфт:

«Ана, Абӯтолиб, акнун дар пой чоруғи нав, дар даст калтак ва дар зиндагӣ ёздаҳ сол дорӣ. Вақти он расидааст, ки барои пайдо кардани хӯроку пӯшоки худ ба роҳ барой».

Падарам гуфт, ки ман авул ба авул гашта, гадоӣ бикунам. Дар ин лаҳза ман он қадар азоби рӯҳӣ кашидам, ки дар зарфи тамоми ҳаёти минбаъдаам ин дараҷа азият на-

дидаам. Баъди он ҳам аз дидагони ман ашк рехт, вале ин ашкҳо мисли он ашкҳои ҷонсӯз набуданд.

Як нависанда дар ҳаққи ман гуфтааст: «Абӯтолиб хонаи нав гирифт. Мебинем, дар он хона чӣ шеърҳои менависад». Гуё ман намедонам, ки шеър ба хона вобаста нест. Шоир худ хонаи шеърхост. Кошонаи назми шоир дили ӯст. Ҳамаи лаҳзаҳои ғаму шодии зиндагиам дар ниҳодам хона мондааст. Дар чӣ хел хона зиндагӣ кардани ман аҳамияте надорад.

Аз дидани хонаи Абӯтолиб бисёр мутаассир шудам. Дар ин бора ба роҳбарони республикаи Доғистон изҳори ақида кардам ва ба чунин хулоса омадем, ки як қисмати ҳаққи қалами аз китоби «Парастуҳо ба ҷануб парвоз мекунанд» мерасидагии Абӯтолибро гирифта, ба хонаи наваш мебели нави хубе бихарем. Ба ҳамин мақсад «сегонаи оперативӣ» ташкил карда шуд: директори Нашриёти Доғистон, вазири савдо ва камина. Мебоист мо тамоми мебели даркориро пайдо карда, мехаридем ва ба хонаи Абӯтолиб мебардем. Ҳамаи гуфтушунидҳое ки дар рафти кор ба миён меоманд, ба зиммаи банда буданд.

Мо, се нафар, тамоми анборҳои Махачқалъаро давр зада, чизҳои лозимаро пайдо кардем, яъне: анҷоми хобгоҳ – бигзор шоири халқии мо баҳузур истироҳат кунад – таҷҳизоти хонаи корӣ – бигзор ӯ шеърҳои хубе эҷод наояд – чизу чораи ошхона – бигзор аз хӯру нӯш лаззате барад.

Мо пиндоштем, ки ҳамаи ин мебели ёфтаи моро Абӯтолиб ҷо ба ҷо карда, барои изҳори миннатдорӣ пояшро монда, ба сараш тохта меояд. Лекин аз вай ба мо ташаккури одӣ ҳам нарасид, ақаллан хабар наомад, ки мебелро гирифтааст ё не. Баъди ин мо худ Абӯтолибро хабар гирифтани ва дар чӣ ҳол будани мебели фиристо-даамонро дониستاني шудем.

Ҳоҷат ба тақ-тақи дар ҳам нашуд, зеро ки дари хона кушода буд. Ба хона даромадем. Дар паҳлуи мизи таомхӯрӣ, ба рӯи қоли Абӯтолиб бо аҳли хонадонаш менишаст. Онҳо чорзону зада давра менишастанд. Дар пешашон ба рӯи газета таом буд. Абӯтолиб аз табакча чурғот мехӯрд. Ӯ ба мизи таомхӯрӣ гоҳ-гоҳ чун ба духтаре менигарист, ки гуё вай бӯсу канор мехоста бошаду Абӯтолиб не.

Дар хонаи дигар мизи кории хуберо дидем. Дар рӯи он қоғаз қалам ва давоти дастнорасида меистод. Ин чизҳо ва худ миз ҳам на ба асбобу анҷоми корӣ, балки ба ашъи

музей монандӣ доштанд. Дар кунчи дигари хона
варакҳои бо ҳуруфоти арабӣ навишта меҳобиданд.

– Ҳа, Абӯтолиб, ту магар ба ҳуруфоти имрӯза навишта-
тан наметавонӣ?

– Метавонам, лекин ба куҳнааш одат кардаам. Аввал ба
ҳуруфоти арабӣ менависам, сипас барои муҳаррир ба
ҳуруфоти ҳудамон рӯнавис мекунам, гуё худ чизи худро
тарҷума мекунам.

– Ба рӯйи кат ҳам ягон бор хоб нарафтааст, – гуфт ба
мо завҷааш. – Ин чизҳои қиматро бекора харидед.

– Кат чӣ? Вақтҳои аввал, соли якуми дар шаҳр зиндагӣ
карданам, ба тақи сарам ба ҷойи болишт санг монда ме-
хобидам ва хобам саҳттар мебуд. Вақтҳои ғӯсолабониам
ба рӯйи санг хобида одат кардаам.

– Пас, чизҳои ёфта додаи мо ба ту маъқул нестанд? Ин
кабинет, ин мизу курсиҳо ва ин ҷевон маъқул нестанд?

– Мебели хуб аст. Лекин ин чизҳо ба ҳамсоияи ман Год-
фрид Ҳасанов муносибтаранд.

– Годфрид Ҳасанов ҳамсоияи хуб аст?

– Шояд вай одами хуб аст, лекин гапи мо намепазад.

– Чаро?

– Вай аз ҳад зиёд маданӣ. Ғайр аз ин, ман одами аз ҳад
зиёд дехотӣ, вай аз ҳад зиёд шаҳрӣ. Ман аз ҳад зиёд
кӯҳистонӣ, вай аз ҳад вилоятӣ. Попохамон ҳам ҳархела.
Афташ, каллаамон ҳам якхела нест. Ман фарзанди сарза-
мини худ, вай фарзанди касби худ. Вай ба овози сурнайи
ман тобу тоқат надорад. Ман ба садои пианино
симфонияҳои ӯ. Ҳаракат мекунам, ки аз мусиқии ӯ лазза-
те барам, намешавад. Вай ҳам – ба даст сурнай гирифтам,
дарамро тақ-тақ карда мегуяд: «Абӯтолиб, ба қорам ҳалал
мерасонӣ». Ман ба вай дурӯғ мегуям, ки сурнайро ман
нанавохтаам, радио. Лекин дар ҳақиқат баъзан мешуд, ки
ҳангоми дари моро тақ-тақ кардани ӯ аз радио сурнай
менавоختанд. Аз ин мебарояд, ки вай ба ман на фақат
сурнайнавозӣ, балки аз радио шунидани овози сурнайро
ҳам манъ мекунад. Хулласи калом, мо одамоне, ки ба
яқдигар монандӣ надорем. Ба хонаи ман аз кӯҳистон, аз
авула меҳмон меояд, ки дар даст хӯрчин дорад, ба хонаи
вай – аз Москва. Меҳмони ӯ ба даст портфел дорад. Ман
ба пеши меҳмон бӯза ва хинкали сирдор менамоям, вай
қоняку қаҳва. Ман аз бозор харид мекунам, вай – аз мага-
зин. Вақте ки ман хобам, вай менависад, ҳангоме ки вай
хоб аст – ман. Вай гулҳои хиёбони шаҳрро мепишонад,
ман – сабзаҳои шуқуфони кӯҳсоронро. Мешунавед, вай

ҳозир ҳам кадом як симфонияи худро навохтан дорад.

Ҳамсоия Абӯтолибро мо хуб мешинохтем. Ин одам ходими шоистаи хунари Доғистон ва Федератсияи Руссия Годфрид Алиевич Ҳасанов буд. Он вақт ӯ консерте барои фортепиано эҷод мекард. Ман мусиқии нафис ва рӯҳбахши ӯро гӯш мекардам ва дар дил мегуфтам: «Агар ин ду истеъдоди бузург: истеъдоди одии халқии Абӯтолиб ва истеъдоди касбии маърифатноки Ҳасанов ба ҳам меомехтанд, чӣ симфонияи аҷибе ҳосил мегардид».

Боз ҳаминро дар дил гузаронидам, ки агар дар шеърҳоям, дар китобҳоям ман ин ду чараёнро: софию кушодадилӣ халқам ва маҳорати суфтаи касби ба ҳам омехта метавонистам, чӣ комёбии бузурге мешуд. Мехоҳам, дар шеърҳои ман Абӯтолиб ва Годфрид як шаванд. Мехоҳам, онҳо дар шеърҳои ман ҳамсоияҳои бамуро-со бошанд, на он, ки дар зиндагианд.

Оре, ман ба ҳамкориҳои ин ду сарчашма умед мебандам. Вале бо вучуди ин, агар чунин ҳамкорӣ муяссар нагардад ва маро маҷбур созанд, ки яке аз онҳоро интиҳоб наоям... шояд, аз майи ноби замонавӣ оби зулоли чашмаи кӯҳсоронро авлот медонистам. Зеро ки маданият, нозукиҳои касб – чизи ёфтшаванда. Ин чизҳо набошад, пайдо кардан мумкин аст, ва ҳол он ки эҳсоси миллӣ, халқӣ ба одам аз азал дода мешавад. Шоир ва сурнайнавози халқӣ Абӯтолиб дар шароити дигаре метавонист мусиқинавози касбӣ ва ҳатто бастакор шавад, аммо бастакор ва мусиқинавози касбӣ Годфрид, ба фикрам, ҳеч гоҳ сарояндаи одии халқӣ шудан наметавонад.

Ҳангоми хайрухуш дар тақи дар Абӯтолиб ногоҳ пурсид:

– Расул, илочаш нест, ки ба хонаи ман телефон гузаронанд?

– Ту аз мизи кориву кат даст мекашию телефонро чӣ мекуни?

– Ба телефон сурнай менавозам. Баъзан ба Николай Тихонов, ба Москва, гоҳо ба раиси колхозамон сурнай навохта медиҳам. Охир, раис бояд донад, ки аз сурнаии ман ҳамон сурудҳои пештара садо медиҳанд. Овози сурнаии маро бо телефон шунида, раис мефаҳмад, ки аз хонаи шаҳрии ман садою наво ва бӯии гулҳои кӯҳсорамон меояд.

– Кифоя, Абӯтолиб, оҳангӯ навоҳои ту, ки пур аз нақҳати кӯҳсорон аст, бе телефон ҳам парвоз карда, ба Москва, ба авули худат ва ба ҳамаи авулҳои Доғистон мерасанд. Сурудҳоят аз қуллаи кӯҳҳо ҳам баландтар парвоз

карда, ба тамоми атрофи дунёи равшан рафта мерасанд.

Акнун ман ба Абӯтолиб хушбош мегӯям ва ба шумо воқеаеро, ки бо ману падарам рӯй додааст, ҳикоят мекунам.

Ёддошт. Сабаб чӣ бошад, ки ману падарам одати ба ҳамдигар шеърхонӣ надоштем ва умуман дар боби шеър сухан ба миён намеовардем. Ман аз шеърҳои нави падарам ё баъди чоп шудан ва ё дар вақти бо радио шунавонидан воқиф мешудам. Ё худ аз даҳони дӯстоне мешунидам, ки ин шеърҳоро гуш кардаанд. Падарам низ, то чоп шудани шеърҳои нави ман, аз онҳо хабардор намешуд.

Соли 1949 рӯзномаи аварӣ «Соли таваллудам» ном достони маро чоп кард. Рӯзнома, албатта, ба дасти падарам афтодааст ва ман як нусхаи онро дидам, ки бо қалам ислоҳу ишораҳо карда шуда буд. Падарам достони маро бодикқат хонда ва бисёр мисраъҳоро мувофиқи таъби худ дигар кардааст. Пай бурдан душвор набуд, ки падарам мисраъҳои бисе дабдабаноки маро дигар кардааст, вай маҷозу истиора ва ташбеҳҳои басо мураккаби маро наменисандид. Дар мисраъҳои аз болои мисраъҳои ман навиштааш ӯ фикри худро ҳатталимкон содаву равшан ва фаҳмо ифода менамуд.

То ҳол пушаймонам, ки ҳамон нусхаи рӯзномаи Ҷамзат ислоҳкардари нигоҳ надоштаам. Ман чунин одат дорам: ҳамин ки шеър чоп шуд, тамоми мусаввада ва нусхаҳои дастависро ба коми оташ медиҳам.

Аз аксари ислоҳҳои падар хурсанд будам. Дидам, ки дoston бехтар шудааст, аммо ба бисёр ислоҳҳо розӣ нашудам. Ман ба падарам мегуфтам:

– Албатта, ту аз ман хирадмандтар, боистеъдодтар ва бузургтарӣ. Вале ман шоири замони дигарам. Мактаби ман, шавқу ҳаваси адабии ман, услуби ман дигар аст, охир – ҳамааш дигар. Дар ин таҳрир қалами шоир Ҷамзат Садаса равшан аён аст. Лекин ман худи Ҷамзат не, балки Расул Ҷамзатов ҳастаму бас. Бигзор ман услубу сабки худро дошта бошам.

– Гапи ту начандон ҳақ аст. Услуби ту, сабки ту, яъне феълу хӯ ва машраби ту дар шеър бояд дар ҷойи дуҷум истад. Ба ҷойи аввал феълу хӯ ва машраби халқи худро бояд гузошт. Ту аввал марди кӯҳистонӣ, авар ҳастӣ, баъд Расул Ҷамзатов. Ту дар шеърҳоят ба тарзе сухан меронӣ, ки ягон кӯҳистонӣ ҳеҷ вақт ин тавр гап намезанад. Агар шеърҳои ту ба рӯҳи мардуми кӯҳистон, ба хислати онон

бегона бошад, он гоҳ услубат услуббозӣ шуда меравад, шеърхоят ба бозичаҳои зебое, шояд бозичаҳои шавқовар ҳам бошанд, табдил мешаванд. Абр набошад, борон аз кучо меборад? Осмон набошад, барф аз кучо меборад? Аваристон, халқи авар набошад, Расул Ҳамзатов аз кучо пайдо мешавад? Агар қонунҳои дар зарфи асрҳо ба вучуд омадаи умуми халқ набошанд, қонунҳои шахсии ту аз кучо пайдо мешаванд?

Чунин гуфтугӯе шуда буд боре миёни ману падар. Солҳои минбаъдаи умрам ва роҳҳои минбаъдаи тайкардаам ҳаққонияти суханони падарамро собит намуданд.

Қиссаи зани сеюм. Як шоири ҷавони Доғистон ба Москва ба Институти адабиёт хондани рафт. Аз миён як сол гузашту баноҳост эълон дарҷ шуд, ки студент аз занаш, ки сокини авули дурдасти кӯҳистон буд, ҷудо мешавад.

– Ҷаро ҷудо мешавӣ? – савол кардем аз ӯ. – Ба қарибӣ хонадор шудӣ, афташ, занатро дӯст дошта гирифтӣ, ҷӣ гап шуд?

– Мо акнун забони якдигарро намефаҳмем. Вай Шекспирро намедонад, «Евгений Онегин»-ро нахондааст, ҷӣ будани «Озерная школа»-ро намедонад, номи Меримеро дар умраш нашундааст.

Дере нагузашта, шоири ҷавон ба Махачқалъа бо зани маскавиаш, ки зоҳиран, ҳам номи Меримею ҳам номи Шекспирро шунида буд, баргашт. Вай дар шаҳри мо фақат як сол истод, баъд маҷбур шуд, гашта ба Москва равад, зеро ки шавҳараш аз вай ҷудо шуд.

– Ҷаро ҷудо мешавӣ? – савол кардем аз ӯ. – Ба қарибӣ хонадор шудӣ, афташ, занатро дӯст дошта гирифтӣ, ҷӣ гап шуд?

– Маълум шуд, ки мо забони якдигарро намефаҳмем. Ӯ ягон калима авари намедонад, урфу одатҳои авариӣ моро намедонад, хислати мардуми кӯҳистон, ҳамдиёрони маро намефаҳмад, онҳоро ба хонаи худ меҳмон кардан намехоҳад. Вай ягон зарбулмасали авари, ягон чистони авари, ягон суруди авариро намедонад.

– Акнун ҷӣ кор мекуни?

– Афти кор, дафъаи сеюм зан гирифтани лозим мешавад.

Ба фикрам, шоири ҷавон, қабл аз он ки дар ҷустубӯи зан сеюм афтад, бояд худро дарёбад.

Бигзор, ба китоби ман ҳам кӯҳҳои Аваристон, ҳам сонетҳои Шекспир қаробат дошта бошанд. Мехоҳам, китоби ман ҳамон зани сеюм бошад, ки шоири ҷавони

доғистонӣ ҳанӯз ҷустуҷӯяш мекунад.

Аз дафтарчаи хотирот. Дар Махачқалъа барои нависандагон бинои истиқоматии чилквартирадор сохтанд. Тақсимои хона сар шуд. Баъзеҳо талаб мекарданд, ки хона аз рӯи истеъдод тақсим шавад, дигарҳо мегуфтанд, ки шумораи фарзандон ба инобат гирифта шавад.

Бояд гуфт, ки байни нависандагон тақсим кардани хона – кори душвор. Аммо ба як илоҷ ин масъаларо ҳал кардем. Оилаи чил нависанда ба хонаҳои нав кучида даромад, ҳама бӯрӯқубон карданд, рӯзи дигараш бист зани бист нависанда якдилона роҳи Москваро пеш гирифтанд. Пас аз ҷанд рӯз онҳо лоғару шалпар баргаштанд, гӯё аз майдони ҷанг баромада бошанд. Баъди ҷанд муддат ба воситаи бағоч мебели нави маскавӣ омадан гирифт.

Онҳо дар аввал мебелро хеле ҷустуҷӯ ва интиҳоб кардаанд. Сипас яке ҷуръат намуда, мебелро харидааст. Дигарон намехостанд, ки мебели онҳо аз мебели он зан монданӣ дошта бошад. Бадбахтона, он зани аввал мебели аз ҳама қиматро харида буд ва дар ин бобат касе имкони аз ӯ болодасти кардан надошт. Дар натиҷа ҷиҳози бист хона, мисли дандонаҳои як шона, нусхаи якдигар шуданд. Кас ҷунин хонаро дида, гуфта наметавонад, ки он ҷо аварҳо зиндагӣ мекунад.

Аммо баробари қадам бар останаи дигар хонаҳо ниҳодан, ба димоғ бӯйи гӯшти қоқу ҳасиб, бӯйи пӯсти ошдодаву ҷазза ва бӯза мерасад. Оре, маълум, ки ин ҷо аварҳо зиндагӣ мекунад, вале маълум нест, ки ин ҷо нависандагони аз рӯҳу усули замона воқиф истиқомат доранд.

Бигзор, ҳар касе, ки китоби маро мехонад, фавран бифаҳмад, ки ин ҷо аварҳо зиндагӣ мекунад, аммо ҳаминро низ фавран бифаҳмад, ки ин ҷо муосири ӯ, одами асри ХХ истиқомат дорад.

Ман фақат соя ё фақат офтобро намехоҳам. Бигзор, хонаи ман тирезаҳои калон-калони офтобрӯя ҳам дошта бошад, гӯшаҳои бароҳати соярав ҳам. Мехоҳам, ҳар як меҳмон дар хонаи ман озоду осуда ва сабукрӯҳ бошад, дил қанда рафтагӣ натавонад, балки (агар суҳан дар бораи меҳмон рафта бошад) бо дили кашол биравад ва орзуи бозомадан бикунад.

Боре дар Чопон мо – намояндагони мамлакатҳои гуногун таассуроти худро ба ҳамдигар изҳор намудем. Дар назди фавворе меистодем, ки он гӯё бо сангҳои Доғистони мо зинат ёфта буд; бо ҷунин сангҳо дар авуламон ҷоеро зинат додаанд, ки он ҷо мардуми кӯҳистон ба годекан

(маслиҳат) чамъ мешаванд.

–Мамлакати ачиб,–гуфт аввал бастакори амрикой. – Ба назарам, дар симои Ҷопон Амрикой саноатиро мебинам.

– Не, – эътироз намуд рузноманигори Гаити. – Ман ҳамин ҳоло аз як деҳаи ҷопон баргаштам. Ҷопон бештар ба як ҷазираи начандон бузурги мо шабоҳат дорад.

–Баҳс накунед, чанобон, тамоми ғаму шодии Париж дар ин ҷо таҷассум ёфтааст, – гуфт ба ҳардуи онҳо меъморӣ фаронсаӣ.

Вале ман ба санғҳои ғаввораи ҷопонӣ, ки гӯё онҳоро аз авули аварда бошанд, менигаристаму чунин андеша мерондам: «Ҷопон мамлакати ачиб аст. Дар вай ҳамаи он чиро, ки дар мамлакатҳои дигар ҳаст, дидан мумкин, бо вучуди ин, вай ба ягон мамлакати дигар монанд нест. Ин мамлакат Ҷопон асту бас».

Китобам, бигзор дар ту низ ҳар кас қизи дилхоҳашро пайдо кунад, вале ту китоби ман бош, он чи ҳастӣ, ҳамон бош, ба китобҳои дигар монанд нашав. Ту хонаи аварии ман, хонаи доғистонии ман астӣ. Бигзор дар ин хона ба паҳлуи он чӣ, ки асрҳо боз маҳфуз аст, чизҳои нави ҳеҷ гоҳ набуда низ биистанд.

Падарам мегуфт: асари бадеие, ки киву чӣ будани муаллифаш ба назар намерасад, мисли аспест, ки бе савора дартоз аст.

Меғӯянд, ки: зани як марди кӯҳистонӣ ҳамеша духтар таваллуд мекардаасту мард дар орзуи писар будааст. Ҳар кас вазифаи худ медонистааст, ки ба он падари бетолеъ маслиҳате диҳад. Ончунон маслиҳати бисёре додаанд, ки мард охир дарғазаб шуда, гуфтааст:

– Бас кунед, маслиҳатҳои шумо чунон гарангам кардаанд, ки кори пештар метавонистаамро ҳам фаромӯш кардам.

БИНОИ ИН КИТОБ. СЮЖЕТ

*Сангем мо. Хоҳем шуд фардо таҳи девору
фарш,
Бар маҳбасе, ё бар саро, ё гунбади сар сӯйи
арш.*

Катибаи санг

*Лаълро дар нигин шиносанд, одамро – дар хо-
на.
Гӯй шуд – иморат бибояд сохт.*

Қасрҳои фароҳи тафаккурам, манораҳои вазнини андешаҳоям, хонаҳои қиссаву ҳикоётам, гунбадҳои баланди ашъорам... Инак, ман сангу хишт кашонидам, чӯбу тахта тайёр кардам, ҷойи иморати навро интиҳоб намудам. Акнун ман бояд каму беш меъмор, муҳандис, риёзӣ, гилкор ва наққош шавам...

Чӣ сон биное созам? Чӣ тарҳе бар он бибахшам, то дилу дидаҳо аз тамошояш шод гарданд? То ин бино зебову мутаносиб бошад, мислаш то ин дам надидаву аммо ба назар шинос намояд. Мисли хонаҳои шифташ пасти ин замона набошад, ки сари одам расад, инчунин шифташ ба дараҷае баланд набошад, ки кас сар боло карда нигарад, қулоҳаш афтад. Биное набошад, ки аз дараш мизи муқаррарӣ надарояд, инчунин иморате набошад, ки аз дараш шутур бо бораш гузарад. Мисли сарой ё клуб набошад, ки мардум омада, концерт тамошо кунанду раванд, инчунин монанди масҷид набошад, ки одамон фақат барои намозхонӣ биёянд. Чун идораи пур аз шикояту справка ба кор наравад, инчунин ба осиеби ҳамеша гардони Али монанд набошад.

Падарам достони шоири ҷавони кӯҳистониро хонда, гуфт:

– Девораҳои ин достон беҳад зебоянд. Достон мурғхонаи Аликебед сохтаро мемонад. Мурғхона набояд ба қаср шабоҳат дошта бошад, қаср набояд чун мурғхона истифода шавад.

Баъди он, ки падарам ҳикояи беандоза дуру дарози нависандаи дигарро хонд ба муаллиф гуфт:

– Ту дареро кушодӣ, ки пӯшида наметавонӣ. Мурватеро тоб дода кушодӣ, ки маҳкам карда наметавонӣ. Вақти гирех андохтанат арғамчинро аз ҳад зиёд тар кардӣ.

Ёд дорам, ки дар овони бачагиам ба авули мо ҳофизҳо меомаданд. Ман ба лаби бом дароз кашада кӯчаро тамошо карда меҳобидам ва сурудҳои ҳофизҳоро гӯш меодам. Баъзешон даф зада баъзешон ғижак навохта, вале аксар қубуз навохта, ҳофизӣ мекарданд. Онҳо аз маҳалҳои гуногун дар фаслҳои гуногун меомаданд. Сурудҳои гуногун меҳонданд, як ғазалро ҳаргиз тақрор намекарданд. Хусусан баҳс ба баҳс хондани ду-се ҳофиз ба ман маъқул буд.

Он сурудҳо дуру дароз буданд, аз ин рӯ, фаромӯшашон кардам. Вале аз ҳар суруд ду, чор ё як байт дар лавҳи хотирам нақш бастааст. Ҳамоно, ин байтҳо аз ҳама латиф, ё аз ҳама пандомез, ё аз ҳама бурро, ё аз ҳама шодибахш, ё аз ҳама ғамангез буданд, ки дар хотир монданд.

Намедонам, чаро мисраъҳои дигар нею маҳз ҳамин мисраъҳо дар ёдам мондаанд, лекин онҳо то ҳанӯз дар дилам маъво доранд ва гоҳ-гоҳ, чун номи муқаддастарин, азизтарин, чун номи маҳбуба, ба забон меораму тақрорашон месозам.

Аз сурудҳои дигари аварӣ ҳам, ки ҳамаашро аз ёд медонам, мисраъҳои мунтахабе дорам ва он мисраъҳоро нисбат ба мисраъҳои дигари суруд дар дил бештар мебарварам.

Суруд чӣ? Ман дар шеърҳои худ низ баъзе мисраъҳоро фарқ мекунам ва меписандам, зеро ки онҳо назар ба мисраъҳои дигар хубтар, баландтар, латифтар менамоянд. Гап миёни мову шумо, шеърҳои дуру дарозе ҳам дорам, ки онҳоро ба хотири чанд мисраи бароям азиз навиштаам.

Он мисраъҳо: агар шеър камарбанд бошад, онҳо – ханҷари ба камарбанд ҳамоил; агар шеър мазраа бошад, онҳо – хӯша; агар шеър паранда бошад, онҳо – паруболи он, агар шеър оҳуи сари шаҳ истода бошад – онҳо ҷашми ба дуродур дӯхтаи онанд.

Боре чунин андеша варзидам: агар ҳамагӣ ҳашт мисраи як шеър бароям азиз бошад, пас чаро ман ҳаштод мисраи дигар менависам? Оё якбора ҳамоно ҳашт мисраи бехтаринро навиштан мумкин нест? Ана, барои ҳамин як китоби мусамманот навиштам.

Мардуми кӯҳистон аз омадани меҳмон шод шуда, ба пеши пояш гӯсфанд мекушанд. Аммо ба меҳмон як бурда

гӯшт кофист. Ягон меҳмон гӯсфанди тамомро хӯрдан наметавонад.

«Пас, чаро ман ҳам, – гуфтам дар дил, – гӯсфанди калонро кушам, модом ки як мурғ кифоя аст?»

Ана, бинобар ин аз китобе, ки ягон вақт хоҳам навишт, мехостам ҳамаи ҷойҳои зиёдатиашро гирифта партоям, фақат ҷойҳои бароям азизро бимонам; дар ин ҳолат бигзор он китоб даҳ ва ҳатто бист баробар дарозтар шавад.

Рӯзе як шоири ҷавони лақ дар ҳузури ман шеърҳои худро ба Абӯтолиб мехонд. У даҳ шеър хонд. Баъди рафтани шоир Абӯтолиб ба ман гуфт:

– Ба ҳар ҳол, хуб аст, одам мешавад.

– Шеърҳояш ба ту маъқул шуд?

– Ҳамаи шеърҳояш сустанд. Аммо ҳашт мисрае дорад, ки бар ивазаш қалъаи ҳамин ҳоло бо ҳарбу зарб забтқардари бахшидан мумкин аст. Чунин мисраъҳоро то ин дам ягон шоири лакзабон нагуфтааст.

Агар дар шеъру суруд мисраъҳои фаромӯшношудани бошанд, пас дар зиндаги рӯзҳо ва мулоқотҳо, дар ҳаёти мамлакат воқеаю қорномаҳои низ мешаванд, ки дар лавҳи хотир нақш мебанданд. Мехостам, ин мисраъҳоро ба деворҳои бинои навам – китоби навам бипайвандам. Намехостам онҳоро бо суҳанҳои зебо шарҳ диҳам, бигзор онҳо худ садо диҳанд. «Мушк он аст, ки худ бибӯяд, на ки аттор бигӯяд».

Моҳи март ҳавои соҳили баҳр ҳамеша вайрон мешавад. Боре дар моҳи март аз болои Махачқалъа тӯфоне гузашт. Ду бод ба ҳам хӯрданд: яке аз Хазар вазид, дуюмӣ аз кӯҳ фуромад. Яке аз сатҳи фароҳи баҳр қувват гирифта, ба шаҳр чун тир расид, дуюмӣ аз кӯҳҳои баланд ҷаҳида поён фуру рехт. Ду бод дастбагиребон шуданд, часпиданд ва ҳарбу зарбе ба миён омад. Ҳангоме ки ду паҳлавон бардорозан мекунанд, тақи пойи онон гаштан хатарнок аст. Ин дафъа зеро пойи паҳлавонон Махачқалъа монда буд.

Ҳар он чи ноустувор буд, дар рӯи замин поя надошт, ҳамон лаҳза барбод рафт. Навниҳолони беқувват, қуттиҳои ҳоли, боми қулбаҳо, дӯконтҳои фанерӣ, ҳар гуна хасу хасрӯба ба ҳаво мепарид.

Аммо дарахтони пир ва биноҳои калон саҳт ба замин часпида, мустаҳкам ва бовиқор қад кашида меистоданд. Ҳамаи он чи сабук ва ноустувор буд, ба бод рафт ва он, ки пойдору устувор буд, бимонд.

Ҳамчунин воқеоту ҳиссиёт ва андешаҳои одамизод гуногун мешаванд: якеро боди сабуки замона ба ҳаво меба-

рад, дигареро ҳатто тӯфони пуршиддати зиндагӣ аз ҷой ҷунбонидаву парешон кардан наметавонад.

Ман бинои китоби худро бояд аз ин воқеоти пойдор ва аз ин ҳиссиёту андешаҳои устувор бисозам. Ин бино бояд ба тарзи анъанавии аварӣ сохта шавад, вале дар айни ҳол замонавӣ ҳам бошад. Ҷунин биное бибояд, ки аҳли хонадон ҳам дар он шодона зиндагӣ кунад, меҳмон ҳам омада, хурсанд гардад. Хона ҷунон бошад, ки кӯдакон дар он хушбахт гарданд, ҷавонон муҳаббат варзанд, пирон роҳат бинанд.

Китобам – Доғистони ман! Ба ҷӣ тарху сохт мебинамат? Бо ҷӣ қиёс мекунамат? Бо уқоби баландпарвоз? Вале уқоб офаридаи одамӣ нест, онро табиат ато кардааст ва аз тафаккури мо дар он осоре нест. Пас, шояд, бо самолёт қиёс кард? Аммо самолёт хеле баланд парвоз мекунад, ҳангоме ки ба рӯи замин меравад, атрофаш танҳо манзараи фурудгоҳ аст. Касонеро, ки ба замин бо назари паст менигаранд ва дар борааш ҳамчунин ҳарф мезананд, дӯст намедорам.

Не, ба назарам тарҳи аппарате менамояд, ки мисли самолёт парвоз мекунад, монанди поезд мегардад ва ҷун киштӣ шино мекунад. Ман дар он ҳам лётчик, ҳам машинист, ҳам ноҳудо. Ҷойи ба сафар баромадани мо, яъне фурудгоҳи мо, бандари мо, депои мо Доғистони ҳазорсола ва ҷовидона аст. Аз ин ҷо мо ба ҳар гӯшаи замин: ҷӣ бо обу хушкӣ ва ҷӣ бо ҳаво сафар карда метавонем. Ба ҷойҳои рафта метавонем, ки ман дидаам ва ё ҳеч набошад, ҳаёлам он ҷоҳо парвоз кардааст. Мо меравем, парвоз менамоем, шино мекунем. Аз тиреза кӯҳҳои сарсафед, марғзорҳои тару тоза-ву зумуррадгун, дарёҳои фароҳдодан, укёнуҷҳои беканор намоёнанд. Аз пеши тирезаи мо баҳорони пурталотум, тирамоҳи нарм, зимистони шадид ва тобистони гарм гузашта мераванд. Ҷӣ қадар мусофир аст дар атрофи ман! Ҷам муридони Шомил, ки аз ҷароҳатҳои латгабандашон хун мезаҳад, ҷам партизанҳои кӯҳистонӣ, ҷам муосирони ман, ки одамони гуногунхунаранд. Дар атрофам ҷамаи онҳое омадаанд, ки ман як вақтҳо дидаам, дучор омадаам, мусоҳиб шудаам ва ба хотир дорам.

Оре, барои савор шудан ба китоб-поезд, китоб-самолёт, китоб-киштии ман билет ё гузарномаи ягонае лозим аст: бояд ман дар хотир дошта бошам. Бояд одамону воқеот мисли он байту мисраъҳо бошанд, ки аз сурудҳои ҳофизони қаландар ба лавҳи хотирам нақш бастаанд. Бояд онҳо монанди ҳамон ҳашт мисрае бошанд, ки

Абӯтолиб аз даҳ шеъри дуру дарози шоири ҷавон ҷудо карда буд. Бояд онҳо чун он дарахту иморатҳое бошанд, ки ба тӯфон тоб овардаанд, ва ҳол он ки ҳамаи чизҳои сабуку ноустуворро бод хазонвор рӯфта бурд.

Дар акси ҳол ман ба Муслими Қазонишӣ мемонам. Акнун ба шумо қиссаи ӯро ҳикоят мекунам.

Моҳи май гӯсфандонро аз даштҳои тафсону серғубор ба кӯҳҳои серуни алафдор ҳай карда мебаранд. Ана дар ҳамин вақт Муслими Қазонишӣ дар ин бора як силсила очерк менависам гӯён, аз Иттифоқи нависандагон командировка пурсид. Балки, ин воқеа моҳи сентябр буд, вақте ки гӯсфандонро аз кӯҳҳои ҳавояш сардгашта ба даштҳои гармтар ҳай карда меоварданд. Мо ба Муслим командировка додем. Муслим ба сафар баромад ва тамоми роҳро ҳамроҳи ҷўпонҳову рамаҳои гӯсфандон ҳалол тай кард. Ҳангоми бозгашт дафтарчаҳои навишта пур кардаашро ба як аспӣ алоҳида бор карда овардаанд. Ҳамаи дидаи худро рӯз ба рӯз қайд кардааст. Ягон чиз, ягон зарра берун аз нӯки қалами ӯ намондааст. Аспро ҳам дида, қайд кардааст, ҷўпонро ҳам, гӯсфандро ҳам. Охир, он ҷо чӣ қадар ҷўпону гӯсфандонро дидааст! Ӯ ҳар он чӣ дидаву шунидааст, қайд намудааст. Ягон қиссаро партофта нарафтааст, ҳамаашро навиштааст. Дар бораи ҷорпое ки давида пеш мегузашту онро қафо кашидан лозим мешуд, инчунин гӯсфанде ки қафо мемонду онро пеш рондан даркор буд, навиштааст. Китоби ба роҳ бахшида аз худӣ роҳ ҳам дарозтар баромад. Китобе шуд, ки ба хондани он вақти ба худӣ сафар сарф намудаи Муслим лозим аст. Баъдтар ҷўпонҳо ба мо ҳикоят карданд, ки ҳангоми баромадан ба қаторкӯҳи Гемдин дар роҳ ҳаҷире дучор омад. Муслими бечора ҳаҷирро ба нӯки қалам гирифтаниш кам буд, ки ҳар суми онро алоҳида-алоҳида бардошта дидани шуд. Муслим тохта назди ҳаҷир рафт ва пойи қафои онро бардоштани шуд. Вале ҳаҷир нияти нек ва зарурати ин корро надониста, як лагад зад, ки рост ба бинии Муслими шилқин расид.

Ҷўпонҳое, ки нозири ин воқеа будаанд, хуб хандида гуфтаанд:

– Инро ҳам Муслим бояд қайд кунад.

Албатта, ҳаҷир ҳайвони лагадзану бадхўст, вале дар ин ҳолат, балки, рафтори он дуруст буд. Зеро, ин аст сазои касе, ки бисёр хирағӣ мекунад.

Баъд асари Муслимро дар Иттифоқи нависандагон муҳокима намудем.

Мо аз ӯ ба шӯхӣ пурсидем:

– Муслим, дар китобат ҳама чиз ҳаст, аз курраи дар авули Хариколо дидаат сар карда, то суми хачир. Пас чаро калбузро партофта рафти.

– Шумо чӣ мегӯед, магар онро партофта рафтан мумкин аст! Калбузро ҳам навиштаам, лекин ба шеваи маҳаллӣ. Номии вай дар китоби ман «ханква» аст.

Ҳама хандидем, сипас, ба ҳар ҳол, кӯшидем ба Муслим фаҳмонем, ки: нависанда набояд ҳар чиро бинад, навиштан гирад, балки аз байни ҳамаи он чизҳо ба худ даркориашро ҷудо карда гирад. Иборае ҳаст, ки мазмуни баландеро ифода мекунад, калимае ҳаст, ки ҳиссиёти бузургеро ифода менамояд. Порчае ҳаст, ки тамоми воқеаро ифода мекунад.

То ба қарибӣ дар мамлакати мо азнавсозиҳои ташкилӣ вучуд доштанд. Ҳозир ҳам гоҳ-гоҳе ягон ташкилотро аз нав месозем. Ман низ ба ин дард гирифтаор шудам. Ман жанреро, ки аз худ кардаам, дигаргун месозам. Ман ҳамаи жанрҳоро дар як китоб гирд оварда, ба онҳо роҳбарӣ мекунам. Дар як ҳолат штатро ихтисор менамоям, дар ҳолати дигар вусъат медиҳам. Ҷойи жанрҳоро дигар мекунам, дутоашро як, ва яктоашро ба ду тақсим мекунам. Агар кас дигаргуниҳои бисёре кардан гирад, ягонтои он тасодуфан бомуваффақият баромаданаш мумкин аст.

Қиссаи марди кӯҳистоние, ки ба Махачқалъа омадааст: Як кӯҳистонӣ ба Махачқалъа командировка омада буд. У пули бисёре дошт, пули ҳудаш не, барои командировка гирифтааш. Пагоҳу бегоҳ дар ресторан таом мехӯрд. Рӯзи нав омаданаш бо овози ба тамоми ресторан шунаво дод мезад:

– Офитсиант, боз коняк!

Ҳама ин гапи ӯро шунида, сӯяш нигоҳ мекарданд ва ҳайрон мешуданд, ки ин одам кӣ будааст, ин қадар бисёр менушад ва пулро ба коняки қимат дарег намедорад.

Рӯзи охирини командировка кӯҳистонии мо худи ҳамон офитсиантро оҳиста гушаки карда, мепурсад:

– Дар ресторнатон оши угро чанд пул?

Хулоса, чӣ будани барзагов дар аввал не, дар охири мазза маълум мешавад, ҳангоми лагадғурронӣ дар чаро не, балки вақти юғ задан ба гарданаш. Ба чӣ арзидани аспро ҳангоми саворшавӣ не, балки вақти фуромадан аз болояш мегӯянд.

Оё ман китоби худро, карнай пуф кардани

ансалтиниҳо барин, муболиға намекунам? Оё ман, мисли сивухиҳо, печи чӯбин намесозам? Боре ҳамдиёрони ман садагиҳо ба ҷойи гург сагро куштаанд. Оё ман низ чунин намекунам?

Ҳангоме ки сӯйи мақсуд роҳ оғоз мекунӣ, манзил ҳанӯз дур аст. Оё ҷасорат, муҳаббат ва тоқатам кифоят мекарда бошад, ки ба манзил бирасам? Ё ки дар поёни роҳ лоилоҷ монда, паси сар хорида, оши удро чанд пул, гуён мепурсида бошам?

Ёддошт. Соле дар Доғистон зимистон сахт омад. Ногоҳ барфе зад, ки ғафсиаш қариб як метр буд. Гӯсфандон бе хӯрок монданд ва мурумурӣ сар шуд. Маро ба обкомпартия даъват карда, гуфтанд:

– Ба қўтан баромада рав, Расул, гӯсфандҳоро начот додан лозим.

– Ман ба онҳо чӣ ёрӣ расондан метавонам?

– Ҳамон ҷо рафта мебинӣ. Ягон ҳисоб меёбӣ. Роҳи начоти гӯсфандҳоро ёфтан даркор.

Роҳи гӯсфандонро дар ҳавои нағз он қадар намедонистаму чӣ ҷое ки дар бӯрон ёфта равам. Аммо интизоми партиявӣ аз ҳама болотар аст ва ман дар барфу бод роҳ мепаймудам. Ниҳоят, ба як қўтан расидам. Маро ҷўпонони ғамгин пешвоз гирифтанд. Қатраҳои ашк ба рӯй ва ришу мўйлабҳошон шўша баста буд. Гӯсфандон фуки хунолуди худро зӯр зада ба қабати барфи яхин халида, ба гиёҳе расидани мешуданд. Аммо пардаи яхини барфро шикаста натавониста, nobуд мешуданд. Сағҳои ҷўпонӣ ҷойи шамолпанохро ёфта мехобиданд, на парвои гург доштанду на ғами дузд. Хулласи калом, ман ин ҷо офату дармондагӣ дидаму бас. Ҷўпонҳо маро дида, хандаи ғамангез карданд:

– Ҳозир ба мо фақат шеър суруд кам аст. Эҳ, Ҳамзатзодаи садагӣ, омадӣ, ки ба мо шеър суруд бихонӣ? Ту ба ҷойи ин марсия бихон, ки мо ҳамроҳат навҳагарӣ кунем.

Дар козаи ҷўпонҳо се рӯз нишастам, сипас, дидам, ки аз ман нафъе нест ва шуданаш ҳам дар гумон, пушт бар ҷўпонҳо кардаму рафтам. Роҳам ба Махачқалъа буд.

– Хўш, чӣ тавр, гӯсфандҳоро начот додӣ? – пурсиданд маро дар обком.

– Се сар гӯсфандро начот додам.

– Чӣ хел, нақл кун!

– Ҳамин хел, ҷўпонҳо се сар гӯсфандро куштанд ва мо гўшташро хӯрдем. Ман чунин мешуморам, ки ҳамон гӯсфандҳоро начот додам.

– Хайр, – хафа шуданд дар обком, – рав, шеърнависиатро кардан гир, гӯсфандхоро, аз афти кор, мо бе ту наҷот медиҳем. Барои он, ки шеърнависиат барорнок шавад, ба ту як танбеҳи саҳт эълон мекунем.

Тарсам, ки қиссаи китобам низ чунин анҷом пазирад. Барои наҷот додани рамаи гӯсфандон мебароям, вале бо чӣ бармегардам? Рӯзе ки оғоз меёбад, на ҳамеша чунин меанҷомад, ки мо мехоҳемаш.

Еддошт. Рӯзи нахустини таҳсилавро дар Институти адабиёти Москва ёд дорам. Нав ба хондан шурӯъ намудаму рӯзи таваллуди ман расид. Албатта, маро табрик намегуфтанд, зеро касе намедонист, ки он рӯз рӯзи таваллуди ман аст. Пули падарам додаро барои палто харидан чудо қарда монда будам.

– «Биё, бечора Расул, – гуфтам, – дар рӯзи таваллуд худ ба худамон тухфае мекунем – палто мехарем». Пудро гирифта, бозори Тишино рафтам.

Он солҳои аввали баъди ҷанг чӣ бозорҳои буданд бозорҳои Москва. Қонунҳои худ, савдогарҳои худ, милисаҳои худро доштанд. Ба фикрам, аз он бозорҳо ба ҷуз хару мочахар чизи дигарро пайдо кардан мумкин буд.

Бозори Тишино бештар ба лонаи вайроншудаи мӯрчагон шабоҳат дошт. Як соати дароз дар байни одамоне тела додаву тела хӯрда гаштам, ки ба таки биниам костюму мӯза, кителу шинел, кулоҳу куртаи занона, камзӯлу туфлӣ ва асобағалу куттӣ оварда медоштанд ва бихар мегуфтанд.

Он вақтҳо орзу доштам, ки ба вазир монанд бошам. Дар байни издиҳом чунин палто мечустам, ки пушаму вазир шавам монам. Оқибат ҳамаи қабил палторо дидам, ки савдогаре ба китф партофта мегашт. Бар замми ин, фуражка ҳам дошт, ки ҳамранги палто ва аз ҳамон матоъ буд.

Аввал, албатта, аз фуражка сар кардам. Пушида худро дар оина дидам, ки вазири ҳақиқӣ. Ба савдо шурӯъ кардам. То даме ки бо овози баланд ва бурро нархи паст меодам, молфуруш, гӯё ҳарфи маро намешунида бошад, худро ба нодони мезад. Ҳангоме ки бо овози паст, гӯшакӣ қарда, нархи ҳақиқии молашро гуфтам, шунид. Даст дода барака ёб гуфтем. Барои он ки сесумаю панҷсумаҳоямро бемалол шумурам, палторо ба савдогар дошта ист, гуён додам. Ду ҳазору дусаду панҷоҳ сӯмро шумурда ба дасташ додам. Хурсандона бо қиёфаи вазир хобгоҳ омадам. Баъд дар хотирам зад, ки палто ба дасти савдогар мондааст. Ҳамин тариқ, ба ду ҳазору дусаду панҷоҳ сӯм як фуражка харидам.

Хулоса, дар орзуи он ки ба вазир монанд шавам, бе палтою бе пул мондам. Тарсам, ки китобам низ чунин

шавад!

Ҳама медонанд, ки барояшон чӣ лозим аст, вале на ҳама дорои он чизанд. Ҳама манзили мақсуди хешро мебинанд, вале на ҳама ба он расида метавонанд. Одамоне ҳастанд, ки чӣ тарз навиштани китобро медонем, гуфта гумон меку-
нанд, аммо навиштан наметавонанд.

Меғӯянд: бо ҳамон як сӯзан пирохани арӯсӣ ҳам медӯзанд, кафани мурда ҳам.

Меғӯянд: дареро накушо, агар онро пӯшидан натавонӣ.

ИСТЕЪДОД

*Шӯъла зан, то ҷаҳон бияфрӯзи.
Катибаи чироз.*

Қиссаи шоир ва моҳии тилло. Ривоят мекунад, ки шоири нобароре аз баҳри Хазар як моҳичаи тилло медорад.

– Шоир, шоир, маро ба баҳр сар дех. – илтиҷо мекунад моҳӣ.

– Сар диҳам, чӣ медиҳӣ?

– Ба тамоми орзуҳоят мерасонам.

Шоир хурсанд шуда, моҳии тиллоро сар медиҳад. Аз чӣ бошад, ки кори шоир паёпай омад мекунад. Китобхояш пайи ҳам чоп мешавад. Дар шаҳр ҳавлидору берун аз шаҳр соҳиби бўстонсарой мегардад. Сари синаи шоирро орденоҳ ва медали «Барои меҳнати шучоатнок» оро медиҳад. Шоир машҳур мегардад, ҳама мардум ўро мешиносанд. Ба мартабаҳои бузургтарин молик шуда тамоми ҷаҳон дар пеши ӯ, чун шаҳидики тайёр бо пиёзи поракардаву лимӯи карчкарда муҳайё мешавад. Фақат даст дароз карда, гирифта нуши ҷон кардан мемонаду бас.

Инак, замоне ки вай академик, депутат, лауреат мешавад, рӯзе завҷааш ногоҳ чунин изҳор мекунад:

– Ҷаро бар замми ҳамаи ин аз моҳии тилло истеъдод талаб накардӣ?

Шоир гуё хушёр шуда, дарк менамояд, ки тамоми ин солҳо чӣ камӣ дошт. Тозон лаби баҳр рафта, ба моҳии тилло рӯ меоварад:

– Моҳӣ, моҳӣ, ақаллан каме истеъдод ҳам дех.

Моҳии тилло ҷавоб медиҳад.

– Ҷар чӣ худат талаб кардӣ, ман додам. Ҷар чӣ талаб бикунӣ, минбаъд ҳам медиҳам. Аммо истеъдод дода наметавонам. Истеъдоди шоириро худи ман надорам.

Хулоса, истеъдод ё ҳаст, ё нест. Онро на касе додан метавонад, на касе гирифтани. Истеъдод модарзод аст.

Шоири мо, ки аз эҳсонкориҳои моҳии тилло саршор буд, дере нагузашта, чу зоғе гардид ба тан пари товус кашида. Ҳамаи он пару боли зебои сунъӣ якояқ рехт, ба болокорииаш дар тӯли ин солҳо қисме аз пару болҳои худи шоир низ рехт ва ӯ аз будаш ҳам бадтар шуд.

Такрори дуо савоб гуфтаанд, ман ҳам бори дигар такрор мекунам, ки барои асар навиштан истеъдод лозим, модом ки ҳатто моҳии тилло истеъдод надорад, онро аз кучо пайдо метавон кард?

Падарам ҳикоят карда буд: як кӯҳистонӣ аз авули дурдасте назди падарам омада, шеърҳои худро мехонад. Падар ба шеърҳои шоири навбаромад бодикқат гӯш медиҳад ва ҷойҳои сусту беҳунаро на онҳоро нишон медиҳад. Сипас, ба кӯҳистонӣ мефаҳмонад, ки агар ба ҷояш ӯ, яъне Ҳамзати садағи мебуд, ин шеърҳо ба тарзи дигаре менавишт.

– Э, Ҳамзати муҳтарам, – нидо мекунад кӯҳистонӣ, – барои ин хел навиштан истеъдод даркор!

– Балки гапат ҳақ, андаке истеъдод медошӣ, зарар намекард.

– Аз кучо ёбам истеъдодро, ягон маслиҳат диҳед, – ҷавоби кинояомези Ҳамзатро нафаҳмида, хурсанд мешавад кӯҳистонӣ.

– Имрӯз ман магазинҳоро гаштам, надидам, шояд дар бозор ёфт шавад.

Маълум нест, ки истеъдоди одам аз кучо пайдо мешавад. Маълум нест, бахшоиши замин аст он ё осмон. Шояд, зодаи замин осмон бошад? Инчунин маълум нест, ки истеъдод дар кучоии одам маъво гирифтааст: дар дил, дар хун, дар мағзи сар? Оё истеъдод аз рузи ба дунё омадани одам дар дили кучаки вай лона дорад, ё одам онро баъд, пас аз тай намудани роҳи душвори зиндағӣ, пайдо мекунад? Вайро чӣ бештар ғизобахш аст; муҳаббат ё нафрат, шодӣ ё ғам, ханда ё гиря? Ё баҳри инкишофу қувват гирифтани он ин ҳама зарур аст? Оё истеъдод меросист, ё одам онро дар натиҷаи ҳамаи дидаву шунида, хондаву идрок намуда ва аз сар гузаронидаҳои худ тадриҷан ҳосил мекунад?

Натиҷаи меҳнат аст он, ё хандаи табиат? Ранги модарзоди чашм аст он, ё мушакҳои бозу, ки одам бо машқи ҳаррӯза афзун мегардонад? Ниҳоли себест он, ки бо ҷидду ҷаҳди боғбон ба воя расидааст, ё себе, ки аз шохи дарахт рост ба кафи бача афтадааст?

Истеъдод чунин муаммос, ки баъди кашфи тамоми асрори Замиң, гузаштаю ояндаи он, баъди кашфи тамоми асрори Офтобу ахтарон, оташу рангҳо, ҳатто баъди кашфи тамоми асрори одамон, дар навбати охир дарк хоҳанд кард, ки истеъдод чист, аз кучо пайдо мешавад, дар кучо маъво дорад ва чаро насиби маҳз ҳамин шахс

мегардад, на каси дигар.

Истеъдоди ду шахси сохибистеъдод ба ҳам монанд намешавад, зеро истеъдодҳое ки ба ҳам монанданд, истеъдод нестанд. Истеъдод хусусан ба шабохати зохирии сохибистеъдодон вобастагӣ надорад. Ман бисёр касони чехраашон ба падарам монандро дучор омадаам, вале истеъдоди падарамро дар ҳеч яки онҳо надидаам.

Истеъдод меросӣ намешавад, вагарна дар соҳаи санъат ҳукмронии сулолаҳо вучӯд мебошад. Аксаран аз шахси хирадманд фарзанди тихимағз мерӯяд, аммо фарзанди одами тихимағз хирадманд мебарояд.

Истеъдод ҳангоми ҷо гирифтани ба ниҳоди одами на хурдиву бузургии давлатро мебарорад, на шумораи халқро. Истеъдод мисоли барқ, монанди рангинкамон дар осмон ё чун бороне, ки дар биёбони ташналаб ва ноумед аз оби ҳаётбахш меборад, ҳамеша нодир, ногоҳ ва аз ин рӯ, ҳайратангез аст.

Қиссаи аз якошно ҷудо шуданам. Рӯзе дар сари мизи худ менишастам, ки савораи ҷавоне назди хонаи ман омада истод:

– Ассалому алайкум!

– Ваалайкум ассалом!

– Ман ба назди ту бо як хоҳиш омадам, Расул.

– Ба хона даро, хоҳишатро бароварда, ба рӯи миз парто.

Ҷавон дар ҳақиқат аз чебакаш якҷанд қоғазро бароварда, ба рӯи миз партофт. Яке аз онҳо мактуби ошнои хуби падарам ва ошнои ман буд.

Дӯсти аҳли хонадони мо ҷунин менавишт:

«Расули азиз, ин ҷавон – хеши наздики мо ва одами хуб. Ёрӣ дех, ки вай ҳам, ҳуди ту барин, шоири машҳур шавад».

Қоғазҳои дигар справкаи Совети қишлоқ, справкаи колхоз, справкаи ташкилоти партиявӣ ва тавсифнома буданд.

Дар справкаи Совети қишлоқ таъкид мешуд, ки фалонӣ дар ҳақиқат ҷияни шоири машҳури Қоҳобросой Маҳмуд буда, Совети қишлоқ уро номзади арзанда ба шоири машҳури Доғистон мешуморад.

Дар справкаи дигар нишон дода мешуд, ки ӯ бисту панҷро пур қарда, синфи нӯҳумро хатм намудааст ва сихату саломат мебошад.

– Кори калон, – гуфтам ман. – Биёр асарҳоятро бинем, шояд ту ҳақиқатан ҳам истеъдоднок боӣ, вақташ ояд,

шоири машхур шавӣ. Ҳар ёрие, ки аз дастам меояд, бо ҷону дил мерасонам ва ба ин васила илтимоси дӯстамонро иҷро мекунам.

– Чӣ хел! Маро барои ҳамин ҳам назди ту фиристоданд, ки шеърнависиро ёд диҳӣ. Ман ҳеҷ вақт нанавиштаам.

– Чӣ кор мекуни?

– Дар қолхоз кор мекунам. Лекин аз кори ман ҳеҷ ғоида нест. Рӯзи меҳнат менависанду ҳеҷ чиз намедиханд. Оиламон қалон. Барои ҳамин маро ба шоири фиристоданд. Медонам, ки тағоям Маҳмуд пули кам намегирифт, аз пули дар қолхоз мегирифтаи ман зиёдтар. Туро ҳам пули бисёр мегирад, меғоянд, Расул.

– Метарсам, ки бо вучуди хоҳиши зиёдам, туро шоир қардан наметавонам.

– Чӣ хел? Охир, ман ҷияни Маҳмудам! Дар справка ҳамаашро нишон додагӣ. Совети қишлоқ ҳам, ташкилоти партиявӣ ҳам пешниҳод мекунанд.

– Ҳагто писари Маҳмуд бош. Маълум аст, ки падари худи Маҳмуд ангиштсӯз буд, на шоир.

– Қу адолат? Шумо, шоиру нависандаҳои Маҳачқалъа, ҷойи сerratғани адабиётро байни худ тақсим қарда мегиреду ба ман наҳод, ки ақаллан аз қаллаю почаш нарасад? Маъ ба қаллаю почаш ҳам розӣ. Ман акнун чӣ кор кунам? Ёрӣ дех, ба ягон кор дароям. Справкаҳоям дар ҷояш.

Мо ба ӯ, чун ба ҷияни Маҳмуд, аз Литфонд каме ёрии пулӣ додем ва баъд бо илтимоси ман уро директори Доғэлектромаш ба кор гирифт.

Аммо сонитар аён шуд, ки муддаии шоирӣ аз қисмати худ норозӣ будааст. Аз байн муддате нагузашта, падараш, ошноӣ мо, ба ман мактуби ранҷишомезе фиристод:

«Ҳамаи илтимосҳои маро падарат Ҳамзат доим иҷро мекард. Ҳеҷ гоҳ суханамро ба замин намонд. Ту, писари Ҳамзат шуда истода, писари маро ба шоирӣ мон, гуфта, як илтимоси ночиз қардам, рад намудӣ. Афти қор, ту мағрур шудай, Расул, ба падарат нарафтаӣ. Ман ошноҳои худро ҳаргиз нав намекардам, вале акнун маҷбурам. Хайр».

Ана, ҳамин тарик, барои истеъдод, дурусттараш, барои набудани истеъдод ман аз ошноӣ нағзам ҷудо шудам. Ошноям дар ҳақиқат одами хуб буд, аммо намефаҳмид, ки ҳеҷ кас: на раиси Иттифоқи нависандагон, на котиби ташкилоти партиявӣ, на сардори ҳукумат – истеъдодро

тақсим карда дода наметавонад; истеъдод гӯсфанд нест, ки мардуми кӯҳистон ба гирди дастархон ҳалқа гирифта нишинанду гӯшти буғаш аз мобайни дастархон баромада истодаро ба ҳозирон тақсим карда диҳанд.

Ё ки дар роҳҳои Доғистон ба фароз баромадани аробаи пурборро мебинӣ. Як одам барои боло кашидани ароба ёри медахад, як каси дигар аз қафои он тела мекунад.

Ё мебинӣ, ки мошини калони боркаш «Москвич»-и хурдро бо сим аз қабати барф кашида мебарорад.

Ё мебинӣ, ки самосвали ноҳинчори суствард мошини сабукрави тезгардро пеш гузаштан наметавонад – роҳи кӯҳистон борик ва мошини сабукрав аз мошини суствард пеш гузаштан наметавонад.

Инак, истеъдод ароба нест, ки онро ду кас тела дода ё кашола карда тавонад; истеъдод «Москвич» нест, ки онро сим баста, кашида бароранд: истеъдод мошин нест, ки аз мошини дигаре гузашта, пеш равад.

Истеъдодро на аз қафояш тела додан лозим, на аз дасташ дошта кашидан. Истеъдод худ роҳ меёбад ва худ аз ҳама пеш гузашта меравад.

Ҳанӯз бисёр одамоне ҳастанд, ки ба умеди аз қафо тела додан ё ба пеш кашидани касе ҳастанд. Инак қиссае, ки онро чунин ном додан мумкин аст:

Бигзор пир боша дуистеъ дод дошта бошад. Вақтҳои таҳсил дар Институти адабиёти Москва бо бисёр шоирони рус дӯстӣ пайдо кардам, ки онҳо низ донишбӯии ҳамин институт буданд. Ин дӯстонам ба тарҷумаи шеърҳои ман машғул гардиданд ва тарҷумаҳои дар рӯзномаю маҷаллаҳои гуногун паёпай пайдо шудан гирифтанд. Ба шарофати тарҷумаи руси шеърҳои маро қавмҳои дигари Доғистон низ хонданд.

Он солҳо бедахонҳое ёфт шуда, овоза карданд, ки гӯё Расул Ҳамзатов ба аварӣ умуман шеър навиштан наметавонад, ўро шоирони боистеъдоди рус кӯшиш карда, ба рӯйи об баровардани мешаванд ва ў шеърро якбора ба таъби хонандаҳои рус мувофиқ карда менависад.

Ба ҳамин муносибат ҳар дафъа як шоири доғистонӣ ба ёдам меояд.

Тот ном қавми камшуморе вучуд дорад. Ин мардум ҳамагӣ аз понздаҳ ҳазор зиёд нестанд. Вале панҷ-шаш нависандаи хуби тот ҳастанд, ки ба тамоми Доғистон машхуранд. Китобҳои онҳо ҳам ба забони модариашон дар Махачқалъа мебарояд, ҳам ба русӣ тарҷума мешавад. Дар бораи як шоири тот ҳикоят кардани ҳастам. Номаш-

ро гирифташ шарт нест.

Таҳсилам дар Институти адабиёт хатм шуд ва ба Махачқалъаи худ баргаштам. Дар худи рӯзҳои аввали омаданам он шоири тот маро ба меҳмони хонд. Ӯ маро дар рӯи ҳавлӣ зиёфат меод. Дар рӯ ба рӯямон – баҳри беканори Хазар, дар қафо – кӯҳҳои фалакбарсар. Шоир шеърҳои ба ман ба тотӣ меҳонд, сипас калима ба калима ба русӣ тарҷума мекард, то ки маънояшро бифаҳмам.

Дар андешаи он, ки ман меҳмону ӯ мизбон; дар андешаи он, ки мумкин, ӯ гумон мекунад, ки ман донишҳои дар Москва ҳосилкардаамро нишон доданӣ ҳастам; дар андешаи он ки ба ҳамаи шоирон аз танқид дида, бештар таъриф мефарад; дар андешаи он ки ҳеч гуна танқид аз дусар ба вай кӯмак намекунад; ва ниҳоят, дар андешаи он, ки ҳудаш ҳар як шеърро ҳар як мисраи маро ба осмони ҳафтум мебардошт, – дар банди чунин андешаҳо, ҳамаи шеърҳои ба ман хондашро беинсофона таъриф мекардам.

Рости гап, баъзе шеърҳои ба ман маъқул буданд ва дар хусуси онҳо самимона сухан мегуфтам, аммо дигарҳои маъқул набуданд ва дар бораи онҳо дуруғ мегуфтам.

Вале ҳамон лаҳза ҳаёлан дасти илтиҷо сӯи амвоҷи Хазар дароз мекардам, ҳатто пеши пойи онҳо ба ду зону менишастам ва тавалло мекардам: «Ин дуруғи маро бубахшед». Сипас, ҳаёлан рӯ ба кӯҳсорон оварда, дасти илтиҷо сӯи қуллаҳои сарсафед дароз мекардам, пеши пойи онҳо ба ду зону менишастам ва тавалло мекардам: «Ин дуруғи маро бубахшед!».

Муддаи табъ ба якдигар шеър хонда ва якдигарро таъриф карда, сипас муддате сокит нишастем. Ман оҳанги баҳро гӯш мекардам, аммо дӯстам чунон ки баъд маълум гардид, дар банди ҳаёлотӣ хеш буд. Ниҳоят, ӯ гуфтӯғи зеринро сар кард.

– Расул, мехостам бо ту як чизи муҳимро маслиҳат бикунам. Лекин ваъда бидех, ки ба касе намегӯӣ.

Ман ваъда додам.

– Медонӣ, – суханашро давом меод дӯсти ман, – мо, тотҳо, қавми камшуморем. Ба шеърҳои ман майдон тангӣ мекунад. Кори ту дуруст аст, ки хонандаро дар Москва мечӯӣ. Ман ба ту пайравӣ карданӣ ҳастам, мехоҳам ба Москва кӯчида равам. Аммо дар он ҷо на хешу табор дорам, на ёру ошно, на шинос. Сарпаноҳе ҳам надорам.

Агар ҳаққи қалами барои китоби навам гирифтaro ба киса андохта, Москва равам, паноҳгоҳи дурусте меёфта бошам? Чӣ гуфти?

—Чаро намеёфтай? Пул бошад, як хонаро иҷора мегири.

—Ман дигар чизро мегӯям. Ба худ зан ёфта метавонам ё не? Бигзор зани пир, бадафт, ҳар хел бошаду истеъдодаш бошад, шеърҳои маро ба русӣ тарҷума кунад; маро ба рӯйи об барорад. Қоматамро рост кардан баъд, роҳамро ёфта мегирифтам. Набошад, дар чордевори милли обу адо шуда меравам.

Ман бори дигар қиёфаи ӯро аз назар гузаронидам. Ҷавони биступанҷсолаи оташмизочи қафқозӣ, бақувват, аз ду рӯяш хун мечакад. Дастонаш калон-калон ва ангуштонаш пашмин. Пашми сари синааш, монанди мехчаҳои деворкӯб, саҳт. Лабони ғафсу чашмони чун оби баҳр, нилгун бо чехраи гандумранг, балки хурморангаш, гуё ҷанг мекунад. Мӯйи сарашро хорпушт гуфтан мумкин. Дандонҳои калон-калони сап-сафед. Пойҳо сутунвор. Мушакҳои тамоми аъзои бадан дамида. Фарзанди нахустини табиат. Чунин одам дар як шаҳри ҷандин миллион аҳолидошта дар соли сеюми баъди ҷанг зан ёфта наметавонад магар. Ман гуфтам:

—Дар мобайни кӯча рост истода, як хуштак кашӣ, занҳо давида меоянд, қадоми онҳоро хоҳӣ, мегири.

Дӯсти ман кӯдаквор шоди кард. Ӯ ду даст бар замин ду по ба осмон рост шуд ва ҳамин тарз роҳ гашта, ба оби баҳр даромад. Пеш аз шино карда рафтаниш боз пурсид:

— Чӣ маслиҳат медиҳӣ, ба Москва бо самолёт равам, ё бо поезд?

Ним сол гузашт. Барфи телпакамо афшонид, ба ошонаи ҷаҳорум, ба нашриёти «Молодая гвардия» мебаромадам. Аз рӯ ба рӯям портфели калоне дар каш ҳамон шоири тот, ки маро дар соҳили баҳри Ҳазар зиёфат карда буд, мефуромад. Дафъатан чашмам ба он афтод, ки ӯ портфелро монанди нависандагони одӣ, аз дасташ надошта, балки чун бухгалтерону кассирҳо ба каш зада буд. Инчунин пай бурдам, ки ӯ дар зарфи ним сол хеле дигар шудааст. Мӯйи сари хорпуштмонандаш расида дароз ва фарқи сар кушода шудааст. Дар бари рӯяш мисли декабристҳо ғаш мондааст. Нохуни лелачааш дароз, найза барин тез. Дар даст ангуштарини нигиндор. Ба гиребони куртааш ба ҷойи галстук як пора матоеро часпонидааст, ки боли гамбуски баҳорро ба хотир меорад. Олуфта,

сатанг. Баъди салому алайк ӯ галстуки маро, ки зохиран, қач шудааст, рост кард. Ман, албатта, ташаккур гуфтам:

Аҳмад занашро бо ману маро бо ӯ шиносонид.

– Хеле хуб,– гуфт зан ва ба ман се ангушташро дароз кард.

Дар Доғистони мо дастбӯси расм нест, бинобар ин ман дасташро фишурдаму бас, аммо вай чунон чиррос зад, ки гӯё устухонҳои дасташро майда-майда карда бошам.

– Бубахшед ин кӯхистонии нодонро... Ман намехостам...

– Вақташ расидааст, ки ба маданият одат кунед,– гуфт ӯ маъниомез ва назди ойина рафта, нозҳои хунук карда истод,– гӯё ки оина афти вайро дигар карда метавониста бошад.

Оре, ин зан ҳақиқатан пир, бадафт буд ва равшану упои рӯяш ба андоваи деворҳои як хона мерасид. Бештар ба он афсӯс меҳурдам, ки Абӯтолиб нест, агар вай мебуд, албатта дар ҳаққи ин зан сухани обдоре мегуфт.

Меғӯянд, ки макқортар аз рӯбоҳ чизе нест. Аммо чӣ фиребе хӯрдааст рӯбоҳи тирабӯр, ки пӯшташ ба гардани ин пирхар афтадааст. Занак пеши дукони маҷаллафуруши рафта истод ва муддате ману Аҳмад мондем.

– Зиндагӣ чӣ тавр, аҳволат чӣ навъ, дӯстам Аҳмад?

– О, ман барзагови хирманкӯб барин. Занам дар қорам ба ман роҳбарӣ мекунад. Агар ту медонистӣ, ки вай чӣ саводе дорад. Хеле равшанфикр аст. Блок ва Маяковскийро шахсан мешинохтааст. Дӯсти Сергей Есенин будааст. Ба Париж рафта омадааст. Забони англисиро оби равон барин медонад. Кватираи чорхонадорамон ҳаст, худамон танҳо. Фарзанд надорем. Фақат Тошик ном сагча дорем. Саги чопонӣ, аз гурба ҳам хурд.

– Ҳо, маълум, ки қорат барор гирифтааст. Ҳоло қучо меравӣ?

– Ба «Мурзилка» шеър оварда будем. Барои бачаҳо мураккабӣ мекунад гуфтанд. Ба маҷаллаи «Колхозчиёни қавон» бурда доданӣ ҳастам. Он чо шеърро маъқул кардан, фақат ҳамин, ки як банди калимаи колхоздор илова кардан лозим. Имшаб навишта, пагоҳ боз гирифта меоям... Ҳо, Расул, ана ин хел қор ва зиндагӣ кардан дарқор... Занам ба ман меғӯяд, ки кӯдакон ҳам пеш аз он ки роҳгардиرو ёд гиранд, гавак мекашанд. Сонӣ асарҳои ҳақиқӣ ҳам хоҳам навишт.

– Алёша, – меҳрубонона, ҳамчунин омирона гуфт занаш, наздик омада.– Биё, рафта, шиками Тошикро сер

мекунем, баъд «Крокодил» ва «Работнитса»-ро ҳам хабар мегирем.

Пас аз ин мулоқот ману Аҳмад мuddати зиёде якдигарро надидем. Боре ман аз ӯ мактуб гирифтаам. Вай аз ман хоҳиш менамуд, ки як сабуи балхари бифармоям бо чунин катиба: «**Ба завҷаи азизаи ман**». Ман сабуро фармудам ва чунин андеша варзидам: «Аз афти кор, занаш ба ӯ дар ҳақиқат хизмати зиёде мекунад». Шеърҳои аз тарафи занаш тарҷумашудаи ӯ гоҳе дар «Мурзилка», баъзан дар «Пионер» ва «Крокодил» пайдо мешуданд. Фақат дар Махачқалъаамон, ба забони модарии худӣ ӯ, ба забони тотӣ намебаромаданд. Чанд бор хоҳиш кардем, ки ягон чиз фиристад, аммо ҷавобе нагирифтем.

Пас аз понздаҳ соли мулоқоти аввалин моро боз дида ба дидор афтод. Дар Москва даҳаи санъати Доғистон баргузор шуд. Аз Доғистон ба Москва чил нафар шоир рафта буд. Мо дар Маҷлисгоҳи Колонни, театри Кремли, заводи автомобил, дивизияи гвардиягии Кантемири шеърҳои хурро ба забонҳои гуногун мехондем.

Дар шабнишинии хотимавии даҳа Аҳмадамон аз паси пардаи сахна оҳиста назди мо омад.

– Расул, – илтиҷо намуд ӯ, – маро аз Москва ба Доғистон гирифта бар. Дунба мемомам гуфта омада будам, аз дум ҳам ҷудо шудам.

Хуллас, Аҳмад ба Доғистон баргашт. Вале ҳеҷ не, ки торҳои танбӯраш ҷӯр шаванд, ҳеҷ не, ки оҳанги дурустро дарёбад. Ҳама сабуеро мемонд, ки дар он муяж рафта ва шароб таровида тамом шудааст. Баъди он ки сабу кафид, сад ширеч молӣ ҳам, шароб боз заҳида мерезад.

Алқисса, мутарҷим ба шахсе, ки соҳибистеъдод нест, истеъдодде бахшидан наметавонад. Баъзеҳо мегӯянд, ки Афандӣ Капиев Сулаймон Сталскийро шоир кардааст. Дигарҳо мегӯянд, ки Сулаймон Афандӣ Капиевро шоир кардааст. Аммо дар ҳақиқат ҳардуи онҳо соҳибистеъдод буданд. Истеъдоди Афандӣ Афандиро шоир кард, истеъдоди Сулаймон Сулаймонро.

Ман ба Изя мегӯям. Қиссаи дигареро, ки ба ёдам меояд, ҳамин тавр номидан мумкин аст.

Дар институти педагогии Аваристон ҳамроҳи ман Муҳаммад Сулимов мехонд, ки ҳоло нависандаи машҳури Доғистон аст. Ӯ аз хурдӣ соҳиби истеъдоди гуногун буд: расм мекашид, рақсҳои халқиро медонист, шеър мегуфт, «Евгений Онегин»-ро беҳад дӯст медонист. Ин китобро ҳеҷ гоҳ аз даст намегузошт ва қариб саропо аз

бар карда буд. Вай ҳамон вақтҳо орзу дошт, ки «Евгений Онегин»-ро ба забони аварӣ тарҷума кунад. Ин китобро ӯ ҳатто ба ҷанг ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар охирҳои ҷанг Муҳаммад бо бадани аз захми тир ғалбергашта ба госпитал меафтад. Он ҷо бо Мария ном духтараки москвايӣ шинос мешавад. Вақте ки ҷароҳатҳояш баҳам меоянд, бо Мария хонадор мешавад ва дар Москва мемонад.

Ман Москва хонданӣ рафта, ба воситаи мизи унвонот дӯсти худро пайдо кардам. Ман ӯро пазмон шуда будаму ӯ маро, Мария ба суҳбаги гарму ҷушони мо халал намерасонид. Ҳар се дар сари як шиша шароби баланд хеле ҷақ-ҷақ карда нишастем. Муҳаммад қиссаҳои ҷангро ҳикоя мекард, ман – зиндагии Доғистон, кӯхистони худамон, авули худамонро. Ман ба онҳо шеърҳои худам ва рафиқонам, шеърҳои шоирони ҷавони аварро хондам. Сипас, аз Муҳаммад савол кардам, ки ҳаёти худро ба чи кор бахшиданист.

– Бисёр андеша рондам, ки ба чӣ машғул шавам. Лекин Мария як ҳолаву ҳолааш як Изя дорад, ки вай дар Москва шахси хеле баобру аст. Холааш азоби андешаронии маро дида гуфт: «Чӣ ин қадар дарунатро меҳӯрӣ, Муҳаммад. Ман ба Изя меғӯям, ҳамаашро тахт мекунад». Дар ҳақиқат Изя ба ман аз Академияи фанҳо вазифаи хубе ёфта дод. Ман ҳозир он ҷо кор мекунам.

– Рассомиат чӣ шуд?

– Аъзои баданамро ҷанг рассомӣ кард, ҳаминаш кифоя.

– Шеър чӣ шуд?

– Вай корҳо бачагӣ будааст, Расул. Акнун калон шудам, одами ҷиддӣ ҳастам ва бояд ба худ кори ҷиддие бичӯям.

– «Евгений Онегин» чӣ шуд?

Дӯстам дар андеша афтод. Зохиран, ман ба ҷойи дарднокаш расидам.

– Ҷаро ба Доғистон баргаштан намехоҳӣ?

– Марияро чӣ мекунам?

– Ҳамроҳат бар.

– Ман ғайри авули истиқоматгоҳе надорам. Бо Мария ба авули рафтаи наметавонам. Охир, вай ҳатто бо модарам гап зада наметавонад. Барои он ки гапи модарамро Мария фаҳмаду сухани Марияро – модарам, тарҷумон гирифта барам магар.

Бо мақсади қатъ намудани гуфтугӯи ба Муҳаммад душвор, ман барои ӯ, барои Мария ва «Евгений Онегин»

қадаҳ бардоштам.

Вақте ки дафъаи дигар назди дӯстам даромадам, Мария ба ман гуфт, ки Муҳаммад тамоман дигар шудааст. Шабҳову рӯзҳо, ҳар лаҳзаи холи, аз ҳисоби хобу хӯр ва истироҳат чизе менависаду медарронад, боз менависад ва боз даронда мепартояд.

Холаи Мария кори Муҳаммадро мушоҳида мекунад ва ниҳоят мепурсад, ки ӯ чӣҳо менависад ва чаро навиштаҳошро дарронда мепартояд.

– Ман шоир шуданӣ, – ҷавоб медиҳад ба ӯ Муҳаммад. – Мехоҳам «Евгений Онегин»-ро тарҷума кунам.

– Хайр, ҳеҷ қисса набудааст, чи даркор барои ин азоб кашидан? Ман ба Изя мегӯям, ҳамаашро тахт мекунад.

– Не, холаи азиз, на худӣ Изя, на сардори ӯ, ҳатто зани сардораш ба шоир шудани ман ёрӣ расонида наметавонанд. Фақат худам шуда метавонам.

Аз байн муддате нагузашта, Муҳаммад ба ман тарҷумаи аварии боби якуми «Евгений Онегин»-ро хонда дод. Баъди се сол ҳамаи аварҳо ин романро ба забони модарии худ дастрас карданд.

Сурати киро чой диҳем? Мегӯянд, ки зани бағайрат дар барори кори шавҳараш ёриӣ зиёде карда метавонад. Оре, мо низ чунин занҳои бағайратро дучор кардаем. Як шоири бисе машхури Доғистон чунин зани бағайрат дошт. Номӣ он занро ба забон гирифтанд ҳамон, дили тамоми аҳли Иттифоқи нависандагон, ҳамаи нашриёту рӯзномаҳо барги сафедор барин меларзид. Ман ҳам аз ӯ то андозае метарсидам ва барои дилашро ёфтан ҳатто сурати шавҳарашро ба девори кабинетам овехта мондам. Пиндоштам, ки хурсанд мешавад ва бо ман муомилаи хуштар мекунад. Аммо ин кор ба вай кам таъсир кард. Зеро бар ивази он ки сурати шавҳараш дар девори кабинети ман буд, ягон тин пул намегирифт.

Боре ӯ аз нашриёт талаб намуд, ки маҷмӯаи ашъори шавҳараш фавран нашр карда шавад. Директор бечуръатона эътироз намуда, фаҳмонидани шуд, ки нақшаҳои имсола тасдиқ шудаанд, коғаз намерасад, метавонанд соли оянда нашр кунанд...

–Ту одами бевичдон!–дод мегуфт зани бахашмомада.–Ту метарсӣ, ки одамон аз шеърҳои ту бехтар будани шеърҳои шавҳари маро ба чашми худ мебинанд. Барои ҳамин ту ба ман байти коғазу нақшаҳоро мехонӣ. Ҳо, ман сиру пиёзи туро нағз медонам. Ту маро фиреб дода наметавонӣ. Ман туро маҷбур мекунам, ки маҷмӯаи

шавҳарамро барорӣ.

Зан инро гуфта, дари нашриётро тараққос зада пӯшид.

Пас аз ду соат телефони директор чирингос кард. Аз гӯшаки телефон овози котиби обком шунида шуд.

–Аз барои савоб, коре бикун, –илтиҷо менамуд котиб, – ки ин зан дигар назди ман наояд. Ба нав кардани шишаи рӯйи мизам фурсат намеёбам: вай ҳар бор ба рӯйи миз мушт зада, шишаро мешиканад.

Оқибат чӣ шуд меғӯед? Повести Лев Толстой «Ҳоҷӣ Мурод», инчунин китобчаи бачагонаи Ҳамзат Садасаро аз нақша бароварда партофтанд. Аз ҳисоби ин ду китоб ба нақша маҷмӯаи шеърҳои шавҳари он занакӣ шаттохро ворид карданд.

Баъди ин мебоист сулҳу салоҳ мешуд. Аммо дере нагузашта, ҷанҷоли нава бархост. Мағал барои он буд, ки ба маҷмӯа сурати шоирро ҷой надодаанд.

– Одамони бевичдон! – дод меғуфт зани бахашм омада. – Шумо метарсед, ки одамон аз ҳамаи шумоҳо зеботар будани шавҳари маро мебинанд! Ана, барои ҳамин сураташро ҷоп накардед.

– Не, – ҷавоб дод директори нашриёт. – Мо намедонистем, ки дар ин китоб сурати киро ҷой диҳем: аз они туро ё аз они шавҳаратро.

– Хайр ҷӣ, – писханд зад зан, – ҳоло маълум нест, ки агар ман намебудам, вай шоир мешуд ё не.

Абӯтолиб он шоирро дучор омада гуфтааст:

–Гӯш кун, Кӯса, занатро як ҳафта ба ман деҳ – ман фавран лауреати мукофоти Сталини мешавам.

–Аз кучо, Абӯтолиб, ман бо вай даҳ сол инҷониб зиндагӣ карда, ақаллан мукофоти Ҳоҷӣ Хосумро нағрифтаму...

–Аз занат каме истеъдод талабӣ, намешавад?

Қиссаи Абӯтолиб ва Хотимат.

Абӯтолиб аввал ҷӯпон буд. Баъд сафедгариро маъқул кард, аммо найи ҷӯпониашро ҳамроҳи худ гирифта мегашт ва дами фароғат менавохт. Касби сафедгарӣ ӯро аз як авул ба авули дигар мебурд ва, аз рӯйи гуфти баъзеҳо, дар Кули, ба қавли дигарҳо, дар Кумуҳи, рузе ба назди Абӯтолиб Хотимат ном духтаре кӯзачаи шикофро барои дуруст кардан гирифта меояд.

Абӯтолиб он кӯзачаро муддати дарозе дуруст мекунад. Гоҳ кӯзачаро як сӯ гузошта, бафурсат тамоку мекашид, гоҳ кӯзачаро як сӯ гузошта, най менавохт, гоҳ кӯзачаро як сӯ гузошта, ба Хотимат ҳар хел қиссаю афсонаҳо меғуфт.

Хотимат сафедгарро шитоб кунонда, дӯғ мезад:

–Кошки тамокуятро кӯтоҳтар мепечондӣ!

–Не, Хотимати азиз, акнун тамокуро як оршинӣ мепечонам, ки дуру дароз дуд диҳад.

Оқибат духтарак батамом қаҳр мекунад ва Абӯтолиб мачбур мешавад, кӯзачаашро баргардонад. Кӯзача нашнавад барин медурахшид, Абӯтолиб ҳамин хел кӯшиш карда буд. Аммо ба кӯзача об пур кардан ҳамон, мечакад. Духтарак аз оташи ғазаб қариб гирён шуда, боз назди Абӯтолиб меояд.

–Ту кӯзачаи маро чанд вақт нигоҳ дошта соз кардию аз пештарааш ҳам бадтар об мечакад.

–Илоҳо, ҳар рӯз ба кӯзачаат, ҷавонони ҷасуру зебо сангча парронанд! Барои чӣ хафа мешавӣ, Хотимат, охир ман қасдан шикофчаеро соз накарда мондам, ки ту бори дигар наздам биеӣ ва ман ҷамолатро бубинам.

–Илоҳо, ҷавонон ба сари ту сангча парронанд, на ба кӯзачаи ман! – Шӯрида мегӯяд Хотимат ва якумрӣ меравад.

Абӯтолиб дар ҳасрати дидори Хотимат бәсе ғусса меҳӯрд. Оташи ишқаш торафт баландтар забона мезад. Ҳар қадаре ки оташи ишқ баландтар мешуд, ғаму ғусса ҳамон қадар фузунтар мегашт. Абӯтолиби ғамин суруде офарида дар он Хотимат ва муҳаббати ба ӯ парваридаи худро тараннум кард. Баъд ӯ суруди дуюмашро навишт, баъд даҳумашро, баъд бистумашро, сипас Абӯтолиби сафедгар шоири машҳуре шуд.

Хотимат дар ин миёна шавҳар кард, ба Ҳоҷӣ ном шахс расид. Сонӣ аз ӯ ҷудо шуда, бо Мӯсо ном касе хонадор шуд.

Рӯзе шоири машҳур Абӯтолиб аз бозор гузар мекард, ки фарёдаш намуданд:

–Ҳой, Абӯтолиб, кӯзачаамро соз карда намедиҳӣ?

Шоир тоб хӯрда, Хотимати хаставу пир ва қоматхамидаро дид.

– Чашматро шира гирифтааст, Абӯтолиб. Чаро нагирад! Депутат, ба сари сина орден. Дӯкунҷаи сафедгариатро аз ёд баровардагӣ барин менамой. Агар таки гапро кобем, туро, Абӯтолиб, ман шоир кардагӣ. Ҳамон вақт кӯзачаамро соз карданӣ намебурдам, то ҳол дар бозор сафедгари карда менишастӣ.

–Хотимат, агар дар ҳақиқат одамро шоир карда тавонӣ, пас чаро шавҳари якумат Ҳоҷӣ – милисаро шоир

накардӣ? Суруди шавҳари дуҷумат Мӯсоро ҳам ҳанӯз касе нашундааст...

Абутолиб кайҳо рафта буд, аммо Хотимат ҳанӯз бо даҳони боз рост меистод ва намедонист, ба ин чӣ суҳанон ҷавоб гӯяд. Қатраҳои борони сим-сим ба сару рӯяш расида, ўро ба худ овард.

Хулласи калом, то худи одам шоир нашавад, ўро шоир қардан аз дасти касе намеояд.

Падарам ҳикоят карда буд, ки дар вақти шеъри аввалини худро навишта нам як одами машҳур ва муътабари Доғистон, дӯсти деринаи падарам, гуфтааст:

– Акнун Расул ба ягон кас дил мебаст, хуб мешуд. Хоҳ ишқи некфарҷом бошад, хоҳ не, хоҳ ишқи тарафайн бошад, хоҳ яктарафа. Балки ишқи яктарафа бошад, муҳаббат ба ў танҳо ғаму ғусса оварад, бехтар мебуд. Дар ин сурат якбора шоири бузург мешуд.

Дӯсти падарам ҳатто духтараки ҷавони нозаниnero ҳам ёфтааст, ки ў маро бадбахт ҳам кунад, шоир қарда метавониаст.

Падарам ба дӯсти худ чунин ҷавоб медиҳад:

– Бубин, дар олам чӣ қадар ошиқон ҳастанд, оё ҳар кадоми онҳо шоир аст? Барои ишқварзии зебо ҳам истеъдод лозим. Шояд, муҳаббат бештар муҳтоҷи истеъдод аст, нисбат ба он ки истеъдод муҳтоҷи муҳаббат бошад. Чӣ ҷойи гап, муҳаббат ҳамроҳи истеъдод аст, аммо ҷойи онро гирифтани наметавонад. Дар бораи ҳиссиёте, ки зидди муҳаббат аст, яъне дар бораи нафрат, низ ҳаминро гуфтаниам.

– Хайр, сарояндаи муҳаббат Маҳмудро мисол гирем...

– Дуруст аст, Маҳмуд ба чунин пояи баланди шоирӣ, ки имруз мешиносемаш, ба шарофати маҳбубаи худ расидааст. Вале ман чунин андеша дорам, ки агар дар дунё он маҳбубаи Маҳмуд умуман вучуд ҳам намедошт, Маҳмуд шоири бузург мешуд. Қувваи ноором ва пурталотуми ў аздусар ба худ роҳ меёфт, чунон ки рустани аз қабати хоки вазину нам ва торик сӯйи офтоб роҳ ёфта, неш зада мебарояд. Рустани баъзан ҳатто аз мағзи санг роҳ ёфта мебарояд.

Чунон ки оташ аз ҳезуми ишқ авҷ мегирад, истеъдод аз пурзўртарин ҳиссиёти инсонӣ – муҳаббат ва нафрат ғизо мегирад, шеър зодаи табассуми ширин ё ашқи талхи ғамин аст. Оре, ин далелҳоро қабул қардан осон. Вале ман ба шумо ду мисол оварданиам.

Оё чӣ ғаму андӯҳ ба андӯҳи модаре, ки аз писараш

махрум гаштааст, баробар шуда метавонад? Инак, фарзанди азизи ўро дафн мекунад, мардум чамъ омадаанд. Вале модар хомўш аст, вай мисли ҳезуми тар сўхтаву ашк мерезад, вай андўҳи худро бо сухан, бо суханҳое, ки ҳама шунида мисли ў бигирянд, ифода кардан наметавонад.

Дар ин сурат занони навҳагар меоянд. Дар чашмони онҳо ашк нест, зеро ки ин ғами каси дигарест, на ғами худди онҳо. Вале ҳамин ки онҳо хунари мудҳиши худро ба кор меандозанд, ҳозирон ҳама зор-зор мегирянд.

Ман ин хунарро мудҳиш номидам. Вай ҳақиқатан ҳам мудҳиш ва бераҳмона аст. Дар дини мусулмонӣ бе гап гуфта нашудааст, ки занони навҳагар дар он дунё, дар қатори дурўяву риёкорон ва тухматгару дурўнгўён ба дўзах меафтанд. Аммо чӣ метавон кард хунарро, ки одамро ба гиря водор месозад.

Акнун мисоле, ки акси ин аст. Оё аз падару модаре, ки писарашон калон шуда, ба воя расидааст, марди комил гардидааст ва акнун зан мегирад, хушбахттар касе ҳаст? Тўй идест фараҳбахш. Дар тўй мерақсанд, суруд мехонанд. Албатта, бештар аз ҳама падару модари домод хушнуданд.

Вале магар ҳар кадоми онҳо шодии худро бо сухан, бо суруд, бо суруде, ки аз он ҳозирон ҳама ба шавқ оянд ва ин шодиву сурур аз они худи онҳо гардад, ифода карда метавонад?

Не, падару модар пеш аз тўй авул ба авул гашта, ҳофизони моҳирро таклиф мекунад. Ҳофизон меоянд. Дирўз онҳо дар тўи дигаре суруд хонда буданд, фардо боз дар ягон тўи мехонанд. Ба онҳо ҳамааш як аст. Аммо истеъдоди онҳо ба одамон рўҳ мебахшад, ононро масрур месозад.

Ин тавр бошад, шояд, истеъдод аз таҷрибаи пурмашаққати рўзгор ғизо мегирад? Оё ҳама гуна зухуроти истеъдод дар санъат натиҷаи маърифати бузург, қисмати мураккаби инсонӣ ва амалиёти бузург аст?

Агар чунин мебуд, аварписараки чордахсола ва бар замми он нобино, бо танбўрнавозии худ мардумони авулҳои аварро ҳайрону мафтун карда метавонист магар?

Муҳаммад Раҷабов ном ҷавони дигаре, ки аз бачагиаш бемори бистарӣ буд, дар васфи модар суруде навишт, ки дар Аваристон одами ин сурудро намедонистагӣ ва намехондагӣ нест. Мусиқии ин сурудро Аҳмад Ҷурмилов офаридааст, ки ҳарду пояш фалаҷ аст. Бахшида ба ў ман як вақт шеъре навишта будам:

*Мандолинат ҳашт тор,
Нагма дорад ҳашт ҳазор.*

Нобинои соҳибистеъдод нисбат ба бинои беистеъдод олавро бештар мебинад. Соҳибхираде боз чунин фармудааст: шахси оқил дар хона нишаста, нисбат ба одами тихимағзе, ки чаҳонро саёҳат кардааст, зиндагиरो бештар мебинад.

Ба замми ин, Муҳаммади нобино хайрооти ҳаррӯзаи аз бозор ғундошташро шумурда метавонист, хато намекард.

Аз дафтарчаи хотирот. Агар қувваи истеъдод танҳо дар чашми бино бошад, пас шоири лазғӣ Кочхурский, ки ҳарду чашмашро хон кофта гирифта буд, чӣ хел зиндагӣ кардааст. Агар қувваи истеъдод дар сарват бошад, пас шоири лазғӣ Ятим Амин, ки камбағал ва ятим буд, чӣ навъ шухрат ёфтааст? Агар қувваи истеъдод дар маълумот бошад, пас Сулаймон Сталский, ки ҳатто имзо гузошта наметавонист, ба чойи имзо ангушташро ба ранг тар карда, пахш менамуд, чӣ тавр «Ҳомери асри XX» шудааст? Агар қувваи истеъдод дар мутолиаю пурдонӣ бошад, пас чаро ин қадар одамони сермутолиаю пурдоне, ки ман дидам, ягон мисраи бамаънӣ навиштан натавонистанд?

Пештар дар кӯхистон байтбарак расм буд. Одамони соҳибмаълумоти ба аварӣ хондаву навишта метавонистагӣ аз як тараф буданд, чӯпонҳои бесаводи ғайр аз касби худ чизеро намедонистагӣ – аз тарафи дигар. Тарафҳо ба ҳам мусобиқа мекарданд. Аксаран чӯпонҳо ғолиб меомаданд. Сурудҳои озод, ки чун бод бар пуштаҳои кӯхсорони сабзабунёд парвоз доштанд, овози боэҳтиёти хонандагони соҳибмаълумотро пахш менамуданд ва бар он ғолиб меомаданд.

Аммо, ба ҳар ҳол, шоирон, ки ҳам соҳибмаълумот буданду ҳам чӯпон, бар ҳар ду тараф ғолиб меомаданд. Агар дар байтбарак Маҳмуд ӯ падари ман Ҳамзат ширкат мекарданд, он гоҳ ин ҳарду байни худ мусобиқа мекарданд, на бо сарояндагони дигар. Дигарҳо хеле қафо мемонданд.

Шояд, қувваи истеъдод дар хирад асту бас? Вале ман ҳам дар Москва, ҳам дар кишварҳои дигар одамони бисе хирадмандро дидаам. Агар хиради онҳо баногоҳ ба мисраҳои шеър ё ба шакли румону ҳикоя табдил меёфт, он гоҳ асарҳои санъат ба вучуд меомаданд. Вале чизе ҳалал

мерасонад, ки фикрҳои хирадмандонаи онҳо аз нӯки қалам ба рӯи коғаз оянд. Дар натиҷа ин фикрҳои хирадмандона ё барбод мераванд, ё бо соҳибони хеш ба гӯр рафта хоку туброб мешаванд.

Набошад, қувваи истеъдод, шояд, дар меҳнат аст, чунин меҳнат, ки аз ҳар тори мӯйи одам якто арақ резад? Ман борҳо шунидаам, ки истеъдод ном чиз худ аз худ асло вучуд надорад, вай дар натиҷаи меҳнати суботкорона зоҳир мешавад. Аммо ба худ тасаввур намоед, ки хониши булбули дар шохи дарахт нишастаро ман нисбат ба ҳангоси хари борбардор бештар меписандам.

Ҳофиз он нест, ки аробаро мекашад, ҳофиз он ки болои ароба менишинад.

Аллоҳи акбар, чӣ зиддиятҳои ҳаст дар ҷаҳон! Агар суруд маҳсули бекорхӯчагии одами болои ароба нишаста бошад, пас, шояд, тамоми санъат натиҷаи бекорхӯчагию фориғболӣ, ишқамсерию беғамӣ аст?

Вале дар қасрҳои пурҳашамат оё сурудҳои дар кулбаҳои камбағалона тавлидфтаро намесароянд? Ҳамаи афсонаҳоро дар ҳаққи бою хонҳо камбағалон эҷод кардаанд. Шамҳол Ирҷӣ Қазоқро ба Сибир бадарға кард. Ирҷӣ Қазоқ ба Сибир бадарға гашта шеърнависиашро давом дод. Одамон ҳоло аз шеърҳои Ирҷӣ Қазоқ медонанд, ки чунин Шамҳоли кумиқ будааст.

Кӯҳистониён **Давир Гурамишвили** ном князи ҷавони гурҷиро дуздида бурданд. Ҷуро дар Унсукул ба чоҳ партофтанд. Княз дар чоҳи мартуб нишаста, Гурҷистони зумуррадгун ва марворидрези худро ёд карда, дар ҳасрати он шеърнависӣ оғоз намуд. Ба як ҳисоб гуфтан мумкин аст, ки кӯҳистониён Гурамишвилиро шоир кардаанд.

Духтари хони Хунзах Ойшат ба ҷӯпонҷавони зебое ошиқ шуд. Падар аз ин қисса воқиф гашта, духтари худро аз хона ронд. Шаби зимистон ҳаво хунук буд. Ойшат дар ҳавои сард то зону дар барф ғӯтида ва аз тундбод паноҳе наёфта, суруди нахустини худро эҷод кард.

Ин тавр бошад, пас, тамоми қувваи истеъдод, шояд, дар сустию заифии одамай, дар камбағалист? Шояд аз бадбахтӣ ва аз ғаму ғусса сурудҳои беҳтарине тавлид шаванд? Кистед шумо, шеърҳо, ва баҳратон чӣ бояд? Шумо ба назди Ботирой вақте омадед, ки ӯ пир шуда, гушнаю ташна, бемору хаста лаби оташдони алаваш хомӯш ва саргашта менишаст. Шумо ба назди Маҳмуд замоне омадед, ки ӯ дар хандаҳои Карпат дар чанголи сармо азоб мекашиду маъшуқааш, ҳамон ки Маҳмуд аз моҳу хуршед,

аз замину осмон ва аз ҳаёти ҷовидон азизтараш медонист, каси дигарро шавҳар кард. Шумо ба назди Абутолиб вақте омадед, ки ӯ хӯрчин дар китф, асо дар даст деҳа ба деҳа гашта гадой мекард, аммо маҳбубааш Хотима ишқи ӯро рад намуда, бо милиса хонадор шуд. Шумо ба назди Элдорилов ҳангоме омадед, ки ӯ аз дасти қотиллонаш косаи захро гирифт. Зунтӣ – ноиби бераҳм даҳони Анҳил-Маринро дӯхт ва баъди ин Марин суруди бехтарини худро суруд. Ин суруд боиси он гардид, ки ноиб тамоми боқии умраш рӯзи осудаю хоби роҳат надид.

Кувваи ту дар чист, охир, ба ман бигӯй, эй истеъдод? Ту чистӣ – вичдону номус, далериву нотарсӣ, ё мумкин, биму ҳарос астӣ? Охир, одами тарсу низ шабона ба роҳ барояд, суруд мехонад ва бо ҳамин худро тасалло медиҳад?

Ту саодат ё бадбахтӣ ҳастӣ, ту мукофот ё ҷазой? Ту хусну ҷамолӣ, ки одамон баҳрат азобу уқубат кашанд, ё азобе ҳастӣ, ки аз он зебой ба зухур меояд? Ё ки мо зодаи замону воқеотем? Санг ба санг хӯрад, шарора мебарояд. Ҷанг шумораи одамони рӯи заминро намеафзояд, аммо қаҳрамононро зиёд мекунад.

Ман намедонам, ки истеъдод чист, ҳамчунин чӣ будани назро гуфтан наметавонам. Аммо баъзан – гоҳ ҳангоми роҳ паймудан сӯи хона, гоҳе дар кишвари бегона, гоҳ вақти хоб (гӯё бари чакманро андаке бардошта), гоҳе ҳангоми қадам ниҳоданам ба рӯи сабзаи нарм (гӯё аз сабзаи зиңда баромада ба ниҳонхонаи ман ворид ва ба хунам ҷорӣ гашта), гоҳ вақти хӯрок, гоҳе ҳангоми шунидани мусиқӣ, гоҳ дар ҳалқаи аҳли байт, гоҳе дар миёни дӯстони дилхурӯшам, гоҳ вақти ба даст бардоштанам ва дуои хайр гуфтанам кӯдакро, гоҳе ҳангоми пояи сарочойи дӯстро бардоштанам ва видои вопасин карданам бо вай, гоҳ ҳангоми нигоҳ ба рӯи дилбарам – якбора дар ниҳодам як чизи нодир, ҳайратовар, сеҳрангез ва пурзӯре пайдо мешавад. Ин чиз гоҳ шодиовар асту гоҳе ғамангез. Лекин ҳамеша маро ба коре водор мекунад, маҷбурам месозад, ки суҳан ронам. Ин чиз дар дилам бе тақаллуф ва бе пурсиш пайдо мегардад.

Ҳамин чиз меояду аз пасаш ба сар телпаки чаркачӣ, ба даст танбӯру дар дил сурудҳои пуррормони муҳаббат Маҳмуд ҳам, табассуми латифу ҳузновар бар лаб падарам ҳам, косаи захр ба даст Элдорилов ҳам, лабони аз хун нақшин, ки ноиби ноинсоф дӯхта партофтааст, Марин ҳам ба назарам намоён мешаванд; аз қафои инҳо симои ҷунин бузургворон, монанди Данте, Толстой, Шиллер, Блок, Гёте,

Балзак, Достоевский низ падидор мегардад... Баъзан, дар назарам чунин менамояд, ки аз қабати тумани нурдамида тасвири худованд падида аст.

– Шумо чистед? – мепурсам аз он, ки дар ниҳодам пайдо мегардад.

– Ман истеъдоди ту, назми туям.

– Ту аз кучой?

– Ман дар ҳама ҷо ҳастам.

– Ман чандсолае ки бошам, ту низ ҳамин қадар сол дорӣ?

– Не, ман яклаҳзаинаам ва ҳазорасра. Дар ман содадилӣ кӯдак, ишқи маҷнунвори ҷавон, хиради пири донишпажӯҳ таҷассум гардидааст. Ман синну сол надорам. Ман гулханам, ки ҳаргиз хомӯш намешавад. Ман сурудам, ки ҳеҷ кас онро то охир суруда наметавонад. Ман парвозам, ки онро касе анҷом додан наметавонад. Ман аз ту хеле дурам ва дар вучуди туям. Дорои ман будан ҳам шодиву комронист, ҳам азобу талхкомист. Аз ман сабуктар ҳам чизе нест, аз ман вазнинтар ҳам.

Агар ман бошам, аз ларзиши тори ғижжак харсангҳои сард торс-торс кафида аз ҳам пош мехӯранд. Агар ман бошам, аз садои сурнай нахчирони кӯҳсор ба рақс меоянд. Агар ман бошам, ханҷар аз дасти қотил меафтад ва ошику маъшук лаб бар лаб ниҳода, ба висоли ҳам мерасанд.

Вақте ки чоختо аз сари Патии авули Андӣ мегирифтанд, ман он ҷо будам. Ҳангоме ки Марямро дуздида, ба зини аспӣ бедава партофта бурданд, ман он ҷо будам. Даме ки Жанна д, Арқ дар назди лашкарони рӯҳбаланд кардааш шамшер аз наём кашид, ман он ҷо будам. Лаҳзае ки одами-зод ба худ бол сохта, аз болои ноқусхонаи калисо худро ҳаво дод, ман он ҷо будам. Вақте ки Магеллан ё Колумб бодбони киштиҳои худро мебардоштанд, ман он ҷо будам. Вақте ки «Олиҳаи Сикстин»-и Рафозэл иншо мегардид, ман он ҷо будам.

Арсаи амалиёти ман ҳамаи замонҳо ва ҳамаи маконҳост. Қитъаву давлатҳо, партияву ҳукуматҳо, синфу миллатҳои гуногун вучуд доранд. Аммо одамоне низ ҳастанд ва онҳо ақлу дил доранд. Муҳаббат ва нафрат, ҷасорат ва тарс, наҷобат ва найранг, фидокори ва дуруғӯӣ, қудсият ва тухмат хоси одамоне ҳамаи қитъаҳост. Ақлу дили одамоне аст корзори ман, арсаи мағлубияту ғалабаҳои ман, майдони амалиёти ман.

– Пас, росташро бигӯ: ман ба чӣ кор меоям? Оё хавфи он нест ки ман барфро монам ва он барф фардо об шуда равад, оё ман ба кӯзаи такшикоф об намегирам? Оё бар мулки дили ман шарорае аз он гулхани фурузони ту афтадааст, оё бар лабони ман қатраи сӯзону оташин ва сармасткунандае аз ту чакидааст?

Аз чашмонам ашкҳои ғаму шодӣ ҷорианд. Вале ман боз ашкҳо дорам, ки дар қаъри дидагонам ниҳонанд, мисли он, ки парандаи ҳаросон шарфаи пойи сайёдро шунида, пинҳон мешавад. Ин ашкҳои ниҳонам низ яке ашки муҳаббату дигаре ашки ҳасратанд, яке ашки ғаму дигаре ашки шодианд. Мӯйи сарам ҳам якранг нест, сиёҳу сафед аст. худам низ як пой бар мулки ҷавонӣ, пойи дигар бар пирӣ ниҳодаам. Пирию ҷавонӣ ҳамеша байни худ ҳарбу зарб доранд ва қорзори онҳо дили ман аст.

*Ишқи ман чун шоҳи ҷуфти чанор,
Ин яке хушкида дигар – сабзпӯш.
Ишқи ман ҳамчун уқоби қўшабол,
Ин яке пар мезанад, он як – хамӯш.*

*Синаи ман аз ду захм озурдааст,
Ин яке хуншору дигар – реш-реш,
Доим аҳвол ин: гаҳе шодист ҷамъ,
Гаҳ ҳуҷуми ғам кунад онро пареш.*

Умри одамӣ маҳдуд асту кӯтоҳ, вале орзуҳо беҳудуд. Худ дар роҳаму орзуям кайҳо дар хона. Худ сӯйи дилбар раҳсипораму орзуям кайҳо дар канори уст. Худ дар ин соат зиндагӣ ба сар мебараму орзуям ҷаңдин сол пеш рафтааст. Орзуям парвоз дорад ва аз худуде, ки дар он андар оғӯши зулмат риштаи умр қанда мешавад, гузашта меравад. Вай ба асрҳои оянда парвоз мекунад.

Мазраи орзуҳоям нисбат ба майдони зиндагиям бисе фарох аст. Ту ба кӣ хизмат мекуни, истеъдод, ба ман ё ба орзуҳои дуродур парида рафтаи ман?

Оре, ту гулхани хомӯшнашавандаӣ. Ту суруде ҳастӣ, ки касе то охир суруданаш натавонад. Ту парвозе ҳастӣ, ки касе анҷомаш додан натавонад. Оё метавониста бошам, ақаллан як оҳанги аварии худро биёфарам ва онро ба суруди азалии ту бипайвандам. Он гоҳ суруд, шояд, хуштару фораатар гардад.

Оё метавониста бошам дар қуллаҳои Доғистон гулханаке биафрӯзам, ки он заррае аз оташи хомӯшнашавандаи ту

бошад? Оё метавониста бошам роҳи парвози бепоён ва муттасили туро, каме ҳам бошад, аз сари як шах то сари шахи дигар ҳам бошад, давом диҳам?

Авули ман – Сада! Сада оташ гуфтан аст! Як рӯз шахсе аз авули дигар маро пурсид:

–Аз кучо мешавӣ, писар?

– Аз Сада.

Мусоҳибаи гуфт:

–Аввал шеърхоятро бихон, пас ман ба ту мегӯям, ки шеърхоят аз оташанд ё аз хокистари сард.

Дар банди шакку шубҳа азоб мекашам. Оё ман вақте чакман бар тан намекунам, ки барфу борон бозмонда, офтоб аз қабати абрҳои парешон намудор гаштааст? Оё ман дари молхонаро баъди он қуфл намезанам, ки дуздон барзагворро бурдаанд? Оё ҳикоятро такрор намекунам, ки онро мардум борҳо шунидаанд? Оё касонро ба меҳмонӣ намехонам, ки ҳамин ҳоло аз зиёфат баромадаанд? Оё китобамро нависам?

– Агар нанавиштан тавонӣ, навис.

– Оё ман нанавиштан метавонам? Оё беморе, ки дард саҳт азобаш медихад, нанолида метавонад? Оё каси хушбахт табассум накардан метавонад? Оё булбул дар маҳтобшаби ором нахондан метавонад? Модом, ки тухми дар қабати замини наму гарм даҳан во кард, оё сабза надамидан метавонад? Модом ки офтоби баҳорон ба ғунҷаҳо гармӣ бахшид, оё гулҳо нашукуфтан метавонанд? Вақте ки пиряхҳо об мешаванду об сангу сангрезаҳоро гулдурросзанон аз кӯҳ шуста мефурояд, оё дарёчаҳои кӯҳи поён, сӯйи баҳр ҷорӣ нашудан метавонанд? Ҳангоме ки шоҳаҳо хушк шудаанду онҳоро оташ дар оғӯш гирифтааст, оё гулхан насӯхта метавонад?

Ман аз бачагиам гулханро дӯст медорам: гулханеро, ки шаб дар назди ҷӯпонҳо, дар соҳили дарё, дар пояи кӯҳ, дар болои кӯҳҳои атрофи деҳа, ҳатто дар оташдони хона фурузон аст. Медонам, ки гулхан афрӯхтан ҳоло ними қор аст, дар шаби барфу борон гулханро нигоҳ доштан ва хомӯшшавӣ намондан душвортар аст.

Пай мебарам, ки дар дил оташе дорам. Аммо ҷӣ қор, ҷӣ рафтор бикунам, то ин оташ пеш аз он, ки дили касеро гарм созад, роҳи касеро дар торикӣ равшанӣ бахшад, паст нашавад, хомӯш нагардад? Ҷӣ созам, то ки истеъдоди худро эҳтиёт бикунам ва қувват бидиҳам?

Аз ёдошт ҳои падарам. Як ҷавони кӯхистонӣ назди падарам омада, гуфтааст:

– Ман озмуда дидам ва бовар ҳосил кардам, ки қофия баста метавонам. Аммо намедонам, ки барои шеъри

ҳақиқӣ навиштан чӣ кор бикунам.

Падарам ҷавоб додааст:

– Торҳои ғижжакро ҷӯр кардан кам аст, онро навохта тавоништан лозим. Замин доштан кам аст, дар он кишт карда тавоништан лозим.

– Хайр, чӣ кор бикунам, ки шеърнависиро ёд гирам?

– Чӣ кор мекардӣ? Кор-да.

КОР

*Ҳар кӣ донад кори мо – шаҳду
шакар,*

Дар Кубочӣ, гӯ, биёяд як сафар.

Катибаи зарфи Кубачӣ

*Ман – гуломи шеъри худ. Рӯзи да-
роз*

*Қоматам ҳам, рӯ арақ ҳам чашим
тар.*

*Соҳибамро ин ҳама ранҷам кам
аст:*

Ронад аз хоби шабам бори дигар.

*Ман чу аспам, шотуҳо аз паҳлуҳо
Пӯстамро мехарошанд, алҳамон,
Кори ман сахт аст, рӯзорӯз сахт,
Аз азал то оқибат бандам дар он.*

Ин воқеа кайҳо рӯй дода буд, аммо ҳанӯз дар лавҳи хотирам равшан аён аст, гӯё ки дирӯз шуда бошад. Онро ҳатто дар достони худ тасвир кардаам, лекин дар ин ҷо низ ба ёд наовардан наметавонам.

Вақте ки ман чун писари шоири Доғистон Ҳамзат аз авул баромада, аввал ба Махачқалъа ва сипас ба Москва рафтаам, маро касе намешинохт. Солҳо гузаштанд. Институти адабиётро хатм кардам, даҳ китобчаи шеърҳоям баромад. Ба яке аз онҳо мукофоти Сталинӣ гирифтаам. Хонадор шудам. Хулласи калом, шоир Расул Ҳамзатов шудам. Баъди ин ҳама боз сафари авуламонро ихтиёр кардам.

Рӯзҳои дароз ҷойҳоеро, ки дар овони бачагӣ он ҷо бозӣ мекардам давр мезадам, шаху теппаҳо, ғору ҷарихоро тамошо мекардам, бо одамон суҳбатҳо доштам, сурудӣ ҷӯйборонро гӯш меводам, дар қабристон сар ба поён афқанда, хомӯш менишастам ва боз сайри саҳро мебаромадам.

Дар Амрико, дар заводи Форд талеро дидам, ки санҷишгоҳ будааст ва дар он ҷо автомобилҳои навбаромадро месанҷидаанд. Чунин санҷишгоҳи нависанда бояд зодгоҳи ӯ бошад.

Занҳо аз хишоваи гандум бармегаштанд. Мондаву шалпар, сару рӯхо пурчанг, дастҳо аз теги алаф буридаву харошида, дар сари роҳ нишаста нафас рост мекарданд. Наздашон рафтам.

Намедонам, маро дида дар ҳаққам гап кушоданд, ё аз ин пеш ҳам гуфтугӯ доштанд, ба ҳар ҳол, шунидам, ки зане арақи рӯйи худро бо як даста алаф пок карда, гуфт:

– Агар аз ман мепурсиданд, ки орзуят чист, мегуфтам: дили беғам ва хотири ҷамъи Расул Ҳамзатов.

– Расул ба ҷойи дил як порча панир дорад магар, ки ҳеҷ вақт дард намекунад? – тарафи маро гирифт як хешам.

– Мумкин, як порча панир набошад, аммо ба ҳар навъ, гандум хишова намекунад. Занги колхоз ўро пагоҳӣ ба кор хабар намекунад ва ба хӯроки пешин рухсат намедихад. Намедонад, ки рӯзи меҳнат чист, онро чӣ хел ба даст овардан лозим ва ба ивазаш чӣ медиханд. Ҳараллаҷон-ҳаралла, тараллаҷон-таралла гуфта, навишта мегардад... Чӣ ғам дорад? Дилаш аз чӣ дард мекунад? Ман аз ин зиёдашро орзу намекардам!

Зани хуб аст ў! Дар бораи кори худ, бетанаффус ва гарон будани меҳнатар ман ба ў чӣ сон ҳикоят мекунам?

Бо андешаҳои ғамолуд аз сахро ба авул меомадам. Дар годекани авул мӯйсафедон санҷои сардро гарм карда менишастанд. Онҳо байни худ дар бораи замин, ҳосили оянда, кӯҳҳо, чарогоҳҳо, касаливу давоҳо, рӯзҳои гузаштаи авуламон оромона суҳбат доштанд. Ман наздашон рафта, салом додам ва ҳамчунин ба рӯйи санги сард нишастам.

Дар дасти як мӯйсафед рӯзномаи нав будааст ва дар он шеърӣ ман. Гап ба он шеър гузашт. Ҳангоме ки савораеро таърифи аспаш мекунанд, ўро мефорад. Ман низ умедвор будам, ки ҳоло ҳамдиёронам шеърӣ маро таъриф мекунанд. Ман дар Махачқалъаю Москва таъриф шунида одат карда будам. Пирамарде, ки дар даст рӯзнома дошт, гуфт:

– Падари Ҳамзат ҳам шеър менавишт, ту писари Ҳамзат ҳам шеър менависи. Охир, корро кай мекуни? Ё тамоми умр аз як бурида нон вазнинтар чизро набардошта зиндагӣ кардани ҳастӣ?

– Шеърнависи кори ман аст, – ҳатталимкон бо тавозӯ гуфтам ман, зеро аз чунин гардиши суҳбат дасту по хӯрда будам.

– Агар шеърнависи кор бошад, пас, бекорхӯчагӣ чист? Агар суруд меҳнат бошад, пас, ҳаловату истироҳат чист?

– Барои онҳое ки сурудро месароянд, суруд ҳаловат аст,

аммо барои касоне, ки сурудро меофаранд, суруд кор аст. Кори бе хобу истироҳат, бе рӯзи дамгирӣ, бе отпуск. Замин барои ту чӣ бошад, коғаз барои ман ҳамон аст. Ҳарфҳо – донаю шеърҳо хушаҳои мананд.

– Биё, мон, ҳамаи ин–суханорой. Замин пой надорад, ки болои боми хонаи ман биёяд. Ман бояд ба сахро рафта кор кунам. Аммо суруд худаш туро кучое боши, ҳатто дар ҷойи хобат, кофта меёбад. Ҳар як сурудат гӯё меҳмонест, ки даратро омада мекубад. Пас, ҳар як суруд ид аст. Сахроӣ мо зиндагии якранги ҳаррӯзай мост.

Мӯсафедони годекани мо ақидаҳои худро ҳамин тавр ё тахминан ҳамин тавр изҳор менамуданд.

– Охир, маънии ҳаёти ман маҳз суруд аст.

– Ин хел бошад, ҳаёти ту аз аввал то охир ид аст. Суруд кори истеъдод аст. Касе ки истеъдод дорад, суруди хуб навиштаниш осон. Аммо одаме ки истеъдод надорад, албатта, меҳнат қарданаш дозим. Лекин дар ин ҳолат меҳнат чандон фоида намебахшад.

– Не гапи шумо нодуруст. Шахсе ки камистеъдод аст, санъатро кори сахл медонад. Вай парандавор аз сари як суруд ба сари суруди дигаре парида мегардад. Ин хел одам, агар ба ибораи мо бигӯем, ҳалтура мекунад. Вале истеъдоди бузург бо масъулият баробар пайдо мешавад, ва одами ҳақиқатан соҳибистеъдод шеърнависиро кори басе муҳим ва душвор медонад. На ҳар чизе ки месароянд, суруд аст ва на ҳар ҳикояте, ки мегӯянд, ҳикоя.

– Набошад, нақл бикун, ки ту чӣ хел кор мекуни ва душвории касбат дар чист?

Дар атрофам барзгарҳои пир менишастанд. Ман ба онҳо нақл оғоз кардам, аммо пас аз чанде дарк намудам, ки чизҳои одитарин ва барои ман фаҳмотаринро ба онҳо фаҳмонданам мушкил аст. Бинобар ин гапамро гум кардам, шарм доштам ва лаб аз сухан бастам. Мӯсафедони годекан он рӯз бар ман дастболо шуданд. Ман ба онҳо фаҳмонида натавонистам, ки чаро шеърнависи душвор аст ва умуан шеърнависи худ чӣ кор аст.

Аз он рӯз инҷониб солҳои бисёре гузашт. Вале агар ҳозир ҳам аз ман савол мекарданд, ҳамонро дуруст шарҳ додан натавонистам, ки кори ман аз чӣ иборат, чаро душвор ва аз қорҳои дигар чӣ фарқ дорад.

Ҷойи кори ман кучост? Албатта, сари мизи кориам. Аммо ҷойи кори ман дар пайроҳаи кӯҳи низ, ҳангоме ки сайр мекунам, вақте ки шеърҳою суханҳоро андеша менамоям, садоҳо наздам меоянд, вале ман онҳоро бекор

карда, як сӯ мепартоям. Чойи кори ман инчунин дар болои поезд, вақте ки ман ба мамлакати дигар сафар мекунам, зеро маҳз дар ҳамин вақт, мумкин аст, фикри шеърӣ наве ба сарам ояд. Чойи кори ман ҳам дар болои самолёт аст, ҳам дар трамвай, ҳам дар Майдони Сурх, ҳам дар соҳили дарёчае, ҳам дар бешазор, ҳам дар қабулгоҳи вазире. Дар ҳама чойи рӯйи замин чойи кори ман, майдони кишти ман ҳаст.

Ман кадом вақт кор мекунам? Субҳгоҳон ё шомгоҳон? Рӯзи кори ман чанд соат давом меёбад? Ҳашт, ё шаш, ё ки дувоздаҳ соат, ё худ аз ин ҳам зиёд? Агар зиёд бошад, чаро ман корпартоӣ намекунам ва барои рӯзи кори ҳаштсоата мубориза намебарам?

Гап дар сари он, ки ман ҳамеша, то даме ки худро мешиносам, кор мекунам. Дар сари дастархон ва дар театр, дар вақти маҷлис ва дар шикор; ҳангоми чойнӯшии ва дар маросими дафн: вақти сафар дар болои автомобил ва дар маросими тӯй. Ҳатто ба хобам мисрау образҳо, фикрҳо ва шеърҳои қариб тайёр мебароянд. Пас, рӯзи кори ман ҳатто дар хобам давом дорад. Кайҳо корпартоӣ кардан лозим буд!

Ман чӣ хел кор мекунам? Ба ин савол ҷавоб додан аз ҳама душвор аст. Гоҳе ба назарам мерасад, ки кори ман ба ҳамаи корҳои дигар монанд аст. Баъзан мебинам, ки кори ман хосса корест ва онро бо ягон коре, ки одамон дар рӯйи замин мекунанд, муқоиса намудан мумкин нест.

Гоҳе ба назарам чунин мерасад, ки ҳама мардум кор мекунанду ман муфтхӯрӣ. Баъзан гумон мекунам, ки як ҳуди ман кор мекунаму дигарон ҳама бекорхӯчаанд.

Парандаро чӣ ғам! Хониши он як умр ҳамон, ки падару модараш ёд додааст. Дарёчаро чӣ ғам! Ҳазорҳо сол ҳамон як оҳанги шилдирросро ба такрор меҳонад. Вале ман дар умри кӯтоҳи худ бояд кӯшида, сурудҳое офарам, ки ба солҳои зиёде расад.

Одаме ки нахустин бор дар олам як порча заминро шудгор кардааст, шояд, хеле мушқилии кашидааст. Одаме ки дар ҷаҳон суруди аввалинро офаридааст, инчунин хеле машаққат дидааст.

Модоме ки ҳазор кас замин рондаанд, кори чуфрони ҳазору якум осонтар аст. Вале модоме ки ҳазор кас шеър навиштааст, кори шоири ҳазору якӯм бисе душвортар аст.

Оре, барзгар, кори ман ҳам ба кори ту шабоҳате дорад. Бинобар ин, лутф намо, ва ба ман чун ба бекорхӯчае, ки якумр кораш кайфу сафо ва роҳату фароғат аст, нанигар.

Дар шабҳои дарози беҳобӣ ман ҳам, мисли ту, мазрааи худро фикр мекунам. Ту барои кишт тухмии сараро ҷудо мекуни, ман аз тамоми суҳанҳои мавҷуда беҳтаринро интихоб менамоем. Ман бояд аз ҳазор калима якеро интихоб бикунам. Ман низ мазрааву майсазор дорам, ки аз диданаш дилам меболад, меҳнати ман ҳам ҳосил дорад. Ман низ нарму хишова мекунам, зеро дар киштзори ман ҳам хосса алафҳои бегона ҳастанд. Ҳатто ба воситаи машина ғаллаи сараро аз бомус фарқ кардан душвор аст. Аммо калимаҳои бегонаро аз суҳанҳои муфид, саҳеҳ ва салис фарқ намудан аз ин ҳам душвортар аст.

Ту киштзори худро аз жолаву сармо ва аз боди гармсел муҳофизат мекуни. Ман бояд сурудҳое биёфарам, ки ҳатто аз ҳукми душмани ашаддитарини худ – замон на-тарсанд, зеро ман сурудҳое эҷод карданиям, ки асрҳо бо-яд вирди забонҳо бошанд.

Киштзори ман низ ширинчаю малах ва хоянда барин зараррасонҳо дорад. Онҳо метавонанд ҳосили маро дуздида баранд, ё тамоман нобуд созанд, ё ки онро ноҳурдани кунанд, дар он сурат одамон аз ҳосили ман рӯ мегардонанд.

Аммо хояндаҳои ман аз мушу юрмонҳои ту калонтар ва хавфноктаранд, бо онҳо мубориза бурдан душвортар ва баъзан тамоман бефоида аст.

*Дар оташдон алову дуд печон,
Вале чун сӯзани девор рахнаст.
Чу бод сар дарорад мисли уштур,
Шавад гармии хона аз дамаш наст.*

*Чунин ҳолат диҳад бо шеъри ман рӯ:
Барои гармиаш сӯзам дилу чон,
Вале бодаш бисозад сард гоҳе,
Дароварда саре аз рахнаи он.*

Сипас ман бояд меваи худро ба одамон тақсим карда диҳам. Ҳам дар Доғистон, ҳам дар кишварҳои дигарон ширинӣ ва талхӣ онро, таъми хоси онро чашида бифаҳманд. Меваи ман набояд таъми меваҳои дигаронро дошта бошад.

Ба хотир дорам, ки дар бачагиам падарам дарзабанди-ро ёд меод. Ҳангоме ки ба зону болои дарза фуру шуда, зӯр зада бандро мекашидам, падарам насиҳат мекард:

– Бохабар шав, Расул, дарзаро буғӣ накуни.

Акнун, вақтҳое ки шеър намебарояд, ҳангоме ки мисрае бечо меафтад ва ҳарчанд ҷой мекунамаш, ҷой намегирад, зӯр мезанам, то ҳар навъе бошад, шеърро навишта буд кунам. Аммо дар чунин ҳолатҳо аксаран насиҳати падарам, ки: «Бохабар шав, Расул, дарзаро буғи нақунӣ» мегуфт, ба хотирам мерасад.

Ҳосили кишт ҳар сол ҳар хел мешавад. Соле меояд, ки ғалларо дар анборҳо ғунҷонидан наметавонӣ, баъди ин се сол пайи ҳам чизе намерӯяд. Кори ман низ чунин аст – ҳама вақт як хел намеравад. Ба ақидаи худам, нури мепошам, хуб шудгор мекунам, тухмии сара мекорам, аммо ғалла намерӯяд. Маҷбур мешавам ба тарҷума рӯ оварам, аз кадом як Австралияю Канада ғалла бихарам. Дар ҳолатҳое ки оташи назмам муваққатан хомӯш мегардад ва шеър аз дилам ба рӯи коғаз бурун омадан намехоҳад, ба ман ҳеҷ гуна химия – на калонаш ёри расонида метавонад на хурдаш.

Охир, чӣ метавон кард? Агар ҳар иқдом ва ҳар кор зафару барор меовард, ҳама шоду хушнуд мебуданд. Агар замин ҳар сол ҳосили фаровон меод, одамони рӯи замин ҳама сер мебуданд. Агар ҳамаи навиштаҷоти рӯи коғаз суруд мешуд, мардум кайҳо ба забони муқаррарӣ гуфтугӯ накарда, балки фақат суруд мехонданд. Аммо суруд эҷод кардан бисе душвор аст.

Ман заводҳои виноӣ Доғистон, Гурҷистон, Арманистон, Булғория, заводҳои пивопазии Пилзенро дидаам. Ба назарам, байни шоирон ва шаробсозон умумияти зиёде ҳаст. Ҳар кадом асрор ва нозукиҳои худро доранд. Шеър, монанди шароб, бояд дар дил ба ҷӯш омада расад. Шеъри хуб кайфияти пурасрори дилпазире дорад. Аз ин ҷиҳат шаробу назм ба ҳам хеле қаринанд.

Баъзан ба ягон авули кӯҳие, ки магазин дорад, автомобил пур аз чалакҳои шароб меояд. Як чалак ба ин авул, як чалак ба авули дигар – ронандагон шаробро аз Бӯйноқ, ҳамин тариқ ба авулҳои кӯҳӣ мекашонанд.

Чавонон чунин машинҳоро дидан ҳамон, дар назар наширофта ва оҳиставу аммо дар амал бесаброна аз чор тарафи авул сӯйи магазин меоянд. Онҳо чалаки шаробро ҳалқавор печонида мегиранд, чунон ки гӯсфандон ба атрофи дундаи намак ғун мешаванд.

Шаробро ба сабӯҳо мекашанд, ҳама мечашанд ва якбора ҳавсалаҳошон мегардад. Нидоҳои зерин ба гӯш мерасанд:

– Ҳамин ҳам шароб шуд! Оби холи!

– Оби муқаррарӣ, аз ҷӯй гирифтагӣ!
– Ин шаробро худӣ магазинчӣ нӯшад!
– Гуноҳӣ ман чӣ? – худро мудофия мекунад магазинчӣ.
– Худатон дидед, ки чалакро мошин овард. Дар пеши
чашматон фуруварданд. Ба фуруварданаш ёрӣ додед, ай-
би ман чӣ? Чизе ки оварданд, ҳамонро мефурушам.
Нахоҳед – нагиред.

Дар анбори шаҳр одамоне будаанд, ки пеш аз фири-
стодани шароб ба район, чалакро кушода, ба қадри
дилхоҳашон шароб гардонида мегирифтаанд ва ба ҷойи
он оби холӣ ҳамроҳ мекардаанд, яъне меғуфтаанд: «Дар
район ба ҳамин ҳам шукр мекунад!» Дар анбори район
айнан ҳамин корро коркунони миқёси район такрор ме-
намудаанд ва «Ба авул ҳамин хелаш ҳам мешавад!» ме-
ғуфтаанд. Дар асноӣ роҳ ронандаю борбардорҳо, дар
ҳавои сард каме гарм шавем ва соатҳои дарозу дилгири
сафар зудтар гузарад, гӯён боз чанд литрашро мегиранд
ва ба ҷояш оби чашма ё ҷӯйбор мерезанд.

Дар натиҷа шароби обмонанд ё оби шаробмонанде
ҳосил мегардад.

Мисли ҳамин, баъзе шеърҳо хонда кас намефаҳмад,
ки дар онҳо чӣ бештар аст – назм ё гапфурушӣ. Ин қабил
шеърҳо аз нуки қалами шоирони танбал, ки ба меҳнати
суботкорона сабру тоқат надоранд, иншо мешаванд. Ам-
мо ба баҳр расидани наҳрчаи шӯҳоб гумон аст. Ба Макка
расидани пиёдагарди танбал ҳам гумон аст. Ҳангоме ки
ду кас ба як асп саворанд, ҳамдигарро дастгирӣ мекунад.
Истеъдод ва кор ҳам гӯё савори як аспанд.

Абӯтолиб меғуфт. Истеъдод ва меҳнат дар шеър бояд
мисли ханчару ғилоф ба ҳам бипайванданд.

Аз дафтарчаи хотирот. Он вақтҳо аз хона дида, бештар
дар кӯча умрам мегузашт. Мактабхон бошам ҳам, шеърна-
висиро сар карда будам. На дар шеърнависӣ сабру тоқат
доштам, на дар китобхонӣ, на дар иҷрои вазифаҳои хонагӣ.
Дар сари миз бисёр шиста наметавонистам. Аз байн фурса-
те нагузашта, бесаранҷом шуда, ба ҷунбиш мебаромадам,
аз сари мизи бармеҳостам, фурсати боб ёфта, давида ба кӯча
мебаромадам. Ҳозир ҳам чандон бапуштиқору тоқатдор
нестам.

Рӯзе падарам маро, ёд надорам, ки ба сари дарс буд ё
шеър, шинонида, худ аз хона баромад. Дар аз қафои ӯ
пӯшида шуда-нашуда, ман аз курси ҷаста хестам ва болои
боми хона баромадам. Падарам маро дида ба модарам
нидо кард:

– Ҳамон арғамчини дар мех бударо ба ман оварда дех.

– Чӣ кор мекуни?

– Ман Расулро ба курсӣ баста мемонам, набошад, вай ҳеҷ чиз намешавад. – Падарам оромона маро ба курсӣ сахт печонида баст, ба пешонаам оҳистакак як силий зад ва коғазро нишон дода, гуфт: «Ҳамаи онро ба ин ҷо кӯчон!».

Кошкӣ ягон кас мо, нависандагонро, ҳозир ҳам баъзан ба пушти миз баста мемонд!

Калла шояд кор кунад, аммо калла кор кунаду даст дар ин вақт бекор истад, ин мисли осиеест, ки ба ҷойи ғалла кашидан, бекора чарх мезанад.

Қиссаи Шангрей, писари ӯ ва панҷ сӯм пул. Чанде қабл аз ин дар Хунзах Шангрей ном шахси давлатманд ва баобруӣ зиндагӣ мекард. У ягона писар дошт ва аз ҳамин сабаб писараш эркатулфори нозпарвард буд. Падар орзу дошт, ки фарзандаш мисли дигарон кор кунад, одам шавад. Аммо писар кор кардан намехост. Хешу табор ва дӯстони падараш ӯро эрка мекарданд. Яке асп тухфа мекард, дигаре чакмани чаркасӣ, яке пул медод, дигаре ханҷар.

Як рӯз Шангрей сахт бемор шуд. Доруо даво нафъ намекард. Хешу ақрабо, ёру дӯстон, шиносу ошно ҳама ба сари бемор ғун шуданд.

– Чӣ chore бикунем, ки ту сихат шавӣ?

– Давои дардамро худам медонам, лекин хоҳиши маро ба ҷо овардан аз дасти шумо намеояд.

– Гап зан, чист хоҳишат, ҳар коре ки аз дастамон меояд, мекунем.

– Агар писарам панҷ сӯм пули худаш меҳнат карда ёфташро оварда, ба ман диҳаду бигӯяд, ки: «Падар, бигир, ин пул аз они ту», ман сихат мешавам.

Пас аз ду рӯз писар назди падар омада, панҷ сӯм пулро ба ӯ дароз кард:

– Падар, ин пулро бигир, дар дараи Қуйсуни Аваристон дарахтафшонӣ карда ёфтам.

Падар як ба пул нигарист, як ба писараш ва панҷсӯмаро гирифта ба оташ ҳаво дод. Писар аз ҷояш начунбид. Ранги рӯяш, як тарсаки хӯрдагӣ барин, канд.

Дар ҳақиқат панҷ сӯмро ба ӯ амакаш, хоҳиши бечора Шангрейро шунида ва ба ҷавон ёри расондани шуда, дода буд.

Пас аз якчанд рӯз писар боз омада, ба падар пул дароз кард:

– Ман дар сохтмони роҳи нави Ғуниб кор карда, пул

гирифтам.

Падар як ба пул нигарист, як ба писараш ва пудро гирифта ғичим карду аз тиреза ҳаво дод. Писар аз чояш начунбид. Ин пудро ба ӯ ошнои падараш аз деҳаи Госатлӣ дода буд.

Писар дафъаи сеюм назди падар омада, панҷсӯмаро ба ӯ дароз кард. Падар ба рӯи писар ҳатто нигоҳе накарда, пудро гирифта, дарронда партофт. Писар худро бар пораҳои пул қирғивор партофта, онҳоро мечид ва ба ҳам мечаспонид. Ӯ ба падар фарёд мезад:

– Ман на барои он дар Петровск саисхона тоза карда, ин пудро ёфта омадам, ки ту коғази нодаркор барин дарронда партой. Дастонам обила карданд.

– Ана, акнун мебинам, ки ин пудро худат кор карда ёфтай.

Шангрей хурсанд шуда, рӯ ба сихатӣ ниҳод ва дере нагузашта тамоман шифо ёфт.

Алқисса, фақат ҳамон чиз қадру қимати ҳақиқӣ дорад, ки одам бо меҳнати ҳалоли худ ба даст овардааст.

Шояд, шеър низ чунин аст. Агар онро худат ранҷ кашада эҷод бикунӣ, ҳар калимаву мисраъ, ҳар нуқтаву вергулаш бароят азиз мешавад. Вале фикреро аз роҳ ёфта бошӣ, аз он шеъри қимат ва гаронмоя намебарояд.

*Гоҳҳо дидаам ба чашми худам:
Ин ки ҳамсояҳои заргари мо
Бо маҳак, бе ягон азобу ранҷ
Мис ҷудо мекунанд аз тилло.*

*Ой хонандаи гуҳарсанҷам!
Шеъри худро баҳо надонам дод
Ҳоли ман сахт монда бе маҳакат.
Миси сурхам ба чашм зар афтод.*

Хоҳӣ ки моҳии бомаза хӯрӣ, худ лаби кӯл бираву моҳӣ гир. Уқоб ба муқобили бод мепарад, моҳӣ ба муқобили ҷараёни об шино мекунад. Шоир аз рӯи эҳсосоти пурзӯри худ, агарчи он на шодӣ, балки андӯхро илқо мекунад, шеър меғӯяд. Қиссаеро монанди ин боре ба ман Абӯтолиб низ ҳикоят карда буд.

Қиссаи кӯзагарони балхарӣ, кӯзаҳои онҳо ва кӯзаҳо ро-нино ба кор.

Кӯзагарони балхарӣ маснуоти худро ба сабадҳои калон ҷо ва сабадҳоро ба хару хачирҳо бор карда, роҳи бозори

шаҳрро пеш гирифтанд. Аз роҳашон наврасони шӯҳи
авули сари роҳ бароманд.

– Кучо равонед, кӯзагарҳо?

– Кӯзафурӯши.

– Кӯзаҳотон чандпулӣ?

– Майдааш – бистгинӣ, калонаш – панҷгинӣ.

– Чаро ин хел?

– Чунки аз калонаш дида майдаашро сохтан душвор-
тар.

Наврасон ҳамаи кӯзаҳои балхариҳоро хариданд.

– Аз моли мо баракат меёбед, – меғуфтанд кӯзагарон
ҳангоми хайрухуш, сари хару ҳачирҳошонро сӯйи хона
гардонида. – Аз рӯйи инсоф сохтаем. Кузаҳои мо ба
набераҳотон ҳам мерасад.

Кӯзагарон болои тале баромада, дамгирӣ ништаанд.
Онҳо аз баландӣ роҳи кӯҳистонро тамошо мекарданд ва
банохост чашмонашон ба наврасоне афтод, ки навакак
кӯзаҳои зебои ҷарангосишонро харида буданд. Наврасон
кӯзаҳоро дар лаби ҷар қатор гузошта худ бист қадам дур-
тар истода санг меғурронданд. Зоҳиран, онҳо байни худ
мусобиқае мекарданд, ки кадоме зиёдтар кӯза мешика-
над. Кӯзаҳо ҷарангосзан мешикастанд, сафолпораҳо ба
ҷар мепариданд. Аз ин кор наврасон завқ мебурданд.

Кӯзагарон, гӯё касе фармонашон дода бошад, ҳамагӣ аз
ҷо ҷастанд ва ханҷар аз ғилоф кашиданд ва сӯйи авбошон
давиданд.

– Ҳой, нобакорҳо, ин чӣ кори кардагитон! – фарёд за-
данд онҳо. – Мо ба шумо кӯзаҳои бехтарини худро
фурӯхтему шумо... Вичдон доред?

– Барои чӣ меранҷед, – мутаҳаййирона пурсиданд на-
врасон, – шумо молатонро фурӯхтед, мо ба шумо пули
нағз додем, акнун кӯзаҳо аз они мо, ҳар коре бикунем, ко-
ри мо, шуморо чӣ? Хоҳем, зада мешиканем, хоҳем, ба хо-
на мебарем, хоҳем, дар сари роҳ партофта меравем.

– Охир, ин кӯзаҳоро мо сохтем. Мо меҳнати бисёре
сарф кардем, то ки гил кӯза гардад. Мо аз сидқи дил
меҳнат кардем, то ки ин кӯзаҳо зебо шаванд, мардум бо
ҳавас тамошо кунанд. Мо гумон карда будем, ки
кӯзаҳоямон ба одамон хурсандӣ меоранд, рӯзгори касеро
обод мекунанд. Ин чизҳоро ба шумо фурӯхта, умед дош-
тем, ки ба яке бӯза андохта, меҳмонатонро зиёфат меку-
нед, ба дигаре оби зулоли чашма пур карда мемонед, дар
ҷандтояш гулҳои хушрангубу парвариш мекунед.

Лекин шумо шавқу ҳавас ва орзуҳои моро ба лаби ҷар

оварда, сангборон кардед. Шумо, мисли бачаҳои беақле, ки сӯи парандаҳои зебою хушхон санг мепарронанд, ба кӯзаҳои мо санг ғуррондед.

Кӯзагарон кӯзаҳоеро, ки аз дасти бачаҳо ҳанӯз нашикаста монда буд, базӯр кашида гирифта, хона баргаштанд.

Ҳар он кас, ки худ бо меҳру муҳаббат меҳнат кардааст ва натиҷаи меҳнаташро дида ҳаловат бурдааст, ранчиши кӯзагаронро мефаҳмад. Абӯтолиб ҳикояти худро ҳамин тавр анҷом дод.

Ҳангоме ки дар Чопон духтарони ғаввоси гавҳарчӯйро медидам, сабаб чӣ бошад, ки ин ҳикояти Абӯтолиб ба хотирам мерасид. Духтарони ҷавон, бақуввату зебо ба қаъри баҳр ғӯта зада, қариб нафасгардон шуда, чанд дона садаф бар халтачаи дар миён бастаи худ андохта мебароманд. Шояд, яке аз ин садафҳо садафи марворид мебаромад. Вале барои ёфтани ҳамон як садафи бахосияти марворид бояд ҳазорон дона садаф берун овари. Баҳри он, ки шаддаи ҳақиқии марвориде ба даст ояд, чанд бор ба қаъри баҳр ғӯтавар шудан ва чанд ҳазор садаф ёфта баровардан лозим аст?

Лекин аз ҳамаи суханҳое, ки одамон дар гуфтугӯи одӣ истеъмол мекунанд, суруде чун шаддаи марворид офаридан магар осонтар аст?! Ҳамаи суханҳои муқаррарӣ, ҳамаи воқеот, тамоми хиссиёт ва таҷрибаи ҳаёт – уқёнусест пури садаф. Аммо бузургу вазнин аст меҳнати ғаввоси гавҳарчӯй, ки бояд ҳамеша ба қаъри пурасрори уқёнус ғӯта занад! Басе маҳорат, бардошту тоқат, тани сиҳат ва кӯшишу ғайрат лозим аст. Барор ҳам даркор. Сабру тоқати ғаввосони гавҳарчӯй, сабру тоқати зиреҳгар, ки ба рӯи нуқра нақш мепартояд – ин ҳама қарини истеъдоданд, ки ҳама дар айни ҳол ҳам истеъдод, ҳам меҳнатанд.

*То ки умри шеъри ман бошад дароз,
Дар сари ҷаҳду талошам, дӯстон –
То зиреҳгарвор сабр омӯзаме,
Ҳам назокатсанҷии он сонеон.*

Қоидаҳое, ки ҳар як кӯхистонӣ медонад.
Духтаратро, то ба балоғат нарасад, ба шавҳар надех!
То ба лаби об нарасӣ, чоруғ аз по накаш!
То сайд дар беша асту онро ҳанӯз нагирифтаӣ, ба нияти гӯшташ дег бар оташдон манех!
Рӯбоҳи бўри сиёҳтоб аз они касе нест, ки онро дидааст,

моди шахсест, ки онро ба даст овардааст!

Ёддошт. Намехостам воқеаеро ба одамон ҳикоят бикунам, зеро ки онро воқеаи хуш гуфтан наметавонам. Вале кори шудани шуд, модом ки аз як сар ҳикоят кардам – инашро партофта рафта намешавад. Дар кӯҳистон бекора намегуянд: «Модом ки ба об то миён даромадӣ, ғӯта задан гир», «модом ки даҳони халтаро кушодӣ, бирез ҳар чӣ дар он ҳаст».

Агар он ҳодисаи бемаъние, ки ҳоло ҳикоят карданиям, рӯй намедод, китоби менавиштаамро кайҳо навишта тамом мекардам.

Одатан, навиштани китобро сар карда бошаму сафаре пеш ояд, дастнависро ҳамроҳи худ мебарам. Дастанависҳои ман ба ҳамин минвол ҳамроҳам ба мамлакатҳои гуногун сафарҳои дуру дароз кардаанд. Ман онҳоро ҳамроҳи худ, албатта, бекора намегирам: ҳама вақт дар меҳмонхона субҳгоҳон фурсате мешавад, ки кас ба сари дастнавис нишаста, саҳифаи наве эҷод мекунад. Китоби мазкурам низ ҳамроҳи худам аз баҳру бар гузашта, қитъаҳои дигарро дида омад.

Боре аз Брюссел баргашта, дар меҳмонхонаи «Москва» дар ошӯнаи ҳаштум манзил кардам. Модом ки сухан аз ҳамин хусус рафт, бояд бигӯям, ки меҳмонхонаи «Москва» бароям меҳмонхонаи одӣ нест, балки гӯё хонаи дуоми ман аст. Агар солҳои нависанда шуда, бо қорҳои гуногун ба пойтахт рафтаниамро ба ҳисоб гирем, гуфтан мумкин, ки қариб ними умрам дар ҳамин меҳмонхона гузашт.

Ҳамаи маъмурон, ҳамаи навбатдорони ошӯнаҳо, ҳамаи хизматгорзанон маро хуб мешиносанд, ман ҳам – онҳоро. Ҳамеша дар меҳмонхонаи «Москва» манзил кардани маро дӯстони москвалиам низ медонанд; дуруст аст, дар байни онҳо касоне ҳастанд, ки «Расул дар Москва» гуфтан ба эшон маънии онро дорад, ки аз бекорӣ як сари қадам даромада, меҳмони ман шаванд.

Ман ҳанӯз дасту рӯ нашуста, чирингоси телефон, тиктиқи дар сар мешавад ва дере нагузашта, дар хонаи ман ҷойи нишаст ё тоб хӯрдан ҳам намеронад. Чӣ илоҷ, ҳарчанд хучраи меҳмонхона бунаи кӯҳистон нест, мо мардум, аз рӯйи одати қадимӣ, номи меҳмонро фақат рӯзи сеюм мепурсем. Азбаски ҳеч кас дар меҳмонхона се рӯз меҳмон намешавад, номи аксари онҳое, ки ба хучраи ман меоянд, номаълум менамояд.

Алқисса, боре ман ба Брюссел баргашта, чун ҳамеша,

дар меҳмонхонаи «Москва» манзил кардам ва хучраи ман мисли ҳарвақта сермеҳмон буд. Баъзеҳо аз хорича баргаштани маро табрик гуфтани, дигарҳо маро ба Доғистон роҳи сафед хостани, сеюмиҳо бе ягон кор омада буданд. Баъзеҳоро худам таклиф кардам, баъзеҳо бе таклиф омада буданд.

Якero бо чӯшу хурӯш таъриф мекардем ва ба ҳамин муносибат менӯшидем; дигарero бо чӯшу хурӯш танқид мекардем ва ба ҳамин муносибат менӯшидем. Гап мезадему менӯшидем. Механдидему менӯшидем. Месурудему менӯшидем. Ба замми ин хучра чунон пури дуд шуда буд, ки гӯё дар таки миз ё кат гулхане аз ҳезуми тар месӯхта бошад.

Абӯтолиб мегуфт, ки ўро се чиз пир кардааст.

Яке: ҳамаи меҳмонон ҳамъ шудаанду як нафарро мунтазир, вай таъхир мекунад.

Дигаре: завча таомро ба рӯйи дастархон овардаасту писари ба арақ рафта ҳеч не, ки баргардад.

Ва ниҳоят сеюмӣ: вақте ки ҳамаи меҳмонон рафтаанду як нафар, ки тамоми бегоҳ хомӯш буд, баногоҳ дар назди остона истода, даҳони халтаи гапро мекушояд, гӯё қусури тамоми соатҳои хомӯш нишастаашро бароварданист ва кас яқин мекунад, ки ҷоғзанин вай охир надорад.

Ҳар қадар шалпар гаштай, ҳарчанд чашмонат пури хоб аст, маҷбури ёва гуфтанҳои ўро гӯш бикунӣ. Ҳаракат мекуни, ки ба ҳар гапаш розӣ шавӣ, то ки лаққиданаашро зудтар ба охир расонаду бадар равад. Аммо розишавии ту ўро ба розҳои нав ба нав илҳом мебахшад.

Шабе, ки бо чунин даҳшат анҷом ёфт ва дар хусусаш ҳоло ҳикоят карданиям, ҳамин гуна меҳмоне дар хучраи ман буд. Ин меҳмон баъди рафтани ҳама монда, мастона худро ба китфи ман бор мекард, таҳсигорашро ба ҳар ҷойи ростомати хона, ба пардаи тиреза, тақии курсӣ, ба ҷомадони ман, ба коғазҳои рӯйи миз пахш менамуд.

Аввал ў маро таъриф кард, «хуб» гуфтам. Сипас ба таърифи худ гузашт, «хуб» гуфтам. Баъд ба таърифи занаш гузашт, «хуб» гуфтам. Дар ниҳояти кор ба танқиди ман шуруъ карда, дар ҳаққам ҳар хел сафсата гуфтан гирифт, вале ман ба ин ҳам «хуб» гуфтам. «Ҳамин замон ба танқиди худ ва зани худ мегузарад» – гуфтам дар дил бо даҳшат. Аз рӯйи мантиқ меҳмони ман мебоист акнун ба танқиди худ сар мекард, аммо ба ҳамин ҷо расиду якбора саросема шуда, ба хучраи худ рафт. Вале барои он, ки аз рафтаниш ғамгин нашавам, ваъдаи фардо омадан дод.

Баъзан мегӯянд: ҳама ҷойи меҳмон зебост, лекин зеботарин ҷойи ӯ – тахтапушташ. Ин дафъа маънии мақоли мазкурро фаҳмидам. Тахтапушти меҳмони бадаррафта хеле зебо намуд. «Хайрият, – охи сабук кашидам, – ҳамаи ташвишҳои имшаба тамом шуд, акнун оромона хоб кардан мумкин». Ҳалқаи дарро саросема гузаронида, дуздона ба ҷогаҳ даромадам ва ҳамон дам хобам бурд. Хобам бароҳат буд, чунон ки ба болоят чакман кашада меҳобию аз берун садои борон меояд. Хоб дидам, ки дар ҳақиқат ба бурка печида, назди гулхан хобам, дар атрофам ҷӯпонҳо нишастаанд. Онҳо ба гулхан дам ба дам ҳезум мепартоянд. Гулхан дуд мекунад ва чашму биниам сӯзиш дорад. Сипас, гӯё дар нонвойхонае бошам, он ҷо хеле гарм, лекин сабаб ҷи бошад, ки бӯии сӯхта меояд. Баъд хоб ба он гузашт, ки мо ёру ҷӯраҳо рӯзи якшанбе берун аз шаҳр рафта, шашлик пухта истодаем.

Аз сӯзиши тоқатфарсои чашмонам бедор шудам. Ҷаста хестам, чизеро дида наметавонам. Хона пури дуд, таки дар ҳатто сӯхта истодагӣ барин. Худро сӯии оташ андохтам ва дидам, ки ҷомадонам сӯхта қариб тамом шу-дааст.

Рӯии ҷомадонам пур аз коғазчаҳои меҳмонсароҳои олидараҷаи ҷаҳон буд. Ману ҷомадонам чандин мамлакатҳоро дида омадаем! Аз чандин бочхонаҳо беосеб гузаштаем! Дуруст аст, ки ҳеҷ гоҳ даруни он чизи мамнӯъ набуд, аммо як шиша арақе, ки ба дӯстони хоричиат савғот мебарӣ, ё як қуттӣ сигори зиёдатӣ, ё худ камзӯлчае, ки ба завҷаат гирифтаӣ, гоҳо боиси норозигии амалдори бочхона мегардад.

Инак, ҷомадони ман дар ягон бочхона насӯхта дар хучраи осоиштаи меҳмонхонаи Москва сӯхт.

Нимсӯхтаҳои ҷомадонро саросема чанг зада ба ванна партофтам ва аз болояш об сар додам. Фағонаҳои дуд ба ҳаво печиданд. Дастам аллақай сӯхта буд, ба гумонам, рӯям ҳам, вале алҳол курсие, ки пеш дар болояш ҷомадон меистод, инчунин қолӣ, инчунин дарпардари аз чанголи оташ халос карданам лозим буд. Тозон гушаки телефонро гирифта ба навбатдори ошӯна занг задам.

– Сӯхтам! – дод задам ба гӯшаки телефон. – Маро наҷот диҳед!

Аммо навбатдор, зоҳиран, гумон кард, ки Расудро ба ҷуз оташи ишқ оташе сӯхта наметавонад ва алҳол ман дар ишқи ӯ сӯхтан дорам. Навбатдор оромона ва модарвор ҷавоб дод:

– Монед-э, Расул, хоб равед. То пагоҳӣ ҳамааш гузашта меравад!

Чӣ мардуманде ҳастанд занон! Борҳо шӯхиомез гуфтам, ки сӯхтам, бовар карда, ба додам расиданд. Лекин дар умрам як бор ба оташи ҳақиқӣ афтодаму касе ба ман бовар накард.

Ман ҳамчун оташнишони часур бо оташ ҷанги тан ба тан мекардам. Дар ниҳояти қор, албатта, ҳам қоли, ҳам курсӣ, ҳам дарпардаи оташгирифта ва ҳам фарши сӯхтаистодаро истодаро хомӯш кардам. Оре, ман бар оташ ғолиб омадам, вале то ба ин ғалаба расидам, ки оташ ба ман хеле зарар расонид.

Эҳтимол, меҳмони маст таҳсигорашро даруни ҷомадон партофтааст ва ҳама қор аз ҳамон сар задааст. Куртаҳоям, костюмам, тухфаҳои аз Брюссел овардаам ҳама сӯхтанд. Маъмурияти меҳмонхона аз болои қоли, курсӣ, дарпарда акт монд, ки товони ин чизҳо маблағи дахшатангезе шуда баромад. Худ ба беморхона афтодам. Ба завҷаам телефон карда гуфтам, ки кори муҳимме дорам ва ин ҷо ҷанде таваққуф хоҳам кард. Азбаски чӣ кори муҳим буданаширо ҳанӯз фикр карда наёфта будам, ваъда додам, ки боз телефон хоҳам кард. Як таҳсигори сабил боиси ин қадар ташвишҳо гардид.

Аммо ба шумо бигӯям, ки ин ҳама дар пешии зарари асосии ба ман расида ҳеч буд. Дар тақи ҷомадон дастнависе меҳобид, ки маҳсули меҳнати дуСОЛАИ ман буд...

Меғӯянд, ки моҳии калонтарин ҳамон аст, ки аз шаст бичаст; оҳуи мушкин ҳамон аст, ки тират нарасид; зани зеботарин ҳамон аст, ки туро тарк гуфт.

Саҳифаҳои зиёди дастнависам сӯхтанд!

Ҳоло пиндорам, ки он саҳифаҳои беҳтарин ва хубтарин буданд.

Ғайр аз ин, моҳии калоне, ки аз шаст бичаст, аздусар, моли ман набуд. Оҳуи мушкин, ки тирам нарасид, аз они ман набуд. Ҳамчунин зане, ки маро тарк гуфт, зани ман набуд. Вале саҳифаҳои ба дами оташрафта аз они ман буданд. Ман онҳоро худ ғаму ранҷ бурда офаридаам. Ман ба сари он саҳифаҳо шабҳои бешуморро рӯз ва рӯзҳои дарозро бо меҳнати собирона шаб кардаам. Аз ҳамин сабаб ба сӯхтани дастнависи худ месӯхтам. Аз ҳамин сабаб пиндорам, ки он китоби беҳтарини ман буд.

Ман якбора ятим шуда мондам, ҳамчун мазраае гаштам, ки ғаллаашро даравида бурдаанд ё мисли дарзаи охирине, ки фаромӯш карда монда рафтаанд.

Ҳар як ҳарфи саҳифаҳои сӯхта ба назарам дурдона ме-
намуд. Он сатрҳо дар тасаввурам ба сони шаддаи марво-
рид медурахшиданд.

Чунон музтариб гашта будам, ки муддати ду сол барои
аз нав барқарор кардани дастнависи аздастрафта даст зада
натавонистам. Пас аз он, ки ором шуда ба сари кор ниша-
стам, яқин кардам, ки, бешак, китобро аз нав ва тақрибан
дар ҳамон хусус навишта метавонам, вале барқарор карда-
ни саҳифаҳои пештара имконнопазир аст.

Айнан мисли ҳамин, агар фарзанди азизи зану
шавҳаре бимирад, онҳо, вақташ ояд, боз фарзанддор ме-
шаванд ва ўро ҳам на камтар аз он фарзанди фавтидаа-
шон азиз медоранд, вале, дар ҳар ҳол, ин на он фарзан-
дест, ки талаф додаанд.

Меғӯянд, ки шеър ба об тоб надорад. Шеър – оташу
эҷодиёти шоир сӯхтан аст. Оре, шеър набояд сероб бо-
шад. Аммо шеърро худо аз чунин оташе ҳам, ки дастна-
виси ман дар ҳучраи меҳмонхона дучораш омад, нигоҳ
дорад.

Қиссаи хонаи Абӯтолибро задани дузд. Намедонам, чӣ
хел шуд, кадом чапдасте баромад ва чӣ тавр хонаи
Абӯтолиб бе одам монд, ки боре онро дузд зад. Диданд, ки:
соати тиллои духтараш, ангуштарини тилло, гушвора ва
дигар зеварҳо нестанд. Палтои муйина ҳам нест, куртаҳо
ҳам, туфлию пул ҳам... Зани Абӯтолиб қариб, ки беҳуш ша-
вад, духтараш фарёд зада, худро рӯи кат партофт. Лекин
Абӯтолиб хонаи дигар гузашт, ба рӯи фарш нишаста
сурнайनावозӣ оғоз кард.

Занаш ба Абӯтолиб дарафтод:

– Чӣ тавр ба дилат меғунҷад: ин хел фалокат ба сара-
мон омадааст, ба милисаю прокурор давидан даркор...

– Чӣ фалокат аст ин! Шеърҳои ман дар ҷояш. Нигар
ҳамаи коғазҳоям аз ҷояш бечо нашудааст. Дуздҳо даст на-
расонидаанд. Барои чӣ ман ғам хӯрам!

– Шеърҳои ту ба кӣ даркор, боз ба забони лакӣ.

– Э, ту ҳеч ҷизро намедонӣ. Одамоне ҳастанд, ки ҳатто
шоир ном доранду ғайр аз дуздидани шеърҳои дигарон коре
намекунанд. Худоро шукр, ки шеърҳои ман сиҳат мондаанд.
Ман ба навиштани ин шеърҳо як соли дароз меҳнат кардам
ва агар дузд мебурд, кулфати бузурге ба сарам меомад. Сур-
най ҳам дар ҷояш мондааст. Чаро аз шодӣ нанавозам?

Абӯтолиб инро бигуфт ва ба гиряву нолаи зану духта-
раш дигар аҳамият надода, сурнаяшро навохтан гирифт.

Афанди Капиев ба ман ҳикоят карда буд. Дар яке аз

рӯзҳои хушҳавои тобистон Сулаймон Сталский дар рӯи боми бунаи худ чашм бар осмон дӯхта мехобид. Дар атроф мурғон нағмасароӣ мекарданду ҷӯйборон шилдир-рос мезаданд. Ҳар кас ҳам гумон мекард, ки Сулаймон фароғат дорад. Завҷаи Сулаймон низ чунин пиндошт. Ӯ ба бом баромада, Сулаймонро ба хона ҷеғ зад:

– Хинкал тайёр, дар рӯи дастархон. Вақти хӯрок шуд.

Сулаймон ҷавобе надод ва ҳатто сарашро гардониданигоҳе накард.

Пас аз чанде Айна дубора шавҳарашро фарёд кард:

– Хинкал хунук шуд, баъд хӯрда намешавад!

Сулаймон аз ҷояш начунбид.

Дид, ки намешавад, завҷааш хӯрокро ба рӯи бом овард, то ки Сулаймон, агар табъаш ҳаминро хоҳад, дар ҳамин ҷо бихӯрад. Ӯ ба пеши шавҳар хӯрокро гузошта, гуфт:

– Пагоҳӣ боз намак начашидаӣ. Хӯрда бин, ман ба ту чӣ хел хинкали бомаза пухтам.

Сулаймон дар қаҳр шуд. Аз ҷо барҷаста, сӯи завҷаи ғамхораш фарёд зад:

– Ҳамеша ту ба кори ман халал мерасонӣ!

– Охир, ту бекор ғелида мехобидӣ. Ман гумон кардам...

– Не, ман кор мекунам. Дигар ба ман халал нарасон.

Дар ҳақиқат, он рӯз Сулаймон шеърӣ наве эҷод мекардааст.

Хулоса, шоир ҳатто дар вақти ду чашм бар осмон дӯхта хобиданаш ҳам кор мекунад:

*Шоире бар завҷааш шеъре навишт:
«Моҳи ман, Парвини ман, эй нури чашм!
Дар барам бошӣ, ҷаҳон бар ман – бихишт,
Бе ту дӯзах гардадам дар сина хашм!»*

*Инак, омад завҷа-моҳи арҷманд –
Як қадам бинҳод рӯи остон
«Боз ин ҷой! – зи ҷояш шуд баланд, –
Мон, кунам коре ва ё ҷонам ситон!»*

Падарам ба ман ҳикоят карда буд.

Сарояндаи бузурги муҳаббат – Маҳмуд ба хонаи як шахси обрӯманд меҳмон мешавад. Он ҷо ғайри ӯ низ меҳмонон буданд. Шоир то ними шаб табъи ҳозиронро бо сурудҳои худ шод мегардонад. Сипас ҳама хоб мекунанд. Ба Маҳмуд хонаи беҳтаринро ҷудо карда медиҳанд.

Соҳиби хона барои таҳорат офтобаю лаган оварда мемо-над ва «шаб бахайр» гӯён меравад.

Субҳ соҳиби хона, Маҳмуд дар хоб монда, намози бом-додаш қазо нашавад, гӯён оҳиста дари хонаи Маҳмудро кушода меғинарад. Мебинад, ки шоир хобро фикр ҳам на-кардааст. Ӯ ба рӯи қоли чорзону нишаста, шеър менавишт ва мисраъхоро зери лаб такрор мекард:

*Ҳеч гаҳ васфи бихиштат накунам,
Ту аз ин дахмаса озодам кун.
Гир он равзаи ризвон ба худат,
Мон ба ман дилбараму шодам кун.*

– Маҳмуд, вақти намоз шуд, шеъратро як сӯ мон, намоз хон!

– Намози ман – ҳамин, – ҷавоб мегардонад Маҳмуд.

Хулоса, шоир ҳатто вақти намоз ҳам кор мекунад.

Аз дафтарҷаи хотирот. Акнун худам дар ҳаққи як шоири авар ҳикоят мекунам. Ман номи ӯро намегирам. Намехоҳам, ки баъд вай ангуштнамои шумо гардад ва ба ҳолаш бихандед. Зеро ки ин ҷо чизи хандидани ҳаст.

Шоир зан гирифт. Тӯй шуд, меҳмонон, арӯсу домодро дар хонаи хосса барояшон ораста гузоштанду рафтанд. Арӯс ба бистари никоҳ даромад ва ба омадани довод ни-гарон шуд. Аммо довод ба ҷойи он, ки назди арӯсаш ояд, сари миз нишаста, шеърнависиро сар кард. Ӯ тамоми шаб шеър навишт ва субҳгоҳон шеъри дарози ба муҳаббат, ба арӯс ва шаби никоҳ бахшидашро ба итмом расонид.

Оё мо бояд чунин хулоса барорем, ки шоир ҳатто дар шаби висол ҳам кор мекунад? Агар ман мисли он шоири авар кор мекардам, шумораи китобҳоям аз ҳозира панҷоҳ баробар зиёд мешуд. Лекин ба фикри ман, он китобҳо ғайрисамимӣ мебаромаданд.

Ҳар он кас, ки оғуши гарми арӯсашро монда, сари миз мешинад, ҳар он кас, ки дар ҳузури зебосанаме қаламу коғазро як сӯ ғундошта намомонад, ба фикрам, риёкор асту бас. Бигзор, ӯ даҳбист баробар зиёдтар нависад, ам-мо дар навиштаҳои ӯ самимият нахоҳад буд.

Оре, кор қардан зарур аст! Хирадманде зери дарахти себ ба умеди он, ки себ ба даҳонаш меафтад, хобидааст. Аммо себ наафтадааст.

Аммо шоирро ҳам дар пеши тамоми мардум, ҳам дар пеши худ бештар аз қор ва шояд, бештар аз истеъдод, са-

мимият зарур аст.

Меғӯянд: шердил – ё рӯйи зин, ё зери замин.

Меғӯянд:

- Манфуртарин ва зишттарин дар ҷаҳон кист?
- Марде, ки аз тарс меларзад.
- Аз ин ҳам зишттар ва манфуртар кист?
- Марде, ки аз тарс меларзад.

РОСТӢ ВА ЧАВОНМАРДӢ

*«Бар марди хирадманл имомат
бидихем»,*

*– Мегуфт ба аҳли анҷуман ноиби
пир.*

*«Бар гурди ҷаҳонбанд имомат
бидихем», –*

Мегуфт дигар ноиби соҳибтадбир.

*Аммо, ба хаёлам, зи ҷаҳондорӣ ҳам
Дар шаъни ҷаҳон шеърсароӣ душвор.*

*Бар шоири мо бидуни кишвардорӣ,
Ҳатмӣ бувадаш дониши дигар, зинҳор.*

Аварҳо ҳикоят мекунанд. Аз қадимулайём рост ва дурӯғ ҳампаҳлуянд. Аз қадимулайём онҳо байни худ талош доранд, ки кадоме заруртар, муфидтар ва зӯртар аст. Дурӯғ мегӯяд – ман, рост мегӯяд – ман. Талоши онҳоро поён нест.

Боре онҳо оламро давр зада, аз мардум пурсидани шуданд, ки ҳақ ба ҷониби кист. Дурӯғ пеш-пеш аз пайраҳаҳои борики қачу килеб медавид, ба ҳар роғ нигоҳ мекард, ҳар шикоферо мебӯйид, ба ҳар тангкӯчаю паскӯча тоб мехӯрд. Рост фақат аз роҳҳои рости фарох сарбаданона қадам мезад. Дурӯғ беист хингир-хингир механдид, аммо рост мутафаккир ва маҳзун буд.

Онҳо бисёр роҳҳо, шаҳрҳо, авулҳои гуногунро гаштанд, назди шоҳону шоирон, хонҳову қозиён, бозаргону ҷодугарон рафтанд, инчунин миёни халқи одӣ гаштанд. Он ҷое, ки дурӯғ пайдо мешуд, мардум худро озод ва сабукбор ҳис мекарданд. Онҳо ба рӯи якдигар хандида меистоданд, ҳарчанд ки дар ҳамин дам якдигарро мефиребиданд. Ва медонистанд, ки якдигарро фиреб медиханд. Бо вучуди ин, беғаму форигбол буданд, якдигарро фиреб медоданд, дурӯғ мегуфтанд, вале шарм на-медоштанд.

Лекин ҳангоме ки рост пайдо мешуд, мардум ғамгин гашта, нигоҳ аз якдигар тофта, ҷашм бар замин медӯхтанд. Одамон ханҷар аз ғилоф мекашиданд (ба хо-тири рост), ранҷида ба ранҷоварда, харидор ба бозаргон,

мардуми одӣ – ба хон, хон – ба шоҳ дармеафтоданд, шавҳар зани худ ва хушдори ӯро мекушт. Хунрезӣ мешуд.

Бинобар ин, аксари одамон ба дуруғ мегуфтанд:

– Аз назди мо нарав! Ту дӯсти бегумони мой. Бо ту зиндагии мо осон ва сабук аст! Аммо ту, рост, ба мо фақат ташвиш меоварӣ. Ба фикр кардан, ғам хӯрдан, азоб кашидан, мубориза кардан маҷбур месозӣ. Оё дар роҳи ту кам ҷанговарону шоирон ва ҷавонмардон ҳалок гардидаанд.

– Ҳа, читу, – мегуфт дуруғ ба рост, – дидӣ, ман заруртар ва муфидтар будаам. Чанд хонадонро давр зада баромадем, дар ҳама ҷо маро таҳсин мегӯянд, на туро.

Оре, мо бисёр ҷойҳои ободро гаштем. Биё, акнун ба қуллаҳо бароем. Биё, рафта, аз ҷашмасори сардоби мусаффо, аз гулу лолаҳо, аз барфҳои кӯҳани сап – сафеду бедағ бипурсем.

Дар қуллаҳо сад асрҳо зиндаанд. Он ҷо амалиёти ҷовидона ва одилонаи қаҳрамонон, паҳлавонон, шоирон, ҳакимон, азизон, фикру андешаҳо ва суруду васиятҳои онон зинда аст. Дар қуллаҳо зинда аст он чи абадист ва аз тақопӯи ночизи рӯи замин дигар боке надорад.

– Не, ман он ҷо намеравам, – ҷавоб дод дуруғ.

– Ҳа, чи, аз баландӣ метарсӣ? Охир, фақат зогҳо дар пастиҳо мегарданд, уқобон аз кӯҳҳои баландтарин ҳам баландтар парвоз мекунанд. Наход, то уқоб шудан, зог шуданро авло донӣ? Оре, ман медонам, ту метарсӣ, вассалом. Ту умуман буздилӣ! Ту фақат дар сари дастархони тӯёна, ки он ҷо майнӯшӣ асту бас, муноқиша карда метавонӣ, аммо аз тӯйхона, ки он ҷо қадаҳ не, ханҷар садо медиҳад, берун баромадан метарсӣ.

– Не, ман аз баландҳои ту наметарсам. Аммо дар он ҷо коре надорам, чунки одам нест. Ман подшоҳи кишвари пастам, ки он ҷо одамонанд. Ман бар онҳо ҳокими мутлақам. Ҳамаи онҳо тобей мананд. Фақат баъзе нотарсҳо ҷуръат карда, ба ман муқобилат нишон медиҳанд ва ба роҳи ту, ба роҳи рост, медароянд. Аммо ин гуна одамон хол-холанд.

Оре, хол-холанд. Вале чунин одамонро қаҳрамон меноманд. Шоирон сурудаҳои беҳтарини худро ба онҳо менамоянд.

Қиссаи шоири ягона. Ин ҳикоятро ба ман Абӯтолиб гуфта буд. Дар қаламрави хоне чанд нафар шоирон зиндагӣ мекарданд. Онҳо авул ба авул гашта месуруданд. Яке ғижжаку ҷанг менавохт, дигаре сурнай мекашид,

сеюмӣ даф мезад. Хон дар вақти фориғ гардидан аз кору бор ва аз занҳояш суруди шоиронро гуш мекард.

Боре ӯ сурудеро шунид, ки дар он аз золимии хон, беадолатӣ ва чашмтангии ӯ сухан мерафт. Хон ба ҳашм омад. Фармон дод, ки сарояндаи ин суруд – шоири исёнкорро дошта ба қасри хон биёранд.

Гуяндаи ин сурудро ёфта натавонистанд. Он гоҳ ба вазиру навкарон фармон дода шуд, ки ҳамаи шоиронро дастгир кунанд. Навкарони хон чун сағони тозӣ ба авулу хонаҳо, ба пайраҳаҳои кӯҳӣ ва дараҳои ниҳон тохтанд. Онҳо ҳамаи қасонеро, ки суруд меофариданду месароиданд, дастгир карданд ва ба зиндон андохтанд. Пагоҳӣ хон назди шоирони маҳбус баромад:

– Ку, акнун ҳар кас ба ман як суруди худро бихонад.

Ҳамаи шоирон паси ҳам дар васфи хон, хираду қудрати ӯ, дили пок, занҳои моҳлиқои ӯ, салтанат ва шухрати ӯ сурудҳо хонданд. Онҳо дар сурудҳои худ тараннум мекарданд, ки то ин вақт чунин хони бузург ва одил ба дунё наомада буд.

Хон шоиронро як-як озод мекард. Дар охир се шоире монданд, ки суруде нахонданд ва чизе нагуфтанд. Ба рӯи ин се нафар дари зиндонро аз нав барбастанд ва мардум гумон карданд, ки онҳо аз ёди хон фаромӯш шуданд.

Вале хон пас аз се моҳ назди маҳбусон баромад:

– Ку, акнун ҳар кадоме ба ман ягон суруди худро бихонед.

Яке аз он се нафар фавран дар васфи хон, хираду қудрати ӯ, дили нек, занҳои моҳлиқои ӯ, салтанат ва шухрати ӯ суруде хонд. Вай дар сурудаш тараннум мекард, ки то ин вақт чунин хони бузург ба дунё наомада буд.

Сарояндаро аз ҳабс озод карданд. Он ду нафари аз сурудан саркашӣ кардаро назди гулханҳое, ки пешакӣ дар майдон афрӯхта буданд, оварданд.

– Ҳозир шуморо ба оташ мепартоем, – гуфт хон. – Охири бор мегӯям, ба ман ягон суруди худро бихонед.

Яке аз он ду нафар аз тарси ҷон дар васфи хон, хирад ва қудрати ӯ, дили нек ва занҳои моҳлиқои ӯ, салтанат ва шухрати ӯ суруде хонд. Вай дар сурудаш тараннум мекард, ки то ин вақт чунин хони бузург ба дунё наомада буд.

Ин шоирро низ аз ҳабс озод карданд. Ягона шоири саркаше монд, ки сурудан намехост.

– Ҷуро ба сутун бандед, оташ занед! – фармуд хон бо

қаҳру ғазаб.

Баногоҳ шоири сутунбанд сурудеро, ки дар ҳаққи хони золим, беадолат ва чашмтанг гуфта буд ва он боиси қиссаи мазкур гардид, сароид.

– Зудтар дасту пойи ўро кушоед, аз дами оташ раҳонед! – фарёд зад хон. – Намехоҳам аз ягона шоири ҳақиқии мамлакатам маҳрум шавам!

– Албатта, гумон аст, ки дар ягон ҷо чунин хонҳои оқилу нақўрой бошанд, – анҷом дод Абӯтолиб қиссаи худро, – аммо ин гуна шоирон ҳам каманд.

Падарам ҳикоят кар а буд.

Рӯзе аз Шомили бузург муқаррабонаш суол карданд:

– Ҳазрати имом, бигӯед, ки чаро шеърро шоириро манъ кардед?

Шомил ҷавоб дод:

– Мехостам, ки фақат шоирони ҳақиқӣ шеър бигӯянд. Зеро шоирони асил аздусар шеърашонро гуфтан мегиранд. Вале шоирони тамаъкору лаққиву дурӯя, ки худро шоир ном карда мегарданд, аз фармони ман тарсида, чуръат гум мекунанд ва даст аз шоирӣ мекашанд. Ба ин васила халқро ҳам фиреб намекардагӣ мешаванду худро ҳам.

– Ҳазрати имом, боз як суол, бигӯед, ки чаро шеърҳои Саиди Аракониро ба дарё партофтед?

– Шеъри ҳақиқиро ба об партофтан мумкин нест, вай дар дили халқ маъво дорад. Агар шеър ба қимати қоғазе, ки дар ӯ навишта шудааст, баробар бошад, пас, ҳаққаш ба об партофтан аст. Ба ҷойи чунин шеърҳои сусту муст, ки мавҷи обашон бурда метавонад, Саиди Араконӣ сари ягон кори фоиданокро гирад, бехтар аст.

Ҳикоят мекунанд: вақте ки шоири бузург Маҳмуд ҳалок мегардад, падари мотамзадааш ҷомадони дастнависҳои Маҳмудро гирифта, ба оташ мепартояд.

– Сӯзед, қоғазҳои лаънатӣ, писари ман барои шумо ҷавонмарг шуд.

Қоғазҳои сӯхта хокистар шуданд, аммо шеърҳои Маҳмуд ҷовид монданд. Ягон мисраъ аз сурудҳои ӯ фаромӯш нагардидааст. Ашъори ӯ дар дили мардум маъво дорад, онро на оташ гирифта метавонад, на об бурдан, зеро ки нақди ҳақиқат аст.

Падарам ба кори касони зерин меҳандид: ба онҳое, ки «чашм нарасад гуён шабона, аз ҳама пинҳонӣ ба сафар мебароманд»;

ба онҳое, ки ду чашми хӯрчинро аз санг пур мекарданд, то одамон онро нони чурак пиндоранд;

ба шикориёне, ки аз шикор ба ҷойи кабк зоғ бардошта меомаданд.

Абутолиб ба ман ҳикоят карда б у д: камбағале буд, ки худро бадавлат вонамуд кардани мешуд. У ҳар рӯз ба годекан хушқол, бо чехраи пуртабассум меомад, мӯйлаби равғанолудаш ҷило меод, ту гӯйи ҳамин ҳоло барракабоб хӯрдааст. Камбағал ба ҳама шунавонида лоф мезад:

– Имрӯз пешини як барраи фарбеҳ куштам! Гӯшташ ҷунон мулоим, бомаза, ки мондан гиред!

– Ҳар рӯз як барраро вай аз кучо меёбад? – ҳайрон мешуданд сокинони авул. – Инро санҷидан даркор.

Ҷанде аз ҷавонони ҷолок бом баромада, аз мурии калон даруни хона нигаристанд. Диданд, ки камбағал устухонпораеро ҷӯшонид, бо равғани ба рӯйи об ҷӯлидаи он мӯйлаби худро равған кард. Сипас як каф зираро, ки аз хӯрданиҳо дар хона фақат ҳамонро дошт, ба даҳон андохт.

Ҷавонон зуд аз бом фурумада, ворида бунаи камбағал гаштанд.

– Ассалому алайкум! Роҳгузар будем, гуфтем, як сари қадам хонаи бойбобо дароём.

– Андаке дер омадед, нав барракабоб карда хӯрдам, акнун аз хона баромадани будам.

– Ту аввал бигӯй, ки ин хел зираи хуштаъму хушбӯйро аз кучо чида меой?

Камбағал фаҳмид, ки ҷавонон аз сирраш огоҳӣ ёфтаанд, сари хичолат пойин афканд. Баъди ин воқеа мӯйлабаш ягон бор равған надид ва ҷило надод.

Ёддошт. Боре дар айёми бачагиам падар маро сахт лат кардааст. Шаттаҳои хӯрдаам кайҳо аз ёд рафтаанд, аммо сабаби шаттаҳуриро ҳанӯз ба хотир дорам.

Як пагоҳӣ аз хона баромада, гӯё сӯйи мактаб равон шудам, аммо ба тангкӯчае тоб хӯрдам, баъд ба кӯчаи дигаре даромадам, хуллас, ки он рӯз ба мактаб нарафтам. То бегоҳ бо бачаҳои кӯча бозӣ кардам. Падарам каме пул дода буд, ки китоб бихарам, вале ман ҳама кори оламро фаромӯш карда, саргарми қимор гардидам. Пул, албатта, тамом шуд ва дар ғами пулҳои афтадам. Кас ҳангоми қиморзани ва бохтани тини охири гумон мекунад, ки агар панҷ тини дигар ёфта метавонист, ҳамаи пулҳои бохташиро бармегардонид ва ҳатто бурд мекард. Ман низ пиндоштам, ки чанд танга пайдо кунам, пули бохтаамро гашта мебарам.

Аз бачаҳое, ки ҳамроҳашон бозӣ мекардам, қарз хосам. Аммо касе надод. Зеро ғале ҳаст, ки гӯё дар вақти бозӣ ба

одами қиморбохта пул қарз диҳӣ, худ низ қиморро бой медиҳӣ.

Дидам ки нашуд, илочи дигаре ёфтам. Авудро хона ба хона давр зада, эълон кардам, ки пагоҳ паҳлавонҳо меоянд ва маро фармудаанд, ки барояшон пул ғундорам.

Саги гушнаи дайду дар ба дар гашта, чӣ ҳам пайдо карда метавонад? Аз ду яке: ё устухонпора ё калтак. Ба ман баъзеҳо пули сиёҳе ҳам намедоданд. Як хелҳо медоданд. Зохиран, падарамро хотир карда медоданд.

Пас аз давр задани авул дарёфтамро шумурда дидам, ки бозиро давом диҳам, мешавад. Вале ин пули сабил ҳам зуд тамом шуд. Бар замми ин, вақти бозӣ рӯ-рӯи замин гавак кашидан лозим мешуд. То бегоҳ шалворам дарида, зонухоям хуншор гаштанд.

Дар ин миён хонагиҳо ба ҷустубӯйи ман афтодаанд. Акаҳоям маро кофта ба чор тарафи авул рафтаанд. Сокинони авул, ки гапҳои бофтаи маро дар хусуси омадани паҳлавонҳо шунида буданд, як-як ба хонаи мо омада, тафсилоти хабари мазкурро доништанӣ мешуданд. Хуллас, ҳангоме ки маро аз гушам дошта хона меоварданд, мочароям сар то по маълум гашта буд.

Инак, ман дар ҳукми падар. Ман дар дунё бештар аз ҳамин ҳукм метарсидам. Падар аз нуки нохун то фарқи сарамро назар кард. Зонухои варамидои суп-сурхам аз сӯроҳии шимам баромада меистод, чунон ки болиштҳои пари ба равзани буна халонида намоёнанд.

– Ин чӣ? – пурсид падар оромона.

– Ин зону, – ҷавоб медодам ман ҷойи даридои шимамро бо дастонам панаҳ карданӣ шуда.

– Зону буданаш маълум, лекин чаро баромада истодааст? Гап зан, шалворро дар кучо даррондӣ?

Ман чор тарафи шалвори худро нигоҳ мекардам, гӯё ки дариданаширо ҳамин ҳоло меида бошам. Бачаи дурӯғӣ ва тарсончак аҷиб аст: мефаҳмӣ, ки калонсолон ҳамаашро медонанд ва мункир шудан бефоидою хандаовар аст, бо вучуди, ин то охир файсал дода, рostaширо намегӯӣ ва кадом як сафсатаҳо мебофӣ.

Дар овози падарам оҳанги таҳдид пайдо шуд. Хонагиҳо, азбаски феъли сарвари оиларо медонистанд, ба халос кардани ман шитобиданд.

Аммо падар бо ишорате онҳоро дур кард ва боз аз ман пурсид:

– Хуш, шалворатро чӣ хел даррондӣ?

– Дар мактаб... ба мех дармонд...

– Чӣ хел, чӣ хел, такрор кун...

– Ба мех.

– Дар кучо?

– Дар мактаб.

– Кай?

– Ҳамин рӯз.

Падар кашидаю кушода ба рӯям як торсаки зад.

– Акнун бигӯ, шалворатро чӣ хел даррондӣ?

Ман хомӯш меистодам. Падар ба ин бари рӯям ҳам як торсаки зад.

– Акнун гап зан.

Ман гиристам.

– Дам шав! – амр кард падар ва даст ба сӯии тозиёна бурд.

Ман гирияро бас кардам. Падар боз кулоч кашид.

– Агар ҳозир рostaшро як ба як нагӯӣ, қамчинкориат мекунам.

Ман чӣ будани тозиёнаи гиреҳаш сангтарошидаро медонистам. Воҳимаи тозиёна аз тарси ростгӯӣ боло гирифт ва ҳодисаҳои аз пагоҳӣ рӯйдодаро якояк гуфтам.

Танбехӯрӣ ба охир расид. Ман се рӯз ба худ омада на-тавонистам. Зиндагии хона ва мактаб зоҳиран муътадил менамуд. Аммо дили ман дар ҷояш набуд. Ҳис мекардам, ки бо падар маро боз гуфтугӯе дар пеш аст. Зиёда аз ин, худ чунин гуфтугӯро мехостам ва ҳатто ташнаи он будам. Дар он рӯзҳо бештар аз он вачҳ азоб мекашидам, ки падар бо ман гап задан намехоҳад.

Рӯзи сеюм ба ман гуфтанд, ки падар фарёд дорад. Ӯ маро дар паҳлуи худ шинонида, сарамро бо навозиш сила карда, пурсид, ки ҳоло дар мактаб чиро гузашта истодаам, баҳоҳои ман чӣ хеланд. Сипас, баногоҳ суол кард:

– Медонӣ, барои чӣ ман туро лат кардам?

– Медонам.

– Барои чӣ, ба фикрат?

– Барои он, ки қиморбозӣ кардам.

– Не, барои ин не. Қадоме аз мо дар бачагӣ қиморбозӣ накардааст? Ман ҳам қиморбозӣ кардаам, акаҳоят ҳам.

– Барои он, ки шалворамро даррондам.

– Не, барои шалвор ҳам не. Қадоме мо дар бачагӣ шалвор ё курташро надаррондааст. Хайрият, ки сарамон амон монд. Охир, ту духтарча нестӣ, ки доим аз пайроҳача роҳ гардӣ.

– Барои он, ки мактаб нарафтам.

– Албатта, ин – хатои калони ту: ҳамаи ҳодисаҳои онрӯза

аз ҳамин сар задааст. Туро барои ин корат ҳамчунин барои шалворро дарондану қимор бозидан чанг кардан лозим буд. Хайр, бисёр саҳт ҷазо диҳам, гушатро метофтам. Ман туро, писарам, барои дурӯғ гуфтанат лат кардам. Дурӯғӣ кори хато ё тасодуф нест, ин хислати одам аст, ки реша ронданаш мумкин. Ин гиёҳи захнокест дар замини дили ту. Агар онро кас сари вақт решақан накунад, тамоми замин аз вай пур мешавад ва барои сабиши тухми некӣ ҷое на-мемонад. Дар ҷаҳон даҳшатноктар аз дурӯғ чизе нест. Онро задаву пеш кардан мумкин нест. Агар ба ман бори дигар гапи дурӯғ биғӯӣ, мекушамат. Аз ҳамин соат биноан ту фақат гапи рост меғӯӣ. Наъл қач бошад, қач меғӯӣ, дастаи кӯза қач бошад – қач, дарахт қач бошад – қач, фаҳмидӣ?

– Фаҳмидам.

– Ин тавр бошад, рав.

Ман рафтам ва дар дил қасам хӯрдм, ки ҳеҷ гоҳ дурӯғ намеғӯям.

Ғайр аз ин медонистам, ки ягон гап шавад, падарам маро ҳар қадар азиз дорад ҳам, дар лафзаш меистад ва маро мекушад.

Пас аз чанд сол ман ин қиссаро ба як дӯстам ҳикоят кардам.

– Наход? – нидо кард ӯ. – Ту ҳамин як дурӯғи андаку ночизи худро фаромӯш накардаӣ?

Ман ҷавоб додам:

– Дурӯғ дурӯғ асту рост рост. Ин чизҳо на хурдӣ доранду на калони. Ҳаёт ҳасту мамот ҳаст. Даме ки марг мерасад – ҳаёт нест ва баръакс, то даме ки аз ҷон рамаке ҳаст, марг нест. Ин ҳарду якҷоя вучуд надоранд. Яке дигареро инкор мекунад. Дурӯғ ва рост низ ҷунинанд.

Дурӯғ – бадномӣ, разолату касофат аст. Рост – зебоиву назокат, осмони софу беғубор аст. Дурӯғ – буздиӣ, рост – мардонагӣ. Ё ин ҳаст, ё он, чизе ки байни ину он бошад, вучуд надорад.

Акнун, ки баъзан асарҳои дурӯғи нависандагони дурӯғро хондам лозим мешавад, тозиёнаи падар ба ёдам мерасад. Ҳоло он тозиёна басо зарур аст. Ҷунин падари саҳтгиру ҳақгӯ зарур аст, ки дар ҳолати даркорӣ таҳдид карда биғӯяд: «Агар дурӯғ биғӯӣ, мекушамат!». Вале, ҳайҳот, ки ҳоло дурӯғ меғӯянд ҷазое намебинанд!

Кошки фақат дурӯғ бечазо мемонд! Магар барои ростӣ ҷазо намедоданд? Магар дар таърих мисолҳои каманд, ки одамон маҳз ҳақиқатгӯӣ карда азоб кашидаанд, маҳз барои ҳақро ҳақ гуфтанишон бар сарашон тозиёнаи танқид

боло шудааст?!

Дар бачагӣ маро басо часорат лозим шуд, то аз сухани ҳақ гиребон натомам. Чунки аз сухани ҳақ рӯй тобӣ, роҳату осуда намешавӣ, балки саҳт азоб мекашӣ, азоби вичдон мекашӣ.

Далерон ақидаи худро дигар намекунанд. Онҳо медонанд, ки Замин давр мезанад. Онҳо медонанд, ки Офтоб ба гирди Замин не, балки Замин ба гирди Офтоб давр мезанад. Онҳо медонанд, ки шаб мегузараду субҳ меамад, сипас рӯз мешавад, бар ивази рӯз боз шаб мерасад...

Зимистон мераваду баҳор меояд, сипас тобистони гулистон мерасад...

Чунин бермеояд, ки тозиёнаи вичдон, тозиёнаи номус, тозиёнаи ҳақиқат оқибат ба сари дурӯяву дурӯғӯйҳо бармеҳӯрад ва ҳеҷ гоҳ дурӯғ бар рост ғолиб намеояд.

Аз сӯхбате, ки дар годекани авул шуда буд.

– Миёни рости дурӯғ масофа чанд аст?

– Як ваҷаб.

– Чаро?

– Чунки байни чашму гӯш як ваҷаб аст. Он чӣ бо чашми худ дидӣ – рост. Он чӣ бо гӯшат шунидӣ – дурӯғ.

Ин гап дуруст аст. Албатта, «Шунидан кай бувад монанди дидан». Аммо нависанда бояд ҳақиқатро аз ҳама ҷо ба даст оварад: аз он чӣ дидааст, аз он чӣ шунидаст, аз он чӣ хондааст, аз он чӣ худ аз сар гузаронидааст.

Оё нависанда танҳо ба умеди чашм шуда метавонад? Ҳаётро вай бо чашм мебинад, вале мусиқиро бо гӯш мешунавад, таърихи кишварашро меҳонад. Як хел нависандаҳо ҳатто чашму гӯш не, балки шоммаи худро дар ҷойи аввал мегузоранд.

Нависандаро бозувони пурқувват, пойҳои устувор ва даңдонҳои мустаҳкам бибояд. Барои он, ки дар дидаву шунда ва хондаҳояш дурӯғро аз рост, тиллоро аз пулакчаҳо, ғалларо аз коҳрезаҳо фарқ карда тавонад, ўро хирад ва дониш ҳам бибояд. Инсон хираду дониш надошта бошад, ба чашми худ низ эътимод баста наметавонад.

Чанд нафар кӯхистонии бесавод, ки ягон бор тиллоро надидаанд, сандуқи вазнине ёфтаанд. Онҳо гумон кардаанд: «Модом ки вазнин аст, тиллост». Барои дарёфт байни худ ҷангидаанд ва якдигарро зада куштаанд. Баъд маълум шудааст, ки сандуқ аз мис сохта шудааст.

Истеъдод оташ аст. Вале оташ ба дасти девона афтада, ҳама ҷоро сӯхта хокистар мегардонад. Хирад оташро

идора мекунад. Хирад ҳатто ҳуснро бар каманд мегирад, мисли ин ки савораи корозмуда аспи саркашро зин мезанад.

Марди кӯхистониро суол карданд: чехраи зеборо мегири ё хиради пириро?

Он нодон чехраи ҷавони зеборо интиҳоб кард ва ба нодонии хеш монд. Арӯс нодони зеборо тарк гуфту рафт. Шаҳси доно хирадро интиҳоб кард ва ба шарофати хирад занро дар назди худ нигоҳ дошт. Дар афсона ҳамчунин аст: ба рӯи зини аспи оби санами соҳибҷамолро оне шинонида тавонист, ки хирадро интиҳоб карда буд. Дар афсонаҳо инчунин қиссаи се бародар, се роҳ ва се насиҳати хирадмақдона ҳаст. Касе ки ин насиҳатҳоро гӯш дод, ба ватан баргашт ва он ки гӯш накард, дар ғарибӣ ҷон бидод.

Аё моҳии тиллои ман, маро истеъдод, кӯшишу ғайрат, дили поку пурҳарорати ҷавонӣ ва хиради солими пири бубахш! Имдод бинамо, то роҳи дурусте интиҳоб бикунам!

Бигзор ин роҳ санглох, нишебу фароз, хатарнок бошад. Вале намехоҳам дар ин роҳ монанди мор ба ҳар сӯ печутоб хӯрам. «Чаро морон қачу килебанд?» – суол мекунамд мардуми кӯхистон ва худ ҷавоб мегуянд: «Барои он, ки сӯрохиву роғҳои хазида мегузаштаи морҳо қачу килебанд». Охир, ман одамам, на мор. Ман баландӣ, софию беғубориро мепарастам, роҳи ростро меписандам.

Маро аз дарду тарс, аз бори гарони шуҳрат ва аз фикрҳои сабук ниғаҳ дор!

Маро аз мастӣ ниғаҳ дор, зеро ки дар мастӣ чизи хуб ба назари кас аз будаи сад бор беҳтар ва хубтар менамояд!

Маро чунин эҳсоси ҳақиқатшиносӣ бубахш, то қачро қачу ростро рост бигӯям!

*– Зебост ҷаҳон! – бигуфта як шоири шоб,
Дар субҳи ҳаёт аз ҷаҳон пургам рафт.
Як шоири сонӣ зи фанохонаи даҳр
Бо номи баланди ҷовидонӣ бигузашт, –
Ҳар чиз, ки бад буд, бадаш менамид,
Ҳар чӣ ки нақў, нақў санохонаш гашт.*

Кӯхистоние ба говаш гӯшвора овехтааст, то гови худ, моли худро аз бегонаҳо фарқ бикунад. Кӯхистонии дигаре ба гардани аспаш зангулача бастааст, то аспи худро аз байни аспони ҳамсояҳо шиносад. Аммо чӣ чобуксаворест

он, ки саманди хешро шабона аз дур намешиносад.

Инак, китоби ман. Намехоҳам ба гӯшу гарданаш
гӯшвораву зангӯлача овезам.

Ман онро бо китобҳои дигар, хоҳ аз они худам бошанд,
хоҳ аз они каси дигар иштибоҳ намекунам. Бигузор ода-
мон низ иштибоҳ накунад. Ҳар он кас, ки китоби маро
мехонад, агар ҳатто муқоваи он қанда бошад ҳам, бигузор
фавран бигӯяд, ки ин китобро Расул, писари Ҳамзати
садагӣ навиштааст.

Мегӯянд: шучоат намепурсад, ки сари шах баланд аст
ё на.

ШАККУ ШУБҲА

Китобҳо, китобҳо-хати нишебию
фароз,
Раҳи гузаштаҳои ман, раҳи равон,
раҳи ниёз.
Қадам задам ба қуллаҳо, ба
қуллаҳои сарфароз,
Бихӯрда гоҳ пешпо, паридоам ба
жарфи оз,
Китобҳо, китобҳо шукӯҳу фатҳи
хунсиришт
Кучост огаҳ одамӣ, чу рӯ ба қулла
меравад.
Ки ӯ ба авқи эътибор равона аст ё
магар
Сари азиз дар канор ба коми қатр
меравад.

Гуногунзабону гуногунранг аст Доғистон! Урфу одатҳои гуногун доранд халқҳои он. Аз ваҷҳи як одам ба ман нави- сандаи тот Хизил Авшалумов ҳикоят карда буд.

Агар дар оилае фарзанд нашавад, шавҳар ба миён фӯтаи пашмин баста мегашт, то худованд ӯро аз байни сокинони дигари кӯҳистон зуд фарқ бикунад. Он мард ба даргоҳи парвардигор нолаю илтиҷо меовард:

– Худоё, худовандо, ин бандаи бечораатро ноумед на- кун, писаре бидеҳ!

Онҳое, ки фарзандашон фақат духтар мешуд, инчунин касоне, ки фарзандашон ношуд, калу кӯр, гунг, шалу де- вона мерӯид, чунин фӯта баста мегаштанд. Марди кӯҳистони ин хел фӯтаро ба миён баста, умеду имон дошт, ки худованд дафъаи дигар ба вай писарчаи солиму шудание медиҳад ва аз ӯ чобуксавори ҷасуре мебарояд.

Инак, ман дар шубҳа афтадам: оё ман низ, мисли тотҳо, ки ба солимии фарзанди ояндашон шак оварда, фӯта баста мегарданд, рафтор бикунам? Оё китоби нави ман чун писар, чун чобуксаворе мерӯяд ё ба фарзанди қачу кӯз, қару гунг монанд мешавад?

Дарвоқеъ, ба назари ҳар як модар фарзандаш аз ҳама зебо менамояд. Модарон нуқсонҳои тифли худро ҳам ме- бинанду ҳам намебинанд. Мабодо, китоби ман низ чунин барояд.

Метарсам. Қалам дар дастам меларзад. Шакку шубҳа азоб медиҳад. Оё ман гурбаро уқоб пиндошта, ба нишон намегирам? Оё ман харро саманд пиндошта, зин намекунам? Оё ман болори хонаро ба дарозии хона хобонданӣ намешавам, чунон ки аҳалчиниҳо боре ҳамин тавр қарданӣ шудаанд, вале ақлашон нарасидааст, ки болорро ба дарозии хона не, балки ба кўндалангиаш гузоранд? Оё ман ба қалъаи Анда ҳучум намеоварам, чунон ки ба назари як хориқолонӣ менамуд, ва ҳол он, ки худ дар назди оташдон менишаст?

Дар арафаи ба итмом расонидани китоб кас худро ба қассобе шабеҳ мекунад, ки гўсфандро каллаю поча карда, ба думаш мерасаду ҳамин дам корд мешиканад. Оё китобро ба нуқтаи таммат расонида метавонам? Ва аз ин чӣ ҳосил мешуда бошад? Оё ман аз қаъри баҳр садафи холиро бурун меоварам ё ки аз даруни он дурри хушобе мебарояд?

Тўфон метавонад шохаҳо ва ҳатто танаи дарахтро бишканад. Аммо баҳорон решаи он сабз шуда, шоху барг мебарояд ва дарахти наво ба воя мерасад. Вале агар андаруни дарахт кирм пайдо шавад ва решаи онро хўрад, дигар илоҷе нест, дарахт нобуд мегардад. Одамизод ҳам чунин аст: заҳми берунӣ ва ҳатто устухони шикаста зуд ба ҳам меояд, аммо дарде, ки дар мағзи бадан пайдо шуда, авҷ мегирад, ноғузир бо марг меанҷомад. Оё китоби ман солим аст, решааш мустаҳкам, бақувват аст?

Китоби ман монанди писари бавоярасидаи ман аст. Буна ба ў тангӣ мекунад. Вақте расидааст, ки ўро ба роҳ андозам, байни мардум фиристам, ба чаҳони бузург барорам. Дар роҳ ўро чӣ сон истиқбол мекарда бошанд: сарзаниш мекунандаш ё навозиш? Ишқамашро сер карда мехобонанд ё аз дами остона меронанд? Ин тарафаш акнун ба ман вобаста нест.

*Қисса шуд эҷод, қолӣ бофта,
Лек аз таъриф ҳоло рам кунед:
Хуб санҷида гули он, ҳаҷми он,
Риштаи овезаи онро канед.*

*Қисса анҷомид. Кишти навбаҳор
Ёфт поён, хоки дўшии киштаҳо
Сар-сари ҷўяк раву санҷида бин –
Кор нохўрдаст баъзе пуштаҳо.*

Китобро чун қолии тайёр густурдаам, то мардум бори

нахуст ҳама ҷояшро ба якбор бубинанд. Мана, ба рӯи он бисёр рахҳои нодуруст. Гулҳои номафҳум, нақшаҳои номаълум мебинам, ороишаш гоҳо норавшан, мубҳам аст, вале ин хатоҳоро дигар ислоҳ наметавон кард – қолӣ аз даст баромад. Барои ислоҳи ҷузъиёте тору пуди қолиро ҷудо кардан лозим.

Китобам мисли бозгашт аз роҳи дури душвор ба авул аст. Ман ду сол боз дар хона набудам. Муддати ду сол сокинони авул, ҳамсояҳо, ёру ошноҳо, пиру барно дар хусуси ман хабаре нашунидаанд. Инак, ман ба канори деҳа расида аз асп мефуриям ва аз лаҷоми он дошта, охиста-охиста қадам мезанам. Ҷароғакеро, ки кӯҳистонидухтар, роҳи маро равшан кунад гуён назди тиреза гузошта буд, акнун як сӯ гирифта мондан мумкин. Ман ба хонаи хеш бармегардам. Ассалому алайкум, ҳамдиёрони азиз! Ман аз мусофирати дусола бармегардам. Дар зарфи ин ду сол асп пир шуд. Сафедиҳои сари ман ҳам зиёд гашт. Ман аз лаҷоми асп дошта, қад-қади кӯчаи авул қадам мезанам ва ба ҳамаи онҳое, ки маро пешвоз мегиранд, меғӯям:

Ассалому алайкум, мардум!

– Ваалайкум ассалом, Расул Ҷамзатзода! Сафарат ҷӣ хел гузашт? Монда нашудӣ? Пасандозат чист? Чапшмоҳи хӯрҷинат аз ҷӣ пур аст?

Меҳостам ба одамони бигӯям, ки ман ба онҳо китоби на-ве овардам. Аммо китоб чизест, ки онро ҳеҷ гоҳ аз даст ба дасти сокинони авул ё ба касони дигаре додан мумкин нест. Китоб аввало ба дасти ношир меафтад ва тақдирашро ӯ ҳал мекунад.

Н о ш и р китобро аз ман қабул карда, ба даст бардошта вазнашро санҷид, ин сӯ, он сӯяшро гардонида дид, варақ зад, аввал саҳифаи якумро кушода нигарист, баъд якбора саҳифаи ҳафтодум, сипас саҳифаи охириро, пас онро як сӯ гузошт.

– Шояд, китобат хуб бошад, лекин планҳои имсола ва соли ояндаи мо кайҳо тахт ва тасдиқ шудаанд. Китоби ту дар планҳои мо нест.

– Дар плани худӣ ман ҳам набуд. Якбора пайдо шуд. Акнун ман инро ҷӣ кунам?

– Талабномаи эҷодӣ навис. Мебинем, маслиҳат мекунем, ягон кор мешудагист. Ба плани соли оянда дохил мекунем. Соли оянда ҳамин вақт ё худат бие, ё телефон бикун.

Мактуби Абӯтолиб банашириёт.

«Муҳтарам нашриёти Доғистон! Ман – шоири халқии

шумо, аъзои Президиуми Совети Олии Доғистон. Нафақахӯри шахси. Имсол ман ба ҳаштоду панҷ мебароям. Медонам, ки агар ба ман фалокате рӯй диҳаду аз олам чашм пӯшам, шумо қарор мекунед, ки мунтахаби дучилдаи ман бароварда шавад. Хоҳишмандам, ки ба ҷойи он ду чилди баъди сарам мебаровардаатон ҳозир дар вақти зиндагиам, як китобамро бароред. Бо салом Абӯтолиб».

Ин аз ҷумлаи аризаҳои оромона ва хайрхоҳона аст. Аризаҳои мешаванд, ки дар онҳо шикоят мекунанд. Аризаҳои мешаванд, ки дар онҳо лаънат мекунанд. Аризаҳои мешаванд, ки дар онҳо хушомад мезананд. Аризаҳои фарёдмез ва хитобкорона ҳам мешаванд.

Аризаҳои дахшатноктарин он не, ки ба ноширон менависанд, ҳамон, ки аз болои ноширон менависанд. Аммо вазъияти ноширро ҳам фаҳмидан даркор. Агар курсӣ як-каса бошад, ба он нишастани се ё чор нафар мумкин нест. Ду одам шинад ҳам, нороҳат мешавад, хусусан ки муддати зиёде шинад. Яке мегӯяд: «Барои чӣ китоби Аҳмадро чоп мекунеду аз онӣ маро чоп кардан намехоҳед? Ман аз вай чӣ мондани дорам?». Дигаре фарёд мезанад: «Китоби ман аз ҳамаи китобҳои солҳои охир нашр кардаатон беҳтар аст. Чаро номи маро боз ба план дохил накардед?».

Лекин ман бо ноширон ҷанҷол кардан намехоҳам. Ман сабр мекунам. Медонам, ки ба ноширон доим коғаз намерасад. Коғаз кучо меравад? Онро нависандаҳо сиёҳ мекунанд, ки ман низ аз он ҷумлаам. Чаро ҷанҷол бикунам! Дуруст аст, ки баъзан дар баробари сиёҳ гаштани коғаз чизҳои офарида мешаванд, ки баъди сари нависанда ҳам, ношир ҳам бақодор хоҳанд монд. О, кош, ба рӯи коғазпорае чунин суханони ман сабт мешуданд, ки аз онҳо коғаз, чун аз оби ҳаёт, ҷон гирифта, боз ба дарахти сабзу хурраме, ки як вақтҳо коғаз карда буданд, табдил меёфт.

Не, ман бо ношир ҷанҷол кардан намехоҳам. Ман ба ӯ оромона мегӯям:

– Шумо миёни ману ҳамавулонам, миёни ману хонандагони москвациам, миёни ману хонандагонам аз шаҳрҳои дигар, меистед. Охир, шумо миёнарави мо, ҳалқай пайванди занҷири мо. Хайр, лутф фармоед, илтимос мекунм, кӯмак расонед, ки дастонам ба ҳам расанду мо дӯстона вохӯри кунем.

Хоҳишмандам марҳамат бикунед...

Ношир илтимосу илтиҷоҳои маро қабул мекунад ва ман ҳамон лаҳза ба дасти муҳаррир меафтам.

Муҳаррир:

«Ихтисор карда шавад» – ба дари ӯ ин суханон сабт аст. Ношир гуфта буд: «Баъди як сол даро». Муҳаррир се ҳафта муҳлат таъйин кард. Ба ин муҳлат ман ҳатто шод шудам: фурсат ҳаст, ки ба шумо се қиссачаро ҳикоят бикунам.

Қиссаи муҳарриро аз тирезаҳо вододан.

Як шоири авар ба идораи рӯзномае шеър бурд, ки дар шумораи солинавӣ чопаш бикунанд. Шеър маъкул шуд. Рӯзнома онро чоп кард.

Он рӯз дӯстони шоири хушбахт чамъ омада буданд. Шоир рӯзномаро ботантана кушода, ба хондани шеър сар кард. Банохост рангаш парида, ба дасти чап дилашро дошт, гӯё ки тир расида бошад. Рӯзнома аз дасташ афтод. Дӯстон тозон ба сараш рафта, ӯро имдод карданд, об доданд. Пас аз он ки шоир ба худ омад, сабаби беҳуш шудани ӯ маълум гардид. Шеър чор мисраъ кам шуда баромадааст. Шоир тозон ба идораи рӯзнома рафт.

– Чор сар гӯсфанди беҳтарини маро кӣ кушт, аз он гӯсфандҳое, ки ба чарогоҳи доманфароҳи рӯзномаи шумо сар дода будам, чор сарашро кӣ кушт? Чор мисраъ шеъри маро кӣ кӯтоҳ кард?

Муҳаррири рӯзнома оромона ҷавоб дод:

– Ман гирифта партофтам... Чӣ шудааст?

– Барои чӣ гирифта партофтӣ?

– Материали зарур омад, ҷо нарасид.

– Ту ки бе иҷозати шоир мисраъҳои шеърашро гирифта мепартофта бошӣ, ман ҳозир худи туро гирифта аз тиреза мепартоям.

Шоир марди кӯхистонии хунгарм буд. Муҳарриро аз ҷуфти гиребон ва пойҳояш гирифта, дар ҳақиқат аз тиреза ҳаво дод. Воқеа дар ошӯнаи дуҷум рӯй мебуд ва тақи тиреза гулзори нарме буд. Дар мурофияи суд шоир гуфт:

– Хунро бо хун мешӯянд! Вай маро таҳрир кард, ман ҳам вайро таҳрир кардам.

Мегӯянд, ки муҳаррири «таҳриршуда» монанди пештара шеърхоро кӯтоҳ мекунад (аз афти кор муҳаррир бе ин на-мешавад), вале, ба ҳар ҳол, акнун иҷозати шоиронро гирифта, ихтисор мекунад.

Аз дафтарчаи хотирот. Падарам ду пйеса навишта буд: «Музадӯз» ва «Туйи Кодолав». Аввал ин пйесаҳо ба театр рафта омаданд, баъд ба шӯъбаи маданият ва сипас

ба Управлениаи санъати Доғистон рафтанд. Падарам яқин медонист, ки пйесаҳо ба Управлениа рафтанд ва аз он ҷо ба ҷойи дигаре набаромаданд. Аммо пйесаҳо дар Управлениа ёфт нашуданд.

Монанди ҷупоне, ки ба ҳавои вайрони шаб нигоҳ накарда, гӯсфандони аз рама ҷудошударо кофта ба кӯҳ равона мешавад, падарам низ ба ҷустубӯии пйесаҳои худ рафт.

Дар управлениа шахсе менишаст, ки танҳо ба пйеса сару кор дошт. У низ муҳаррир ном дошт. Падарам бо ӯ бештар аз як соат гуфтугӯ кард ва банохост пай бурд, ки сухан аз ҳаво, чарогоҳ, бузу гӯсфанд, аспу гов оғоз ёбад, суҳбати шавқоваре ба миён меояд, гап ки аз адабиёт, драматургия кушода шуд, падар чизеро сарфаҳм рафта наметавонад. Ва ҳол он ки муҳаррир ҳамеша аз хусуси драматургия сухан рондани мешуд, ба падарам насиҳат мекард, пйесаи хуб навиштанро ёд меод. Падарам тоқат карда натавониста, аз ӯ рӯйирост пурсид, ки худи ту кистӣ, маълумот ҷӣ хел, пеш аз Управлениаи санъати Доғистон чикора будӣ.

– Маълумотам оӣ, – бо ифтихор ҷавоб дод муҳаррир. – Касбам байтор (духтури ҳайвонот). Акнун, ба ин кор таъин шудаам.

– Оё пйесаҳои ман гованд, ки ту табобаташон кардани ҳастӣ? Ҷаро шоир ҳеҷ гоҳ ба байторҳо маслиҳат намедихад? Ба шоир ҳар касе хоҳад, маслиҳат додан мегирад.

Наход, китоби ман ҳам ба дасти муҳаррире афтад, ки дар собиқ байтор буд?

Абӯтолиб ва муҳаррир. Дастанависи Абӯтолибро муҳаррир нӯк задааст, чунон ки тани ҷанговари дар корзор ғавтидаро зоғ минқор мезанад. Корректурои асар дар шакли нӯкзадааш ба дасти Абӯтолиб омад. Абӯтолиб онро хонда, дар ҳайрат афтад:

– Марғзори сабзи маро аспон поймол кардаанд, Ҷое ки гулзор буд, мурдоб гаштааст. Агар мактабхон дар имло ҷанде хато кунад, он хатоҳоро муаллим ислоҳ мекунад. Кист он муаллим, то бидонад, ки дар зиндагии ман ҷӣ дуруст буду ҷӣ нодуруст?

Абӯтолиб корректураро бодикқат хонда, баногоҳ нидо кард:

– Ҳа, медонам, муҳаррири ман аз кадом авул аст. Вай мехоҳад китоби маро ба шеваи авули худ мувофиқ гардонад. Аммо шеваҳо бисёранду забон ягона, халқ ягона! Агар

ҳар як муҳаррир ба сӯи авули худ кашад, мо ҳеч гоҳ авули назмамонро бино кардан наметавонем.

Муҳаррири ман, ба хотир дор, ки дар олам ғайр аз авули ту, боз сарзамине, ғайр аз худӣ ту, боз одамони дигаре ҳастанд. Моҳиятан байни ману ту ихтилоф буда наметавонад. Ман эродҳои туро, агар муфид бошанд, ба эътибор хоҳам гирифт. Вале ту бояд дар ёд дошта бошӣ, ки суруди ман ҳам бароям азиз аст, мисли он, ки ба хундор ташнагии интиқом қимат буд. Ман ин гапро ҳозир ёфта набаромадам. Як шеъри дар ҷавони иншокардам чуни матлаъ дошт:

*Чун қасоси беамон, дар синаам
Гарму сарди байт пинҳон доштам.
Ман сурудавро, чу ишқи номурод,
Дур аз гӯши ҳарифон доштам.*

*Оқише буд, парвариш кардам ба сидқ,
Гӯш бинҳодам зи дур овози ӯ.
Чиддам дар байт рангин қофия,
Чидда мурват, ҳамчу соатсози ӯ.*

*Аз дусад баргу навое интиҳоб
Кардам зеботаре бар сатри хеш,
Мо зи анбор аз барои меҳмон
Аз шароби қуҳна меорем пеш.*

*Ман шабона рафтаам бар сайру гашт,
Рангҳоро ҷустаам аз субҳдам.
Чун занони чевари Тубосарон,
Баҳри қолӣ тори рангин ҷустаам*

*Дигарон беҳтар зи ман бисрудаанд,
Во дарег, аз ман наёмад ин ҳунар.
Ман чӣ медонам, баромад мақсадам,
Е бишуд нахли умеддам бесамар?*

*Мон, ки ашъорам батар аз ҳар чӣ бод –
Ҳаст, охир, он нишони умри ман.
Эй, муҳаррирҳои ман, охир, шумо
Мухтасар баҳри чӣ созидам суҳан?*

*Кай падарҳо насли навхези маро
Тарбият кардан тавонанд, ин муҳол.*

*Чист номақбул бар табъи шумо?
Ман худам хоҳам бидодаш гушмол.*

Ҳамон вақт ман пйесаи «Духтари кӯҳистон»-ро навишта будам. Онро дар чанд театри Доғистон намоиш доданд. Сипас бо пйесаи мазкур воқеаи зерин рӯй дод.

Дар охири намоиш ҷавон духтарро мекушад. Дилам ба духтари кӯҳистон месӯхт, Ҳангоми иншои сахнаи қатл дастам меларзид, ҷигарам хун мешуд. Аммо чизе ро дигар қардан наметавонистам. Ҷараёни воқеот худ ба он мебурд, ки духтар бояд кушта шавад. Театри авал пйесаро дар ҳамин шаклаш намош дод ва агарчанде тамошобинон ҳатто зиёдтар аз ман ғамгин мешуданду дилашон ба духтар месӯхт, онҳо мефаҳмиданд, ки дигар хел шуданаш мумкин нест.

Дар театри дарғ пйесаро андаке таҳрир қарданд. Ба ҷойи он ки духтар кушта шавад, гесӯяшро буриданд. Албатта, бурида шудани гесӯи духтари кӯҳистон ҳодисаи хеле нанговар аст, шояд бадтар аз марг бошад, аммо дар ҳар ҳол марг нест.

Дар сахнаи театри кумиқ духтарро на куштаанд ва на гесӯ буридаанд, балки кӯр қардаанд. Ин албатта, даҳшатовар аст. Шояд, ин даҳшатноктар аз куштан ва гесӯ буридан бошад, вале, ба ҳар ҳол, духтари кӯҳистон зиндаву саломат буд ва гесӯвонаш бутун, чунки театри кумиқ ҳаминро хостааст.

Чеченҳо дар театри худ корро аз ҳама осон қарданд. «Куштан ҷӣ дарқор, – гуфтаанд онҳо, – гесӯ буридан, кӯр қардан ҷӣ дарқор? Бигзор қаҳрамон зиндаву саломат монад».

Ба ин минвол ҳар як таҳиягар пйесаро аз рӯи салоҳдиди худ дигаргун сохт. Касе ба ин таҳиягарон хотирнишон накард, ки онҳо ба духтар тараҳҳум қардаву ўро аз марг наҷот дода, бо ин қорашон пйесаро нобуд месозанд, драматург як сӯ истад, ба тамошобинҳо низ раҳм намекунанд.

Падарам, Ҳангоме ки рӯзнома ба авуламон расид ва дар он шеъри ҷопшудаи худро дид, гуфт:

– Зоҳиран, шеъри ман ба дасти телетлиҳо афтадааст, ки ягон ҷойи сиҳаташ намондааст.

Маҳмуд... Маҳмуд чизе нагуфтааст, чунки вақти барҳаёт буданаш ягон китобаш ҷоп нашудааст. Лекин агар меид, ки шеърашро чунин муҳаррире дигар қардааст, дубора ҷон меод.

Дар пайроҳаи кӯҳӣ автомобил рондан мумкин нест. Модом ки муҳаррирон баъзан ҳатто мурдагонро ором намегузоранд, ман чӣ сон гуфта метавонам, ки ба ман нарасад?

Лекин муҳаррири ман, ҳамаи он чиро, ки ҳикоят кардам, ту ба дил нагир. Ман навъи дигари муҳарриронро низ медонам, ки назди нависанда ҳамчун маслиҳатгари соҳибирода ва борикбин меоянд. Медонам, ки ту ҳам аз ҷумлаи онҳой. Ҳамкорӣ бо ту гӯё хуш истироҳату фароғатест. Хотирҷамъ бош, ман на аломати хитоби дар ҳошияи дастнависам гузоштам, ки ифодаи хурсандии туст, на аломати суолро, ки ифодаи ҳайрати туст, на «ишораеро» ки барои беҳтар шудани китоб ислоҳе даровардани туро ифода мекунад, бе инобат нахоҳам монд.

Зоҳиран, дар китобам мисраъҳое ҳастанд ноустувор ва монанди дандони дардманд ва кухна ҷунбонак. Эҳтимол, такрорҳо бошанд. Илтиҷо мекунам, ёфта ишора бикун ва ба ман биғӯ.

Як калла хуб аст, якуним калла беҳтар! Имонам комил, ки ману ту ду каллаи тамом, чор даст дорем ва қорамон барор хоҳад гирифт! Имрӯз дастбагиребон шудан беҳ аз фардо муноқаша кардан. Як бор даст ба гиребон шудан беҳ аз якумри муноқаша карда гаштан. Беш аз ҳама бохабар бош, ки аз ҳад зиёд таърифам накуни.

Як шикорӣ харгӯшро барои натарсида болои талчае баромаданаш таъриф кард. Шикорӣ сӯйи вай ҳатто тир накушод. Харгӯши азхудрафта ба пеши шикории дигаре низ тохта баромад. Аммо шикории дигар хислати дигар дошт. Пай бурдан душвор нест, ки оқибат ҳоли харгӯш чӣ шуд.

Медонам, ки меҳнати ту аслан беқадр аст.

Хонанда ҳангоми ба даст гирифтани китоб менигарад, ки онро кӣ навиштааст, расмҳояшро кӣ кашидааст, аммо ҳеч вақт намебинад, ки муҳаррири китоб кист. Табиати одамизод ҳамин аст!

Одатан ҷунин мешуморанд, ки шоир аз номи халқ суҳан меронад. Вале маълум гардид, ки муҳаррир ҳам баъзан аз номи халқ гап мезадааст. Боре ман ба редакция шеърҳои лирикии ба маҳбубаи худ бахшидаамро бурдам.

Муҳаррир он шеърро як сӯ гузошта, гуфт, ки ҷоп карда наметавонад.

– Ҷаро?

– Халқ онро намехонад. Ба халқ шеърҳои ба завҷаат бахшидаи ту чӣ лозим?

Ҳамон дам рубоии зеринро гуфтам:

*Шеър*е ки навиштаам ба васфат,
Мақбул нашуд маҷалларо боз,
Меғуфт ба ман муҳаррири он,
Хонанда намебарад пай ин роз.
Сад шукр, ки шеърро ба дастам
Гардонда надод ӯ, ба ҳар ҳол,

*Меғуфт муҳаррирам, ки он шеър
Хоҳад ба занаш бихонад аз меҳр.*

Падарам меғуфт: нависандаю шоирон монанди шофёрҳое мебошанд, ки мошин ронда метавонанд ва умуман дуруст меронанд, лекин гоҳо ба хато роҳ дода, «қоида» – ро вайрон мекунанд. Муҳаррирон дар ин ҳолат ба милисаҳо монанд. Падарам андешае ронда, сипас гуфт:

– Ту чӣ меғӯйӣ, оё ба як шофёр се милиса бисёр нест?

Аммо тамоман бе милиса ҳам намешавад. Дар як зиёфат барои ҳар кас алоҳида қадаҳ мебардоштанд. Он ҷо милисае ҳам иштирок дошт. Соқӣ ба саломатии милиса қадаҳ гуфт. Баноҳост раиси иттифоқи матбуот ҷомашро як сӯ гузошта, эътироз кард:

– Дар замони коммунизм милиса наместонад. Ин зухуроти муваққатист. Пас, чаро ба саломатии вай бинишем?

Милиса ҷавоб дод:

– Вучуд доштани милиса дар давраи коммунизм ба будан ё набудани иттифоқи матбуот вобаста аст.

Лекин, бе шӯҳӣ, ба ту бигӯям, муҳаррири ман, ки кадом лаҳзаҳоро бештар меписандам? Ҳангомеро, ки ману ту дар сари мизи кор, байни қоғазҳо не, балки дар сари мизи муқаррарӣ, ки моҳирона ораста шудааст, менишим. Он лаҳзаҳои хуш, ки ту ба рӯи дастнависи ман «Ба матбаа фиристода шавад! Ба ҷопаш иҷозат дода шуд!» менависӣ, гузаштаанд. Китоб бо ишораи дасти ту дам ба матбаа, дам ба ҷоп меравад. Медонӣ, ту чӣ суҳанонеро менависӣ! Барои як ҳуди ҳамин корат аз тамоми гуноҳҳои ту гузаштан даркор. Як ҳуди ҳамин корат ба қадаҳ бардоштан меарзад. Чунин суҳанҳоро зудтар бинавис ва ман нусхаи аввалини китобчаамро ба ту тақдим хоҳам кард.

Албатта, ман мехостам, зудтар замоне бирасад, ки дар ҷаҳон ҳеҷ сирру асрор намонад. Аммо чӣ шоир аст он, ки ба мардум сирреро кашф намекунад, сирреро, ки онҳо

пеш аз ӯ намедонистанд? Ман, ки шоирам, ба дунё омада, парда аз рӯйи фазову замон бармедорам, мисли ин, ки домод чодар аз рӯйи арус мегирад. Дар тӯй ба ин кор танҳо домод ҳақ дорад, сипас рӯйи арусро ҳама мебинанд. Дар зиңдагӣ ин корро танҳо шоир карда метавонад, ва мардум ҳақиқати ҳаётро идрок карда, мутаҳаййир мегарданд, чизҳои то он вақт надидаашонро дида, ҳайрон мешаванд, яъне, ҳусни ҷаҳонро ё дили неки инсонро, ки ин ҳама ба баду шар зиддият нишон медиҳад, мебинанд.

Муҳаррир, аз ту хоҳишмандам, нагузор, ки лаққиҳо чизҳои ногуфтаниро биғӯянд, вале рӯйи чизҳоеро ҳам, ки ман ҳамчун шоир кашф мекунамашон, нагушон. Нақшу нигор ва гулҳои маро зерӣ шубҳа нагузор. Дар нақшу нигорҳои қоили ман хатое ҳам бошад, чунин нақш, ки ранг бимоланд ё қайчӣ зананд, зеро ё доғдор мешаванд, ё шиқоф.

Ғайр аз ин: фикреро, танҳо бо сабаби он, ки ба ақидаи ту мувофиқ нест, нодуруст нагӯй!

Ғайр аз ин, дар тарозу ғалла, шакар, равшан, мех бар – мекашанд, на ишқ!

Ғайр аз ин, бо метр чит, баландии шифти хона, тавораи атрофи гӯрро чен мекунанд, на хусро!

Ғайр аз ин, касе, ки мекушад аз ҳама донотар бошад, аз будаиш ҳам нодонтар хоҳад шуд!

Ғайр аз ин, ман низ шахси болиғам, аз ин рӯ, ба ман ақалдан каме, лоақал баъзан, бовар бикунед!

Медонам, ки яке бештар асрор дорад, дигаре камтар, зеро ҳанӯз...

Абӯтолиб гуфта буд: агар об гандида шавад, ҷӯй то зону ҳам бошад, таки онро дидан натавонӣ.

Аз дафтарчаи хотирот. Вақте ки хурд будам, маро лаққитарин узви оила мешумориданд. Чизи дар куча шунидаамро ба хона рафта хатман мегуфтам. Чизи дар хона шунидаамро ба куча баромада нақл мекардам.

Назди падарам ҳар замон як пирамард меомад. Ӯ чор тарафро аз назар гузаронида, бо оҳанги чидди зерӣ лаб мегуфт:

– Ҳамзат, ду даҳан гап дорам, ба хонаи дигар гузарем-чӣ?

Онҳо ба хонаи дигар рафта, бо ҳамдигар гӯшаки гап мезаданд. Ин кор чанд бор такрор ёфт. Рӯзе пирамард боз омад.

– Ҳамзат, ду даҳан гап дорам, ба хонаи дигар гузарем-чӣ?

– Э, бас аст! – ҷавоб дод падарам. – Гапи махфии ба гӯши ман мегуфтагии туро дар назди Расули мо ҳам гуфтан мумкин. Бо овози баланд гуфтан гир, натарс.

Оре, ман аз кӯдакиам асрордориро наменписандидам.

Сурудро ба ҷойи баланде баромада, ошкоро ва бо овози баланд мехонанд, то ки мардуми зиёдтаре бишнаванд.

Ғайр аз ин, на ба ҳар сухан як худи ман масъул. Охир, ман тарҷумон ҳам дорам.

Тарҷумон:

Ман аварам, чунинам зодааст модар ва дигар шудан натавонам. Аввалин одамоне, ки чапм ба олам кушода дидамашон, аварҳо буданд. Нахустин суханоне, ки шундидам, аварӣ буданд. Аввалин суруде, ки модарам дар сари гаҳвораам бихонд, суруди аварӣ буд. Забони аварӣ забони модарии ман гардид. Ин қиматтарин дороии ман ва ин на танҳо аз они ман, аз они тамоми халқи авар аст.

Аварҳо зиёд нестанд, ҳамагӣ сесад ҳазор. Аммо ин кам ҳам нест. Дар Доғистон шоироне ҳастанд, ки ба забони шеър мегуфтаи онон ду ҳазор кас гап мезанаду халос.

Сарҳади давлатӣ одамонро аз ҳам ҷудо месозад, аммо забонашон онҳоро бештар ҷудо мекунад.

Вақтҳое мешавад, ки сарҳадҳо тағйир меёбанд ва ҳатто аз эътибор соқат мегарданд, ё чизи соф расмӣ мешаванд. Вале забони халқ якумрист ва онро на иваз кардан мумкин, на бекор.

Замонero ба худ тасаввур кардан душвор аст, ки аварҳо Пушкин надоштанд, Лермонтовро намехонданд, аз Толстой хабаре надоштанд, асарҳои Чеховро хондаву лаззат бурдан наметавонишанд.

Падарам мегуфт: саодати бузургест, ки дар кӯҳистон ҳам дарахти назми Пушкин сабз шуд ва ҳар қадар ин дарахтро бияфшонӣ, меваи шаҳдворааш адо намешавад.

Абӯтолиб мегуфт: ташаккур онҳоero, ки ба таҳонаи нимторики ман Чехови азизро оварданд! Ба онҳое низ ташаккур, ки сурудаҳои маро аз таҳона бароварда, то назди деворҳои Кремли Москва бурданд!

Ман меӯям: Қафқоз дар назди генерал сар нафуровард, аммо дар пеши ашъори поручики ҷавон сари таъзим фуруд овард.

Ба ман воқеаи хандаоваре рӯй дода буд. Мебоист дар Доғистон китобам ба забони русӣ мебаромад. Маҷмӯаи асарҳои мунтахаб – шеърҳои дostonҳо буд. Мухаррир дастнависро варақ зада, гуфт:

– Ҷаро ба ин ҷо «Полтава»-ро дохил накардӣ?

– Охир, вай достони ман нест, онро Пушкин навишта-
аст ва ман фақат ба забони аварӣ тарҷумааш кардам.
Достони Пушкинро дар маҷмӯаи ба забони русӣ мебаро-
мадам чӣ хел дохил мекунам!

Биёед, нисбат ба муҳаррир сахтгирӣ накунем. Вале
рост аст, охир, ба бисёр асарҳои хуби аз забонҳои дигар
тарҷумашуда аварҳо одат кардаанд ва акнун адабиёти
аварии моро бе ин асарҳо тасаввур кардан мумкин нест.

Медонам, ки баъзан дар ғайбам чунин мегуянд: «Хайр,
чӣ шудааст, Расул, бешубҳа, одами лаёқатнок, аммо чан-
дон не. Ба ӯ тарҷумонҳои Москва бисёр хизмат кардаанд».

Ман инро инкор намекунам. Дар ҳақиқат, агар
тарҷумонҳо намебуданд, ман ҳам намешудам.

Аввал ин, ки маҳз онҳо ба ман имкон доданд, Гейне,
Бернс, Шекспир, Саъдӣ, Сервантес, Гёте, Диккенс, Лонг-
фелло, Уитмен ва ҳамаи онҳоеро шиносам, ки
асарҳояшонро хондам ва бе онҳо нависанда шудан наме-
тавонистам.

Дуюм ин, ки маҳз онҳо ба шеърҳои ман роҳ кушоданд.
Онҳо шеърҳои маро аз дарёҳои пуртуғён, кӯҳҳои баланд,
деворҳои ғафс, аз назди сарҳадбонҳо ва аз пойдортарин
сарҳадҳо – сарҳадҳои забони дигар: аз қариву гунги, аз
кӯри гузарониданд.

Ман гоҳо худ аз худ суол мекунам, кадоме муҳимтар
аст – тарҷумон забони маро донад (аммо, шояд назми
ман ба ӯ бегона бошад), ё назми маро бо эҳсоси дил дона-
ду дарк намояд ва онро назми худ шуморад?

Соли 1937 дар Маҳачқалъа барои тарҷумаи бехтарини
шеъри Пушкин «Деҳа» озмун эълон шуд. Чил нафар шо-
яд ин шеърро ба забони аварӣ тарҷума карданд. Аксари
онҳо забони русиро медонистанд. Бо вучуди ин, мукофо-
ти якумро Ҳамзат Садаса гирифт, ки он вақт забони ру-
сиро намедонист.

Бояд, ки тарҷумон низ шоир, нависанда, устои сухан
бошад. Бояд ӯ низ худро фарзанди халқи хеш донад, чунон
ки ман худро медонам.

Русҳое ҳастанд, ки ба аварӣ хондан метавонанд, вале,
ҳайҳот, шоир нестанд. Шоирони рус низ ҳастанд, ки
ҳайҳот, ба аварӣ хондан наметавонанд. Чӣ бояд кард? Чӣ
чора? Ба тарҷумаи таҳтуллафзӣ рӯ овардан лозим меша-
вад. Дар кишвари рус аз як деҳа ба дигаре кӯчонидани
хонаҳои ҷӯбинро дидам. Хонаро яклухт кӯчонидан мум-
кин нест. Чубу тахтаҳои онро аввало як ба як чудо ва дар
қойи нав боз васл мекунанд.

Тарчумаи тахтуллафзӣ хонаест, ки барои кӯчонидан аз ҳам ҷудо кардаанд. Он як тӯда ҷӯбу тахта, тунукаи бом ва хишт аст. Тарчумон аз ин тӯдаи бидуни шакл хонаи наве месозад. Ҷӯбе пӯсида бошад, ивазаш мекунанд, тахтае дар роҳ гум шуда бошад, наваширо мемонанд. Агар ягон нақши чорҷӯби кандакорӣ шикаста бошад, нақши наве мебароранд.

Шишаи тирезаҳоро пок мекунанд, дар печ алав мемонанд, то ки дуд аз мӯри барояд, кӯдакон ба айвонча тохта мебароянд, парастуҳо дар шифти айвон лона мемонанд.

Тарчумаи тахтуллафзӣ чист? Монанди одамест, ки нури чашмонаш рафта, дилаш аз тапиш мондааст. Аммо ҳамин дам духтур меояд. Сӯзан зада, дору, хун мегузаронад, мушаки дилро мемолад ва ҷони гарм бар тани одам бозмегардад.

Тарчумаи тахтуллафзӣ чист? Як сартарош ришамро гирифт, мӯйсарамро кӯтоҳ карда хобонд ва гуфт:

–Ана, назди ман ҳамчун тарчумаи тахтуллафзӣ омада, мисли тарчумаи бадеӣ мерави.

Ин воқеа дар Куба, дар шаҳри Сантяго ба вуқӯъ пайваستا буд. Баъди роҳ риш гирифта, мӯйсар кӯтоҳ карданӣ шудам. Ба ороишгоҳе даромада, матлабамро бо ишораҳо ифода кардам.

Дар Куба хангоми ришгири қасро ба курсӣ, чун ба кат мехобонанд. Маро низ хобониданд. Ба ришам собун заданд. То ба рӯям расидани покуи устои кубагӣ ҳамаи корҳо бачо буданд. Ӯ поку кунд буд, ӯ усто ноӯҳдабаро, ки аз шиддати дард қариб дод мегуфтам. Муддате тоб овардам, вале баъд яқин кардам, ки аз дусар то охир тоқат қардан наметавонам, гоҳ ба русию гоҳ ба аварӣ гап зада, рӯии худро нишон додан гирифтам. Ороишгар тарсида, аз наздам бадар рафт ва дере нагузашта, ҳамроҳи шахси хилъатсафеде баргашт. Он шахс ҷомадончаашро кушода, асбобҳои дандонканиро баровард. Ба ҷойи курсии риштарошӣ ман нохост ба курсии дандонсоз афтаодам. Дидед, аз сабаби он, ки ману сартарош гапи якдигарро нафаҳмидем, ҷи воқеа рӯй дод. Андаки дигар беҳабар мемондам, аз дандонҳои сихҳати худ маҳрум мешудам.

Тарчумонҳо аксар вақт ҳамаи дандонҳои шеърро қанда мепартоянду онро бо даҳони холи бароварда сар медиҳанд, ки шаф-шаф гуфта гардад.

Аз дафтарчаи хотирот. Вақти хорича рафтан кас ягон хел армуғони милли мегирад, то ба касе ҳамчун нишони миннатдорӣ аз пазиروي тухфа бикунад. Ман, масалан,

вакти Чопон рафтанам якчандто кӯзача гирифтам, ки маҳсули дасти кӯзагарони хунарманди балхари буд.

Дар Хиросима ба қароргоҳи ман ду нафар рассом – зану шавхар меҳмонӣ омаданд. Мо суҳбати тулоние кардем ва худро дӯсти якдигар донистем. «Маҳсули дастони балхариҳоро ба рассомон тухфа накарда, ба кӣ ҳам мекардам», – гуфтам дар дил. Бо дили пур чомадонро кушодам ва ба даҳшат афтадам – аз кӯзачаҳои ман сафолпораҳо мондаанду бас. Ончунон майда-майда шудаанд, ки гӯё онҳоро болғақӯб карда бошанд. Мумкин аст, чомадони маро дар фурудгоҳи Москва, ё фурудгоҳи Ҳиндустон, ё фурудгоҳи Чопон ҳаммолон беэҳтиёт ин сӯ, он сӯ партофта бошанд – намедонам. Аммо замин накафид, ки ман дароям, чунки тухфаро ваъда карда будам ва чопонҳо дар сари миз дар ҳолати интизор менишастанд. Чопониҳо сӯям мутаҳаййирона менигаристанд, зеро ман дар сари чомадон чун хайкал шах шуда монда будам, на чунбидан метавонистам, на ҳарфе задан.

Ниҳоят, меҳмонҳои ман пай бурданд, ки нохушие рӯй додааст, наздам омаданд. Сафолпораҳоро диданд. Сари таассуф чунбонданд ва ба тасаллоӣ ман кӯшида, ба китфам тап-тап заданд. Дар ҳолати дигаре чопонҳо чунин рафторро ба худ раво намедонистанд, зеро онҳо бисе хушодобанд ва ба густоҳӣ тоқате надоранд. Маълум мешавад, ки ман он дам хеле ғамгин ва мушавваш гардида будам.

Ман шикастапораҳоро ба рӯйи коғаз чамъ карда, ба ашғолқуттӣ партофтани шудам. Аммо рассомон маро аз ин кор боздоштанд. Онҳо шикастапораҳоро боэҳтиёт печонида, хона бурданд.

Пас аз чанд рӯз рассомон маро ба меҳмонӣ хонданд. Кӯзачаҳои худро тамом ва беосеб дида, бисе дар ҳайрат афтадам, гӯё ки онҳо ҳамин ҳоло аз хумдон баромада бошанд. Ман то ҳол ба худ тасаввур кардан наметавонам, ки чӣ сон чизи пора-пораро бо чунин маҳорат пайванд кардан мумкин аст.

Мегуянд, ки кӯзаи мӯякрафтаро бутун кардан натавонӣ, аздусар обаш метаровад. Ба кӯзаҳое, ки чопонҳо пайванд карда буданд, коняки доғистонӣ ҳам андохтем, сакеи чопонӣ ҳам, аммо рашҳае натаровид.

Ба рассомони чопон нигариста, тарҷумонҳои бехтарини худро ёд кардам. Тарҷумаи таҳтуллафзии шеърҳои ман монанди шикастапораҳои кӯза буданд. Сипас ин шикастапораҳоро пайванд мекарданд, ки аз онҳо кӯзаҳои

нав ҳосил мешуд ва нақшу нигори аварӣ он кӯзаҳоро ороиш меоданд, гӯё ки он кӯзаҳо ҳеҷ гоҳ нашикаста бошанд.

Албатта, тарҷумон набояд ба кӯзае ки даста надошт, даста бисозад. Ё ки кӯзае яктаҳоро дутаҳа бикунад.

Ба қарибӣ нашриёти Доғистон тарҷумаи нави аварии «Ҳоҷӣ Мурод»-ро аз чоп баровард. Онро хонда пай бурдам, ки «Ҳоҷӣ Мурод» ду боб дарозтар шудааст. Ман аз тарҷумон пурсидам:

– Ин ду боб аз кучо пайдо шуд?

– Охир, Толстой ин повестро ҳанӯз пеш аз Инқилоби Октябр навиштааст. Дар он баъзе ақидаҳои нодуруст ҳастанд. Ғайр аз ин, ба хонадагон дар бораи давоми қиссаи сари Ҳоҷӣ Мурод ва тақдири авлодони Ҳоҷӣ Мурод ҳикоят кардан лозим буд.

Аз дафтарчаи хотирот. Як шеърӣ падарамро ба русӣ тарҷума карданд. Тарҷумон, зоҳиран, камтаҷриба будааст. Падарам аз як одами ҳам аваридону ҳам русидон хоҳиш кард, ки ин шеърро аз нав тарҷума кунад ва мазмунашро фаҳмонад. Баъди он, ки ин кор иҷро шуд, ӯ хитоб кард:

–Писарам аз сафари дур баргаштаасту ман ўро нашинохтаам. Не, фарзандони ман ба ин хел бозсозӣ меафтада бошанд, дар кӯхистони худамон шинанд, беҳтар аст.

Оре, тарҷумаи шеър ба писароне монанд, ки падару модарашон ба хондан ё кор мефиристанд. Албатта, ба ҳар ҳол, писарон ба авули худ назар ба пештараашон андаке дигар шуда бармегарданд.

Аммо писар ё чизе ба даст оварда, ё чизе аз даст дода, ё диплом гирифта, ё ҳукм гирифта, ё варзишгари пурзӯре шуда, ё лоғару бемор гардида, ё бо шухрати олимӣ, ё бо шухрати занбозӣ, ё ба ҳамаи ҳешу табор ва акрабо савғот гирифта, ё кафангадо шуда бармегардад.

Ман низ китоби худро ба роҳи дур, ба шахрҳои бузург, ба миёни мардумон равон мекунам. Вай дар чойҳои бегона чӣ соя рафтор мекарда бошад? Оё ба халқи худ, ба попоҳи худ хиёнат мекарда бошад?

Медонам, ки одами гандаи дар кӯҳ нишаста ба водӣ фурумада, нағз намешавад. Бинобар ин, ман аз шахсе, ки китоби маро тарҷума мекунад, хоҳишмандам: китобам ганда бошад, бигзор ҳамон тавр бимонад. Агар ман шалу кӯр бошам, аз бағалам гирифта, аз хонаам набароред, монед, ки дар хонаи худ бишинам ва берун аз остонаи худ қадам назанам.

Зарфи мисини маро қалъагӣ давонда, сафед накунед,

ба рӯйи нукраи ман оби тилло надавонед!

Абутолиб ҳикояткарда буд. Ман як духтару як писар дорам. Духтарам баодоб, баинтизом, намунаи ибрат. Аммо писарам – баду бало, шӯх. Дар бораи духтарам радио гап мезанад, дар газетаҳо менависанд, чунки вай зарбдор. Аммо аз болои писарам ҳар рӯз гоҳ аз мактабу гоҳ аз милиса шикоят меояд. Дар ҳаққи духтарам мегӯянд, ки ўро мактаб, дружинаи пионерӣ, комсомол, мамлакат тарбия кардааст. Аммо дар хусуси писарам мегӯянд, ки ўро шоири халқии Доғистон чунин тарбияи бад кардааст.

Ин ҳикоятро шунида, дар дил гуфтам: тарчумаи шеър ҳам чунон мешавад. Агар тарчума хуб бошад, муаллифро таъриф мекунанду мутарчимро фаромӯш. Агар тарчума бад бошад, мутарчимро сарзаниш месозанд, вале мекушанд, ки номи муаллифро ба даҳон нагиранд.

Не, дӯстам мутарчим, биё барои некаш ҳам, бадаш ҳам ҳарду ҷавоб бидиҳем. Акнун ману ту соҳиби як ароба. Биё, онро ҳарду аҳдона тела дода, ба қулла барорем на ин ки ҳар кас сӯйи худ кашад. Вагарна ароба ҳам, ману ту ҳам аз ҷоямон нахоҳем ҷунбид.

Боре дар ҷойи мо як воқеаи ғариб ба вуқӯъ омад. Кӯхпораи бузурге якбора аз ҷояш канда шуда, поён ғелида фуромад ва пешни роҳи дарёчаи кӯхиро банд карда, дар қарибии авули Моҳоч бозистод. Рамаҳои гӯсфандон, ҷупонон, гулхану козаи онон оромона, бе осебе ҳамроҳи кӯхпора саёҳат карда фуроманданд. Ҳоло он кӯх мисли пештара истодааст, фақат ҳамин, ки дар пояш кӯле ба вучуд омадааст, ки он гулмоҳии бисёре дорад. Вақте ки кӯх дар ҷойи кӯхнааш буд, касе намерафт, акнун атрофаш доим пури сайёҳон, моҳидорон, мактабиён, экспедитсияҳо.

Бигзор, китоби ман низ ба олами забоне, ки барояш нав аст, бе осеб сафар бикунанд. Бигзор, ӯ низ мисли кӯхи назди авули Моҳоч сипас ба худ одамонро ҷалб созад.

Зимнан, ба гуфти мусулмонон, қисмат чӣ бошад, кас ҳамонро мебинад. Шояд, ин ба мақоли «Банда мекунам тадбир, ханда мекунад тақдир» ё ки боз кӯтоҳтараши: «Аз дасти тақдир ҷойи гурез нест» мувофиқ ояд.

Мунаққид. Дар хусуси ӯ навиштан аз ҳама душвор аст. Сарзаниш бикунӣ, гумон мекунанд, ки ба эродҳои танқидиаш розӣ нестӣ ва ҳатто қасос гирифтани ҳастӣ. Таъриф бикунӣ, гумон мекунанд, ки барои ояндаат дилшро ёфтани ҳастӣ.

Падарам мегуфт: Ману мунаққид – ҳарду шоирем.

Ман шеър менависам, вай дар хусуси шеъри ман менависад.

Гуфтаи Абӯтолиб ба як мунаққиди Доғистон:

– Ман аз оби ангур шароб месозам, ту мазаи шароби маро чашида мебинӣ.

Ман дар хусуси мунаққид ақида намеронам, худдорӣ мекунам, вале, ба ҳар ҳол, мехоҳам ба ӯ якчанд маслиҳат бидиҳам.

1. Ҳамеша бадро бад бигӯӣ, хубро хуб.

2. Ҳамон як чизро аввал таърифу баъд танқид нақун, аввал танқид карда бошӣ, сипас таъриф нақун.

3. Аз пашша фил насоз, аммо аз фил пашша месозам гуфта ҳам бисёр ҳаракат нақун.

4. Дар бораи он чӣ, ки дар китоб ҳаст, сухан роҷ, на аз чизҳое, ки дар китоб нест.

5. Барои тасдиқи фикри худ аз Белинский сар карда, бузургонро шафеъ набиёр. Агар он фикр дар ҳақиқат моли худат бошад, бикӯш, то бо қувваи хиради худ исбот бикунӣ.

6. Фикрҳои равшанро бо забони равоӣ фасеҳ ифода бикун. Фикрҳои норавшанро тамоман нагӯӣ.

7. Ҳамчун боднамо набош, ки бод ҳар сӯе, ки вазад, вай низ ҳамон тараф майл мекунад.

8. Он чиро, ки худ сарфаҳм намеравӣ, ба дигарон илқо нақун.

9. Чун дар чайб сад сӯм надорӣ, худро садсӯмдор вонамуд нақун.

10. Чун муддати мадиде ба авули хул нарафтаӣ ва аз аҳволи он воқиф нестӣ, «нав аз авуламон бозгаштам» нагӯӣ.

Ин маслиҳатҳои ман нав нестанд. Онҳо сатри аввалини ҷадвали зарбро мемонанд. Лекин ҳар як мунаққид агар ин маслиҳатҳоро аз рӯи вичдон мекард, комёбиҳои танқиди мо аз ҳозира хеле зиёдтар мешуданд.

Хонанда. Ман бо муҳаррир, бо ношир, бо мутарҷим, бо мунаққид гуфтугӯ кардам. Акнун мехоҳам, ба одами асосӣ, ки китоб барояш иншо мешавад, яъне ба хонанда чанд сухан бигӯям.

Хонандаам, дӯстам! Албатта, ту китобҳои писандидаи худро дорӣ. Чунин китобҳоро мо – нависандагон, низ дорем. Мегуянд, ки китоби умдаи нависанда он аст, ки ҳанӯз нанавиштааст, вале ҳатман хоҳад навишт. Намедонам, барои дигарон чӣ хел, аммо барои ман ин нуқта биайниҳӣ мувофиқ аст.

Оре, ман кайҳо боз орзу дорам, ки бахшида ба кишвари азизи худ китобе нависам. Дер боз дар сар ин фикрро мепарварам, аммо ҳеч не, ки иншо шавад. Эҳтимол, истеъдодам камӣ мекунад, мумкин, ташвишҳои ҳаррӯза халал мерасонанд, шояд, сабру тоқатам, часоратам намерасад.

Сол ба сол масъулияти кас дар назди худ ва дар нази хонанда меафзояд, бинобар ин дар ҳар маврид бебокона қалам ба даст гирифта наметавонад. Навиштани китобе, ки ба кишвари азиз бахшида мешавад, кори аз ҳама масъулиятнок аст.

Ман ин китобро ҳоло нанавиштаам, лекин басо фикр кардам ва акнун хуб медонам ки он бояд чӣ гуна бошад. Андешаҳои худро бахшида ба ин китоб, ки китоби умдаи умри ман аст, хостам ба рӯи қоғаз оварам.

Ин ҳанӯз қулоҳи чаркаси набошад ҳам, масолеҳи чунин қулоҳ аст. Ин, ҳанӯз қоли набошад ҳам, риштаҳои он аст. Ин, ҳанӯз суруд набошад ҳам, чунин тапиши дил аст, ки аз он суруде бояд бурун ояд.

Меғӯянд: намоз нахонда, фақат нияти онро карда бошӣ ҳам, ба ҷаннат меравӣ.

Меғӯянд: «Меҳмон – ҳар кӣ бошад, хона – ҳар чӣ бошад». Агар мизбон дар хона фақат буза дошта бошад, оё меҳмон меранҷад, ки уро бо шаробҳои хориҷӣ, ки на дар хона ҳасту на дар он наздикиҳо, зиёфат накарданд?

Меғӯянд: ҳарчанд некие накарди, туро ташаккур бар он, ки чунин нияте доштӣ.

Хонандаам, дӯстам, ҳар як китоб барои ту иншо мегардад. Ман метавонам, ки ноширро розӣ кунам, бо муҳаррир, бо мунаққид баҳс ронам. Лекин танҳо ҳукми ту ҳукми ҳақиқӣ ва қатъист. Чунонки судҳо меғӯянд, ин ҳукми қатъист ва аз болои он шикоят кардан мумкин нест.

Маънии зиндагии нависанда мулоқот бо ту асту бас. Тамоми умр се ҳолати ҳаяҷони бузург бо ман аст. Аввал ман пеш аз мулоқот бо ту, дар интизори тахминрониҳо, ки чӣ мулоқоте мешавад, изтироб мекашам. Баъд ҳангоми худӣ мулоқот ба ҳаяҷон меафтам, ки ин фаҳмо ва табиист. Ниҳоят, пас аз мулоқот чӣ таассуроте аз худ гузоштанамро тасаввур карда, дар банди ҳаяҷон мегардам.

Чехраҳои мухталифи одамнро мебинам. Яке гирех бар ҷабин андохтааст. Ман чӣ алфозе пайдо бикунам, то он гирехро бикӯшоям? Дигаре рӯи турш кардааст, ту гӯӣ чизи талхе, ё тунде ба даҳонаш афтада. Чехраи

сеюмӣ ифодаи малулхотирист, ки ин аз ҳама даҳшатнок ва аз ҳама яъсовар аст.

Аз мардуми кӯҳистон пурсидаанд: чаро авулҳои худро дар ҷойҳои дурдаст ва қасногузари кӯҳистон бино мекунед? Ҷойҳои шумо рафтан маҳол, балки хатарнок аст; дар сари ҳар қадам пайроҳаи борики лаби чар, сангпару тармафуру. Мардуми кӯҳистон ҷавоб додаанд: «Дӯстони бовафо аз роҳҳои душвор ҳам натарсида, ба дидорбинии мо меоянд, дӯстони бевафо балки даркор нестанд».

Хонандаам, дӯстам, ман ба чилу чаҳор даромадам. Дар ин синну сол ба одам ҳама гуна кори масъуло супурдан мумкин. Дар ин синну сол нависанда бояд ба ҳар як суханаш ҷавоб диҳад.

Агар дар китоби ман фикреро пай барӣ, ки он дар китоби дигаре буд, як сӯ биандозаш, мисли ин ки як вақтҳо дар кӯҳистон пагоҳи шаби никоҳ арӯси нодухтарро аз даргоҳ меронданд.

Агар дар китоби ман фикри дурустero дарёбӣ, ба зераш хат каш. Агар фикри нодурустero дарёбӣ – дуто хат каш.

Вале агар заррае дурӯғу риё биёбӣ, таъхир накарда, китобро як сӯ ҳаво деҳ, ки вай ба чизе кор намеояд.

Пеш аз хушбоши боз қиссаеро ҳикоят мекунам.

Қиссаи хони бой, писари ӯ ва хинкали рағғани дун баю сирдор.

Як замон дар Аваристон хони бое будааст. Ӯ се бор зан гирифтааст, то соҳиби писар гардад, аммо ҳеҷ қадоме аз занҳояш, писар як сӯ истад, духтар ҳам таваллуд накардааст. Хон маҷбур шудааст, чаҳорумин бор зан гирад.

Дер шуд ё зуд, хон писар ёфт. Шодии ӯро интиҳо набуд. Тӯй шуд, карнаю сурнай навохтанд, доираву думбак заданд. Се шабу рӯз айшу нӯш карданд.

Вале шодиву сурур дар қасри хон дер напойид. Аз байн муддати зийде нагузашта, писари хон касал шуд ва касе дарди ӯро муайян карда наметавонист. Чӣ аллаҳое, ки ба гушаш меҳонданд, аммо тифро хоб намебурд. Чӣ нуқлу навое, ки медоданд, аммо намехӯрд. Ҳама медидаанд, ки рӯзҳои умраш башуморанд.

Ягона валиаҳди хонро на духтурҳои хориҷӣ, даво қардан метавонистанд на тилисми ҳинду, на гиёҳҳои Тибет. Агар ба фарзандаш қору ҳоле мешуд, аз ин ғам зинда мондани хон дар гумон буд.

Инак, аз авули қариб камбағале, ки ӯро касе одам ҳам намедонист, назди хон омад. Вай арз кард, ки давои дарди

валиаҳдро медонад ва ўро наҷот дода метавонад. Муқаррабони хон камбағалро аз дар берун карданӣ шу-
данд, вале хон онҳоро боздошт. «Аздусар писарам меми-
рад, – андешид хон, – чаро давои охириро ҳам насанҷам?».

– Барои писарамро наҷот доданат ба ту чӣ лозим?

– Ман бояд бо завҷаи ту муддате танҳо бимонам.

– Чӣ? Танҳо?! Бо завҷаи ман! Ту ақлатро хўрдай! Гум
шав аз пеши назарам!

Камбағал баргашту рафт, аммо хон чунин андешид:
«Аздусар писарам мемирад. Бо завҷаи ман рӯ ба рӯ исто-
да, гап занад, маро чӣ зараре мешавад?».

– Ҳой, камбағал, ин ҷо биё, мо аз гапамон гаштем. Ба ту
иҷозат, ки бо завҷаи ман гуфтугўй бикунӣ.

Ҳангоме ки камбағалу завҷаи хон танҳо монданд,
камбағал пурсид:

– Мехоҳӣ, ки писарат зиндаву саломат бошад?

Завҷаи хон дар ҷойи ҷавоб ба зону афтод, илтиҷо кард.

– Ин тавр бошад, бигўй, ки падари аслии писар кист?

Чашмони завҷаи хон ба чор тараф давиданд.

– Шарм накун, ин сирро ҳардуямон ба гўр мебарем.
Нагўйӣ, писарат зинда намемонад.

– Хон дар орзуи писар буд. Медонистам, ки писар та-
валлуд накунам, маро ҳам, монанди занҳои пештарааш аз
даргоҳ меронанд. Барои ҳамин кўҳ рафтаму он ҷо бо як
чўпони ҷавон хоб кардам ва баъди ҳамон валиаҳд тавал-
луд шуд...

– Аё хони олимақом, – хабар дод табиб пас аз ин
суҳбат. – Ман давоеро медонам, ки писарат аз он наҷот
меёбад. Аз ҳамин лаҳза биноан гаҳвораи ў бояд дар назди
гулхане бошад, монанди гулхане, ки чўпонҳо дар кўҳсор
меафрўзанд. Ба гаҳворааш пўстаки мешӣ густурдан ва
фақат аз таоме хўрондан лозим, ки чўпонҳоят мехўранд.

– Охир... онҳо хинкали сerratғани сирдор мехўранд.
Чӣ хел вориси ман... тифли яксола...

Камбағал баргашту рафт. «Аздусар писарам мемирад»,
– андешид хон ва фармуд, ки хинкал биёранд.

Худи завҷаи хон дар тараддуи пухтани таом шуд. Ў аз
хинкалҳое мепухт, ки дар кўҳ барои паҳлавони ҷавон он
шаб – бехтарин шаби ҳаёташ – пухта буд. Вай табақи
чўбинро пеши писараш гузошт, чунон ки он вақт пеши
чўпон монда буд.

Хинкалҳо калон-калону лўнда-лўнда, ҳар кадоме мушт
барин буданд, пораҳои равғани карт об шуда, мешорид.
Дар кўзачае оби чашмаи кўҳӣ низ оварда доданд.

Ҳамин ки бӯйи сир ва рағани дунба ба димоғи валиаҳд зад, ӯ чашм во карда аз ҷо бархост, ҷон гирифт ва якбора дудафта ба хинкали калонтарин ҷанг зад. Аз он даҳза ин тараф қувваи падар ба кӯдак гузаштан гирифт. Ӯ чун ше-ри гушна хинкал мехӯрд. Писар ҳар рӯзу ҳар соат месаби-д ва дере нагузашта, тануманди солиму хушқаде шуд. Аз касали, албатта, ному нишоне ҳам намонд.

Шояд, дар ҳаёт ин воқеа рӯй наодода бошад, вале ман як чизро медонам: вақте ки адабиёт аз ғизои аҷдоди худ маҳрум гашта, ба таомҳои лазизу нозуки хориҷӣ мегузарад, хангоме ки урфу одат, забону хислати халқи худро дигар мекунад, ба ин ҳама хиёнат мекунад, чунин адабиёт харобу адо мегардад ва ҳеҷ як дору ба дардаш дармон намешавад.

Бо ҳамин анҷом диҳам ҳам мешавад. Вақти гармиҳои тобистон оғоз карда будам, ҳоло тирамоҳи серун расида-аст. Дар авули кӯхистон сар карда будам, дар шаҳри калони серодам нуқта мегузорам. Сагҳои нахустинро субҳгоҳон иншо карда будам, ҳоло посе аз шаб гузашта-аст, шаҳриён шамъу чироғҳои худро хомӯш мекунанд.

Ман аз мусофирати дуре бозмегардам. Дар канори деҳа аз асп фуромадам. Лаҷоми аспро дошта, онро аз тангкӯчаи дарози қачу қилеб гузаронидам. Акнун хубаш ҳамин, ки аспро луч карда ба гарданаш тап-тап бизанам ва ба марғзори васеъ сар диҳам.

Худ дар назди оташ каме нишинам ҳам, мешавад. Си-гор бароварда, кашам ҳам, мешавад. Меғӯянд, ки ҳатто худованд баъди анҷоми панду насихаташ чилим мека-шад. Тамокуро дуд кунонида, як-ду қуллоб кашида, ан-деша меварзад.

Мо низ ба андеша меравем. На ҳар як сафар ба некӣ меанҷомад. На ҳар як китоб нағз мебарояд. Субҳи нав ки дамид, китоби навро сар мекунам, дар тараддуди сафари нав мешавам.

Алҳол маро роҳ шалпар кардааст. Ба чакман печида хоб меравам. Шаб бахайр, мардуми нек! Ба некӣ оғоз кардам, ба некӣ анҷом додам. Вассалом, валкалом, омин!

КИТОБИ ДУЮМ

---

*«Халқи хурдро ханҷари бузург мебояд»,
гуфта буд Шомил дар соли 1841*

*«Халқи хурдро дӯсти бузург мебояд», –
гуфта буд Абӯтолиб дар соли 1941*

Бо калиди хурд сандуқи калонро кушодан мумкин – мегуфт гоҳо падарам. Модарам ҳар хел афсонаҳо мегуфт: «Баҳр калон аст? Калон. Аз кучо пайдо шудааст? Парандачае бо нӯлаш ба замин «тиқ–тиқ» задааст ва аз замин чашмае дамидааст. Аз оби чашма баҳри азиме пайдо шудааст».

Боз модарам ба ман ҳангоми саргарми бозӣ шуда, бисёр давидан ва суп–сурх шуданам мегуфт: «Ақаллан то ба замин фуромадани кулоҳи ба осмон ҳаво додаат гирифтани даркор. Бишин, дам гир».

Халқ ҳам медонад, ки баъди як порча заминро шудгор кардан, ҳарчанд он порчаи хурд бошад ва порчаи дигарро шудгор кардани боши, ба сари воти нишаста, каме нафас рост кардан даркор.

Оё танаффуси байни ду китоб чунин воти нест? Ман ба рӯи ҳамин воти дароз кашида хобидам ва ҳама роҳгузар шудаву маро дида, мегуфтанд: ҳа, кор карда шалпар шудӣ, барзгар, хобат бурд.

Воти ман монанди водие буд дар миёни ду авул, ё авуле буд дар баландӣ, миёни ду водӣ.

Воти ман ҳамчун сарҳадди байни Доғистон ва тамоми ҷаҳон буд. Ман ба рӯи воти худ дароз кашидам, вале хоб набурдааст.

Ман мисли рӯбоҳи пир, ки донхӯрии чӯчаҳои навболро аз наздик пойида мехобад, хоб мерафтам. Як чашмаш нимкушодаву чашми дигарамро бо кафи дасти дигарам пӯшонида будам. Ҳамин кафи дастамро гоҳ–гоҳ номаълум бардошта, гӯш мекардам. Оё китоби якуми ман ба дасти одамон расида бошад? Онро хонда бошанд? Дар борааш гап мезада бошанд? Чӣҳо мегуфта бошанд?

Чорчии авул дар болои боми баланд истода, ҳар гуна хабарҳоро чор мезанад. Вай, то бовар ҳосил накунад, ки хабари аввалро мардум шунидаанд, хабари навро намезанад.

Марди кӯҳистон дар кӯча раҳсипор бошад бинад, ки аз ягон ҳавлӣ мехмоне бо димоғи сӯхта, бадқаҳр, оташин мебарояд, вай ба он ҳавлӣ медарояд магар?

Ман ба рӯи воти байни китобҳоям хобаму мешунавам, ки китоби якумам ба ҳар кас ҳар хел таъсир кардааст.

Ин будагӣ гап: яке себро дӯст медорад, дигаре чормағзро. Себро пӯст канда мехӯранд, чормағзро шикаста. Тарбузу харбузро бо тухмаш намехӯранд. Ҳамин тавр, ба ҳар хел китоб ҳам ҳар хел муносибат кардан ло-

зим аст. Чормағзро бо корд шикастан мумкин нест, барои ин кӯбак ҳаст. Ҳамчунин себаки нармаки хушбӯйро бо кӯбак задан мумкин нест.

Ҳар кас китобро хонда, дар он камбудие меёбд. Хайр, чи илоҷ, меғунд, ки ҳатто духтари мулло беайб намешавад, дар хусуси китоби ман ҳоҷати гап ҳам нест.

Бо вучуди ин, танаффуси ман ба охир расид, китоби дуҷумро оғоз мекунам. Ман намедонам, ки ин китобро барои чанд нафар хонанда иншо мекунам. Адади нашр далели чизе нест. Китобхое ҳастанд, ки сақд ҳазор нусха чош шудаанд, аммо онҳоро касе намехарад, онҳо дар рафҳои китобхонаю магазинҳо мехобанд. Баъзе китобҳо даст ба даст мегарданд ва як нусхаи онҳоро одамони бисёре мехонанд. Ба ман на инаш даркору на ваяш. Бигзор китоби маро ақаллан як кас хонад, ман бо ҳамин ҳам хурсанд мешавам. Ман аз кишвари хурду одӣ, вале сарбаландам ба ҳамон як нафар ҳикоят карданиям. Нақд карданиям, ки ин кишвар дар кучост, сокинони он бо кадом забон гап мезананд, дар чи боб сухан меронанд чи сурудхое меронанд.

Ман ҳамаро ҳикоят карда наметавонам. Мӯйсафедон ба мо чунин насиҳат мекарданд: «Дар бораи ҷама фақат ҷама ҳикоят карда метавонанд. Ту гапи худатро бигӯӣ, он гоҳ ҷамааш мешавад. Ҳар кас танҳо ба худаш хона пӯшидааст, дар натиҷа авул ба вучуд омадааст. Ҳар кас як порча замини худро шудгор кардааст, дар натиҷа тамоми замин шудгор шудааст».

Инак, ман субҳи бармаҳал хестам. Имрӯз рӯзи оғарди якуми ман аст. Оғарди нави замини нав. Дар ин рӯз, аз рӯи одати дерин, ба рӯи миз бояд ҳафт чиз бошад, ки номи ҷамааш бо як ҳарф сар шавад. Ман ба руи мизи худ чашм медавонам ва он ҳафт чизро мебинам. Инак, он чизҳо:

1. Кағзат – коғаз (коғази тоза).
2. Карандаш – қалам (Қалами нӯташ тез).
3. Карточка – сурат (аз они модарам).
4. Карта – харита (аз они кишварам).
5. Кофе – қаҳва (бе шир, баланд).
6. Коняк – (доғистонӣ, панҷоташа).
7. «Казбек» – (папирос).

Агар китобро ҳозир нанависам, пас кай менависам?

Оташ даргирифт. Дег ба чӯш омад. Аз қабати резаборони сим-сим шуоёҳои офтоб баромад. Меғунд, ки дар чунин рӯз тамоми ҳайвонот дар кӯҳсор, мисли дорбозҳо,

ба рӯйи тирӯ камони ҳафтранг рақс мекунад. Ҳамин ҳел рӯзҳо шавад, модарам мегуфт, ки шуоъҳои офтобро сӯзан карда, аз риштаҳои борон матои осмон дӯхтаанд.

Имрӯз дар кӯҳсор баҳор аст, аввалин рӯзи баҳор. Баҳор ҳам, монанди ман, оғарди аввалин мекашад.

– Бигӯй, эй баҳорон и Доғистон, ту чӣ гуна ҳафт тухфае дорӣ, ки номи ҳамаи онҳо бо як ҳарф сар шавад?

– Ман чунин тухфа дорам, – ҷавоб медиҳад баҳор, – ин тухфаҳоро ба ман Доғистон додааст. Ман номбар мекунам, ту ангуштҳоятро хобонида, шумур.

1. Ця – оташ. Барои ҳаёт. Барои муҳаббат ва нафрат.

2. Цар – ном. Барои вичдон. Барои ҷасорат. Барои одамро ҷеғ задан.

3. Цям – намак. Барои мазаи ҳаёт, барои меъёри ҳаёт.

4. Цива – ситора. Барои парвозҳои баланд ва умеду орзуҳо. Барои мақсадҳои дурахшон ва роҳи рост.

5. Циум – уқоб. Барои тимсол, барои намуна.

6. Циумур – занг, зангӯла. Барои ҳамаи одамонро дар як ҷо ғун кардан.

7. Цялқу – элак, ғалбер. Барои бехтан ва донаҳои сараро аз донаҳои пучу сабук ҷудо кардан.

Доғистон! Ин ҳафт шоҳи дараҳти решадорӣ туст. Ҳамаашро ба фарзандонат тақсим карда деҳ, ба ман инъоме бикун. Меҳоҳам оташу намак бошам, уқобу ситора бошам, зангӯлаю ғалбер бошам. Меҳоҳам номи нек дошта бошам. Ба боло менигараму осмонро мебинам, ки матои он аз офтобу борон ва аз обу оташ аст. Модарам ҳамеша нақл мекард, ки худи Доғистон ҳам вақти хоб аз оташу об офарида шудааст.

ПАДАРУ МОДАР, ОТАШУ ОБ

– *Бо оташ бозӣ накун, – мегуфт падарам.*
– *Ба об санг напарто, – хоҷиш мекард мо-*
дарам.

Ҳар кас модари худро ҳар хел ёд мекунад. Ман модарамро ҳам субҳ, ҳам чоштгоҳ, ҳам бегоҳӣ ёд дорам. Субҳидам вай кӯзаи пуробро бардошта, аз тарафи чашма меояд. Модарам обро, ҳамчун як чизи аз ҳама азиз, баэҳтиёт бардошта меояд. Инак, ӯ аз зинаҳои сангин қадам зада баромад, кӯзаро ба замин гузошт, ба оташдон алов монд. Ӯ аловро ҳам мисли як чизи аз ҳама муқаддас, баэҳтиёт дармегиринад. Ба оташ, намедонам, ё ба ҳарос ё ба меҳр менигарад. То дурусттар даргирифтани оташ модарам гаҳвора мечунбонад. Вай гаҳвораро, ҳамчун як чизи аз ҳама азиз, баэҳтиёт мечунбонад. Нимрӯзи модарам кӯзагир ифта, сӯйи чашма меравад. Баъд ба оташдон алов мемонад, баъд гаҳвора мечунбонад. Бегоҳӣ модарам дар кӯза об меорад, гаҳвора мечунбонад, ба оташдон алов мемонад.

Вай ҳар рӯз, баҳору тобистон, тирамоҳу зимистон чунин кор мекард. Ин корҳоро саросема нашуда, бо таҳаммул, ҳамчун корҳои аз ҳама зарур ва муҳим, анҷом меод. Ба об мерафт, гаҳвора мечунбонид, ба оташдон алов мемонад. Ба оташдон алов мемонд, ба об мерафт, гаҳвора мечунбонид. Гаҳвора мечунбонид, ба оташдон алов мемонд, ба об мерафт. Ман модари худро ҳамин тавр ба ёд меорам. Ҳангоми ба об рафтаниш ӯ ҳамеша ба ман таъкид мекард: «Аз алов бохабар шуда ист». Ҳангоми ба оташдон алов монданиш чунин мефармуд: «Кӯзаро чаппа накун, обро нарезон». Вай боз ҳангоми маро алла гуфта хобониданиш чунин мегуфт: «Падари Доғистон – оташ, модараш – об».

Кӯҳҳои мо, дар ҳақиқат, ба оташи сангбаста шабоҳат доранд. Инак, аз оташ суҳан меронем:

Санге ба санг мезанӣ – шарора мепарад,
Сахра ба сахра мезанӣ – шарора мепарад.
Кафро бисовӣ бо кафе – шарора мепарад,
Ҳарфе ба ҳарф зам кунӣ – шарора мепарад.
Нохун ба сурно занӣ – шарора мепарад.

Аз чашми сурной бин, – шарора мепарад.

Ҳатто кулоҳи кӯҳистонӣ, ки аз пӯсти барра аст, ҳангоми даст–даст кардан оташвор метобад.

Агар марди куҳистонӣ чунин кулохро ба сар пӯшида, ба боми худ барояд, барфи кӯҳҳои наздик об шудан мегирад.

Худи барф ҳам оташвор метобад. Шохҳои нахчир, ки ҳангоми тулуи офтоб дар тегаи кӯҳ меистад, нағз оташвор метобад. Шохҳо низ ҳангоми ғуруби офтоб гӯё дар оташи арвуғонӣ об мешаванд.

Зарбулмасали кӯҳистон ҳам оташнок асту ашқҳои кӯҳистонизан ҳам. Нӯги мили камон ҳам, дами ханчари аз ғилоф берун кашида ҳам. Аммо оташи аз ҳама форам ва аз ҳама гарм дар дили модар ва дар оташдони ҳар як хонадон аст.

Агар марди кӯҳистонӣ дар ҳаққи худ сухани неке гуфтани ё умуман худро таъриф кардани шавад, чунин мегӯяд: «Ман ҳанӯз ба дари ягон кас оташталаби нарафтаам».

Агар марди кӯҳистонӣ дар ҳаққи ягон одами бад, одами носазо гап задани шавад, чунин мегӯяд: «Дуди мӯрии хонааш думи каламуш барин нест».

Агар ду пиразани кӯҳистонӣ мочаро кунад, яке фарёд зада мегӯянд: «Илоҳо оташдонат аловро набинад». «Ҳамон алови дар оташдонат будагӣ ҳам мурад», – ҷавоб мегардонад дуюми.

Дар ҳаққи одами ҷасур гап задани бошанд, чунин мегӯянд: «Вай одам не, оташ!».

Падарам шеърҳои сарди дилгиркунандаи як ҷавонро гӯш карда, сипас гуфт. «Дар шеърҳои ҳама чиз будагӣ барин. Ҳамин хел мешавад, ки хона ҳаст, оташдон ҳаст, хезум ҳаст, дег ҳаст, дар дег ҳатто гӯшт ҳаст. Аммо оташ нест. Хона хунук, дег намечӯшад, гӯшт маза надорад. Оташ набошад – зиндагӣ ҳам нест! Хулласи калом, ба шеърҳои ту оташ лозим!».

Боре аз Шомил пурсиданд: «Имом, бигӯй, чӣ хел шуд, ки Доғистони хурди нимгушна асрҳои аср ба давлатҳои пуриқтидор муқобилат карда тавонист ва бар зидди онҳо истодагари кард? Сӣ соли дароз бар зидди оқподшои пурзӯр чӣ хел мубориза карда тавонист?».

Шомил ҷавоб дод: «Агар даруни синаи Доғистон оташи муҳаббат ва нафрат аланга наметзад, вай ҳеҷ гоҳ ба чунин мубориза тоб оварда наметавонист. Ана, ҳамон оташ

муъчизаҳо меофармду корҳои мекард. Ана, ҳамон оташ дили Доғистон аст, яъне худи Доғистон.

Худи ман кистам, – давом меод Шомил. – Писари боғбон, аз авули дурдасти Гимри. Ман аз дигар одамон қадбаландтар ва серкитфтар нестам. Дар бачагиам тамоман сусту лоғар будам. Калонсолон аҳволи маро дида, сари та-ассуф меҷунбониданд, ки дур намекашам. Номи ман аввал Али буд. Лекин вақти касал шуданам номамро Шомил карданд, ба умеди он, ки дардам ҳам бо номи кӯхнаам аз танам бадар равад. Ман ҷаҳони бузургро надидаам. Ман дар шаҳрҳои бузург тарбия нагирифтаам. Ман соҳиби молу мулки зиёде ҳам набудам. Ман дар мадрасаи авуламон хондаам. Падару модарам ба ҳар шафтолуи гимри бор карда, маро ба бозори Темурхон–Шура равон мекарданд, ки бурда фурушам. Ман дар пайраҳаҳои санглохи кӯхистон ҳаракӣ бисёр роҳ гаштаам. Як рӯз чунин воқеа рӯй дод. Ба ин ҳодиса хеле вақт шуд, лекин ман онро фаромӯш намекунам ва фаромӯш кардан ҳам намехоҳам. Чунки дар ҳамон лаҳза рӯҳи ман – оташи ман бедор шуд. Дар ҳамон лаҳза ман Шомил шудам.

Дар наздикии Темурхон–Шура, дар як авул як гурӯҳ бачаҳои шӯх пеши роҳамро гирифта, маро масҳара кардани шуданд. Яке қулоҳамро аз сарам гирифта гурехт. Дигархошон, то ман аз қафои бачаи қулоҳбурда сур кардам, ки бори хари маро кушода, сабадҳои пури меваро фурувардан гирифтанд. Ҳамаи онҳо, саросема шуда дасту по гум кардани маро дида, механдиданд, завқ мекарданд. Ин шӯҳии онҳо ба ман нафорид ва дар дилам оташи то ҳанӯз ноаён даргирифт. Аз ғилоф ханҷари дастасафедро кашидам. Бачаи қулоҳбурдаро дар поёни авул дастгир кардам, ба бӯйи лойоба афтонида, ба гулӯяш ханҷар мондам. Вай баъди ин ба таваллою зорӣ даромад.

«Ту ба оташ бозӣ наку!».

Он бачаро дар бӯйи лойоба монда, ба атроф нигаристам. Бачаҳои, ки шафтолуҳои маро чошу пош карда буданд, ба ҳар тараф гурехтаанд. Баъд ман ба боми хонаи наздиктарин баромада бонг задам:

– Ҳой, бачаҳо! Агар нахоҳед, ки шикаматонро оташи ханҷари ман сӯзонад, борамро ҷӣ хел буд, ҳамон хел карда монед.

Шӯхбачаҳо коре накарданд, ки ман ин гапамро такрор бикунам.

Худи ҳамон рӯз дар бозор чунин гап-гапи мӯйсафедхоро шунидам: «Овозаи ин чавонро ҳоло мешунавем».

Ман кулоҳамро ба сари абрӯ кашида, хари гапдарои худро ҳай карда, ба роҳам рафтам. Оё ман ҷангу ҷанҷолро мехостам? Худи онҳо маро ба ғазаб оварданд, аз дилам оташ бароварданд.

Баъди ин солҳо гузаштанд. Як пагоҳӣ дар боғамон кор мекардам. Остин бар зада, аз поён хоки сиёҳ гирифта, ба кӯҳ мебаровардам ва ба беҳи ҳар як дарахт мерехтам. Хокро ба кулоҳи куҳнаам андохта мекашондам. Он вақт тани ман аллакай захмҳо дошт. Ин захмҳо ба ман дар задухӯрдҳои гуногун расида буданд. Ҳамин дам одамон, кӯхистониёни худамон, ки аз авулҳои дигар, ҳатто аз авулҳои хеле дур буданд, ба наздам омада, гуфтанд, ки аспамро зин зада, мусаллаҳ шавам. Ман мусаллаҳ шудан намехостам, гапашонро рад кардам, ҷунки ба ман боғбонӣ ҳазор бор беҳтар буд, то ҷанг.

Баъд фиристодагони авулҳо ба ман гуфтанд:

– Шомил! Аспҳои бегона аз чашмаҳои мо об мехӯранд, одамони бегона шамъҳои моро хомӯш мекунанд. Ба асп худат савор мешавӣ, ё мо саворат бикунем?

Инро шунида мисли он даъфае, ки бачаҳо аз сарам кулоҳамро гирифта гурехта ва шафтолуҳоямро резу чош карда, маро ранҷонида буданд, дар синаам оташ аланга зад. Ин оташ монанди он даъфаина сӯзон ва ҳатто аз он ҳам сӯзонтар буд. Ман боғро фаромӯш кардам, ҳамаро фаромӯш кардам. Оташе, ки маро бисту панҷ сол боз кӯҳ ба кӯҳ мебарад, на аз боду борон хомӯш мешавад, на аз барфи сарди зимистон. Авулҳо оташ мегиранд, дуди оташ аз қабати дуду борут шарора мезанад, тамоми Кавказ месӯзад. Оташ, ана, ҳамин хел чиз аст!

Ҳикоят мекунанд, ки дар замонҳои қадим, агар душман аз сарҳадди Доғистон гузарад, мардум дар болои кӯҳи баланде баробари қади манора гулхан меафрӯхтанд. Инро дида, ҳамаи авулҳо гулханҳои худро меафрӯхтанд. Ин гулханҳо ҳамон нидои шадиде буданд, ки кӯхистониёнро водор менамуданд, ки самандҳои ҷангии худро савор шаванд. Аз ҳар ҳавлӣ саворае мебаромад, аз ҳар авул дастаи тайёре... Ба даъвати оташ пиёдаву савора мебаромаданд. То даме, ки гулханҳо дар кӯҳҳо фурузон буданд, пирону занон ва кӯдакони дар кӯҳҳо монда медонистанд, ки душман ханӯз дар худуди Доғистон аст. Ҷун гулханҳо

хомӯш мегаштанд, маълум мешуд, ки хатар бартараф шудааст ва ба сарзамини аҷдод боз амну амонӣ омадааст. Дар таърихи тӯлонии кишвари худ кӯҳистониён борҳо водор шудаанд, ки дар тегаи куҳҳо оташи хатар афрӯзанд.

Он оташҳо ҳам байрақи ҷангӣ буданд, ҳам фармон... Онҳо ба кӯҳистониён ба ҷойи техникаи ҳозиразамон: радио, телеграф, телефон хизмат мекарданд. Дар пуштаи кӯҳҳо ҳозир ҳам ҷойҳои бедарахту бесабза намоёнанд, гӯё дар он ҷойҳо говмешҳои азиме хобидбошанд.

Мардуми кӯҳистон мегӯянд, ки ҷойи аз ҳама эътимоднок барои ханҷар – ғилоф, барои оташ – оташдон, барои мард – хона. Вале оташ агар аз оташдон баромада, дар тегаи кӯҳ аланга занад, он гоҳ ханҷари дар ғилоф хобида ханҷар нест, марди дар назди оташдон нишаста мард нест.

Чӯпонҳои Доғистон вазифаҳоро байни худ басо қатъӣ тақсим кардаанд. Яке гӯсфандҳоро рӯзона мечаронад, дигаре ҷойи онҳоро шабона гирифта рамаро аз гургҳо нигоҳ медорад. Аммо дар байни онҳо одаме ҳаст, ки на ба гӯсфанд сару кор дорад, на ба гург. Вай вазифадор аст, ки оташро хомӯш шудан нагузорад, нигоҳ дорад, ӯ муҳофизатгари оташ аст. Уро ниғаҳбони оташ, оташдор ҳам мегӯянд. Гуфтан мумкин нест, ки ин касбест ва кори одам фақат нигоҳ доштани оташ аст. Вале дар дами шаб чӯпонҳо ҳатман чунин одамро аз байни худ интиҳоб менамуданд ва нигоҳ доштани оташро ба ӯ бовар карда месупориданд.

Ин кори зарур ва душвор аст! Ҳам хӯрокпазӣ, ҳам гармӣ, ҳам либоси хушк, ҳам рӯшноӣ, ҳам суҳбат, ҳам тамокукашӣ, ки дар хангоми суҳбати бафурҷаи мардҳо хеле зарур аст – ҳамааш ба оташ вобаста.

Дар козаи чӯпонҳо оташдон нест. Оташ дар берун месӯзад ва бинобар ин ташвишу заҳмати махсусро талаб мекунад. Оташро аз ҳавои вайрон: аз боду борон, аз барфу тӯфон бо кафи даст, бо кулоҳ, бо бари домани бурқаб муҳофизат кардан лозим мешавад.

Вале диловарону шоирон, ҳофизону дostonсароён, раққосону навозандагонро низ ниғаҳбони оташ номидан мумкин нест магар? Дар байни мо бисёр касоне ҳастанд, ки дар дил оташи ҷовид, оташи назм, оташи ривоят, оташи муҳаббати Ватан доранд, ин оташро ҳифз менамоянд ва ба дигарон эҳдо мекунанд.

Ман ҳам дар дили худ шарораи ин оташи ҷовидро эҳсос мекунам. Вазифаи худ низ мешуморам, ки ин шарораро хомӯш гардидан намонам: онро доман занам,

маҷбур созам, ки рӯшноӣ диҳад, гарм кунад, то каси аз қафои ман меомада ин оташро аз ман қабул карда, ба сӯйи оянда барад.

Оташи даруни синаро ҳам монанди онки худро аз оташи берун, оташи муқаррарии ҳақиқӣ эҳтиёт мекунӣ, эҳтиёт кардан лозим.

Рӯзҳои ид дар авул пас аз суруд ҳамеша ҳазлу шӯҳӣ мешавад, пас аз мусиқию ракс – суҳбат. Баъди суҳанҳои баланд дар васфи оташ акнун қиссаи дар Доғистон ҷустуҷӯ кардани одами барфинро ҳимқоят мекунам.

Як навъ кормандони илм ба ҷустубӯйи каптар, яъне одами барфин омада, ба мардуми кӯҳистон тамошоӣ ғалатие нишон доданд, ки ҳуди ман шоҳиди он будам.

Аварҳо ба онҳо гуфтанд: «Ба назди дариғҳо равед, мумкин, одами кофта таштагиатон дар ҳамон ҷо зиндагӣ кунад».

Дариғҳо дар навбати худ онҳоро ба назди лакҳо фири-стоданд, лакҳо – ба назди лазғҳо, лазғҳо – ба назди қумикҳо, қумикҳо – ба назди нӯғайҳо, ба биёбон, нӯғайҳо – ба назди табасаранҳо. Хуллас, олимон тамоми Доғистонро гашта саргардон шуданд. Оқибат саҳт монда шуда, дар авули Кикунӣ манзил карданд. Зимнан, паҳлавони мо Усмон Абдурахмонов дар ҳамон авул ико-мат дорад. Шояд, баъзе аз хонадағони ин сатрҳо Усмон-ро дар филми «Ҷазираи ҷавохирот» дидаанд. Вай дар он филм якбора се нафарро гирифта, аз саҳни кишти ба уқёнус ҳаво медиҳанд.

Воқеа ҳамин тавр шуд, ки автомобили олимон дар дарёчаи назди авули Кикунӣ дармонд. Олимон мошинаро пеш тела доданд, қафо тела доданд, аммо бароварда на-тавонистанд.

Ҳамин вақт Усмон дар болои боми худ менишаст. Вай нотавонии одамони дар гирди мошин ҷунмбучӯлкунандаро дида, ба замин фуромада ва оҳиста – оҳиста паҳлавонона қадам зада, ба назди онҳо рафт. У мошинро, мисли он ки тортанакӣ дар косаи сафоли равғанолуд часпидаро мегиранд, бардошту ба ҷойи хушк бурда монд.

Олимон байни худ ба пичир–пичиру миш–миш даро-маданд, зоҳиран, гумон карданд, ки одами ба ёрӣ омада боз ҳамон одами барфин набошад? Вале Усмон гапи онҳоро пай бурда, гуфт:

– Шумо беҳуда кофта гаштаед. Мо, кӯхистониҳо, аз барф не, аз оташ рӯйидаем. Агар дар дили ман оташ намебуд, мошини шуморо аз даруни лой чӣ хел кашида мебаровардам?

Вай инро гуфта, оромона тамоку печонида, бафурча санги шарар бароварда, қавро оташ дод ва папиросашро даргиронда, аз даҳонаш як олам дуд сар дод. Фақат баъди ин аз даруни синаи фарохи Усмон ба дуд омехта. Хандаи раъдворе таркида баромад. Ҳангоми тарма кӯҳ чунин гумбуррос мезанад, ҳангоми сангҳоро чапаю роста карданиш об чунин садо медиҳад, ҳангоми заминчунбӣ кӯҳҳо чунин гулдуррос мекунанд.

Абӯтолиб ин қиссаро шунида, чунин илова кард: «Мошини одамоне, ки ба ин хел кори беҳуда машғуланд, дар лой дарнамонданиш мумкин нест».

Дар Ҳиндустон ман иди оташро тамошо кардам. Чӣ хуш, ки одамон чунин ид доранд! Ба ман армуғон гуён шамъи сӯзон доданд ва ман онро, чун саломии мамлақати дурдаст ба кишвари сангистонам, ба Доғистонам овардам. Охир, мо бисёр меғӯем: саломии оташин! Ба онҳо саломии оташин расонед! Шояд, замоне буд, ки одамон ба ҷойи саломии дар суҳан ифодаёфта оташ, аланга мефиристонданд. Оташи осуда. Оташи сӯхтору ҷанг не, балки оташи оташдон, оташи гармию рӯшноӣ.

Мо одате дорем: авулҳои кӯҳӣ шаби аввали зимистон (Баъзан шаби аввали баҳор ҳам) дар болои шохҳо гулхани муборакбодӣ меафрӯзанд. Ҳар авул гулхан меафрӯзад. Ин гулханҳо аз дур менамоянд. Авулҳо аз паси кӯҳу дара ва нишебу фароз расидани зимистон ё баҳоронро ба якдигар табрик меғӯянд. Саломҳои оташин, орзуҳои оташин! Худи ман дар болои кӯҳпораи Ҳамирхо, ки ба болои сари авули Сада хамидааст, чунин гулханҳоро борҳо афрӯхтаам.

Аввалин заводро дар Доғистон «Чароғҳои Доғистон» номиданишон ҳам бе ғап нест. Акнун ба гулханҳо бисёр чароғҳои дигар ҳамроҳ шудаанд. Парандаҳо дар болои симҷӯҳои барқ низ монанди болои дараҳт бемалол мешинанд. Кабутарон аз чароғҳои барқи болои шоҳаҳо намеравад.

Боре ман сӯхтани баҳри Хазарро дидаам. Як ҳафтаи дароз сӯхторро мавҷҳо хомӯш карда натавонистанд. Ин ҳодиса дар наздикии шаҳри Изборбош рӯй дода буд. Ҳангоме ки сӯхтор оҳиста–оҳиста хомӯш мешуд ва ниҳоят

хомӯш гардид, ин манзара киштии ғарқшавандаро ба хотир меовард.

Баҳри сӯзон хомӯш гардад, мумкин, аммо оташе, ки даруни синаи Доғистон забона мезанад, ҳеҷ гоҳ хомӯш нахоҳад шуд. Оё оташе, ки даруни синаи инсон шӯълавар аст, а об мехоҳад. Оё лабоне, ки аз ҳарорати оташи даруни сина хушкида, сӯхта, торс–торс кафида, парсинг бастанд, оҳиста чунин намегӯянд: «Об, об!»?

Пас, обу оташ ҳамроҳи якдигаранд.

Гапи дӯстдоштаи модари ман ин буд: оташдон – дили хона, чашма – дили авул.

Кӯҳҳо оташ мехоҳанд, водиҳо об. Доғистон ҳам аз кӯҳҳо ҳам аз водиҳо иборат аст, вай ҳам оташ мехоҳад, ҳам об.

Агар одам ҳангоми ба роҳ баромадан ё аз сафар ба хона баргаштан ба чашмаи канори авул, ҳамчун ба оина ни-гарад, пас, вай дар дил муҳаббат, дар дил оташ дорад. Ҳамин хел ривоят ҳаст.

Вале тамоми Доғистон ба оинаи шаффофи баҳри Хазар наменигарад магар? Оё вай ба ҷавони хушқомати пурҷӯшу хуруши нав аз об баромада шабоҳат надорад?

Гӯё ки марди кӯҳистоние ба сари чашма хамида бошад, Доғистони ман ба сари баҳри Хазар ҳам шудааст ва сару либосашро ба тартиб меорад, мӯйлабашро тоб медиҳад.

Дар қуҳистон чунин дуои бад ҳаст: «Ҳаром мурад аспи касе, ки оби чашмаро ҳаром кардааст». Боз: «Бигзор оби ҳамон чашмаҳои атрофи ҳавлият хушк шавад». Ситоиши мардуми кӯҳистон чунин аст: «Аз афташ, дар ин авул мардуми хуб зиндагӣ мекунанд: чашмаю қабристонаш обод, тоза».

Дар кишвари мо ба шарафи одамони фавтида бисёр чашмаву чоҳҳо қандаанд, ин чоҳҳо номи он одамонро доранд: чашмаи Алӣ, чашмаи Умар, чоҳи Ҳочимурод, чашмаи Маҳмуд.

Ҳангоме ки пагоҳ ва бегоҳ духтарон кӯза бар китф сари чашма мераванд, ҷавонон низ дар он ҷо ҳозир мешаванд, то ба худ арӯсе интиҳоб бикунанд. Дар сари чашмаҳо басо оташи ишқ фурузон, риштаи оилаҳои оянда пайванд шудаанд!

*Ба номи кӣ суруди ман, аёнат нест,
Бипурс аз чашма, то гӯяд ба номи кист.*

Шоири мо Маҳмуд ҳамин тавр навиштааст.

Боре ҳангоми ба кӯҳ рафтнам дар назди чашмаи Гот-сатли манзил кардам. Нигарам, мусофире ба ду каф оби зулол менӯшад ва ҳар замон мегӯяд:

– Ваҳ, аҷаб неъмате!

– Ба пиёла нӯшед, – таклиф намудам ба ӯ.

– Ман бо дастпӯшак об намехӯрам, – ҷавоб дод мусофир.

Гапи падарам ҳамеша чунин буд: аз садои борон ва дарёи равон форамтар мусиқие нест. Аз дидани оби равон ва шунидани садои он, кас ҳаргиз монда намешавад.

Баҳорон, ҳангоми об шудани барфи кӯҳистон модарам ҷӯйчаҳои ба ҷониби води ҷоришавандаро соатҳои дароз тамошо карда менишаст. Вай ҳанӯз аз зимистон чалақхоро тайёр карда мемонад, то ки баҳорон ба зери новаҳо гузошта, оби борон ҷамъ бикунад.

Шуғли дӯстдоштаи ман ҳам дар оби борон пойлуч шалпосзанон давутоз кардан буд. Мо аз борон натарсида, пеши роҳи ҷӯйчахоро мебаستم, то ки оби борон ҷамъ шуда, толобчаҳо ба вучуд оянд.

Ба худ тасаввур мекунам, ки парандаҳо ҳангоми аз косасангҳо хӯрдани оби борон чӣ ҳаловате доранд.

Шомил ба ҷанговарони худ мегуфт: «Бигзор душман тамоми авудро гирифта бошад, тамоми киштзорҳои моро забт карда бошад. Аммо чашма ҳоло дар дасти мост ва мо ғалаба мекунем».

Имоми саҳтгир ҳангоми ҳучум овардани дастаи душманон фармон меод, ки пеш аз ҳама чашмаи авул муҳофизат карда шавад. Вақти ба душман ҳучум овардани худ ӯ фармон меод, ки пеш аз ҳама чашмаро забт бикунанд.

Пештар, агар хундор душмани худро вақти дар дарё оббозӣ карданаш меид, то вай аз об баромада, мусаллаҳ нашавад, даст намерасонид.

Вале ман аксаран одати дигари тамоман осоиштаро, ки ба об вобаста аст, ба хотир меорам. Ин одат «ҳараки боронӣ» ном дорад. «Дар тамузи рӯз андар водии Доғистон» – бе гап ин тавр нанавиштаанд. Гармои нисфирӯзӣ дар ҷойҳои мо баъзан хеле шиддатнок мешавад ва ҳамроҳ қоқ мекунад. Замин торс– торс мекафад, шаҳҳо танӯри тафсон барин нафас мебароранд. Дарахтон пажмурдаву киштзорҳо хушк мешаванд.

Тамоми мавҷудот: рустанию гиёҳҳо, парандаҳо чарандаҳо ва албатта одамон ташнаи оби осмон, оби борон мешаванд. Он гоҳ писаракеро аз авул ёфта, ба ӯ монанди ҳиндубачае аз алафҳои дар офтоб пажмурда либос сохта мепӯшонанд. «Хараки боронӣ» ана ҳамин аст. Ху-

даш барин бачаҳо аз гардани ин бача ресмон баста, то сари авул этак мекунанду чунин суруд мехонанд:

*Худоё, худоё! Ту борон фирист,
Ки сероб гардад замини замон,
Ки аз новаҳо об ҷорӣ шавад,
Худоё, худованди ҳафт осмон.
Бароред бар осмон, абру мег,
Бубор, эй ту борон, даме бедарег,
Ки дар оби ту рӯй шӯяд замин,
Шавад сабзатушу шавад нозанин.*

Сокинони калонсоли авул ҳама ба кӯча мебароянд, ба назди «ҳараки боронӣ» тохта мераванду яке аз куза, дигаре аз тағора ба ӯ об мепошанд ва суруди бачагонро такрор намуда, мегӯянд: «Омин, омин!»

Як бор ман ҳам «ҳараки боронӣ» шуда будам. Ба сари ман чунон оби бисёре рехтанд, ки ростӣ, агар онро ҷамъ кунанд, нисфи оби борон мешуд.

Аммо фалак ба сурудҳои мо на ҳамеша гӯш меод. Офтоб ҳамон месӯзонд. Офтоб Доғистони моро гӯё боутуи гарм дарзмол мекард. Офтоб боиси ғамгинӣ мегардид. Мо онро офтоби ғамовар меномидем. Замин дар зери ҳамин офтоби ғамангез садҳо ва ҳазорҳо сол мехобид. Агар Аврупоро мисол гирем, рӯзҳои офтоби дар авули Ғуниби Доғистон бештаранд. Авули Сада ҳам аз вай мондани надорад. Авулҳои дигар ҳам. Онҳоро бекора «ташнағони об» ном надодаанд.

Ба ёдам меояд, ки вақти як кӯза об бар дӯшу як кӯзача об ба даст баргаштанаш чехраи модарам хаста менамуд. Об аз авул се километр дур буд. Ба ёдам меояд, ки хангоми аз борон тар шудани замин, аз новаҳо ширрасанон шоридани об, аз оби борон лабрез шудани чалакҳои зери новаҳо чехраи модарам мешукуфт.

Ба ёдам меояд, ки Ҳабибат ном ҳамавули пири коматҳамидае доштем. У ҳар пагоҳ ба китф зоғнӯл бардошта, аз авул баромада мерафт ва гоҳ ин чову гоҳ он ҷойи заминро мекофт. Вай ба васвасаи обҳои афтада буд ва ҳамеша об мечуст.

Ҳама медонист, ки беҳуда зӯр мезанад, аммо касе чизе намегуфт, фақат ман, ки ханӯз бачаи нодон будам, боре гуфтам:

– Беҳуда зӯр мезанӣ, Ҳабибат–хола, бекора меҳнат мекуни, дар ин ҷо об нест.

*Бигзарад баччагӣ чу об, вале
Нагзарад бе нишону бе осор,
Монад аз ӯ таронаҳои ғариб
Ёд монад барои халқу диёр.*

*Бигзарад ҳам ҷавонӣ чун дарё,
Ҳар чӣ бигзашт, боз пас н-ояд.
Дек з-ӯ қаҳрамонӣ хоҳад монд,
Ёдгоре, ки дер мепояд.*

Падарам аз ман сахт хафа шуд.

– Охир, дар ин чо ҳақиқатан об нест.

– Баъзан одамон нон надоранд. Лекин магар ба ин ҳоли онҳо хандидан мумкин аст? Ин гапро ба гӯшат ҳалқа кун, писарам: ба ҳоли камбағалон ва ба ҳоли касоне, ки об мечӯянд, хандидан мумкин нест.

– Худатон дар бораи инквачулиниҳое, ки хостаанд кӯпрукашонро қалонтар кунанд ва об зиёдтар ояд, шеъри ҳаҷви навишта будед-ку.

– Вай хандаи ашколуд буд. Ҷавонҳо инро фаҳмида наметавонанд. Ту ҳоло намедонӣ, ки барои Доғистон об чӣ маънӣ дорад. Ҳабибат-ҳолаат чӣ орзуи бузурге доштааст, ки дар ин ҷойи беоб об мечӯяд. Хайр, хубаш дам шин – борон боридан дорад.

Дар ин вақт ҳақиқатан шир-ширкунон резаборон меборид.

– Ало, мургон, чаро ин субҳдам хомӯшӣ бигзинед?

– Зибас бурдаст ҳуши мо танини резиши борон.

– Чаро, эй шоирон, ин қадр хомӯшеду ҳайронед?

– Зибас бурдаст ҳуши мо танини резиши борон.

Падарам ҳамеша мегуфт, ки рӯзи ба авул аз кӯҳи дур ба воситаи қубур омадани об хушбахтонатарин рӯзи ҳаёти ӯ буд. То он рӯз падарам баробари ҳама ба даст зонӯл гирифта, дар сохтмони обрасонӣ ҳар рӯз кор мекард. Ман он рӯзи омад-омади обро нағз дар ёд дорам. Вакте ки об ҷорӣ шуд, падарам ба рӯйи он ҳатто партофтани гулҳоро манъ кард.

Сокинони авул кампири садсолаеро интиҳоб намунданд, ки аввал ӯ як кӯза об гирад. Кӯхистонизани пир кӯзаашро пур карда, аз он як дулҷаи авлинро ба падарам дод.

Падарам, ки ордену мукофотҳо дошт, чунин гуфт: ман ба ин хел мукофоти қиматбаҳо ҳеҷ гоҳ лоиқ нашуда будам. Худи ҳамон рӯз ӯ бахшида ба об шеър навишт. Вай дар он шеърпш ба парандаҳо мурочиат мекард, ки онҳо дигар худситой накунанд, акнун мо, мардуми кӯҳистон ҳам, аз онҳо бадтар об намехӯрем. Ӯ мегуфт, ки аз шилдирроси об дида, форамтар оҳангери дар ягон тӯй ва ё ягон ид нашунидааст. Вай бовар кунонданӣ мешуд, ки ягон саманди беда, ягон байтали ҷавон монанди зане, ки ҳоло ба об меравад, хиромида наметавонад. Вай бо зогнӯду бел, нӯлаҳои обрасонӣ ба инқилоб ҳамду сано мегуфт. Замоноро ёд меовард, ки зимистон дар назди оташдон барфро об карда, захира менамуданд: он вақтҳо аз бардоштани кӯзаҳои вазнин қомати кӯҳистонизанҳои мо бармаҳал меҳамид. Оре, он рӯз барои падарам рӯзи бузурге буд!

Инчунин як моҳи июли тафсонаи Махачқалъаро ёд дорам. Падарам касали саҳт, атрофаш пури духтуру дору буд. Ӯ мегуфт: «Аҳволам вазнин. Аъзои баданамаро сад анбӯри гиро ба чор тараф мекашад».

Вай акнун дору намехӯрд, зеро чунин мешуморид, ки ҳам вақташ гузаштаасту ҳам бефоид. Ҳатто намемонд, ки болишташро дуруст бикунем, ҳеҷ фоида надорад, мегуфт. Ҳангоме ки аҳволаш тамоман бад шуд, маро фарёд карда гуфт:

– Як дору ҳаст... Ҳамон аҳволи маро беҳтар мекунад.

– Чӣ хел дору?

– Дар дараи Бутсраб чоҳи хурде ҳаст... Чашма... Худам ёфтагӣ... Аз ҳамон чо як қулт об...

Рӯзи дигар як кӯҳистонизан ба кӯза аз ҳамон чашма об овард. Падарам чашмонашро пӯшида, каме нӯшид.

– Ташаккур, табиби ман.

Мо гашта напурсидем, ки ӯ кирову чиро дар назар дошт: обро, кӯҳистонизанро, чашмаи дараи дурро ё тамоми кишвари азизро, ки ин чашмаро ба вучуд овардааст.

Модарам ба ман мегуфт: ҳар як одам бояд чашмаи муқаддаси худро дошта бошад. Вай ҳамчунин мегуфт, ки агар дар наздикии киштзор оби сари чашмасор шилдирросзанон чорӣ бошад, даравгарзан ҳаргиз хаста намешавад.

Ривояте ҳаст, ки дар айёми ҷавониаш Шомил ва устодаш Қозӣ Муҳаммадро дар дараи Гимрӣ, дар бурчи ҷангӣ душманон муҳосира кардаанд. Шомил худро ба

поён ба болои найзаҳои душманон партофта, бо ханчар ба худ роҳ кушодааст. Вай аз нӯздаҳ ҷойи баданаш захм хӯрда, бо вучуди ин, зинда мондааст ва ба кӯҳ гурехта рафтааст. Мардуми кӯхистон гумон кардаанд, ки ӯ ҳалок шудааст. Вақте ки ӯ дар авули пайдо шудааст, модари сиёхпӯшиаш бо ҳайрат ва шодию сурур пурсидааст:

– Шомил, писаракам, чӣ хел зинда монди?

– Дар кӯҳ ба чашмае вохӯрдам, – ҷавоб додааст Шомил. Мардуми кӯхистон дар биебони Арабистон аз шутур афтида, мурдани имоми худ. Шомил пири худро шунида, дар авули, дар таги кӯчаи худ нишаста, меғуфтанд:

– Дар он наздики чашмаи Доғистон набудааст.

Дар Нуҳ ман ба сари қабри Ҳочимурод рафта, санги мазораш ва чунин катибаи онро дидам: «Дар ин ҷо шери Доғистон мадфун аст». Ман сари буридаи ин шерро низ дидам.

– Эй сар, ту чӣ аз тан ҷудо шудӣ?

– Роҳи Доғистон, роҳи ватан, роҳи чашмаро ҷуста, раҳгум задам, гаранг шудам.

Авули ман дар домани кӯҳ воқеъ гаштааст. Дар рӯ ба рӯяш ҳамвориест ва дар он ҳамворӣ қалъаи Хунзах ҳаст. Қалъаро аз чор тараф авулҳое ихота кардаанд, ки онҳо аз қалъа хеле дуранд. Ин қалъа бо тиркашу сангандозаҳои худ ба атроф даҳон боз кардааст: вай таҳдид мекунад, бозмедорад, чашм медавонад. Аз тиркашҳо ба сӯйи кӯхистониёни ноорому саркаш басо тирҳо париданд. Аз тирпаррониҳои ин қалъа кабутарҳои авули ман Сада на як бор рамидаву дар осмон изтиробомез пар задаанд. «Нигоҳи аз ҳама хавфнок ва садои аз ҳама баланд кадом? – меурсиданд кӯхистониён. – Нигоҳу садои қалъа Хунзах».

Аммо ба замони ман даҳшати Хунзах фақат дар афсонаву ривоятҳо омада расид. Мо, мактаббачаҳо, аз тиркашҳои он ба якдигар нимхӯрдаҳои себ ё барф меғуррондем. Баъзан шайпури пионерӣ ҳам менавохтем ва зимнан, кабутарҳои шохаҳои атрофро мерамонидем. Оре, дар Хунзах мактабе ҷойгир буд, ки ман дар он ҳафт сол хондам.

Ман акнун кучое равам, дар кадом манзиле бошам, аз мағзи гулдурроси симфония, аз мағзи оҳангҳои рақс садои тарабангези авули кӯдакиям, чирингоси шодиомези занги мактабро мешунавам. Садои занг хусусан ҳамон вақт шодиомез буд, ки аз тамом шудани дарсҳо хабар ме-

дод. Ин садо ҳоло ҳам ба гӯшам мерасад ва маро акнун ба роҳрави мактаб, ба кӯча, аз мактаб ба хона, балки баръакс, ба мактаб, ба синф, ба хобгоҳ ҳидоят мекунад. Дар синфамон мо сӣ нафар будем. Моҳе як бор ҳар кадоме аз дарсҳо озод гашта, машқоб мешуд. Барои гуноҳе ба ин кор дурӯза ҳам мемонданд. Зимнан, ман беғуноҳ ҳам доим ду рӯз паёнай об мекашондам, чунки қӯра ва навбатдори ман Абдуғафур Юсуфов вақти расидани навбаташ ҳамеша касал мешуд. Ёд дорам, ки рӯзҳои обкашии ман ба 7–ум, 8–уми ҳар моҳ рост меомад.

Чашма берун аз ҳудуди қалъа буд. Ба он тараф рафтган осон буд: яқум ин ки сатил холи, дуҷум, пайраҳа–нишеб. Фаҳмидан душвор нест, ки дар бозгашт вазъият тамоман дигар мешуд. Бар замми ин, як тӯда мактаббачагон бо дӯлчаҳои алюминӣ мусаллаҳ шуда, дар тангкӯча мунтазири ман меистоданд. Онҳо ташна буданд. Ба сатили ман дарафтода, ними обро ба дӯлчаҳо гирифта, нимашро ба замин мерезониданд: аз дасти онҳо халос шудан осон набуд. Ман обро мебоист то мактаб бурда мерасонидам.

Дар бораи ин чашма киссаву ривоятҳои бисёре мавҷуданд. Инак, яке аз онҳо, ки падарам ба ман ҳикоят карда буд.

Деворҳои қалъа аз захири тир ғалбер гаштаанд. Дар болои манораҳои он борҳо байрақҳои сабзу сурх ҷойи якдигарро гирифта, парафшонӣ кардаанд. Дар рӯзҳои ҷанги граждани қалъа аз даст ба даст мегузашт: гоҳ сафедҳо забт мекарданд, гоҳ сурхҳо сафедҳоро зада пеш мекарданд, дар он гоҳе Готсинский шинак мегирифт, гоҳе партизанҳои Муслим Атоев. Партизанҳо қалъаро шаш моҳ аз душман муҳофизат намуданд. Аммо ҳар рӯз муддати ду соат типарронӣ қатъ мегашт.

Дар ҳамин соатҳо занони муҳофизатгарон аз қалъа баромада ба об мерафтанд. Боре полковник Алихонов ба полковник Чаъфаров гуфт:

– Биё, занҳоро ба об рафтани намемонем. Бигзор отряди Атоев аз ташнаги мурда равад.

Полковник Чаъфаров ҷавоб дод:

– Агар мо ба сӯйи занҳои ба об раванда тир кушоем, он гоҳ тамоми Доғистон аз мо рӯ мегардонад.

Ҳамин тариқ, то занҳо аз чашма баргашта наоянд, ҳар ду тараф сулҳи ғайрирасмиро риоя менамуданд...

Ҳангоме ки ба модари он вақт беморам хабари мукофоти Ленини гирифтани писарашро расонидаанд, вай оҳе кашида, ҷавоб додааст: «Хабари хуш. Лекин агар ме-

шунидам, ки писарам ба ягон камбағал ё ятим дасти ёрӣ дароз кардааст, зиёдтар хурсанд мешудам. Ҳамон пудро барои ба ягон авули ташналаб об гузаронидан диҳад. Мардум таърифаш мекунанд. Падараш вақти мукофот гирифтаниш тамоми пули мукофотро дод, ки чашмаҳои нав кофта ёбанд. Чое, ки чашма ҳаст, пайроҳа ҳаст, чое ки пайроҳа ҳаст, роҳ ҳаст. Роҳ ба ҳама ва ба ҳар кас даркор. Роҳ набошад, одам хонашро ёфта натавониста, ба чар гелида меравад».

Падарам доим такрор мекард, ки ман соли дар Доғистон кофтани аввалин канал таваллуд шудаам. Ин каналро аз Сулак то Махачқалъа кандаанд. «Бе об ҳаёт нест» – ин шиори дар як тахтафанер навиштаро бинокорони канал ҳамроҳи худ гирифта мерафтанд.

Об! Инак, аз танай шахҳо об метаровад, гӯё шахҳоро дастони азими касе мефишорад. Инак, об аз кӯҳҳо сарозер фуромада, аз болои сангҳо ҷаҳида, аз нуғи шахҳо парида, мисли дарандаи захмхӯрда дар тангноҳо ғуррида, дар водии сабзу хуррам монанди барраҳо бозида меравад.

Доғистони моро чор дарёи симинфом – чор Қӯйсӯ хошиябандӣ кардаанд. Онҳоро дарёҳои Сулак ва Самур чун хоҳарони худӣ пешвоз мегиранд. Сипас ҳамашон – дарёҳои Доғистон бахрро ба оғӯш мегиранд.

Оташу об – тақдири халқҳо, оташу об – падару модари Доғистон, оташу об – хӯрчине, ки тамоми бисоти мо дар он.

Дар Доғистони мо ба назди пирони барҷомонда ва бекас писарону духтарон рафта, дар қору бори хонашон, хоҷагиашон ёри мерасонанд. Онҳо пеш аз ҳама чи кор мекунанд? Ҳезум мекафонанд ва ба кӯзаҳо об меоранд. Зоғони сиёҳ аз чи шоммае мефаҳманд, ки дар бунае оташ хомӯш гаштааст ва ҳамон дам ба он ҷо парида мераванду қар-қар мекунанд.

Оташу об – ин аст он ду имзо, ду рамзе, ки дар зери созишномаи офариниши Доғистон сабт гаштааст.

Ними афсонаҳои Доғистон – дар васфи ҷавони диловарест, ки аждаҳоро кушта, оташ овардааст, то ки авул гарм ва равшан шавад.

Ними дигари афсонаҳои Доғистон – дар ситоиши духтари доноест, ки бо ҳила хоби аждаҳоро баронда, об овардааст, то ки ташнагии мардуми авул шиканад ва киштзорҳо об хӯранд.

Аждаҳои аз дасти ҷавони диловар ва духтари доно кушташуда ба кӯхҳо, ба силсилакӯхҳои қаҳваранг табдил ёфтаанд.

Доғ – маънои кӯхро дорад, истон – маънои кишварро. Доғистон кишвари кӯхистон, кишваркӯх, сарзамини кӯхистон, кишвари сарафрозон – Доғистон.

Ба мисли кӯдаке к-андар дабистон
харфхоро ҷанг андозад,
Ҳамеша вирд месозам.
Ҳамеша мекунам такрор: Доғистон.
Ба ҳар як пурсиши кӣ ё чӣ бетартид
Кунам изҳор: Доғистон.
Ба номи кӣ суруди ман? Ба номи ӯ!
Ба кӣ? Аз баҳри Доғистон!

Ин қавми хурд бисе аждаҳоро мағлуб сохтааст, то ки ҳамеша оташу об доша бошад. Акнун дарёҳо нур медиҳанд, об ба оташ бадал мешавад. Ду рамзи нахустин ба ҳам омехта, як мешавад.

Оташдон ва ҷашма барои марди кӯхистонӣ азизтарин суханонанд. Дар ҳаққи одами бехунар ва бекора меғӯянд: «Ҷароғи хомӯшгардида». Дар ҳаққи одами бад меғӯянд: «Вай аз қабиле қасонест, ки ба ҷашма туф мекунад».

Қадаҳи шаробро бардошта, мо ҳам меғӯем:

*Ҳамд бод онро, ки ӯ ду мабдаи ҷовидро –
Ҷашмарову доширо шойста дастон кардааст.
Сад ҳазорон ҳамд бод онро, ки бе ҳеҷ иддао
Ламъае афрӯхта, ё бӯйи обе кандааст.*

Кӯхистонии пир аз кӯхистонии ҷавон мепурсад:

- Ту дар умрат оташро дидаӣ, аз он гузаштай?
- ман ба оташ худро, ҳамчун ба об, партофтаам.
- Оё медонӣ, ки яҳоб чӣ хел мешавад ва ту худро ба он партофтай?
- Худро ҳамчун ба оташ партофтаам.
- Хайр, ин тавр бошад, ту калон шудай. Аспро зин зан, ту ро ҳамроҳам ба кӯх мебарам.

Як кӯхистонӣ бо кӯхистони дигаре ҷанг карда, меғуфт:
– Магар дуди мӯрии ман аз дуди мӯрии ту бориқтар аст? Магар ман ба дари ягон кас об қарзгирӣ рафта будам? Агар ту маро ҳамин хел одам меғуфта боши, гард ба пеши хӯ, ана, вай шах меравем, ҳамон ҷо яка ба яка гап мезанем.

Дар як дарвоза ман чунин катибаро хондам: «Дар оташдон алов гирон аст, дароед, меҳмон шавед». Сад афсӯс, ки Доғистон чунин дарвоза надорад, то ки дар он ин суханон сабт гарданд: «Дар оташдон алов гирон аст, дароед, меҳмон шавед».

Алов, дар ҳақиқат, гирон аст. На ба шӯҳӣ, на барои изҳори фазл шуморо таклиф мекунем: шарм надоред, дароед, дар оташдон алов гирон аст, дар чашма об шаффоф аст, бифармоед, нури дида, тоҷи сар!

ХОНА

Калимаи аварии «ригъ» ду маънӣ дорад: «синн» ва «хона». Ин ду маънӣ барои ман ягонаанд. Синн – хона. Ба синни балоғат ки расидӣ, бояд хонаи худро дошта бошӣ. Агар ин зарбулмасалро ба авари талаффуз бикунем, (зимнан, мо ин хел зарбулмасал дорем), чунин суханбозие хосил мешавад: «ригъ – ригъ», синн – хона.

Хӯш ки бошад, Доғистон, аз афташ, кайҳо ба синни балоғат расидааст, бинобар ин дар зери хуршед манзили қонунӣ ва устуворе дорад.

Ман аз модарам бисёр мепурсидам:

– Доғистон дар кучо?

– Дар гахвораи ту, – ҷавоб меод модари хирадмандам.

– Доғистони ту дар кучо? – пурсиданд аз як андигӣ.

Андигӣ гаранг шуда, ба атроф нигарист.

Ин тал – Доғистон, ин алаф – Доғистон, абре, ки дар болои сар аст, магар вай ҳам Доғистон нест? Ин хел бошад, офтоби болои сар – чӣ, магар вай ҳам Доғистон нест?

– Доғистони ман – дар ҳама ҷо! – ҷавоб дод андигӣ.

Соли 1921, баъди ҷанги гражданий, авулҳои мо хароб гаштанд, одамон гушна буданд ва намедонистанд, ки пешомад чист. Ана, ҳамон вақт ҳайати вакилони мардуми кӯхистон ба назди Ленин рафт. Фиристодагони Доғистон дар кабинети Ленин, ҳарфе назада, харитаи калони ҷаҳонро кушоданд.

– Ин харитаро барои чӣ овардед? – ҳайрон шуд Ленин.

– Шумо ғами бисёр халқоро меҳӯред, ба хотиратон намеистад, ки кадоми онҳо дар кучо зиндагӣ мекунад, бинобар ин меҳохем дар кучо будани Доғистонро нишон диҳем.

Аммо кӯхистониён ҳарчанд чустанд, кишвари худро ёфта натавонистанд, харитаи калонро дида, ҳисобашонро

гум карданд, гӯшаи хурди заминро гум карданд. Он гоҳ Ленин ба кӯҳистониён аз харита ҷойи меҷустаашонро фикр накарда, фавран нишон дод.

– Ана, ҳамин Доғистони шумо. – Инро гуфта, Ленин хушҳолона хандид.

«Ҳа, ана, ин калла», – аз дил гузарониданд кӯҳистониён ва ба Владимир Илич Ленин киссаи аз ин пеш ба назди нарком (комиссари халқӣ) рафтанаширо нақл карданд. Нарком аз онҳо боисрор мепурсид, ки Доғистон дар кучо воқеъ аст. Кормандони нарком ҳар хел тахмину фарзҳо мекарданд. Яке мегуфт, ки ин кишвар дар қадом як тарафи Гурҷистон аст, дигаре мегуфт, ки дар Туркистон аст. Яке ҳатто мегуфт, ки дар Доғистон бар зидди босмачиҳо ҷангидааст.

Ленинро бештар ханда гирифт:

– Дар кучо, дар кучо Доғистон? Аҷабо, ғалатӣ! Нарком фаҳмонид, ки Туркистон дар кучову Доғистон дар кучо, босмачиҳо дар кучоанду муридҳо дар кучо.

Дар девори хонаи Ленин, дар Кремл, харитаи калони Кавказ ҳоло ҳам овезон аст.

Акнун Доғистон – республика. Хурд аст ё калон, аҳамияте надорад. Ҳамон қадаре, ки лозим аст. Дар мамлакатамон акнун шояд касе намегӯяд, ки Доғистон дар Туркистон аст, аммо дар мамлақати дуре маро лозим шуд, ки чунин шарҳу баён бикунам:

– Шумо аз кучо омадед?

– Аз Доғистон.

– Доғистон... Доғистон... дар кучо?

– Дар Қарққоз.

– Дар шарқаш ё ғарбаш?

– Дар соҳили баҳри Ҳазар.

– Ҳа, Боку!

– Э не, Боку не. Андаке шимолтар.

– Ҳамсояхотон кӣҳо?

– Россия, Гурҷистон, Озарбойҷон...

– Магар дар он ҷо чарқасҳо зиндагӣ намекунанд?

Мо гумон кардем, ки чарқасҳо.

– Чарқасҳо дар Чарқасия зиндагӣ мекунанд, доғистониҳо – дар Доғистон. Толстой... Ҳочимурод... Толстойро хондаед? Бестужев – Марлинский... Лермонтов, охир: «Дар тамузи рӯз андар водии Доғистон...»

– Ҳамон ҷое, ки Албурз-а?

– Албурз дар Кабардаю Балқар, Казбек дар Гурҷистон, аз они мо авули Ғуниб. Хайр, баъд Сада.

Баъзан дар ягон мамлакати дур маро чунин гуфтугӯ лозим мешавад. Вале мақоли машҳуре ҳаст: «Духтарам ба ту меғӯям, келинам, гӯш дор». Эҳтимол, дар мо низ сатҳиназаре ёфт шавад, ки дар Доғистон чаркасҳо зиндагӣ мекунад, гуфта фикр бикунанд ё, дурустараш, умуман ҳеч фикр накунад.

Ман ба ҷойҳои дур сафар карда, дар конференсияю конгресс ва с импозиумҳои гуногун иш тирок намудаам.

Одамони гуногун чамъ мешаванд: Аз Осиё, аз Аврупо, аз Африка, аз Амрико, аз Австралия. Он ҷое, ки ҳамаро аз рӯйи қитъаву бар муайян мекунад, ҳамчунин ман аз Доғистон меғӯям.

– Хоҳишмандам, равшан бигӯед, шумо намояндаи Осиё ё Аврупа, – мепурсанд аз ман. Доғистони шумо дар кадом қитъа воқеъ аст?

– Як пойи ман дар Осиё, паи дигарам дар Аврупо. Чунин мешавад, ки ба ёли асп якбора ду мард даст мегузорад – яке аз як тарафаш, дуюмӣ аз тарафи дигараш. Айнан монади ҳамин, ба болои кӯҳҳои Доғистон ду қитъа аз ду тараф дасти худро гузоштааст. Дастони ин қитъаҳо дар сарзамини ман ба ҳам пайваستاанд ва ман аз ин хурсандам.

Парандагону чарандагон, кӯху дарёҳо, охувону рӯбоҳон, тамоми ҳайвоноти дигар ҳам моли Аврупоанду ҳам аз они Осиё. Дар назарам, онҳо кумитаи ягонагии Аврупо ва Осиёро таъкил кардаанд. Ман бо шеърҳои худ аз ҷону дил узви ин кумита мешудам.

Аммо як зумра одамон, гӯё барқасд бошад, ба ман меғӯянд: «Ба ту чӣ ҳам мегуфтем, ту – осиегӣ». Ё, баръакс, дар ягон ҷойи марказии Осиё меғӯянд: «Аз ту чӣ гила, ту аврупой».

Ман гапи аввалиҳоро рад намекунам, дуюмиҳоро ҳам. Ҳақ бар ҷониби ҳарду.

Баъзан ба зане изҳори муҳаббат бикунӣ, вай сар ҷунбонида меғӯяд:

– Эҳ, Шарқи маккор, муғамбир!

Баъзан меҳмонони Доғистоние омада, дар рафторат ягон чизро дида, сар меҷунбонанд:

– Эҳ, ин нағмаҳои аврупой!

Хӯш ки бошад. Доғистон Шарқро дӯст медорад, аммо Ғарб низ барояш бегона нест. Доғистон монанди дарахте, ки ба мағзи замини ду бар реша давондааст.

Дар Куба ман ба Фидел Кастро чакмани худамонро тухфа кардам.

– Чаро тугма надорад? – бо ҳайрат пурсид Фидел.

– Барои он ки, агар зарур шавад, зудтар аз китф партофта, ба шамшер бизани.

– Ҳақиқатан либоси партизанӣ будааст, – шарҳи маро қабул кард Фидел Кастро.

Доғистонро ба мамлакатҳои дигар қиёс кардан маънӣ надорад. Барояш ҷойи худаш хуб аст. Бомаш намечакад, деворҳояш қач нашудааст, дарҳояш ғичиррос намезананд, шишаи тирезаҳояш нашикастаанд. Қўҳистон ҷойи танг аст, аммо дили мардумаш васеъ.

– Ту меғўйӣ, ки сарзамини ман хурд аст, аз они худат калон аст магар? – меурсид андигӣ аз як одам. – Ин тавр бошад, биё, шарт: сарзамини киро пиёда зудтар тай карда мебароем: ман аз они туро ё ту аз они маро? Ку бинам, ту ба қўллаҳои мо чӣ хел мебарой, ба шахҳои мо чӣ хел часпида ҳаракат мекунӣ, дар дараҳои мо чӣ хел гавак мекашӣ, ба ҷарҳои мо чӣ хел ғелида меравӣ!

Ман ба қўллаи қўҳи баландтарини Доғистон баромада, атрофро тамошо мекунам. Роҳҳо ба дуродур тўл кашидаанд, ҷароғҳо дар дуродур чашмак мезананд, аз дуродур садои занғулаҳо ба гуш мерасад, замин дар мағзи абрҳои туноки нилгун нопадид мегардад. Ба рўйи хоки ватан истода, ҷаҳонро назора кардан маро хуш аст.

Одам вақти таваллуд шуданаш барои худ ватанро интихоб намекунад – чӣ хел ватане ки расад. Аз ман ҳам касе напурсидааст, ки оё ман доғистонӣ шудан мехоҳам. Агар ман дар ҷойи дигари кураи замин, аз падару модари дигаре таваллуд меёфтам, бароям аз он ҷо азизтар кишваре вучуд намедошт. Аз ман напурсидаанд. Вале агар ҳозир пурсанд, ман бояд чӣ ҷавоб бидиҳам?

Аз дур овози танбўр меояд. Оҳангаш ҳам бароям шинос, шеъраш ҳам.

*Рўдҳо пазмони дарёҳостанд,
Хамчунон дарё бувад пазмони рўд.
Дар кафи дасте бигунҷад дил, вале
Кай ба дил гунҷад ҷаҳони беҳудуд.
Чумлаи ақсои олам хуб низ,
Лек Доғистон бувад аз ҷон азиз.*

Ин овози танбўрнавоз не, балки худи Доғистон ба забони ҳол омада, меғўяд.

Ҳар киям дидасту аз ман норизост,
Роҳи кӯйи хештан гирад, равост.

Чунин одати қадиме ҳаст: шабҳои дарози зимистон ҷавонону духтарон дар ягон бунаи калонтар ҷамъ шуда, бозиҳои гуногун мекунад. Масалан, ҷавонеро ба болои курсӣ мешинонад. Духтараке ба атрофи ӯ давр зада ме-сарояд. Ин сурудҳо ба частушка чандон монанд нестанд, аммо байни онҳо умумияте ҳаст. Миёни сарояндагон як навъ бадеҳагӯӣ мешавад. Ба сухани нешдор бо гапҳои нешдортаре ҷавоб гардонидан лозим, сухани соз ҷавоби соз мехоҳад. Ба касе, ки дар ин мусобика ғолиб меояд, шохҷомро пур карда шароб медиҳанд.

Ин хел бозиҳо дар хонаи мо, дар ошонаи поён, низ воқеъ мешуданд. Ман хурдакак будам, дар бозиҳо ишти-рок намекардам. Фақат гуш меодам. Ёд дорам, дар назди оташдон шароби кафқдор ва ҳасиби бирёни хонагӣ буд. Дар миёнҷойи хона курсии сепоя мегузоштанд. Духтаро-ну писарон якдигарро иваз карда, суруд мехонданд. Сурудҳои онҳо гуногун буданд. Вале суруди охири ба Доғистон бахшида мешуд. Ба саволҳои зерин ҷамаи онҳое, ки дар хона буданд, ба як овоз ҷавоб меоданд.

- Ту дар кучо, Доғистон?
- Андар сари шах, соҳили Кӯйсу.
- Чӣ кор мекуни, Доғистон?
- Бурут метобам ин сӯ, он сӯ.
- Ту дар кучо, Доғистон?
- Дар водиям ҷӯён шав.
- Чикорай, Доғистон?
- Ҳастам як дарзаи ҷав.
- Ту кистӣ, Доғистон?
- Қурбони сари ханҷар.
- Ту кистӣ, Доғистон?
- Адӯро теғ бар чигар.
- Ту кистӣ, Доғистон?
- Оҳуям, хӯрам оби рӯдҳо
- Ту кистӣ, Доғистон?
- Рӯдам, ки об диҳам охуро.
- Ту чӣ сонӣ, Доғистон?
- Мушти хокеро монам.
- Кучо мерӣ, Доғистон?
- Бузургие ҷӯёнам.

Ҷавонону духтарон сурудхонон ба якдигар чунин ҷавоб медиҳанд. Гоҳо ба назарам мерасад, ки дар ҷамаи

китобҳои ман ҳамин гуна саводу ҷавобҳо ҳаст. Фақат дух-
тараке болои курсӣ нест, ки ман дар атрофаш гардаму
сароям. Худ ба худ суол мекунам худ ба худ ҷавоб
медихам. Ҷавоб мувофиқ барояд ҳам, касе ба ман як
шохҷом шароб пеш намеорад.

– Ту дар кучой?

– Ман дар он ҷоям, ки ҳамаи кӯҳистониёни ман
ҳастанд.

– Кӯҳистониёни ту дар кучоянд?

– Э! Ҳозир онҳо дар кучоҳо, ки нестанд!

– Ҷаҳон табақаи калонест, ту фақат чумчаи хурдӣ.

Оё ин чумча ба чунин табақ хурдӣ намекунад?

Охир, модарам гуфта буд, ки аз даҳони хурд ҳам гапи
калон мебарояд.

Охир, Шомил гуфта буд, ки тири хурд ҳам киштии ка-
лонро сӯроҳ мекунад. Худи ту ҳам дар шеърҳои гуфта
будӣ, ки дар дили хурде ҷаҳони бузурге ва муҳаббати бе-
поёне меғунҷад.

– Ҷаро ту ҳамеша вақти қадаҳ бардоштан «Барои
некӣ!» меғӯйӣ?

– Чунки худ некӣ меҷӯям.

– Ҷаро ту ба рӯйи сангу шахҳо хона месозӣ?

– Ба замини нарм дилам намешавад. Ман дар он каме
ғалла мекорам. Ман ғаллаи худро ҳатто дар бомҳои
ҳамвор мекорам. Ба рӯйи шахҳо ҳок кашонида, дар бо-
лояшон ғаллаи худро мекорам. Чӣ илоҷ, чунин аст нони
ман.

СЕ САРВАТИ ДОҒИСТОН

Мардуми кӯҳистон – як умр мусофир. Яке аз пай сар-
ват сафар мекунад, дигаре аз пай шуҳрат, сеюмӣ – аз пай
ҳақиқат.

Инак, онҳое, ки аз пай сарват ба роҳ баромада буданд,
хушқом баргаштанд ва ҳоло аз сафари худ баҳра меба-
ранд.

Инак, онҳое, ки аз пайи шуҳрат ба роҳ баромада бу-
данд, онро ёфтанд ва акнун фаҳмиданд, ки шуҳрат қимате
надоштааст ва он ҳама саъю кӯшиш барабас рафтааст.

Вале роҳи онҳое, ки барои ёфтани ҳақиқат баромада
буданд, аз ҳама дур, беохир будааст. Ҳар он кас, ки ба

чустубӯйи ҳақиқат ба роҳ баромад, худро як умр ба мусофират гирифтор кард.

Вақте ки марди кӯҳистонӣ ба ҷое рафтани мешавад, албатта хараш ҳамроҳаш аст. Ба ин ҷонвари беминнат ҳамеша се чиз бор аст: халтаи пур, дар паҳлуи он саноч ва дар паҳлуяки он кӯзача.

Садҳо сол боз марди кӯҳистонӣ дар сафар, аз авул ба авуле, аз музофот ба музофоте мегардад. Пешопешаш ҳамон харакаш сум мезанад ва дар пушташ халтаю саночу кӯза аст.

Дар як кишвари пурсарват, баъди он ки марди кӯҳистонӣ аз назди хараш дур рафт, дастаи шикамсерон ҳайвони безабонро азоб додан гирифтанд. Харро бо халачӯби хор хала карда, маҷбур менамуданд, ки лагадпартой бикунанд. Нобакорҳо пиндоштанд, ки хар аз халаҳои онҳо мерақсад.

Марди кӯҳистонӣ дид, ки шарики беминнати роҳашро азоб медиҳанд, ханчар аз ғилоф кашид.

– Ба ҷойи кӯҳистонӣ хирсро ғазабӣ мекардед, беҳтар мешуд, – гуфт ӯ.

Бекорхӯчаҳо тарсида, узр хоستانд ва марди кӯҳистониро ҳар хел хушомадҳо зада, базӯр розӣ карданд, ки ханчар ба ғилоф андозад. Пас аз он ки миёни онҳо оромона гуфтугӯ сар шуд, ҷавонон пурсиданд:

– Ба харат чӣ бор дорӣ? Ба мо фуруш.

– Барои харидани ин чизи ман на тиллоҳотон мерасаду на нуқраҳотон.

– Нархашро гап зан, он тарафашро мебинем.

– Ин чиз баҳо надорад.

– Чист дар халтаҳоят, ки бебаҳо будааст?

– Ватанам, Доғистонам.

– Ватанам ба хар бор аст! – қоҳ-қоҳ хандиданд ҷавонон.

– Кани–кани, ватанатро нишон деҳ!

Марди кӯҳистонӣ даҳони халтаро кушод ва одамон дар он хоки муқаррариро диданд. Зимнан, хок хоки муқаррарӣ набуд. Аз ҷор се қисми он санг буд.

– Ҳамааш ҳамин? Сарватат ҳамин аст?

– Ҳо, ин-хоки кӯҳистони ман. Калимаи шаҳодати падарам, нахустин ашқи модарам, аввалин савганди худам, охири мероси бобоям ва охири мероси ман ба наберам.

– Ин боз чӣ?

– Аввал даҳони халтаро бандам.

Марди кӯҳистонӣ даҳони халтаро баста, ба хар бор кард, сипас даҳони кӯзаро кушод ва ҳама диданд, ки дар он об. Зимнан, обро чашиданд, ки андаке шӯртаъм аст.

– Ту оберо бардошта гаштай, ки ҳатто нушидан намешавад!

– Ин оби баҳри Хазар. Ин баҳр барои Доғистон оинаест, ки дар он худро мебинад.

– Хайр, дар саночат чист?

– Доғистон аз се қисм иборат: якум – замин, дуҷум – баҳр, сеҷумаш – ҳамаи чизҳои дигар.

– Яъне саночат ҳамаи чизҳои дигар?

– Ҳо, ҳамин тавр.

– Хайр, ин борҳоро барои чӣ ва ба чӣ сабаб бардошта мегардӣ?

– Барои он ки ватанам доим ҳамроҳам бошад. Агар дар роҳ бимирам, ба қабрам хок мепошанд, санги қабрамро ба оби баҳр мешӯянд.

Марди кӯҳистонӣ як хурда хоки ватанро гирифта, ба ангуштонаш молид ва баъд дастонашро ба оби кӯза обгардон кард.

– Барои чӣ ин хел мекунӣ?

– Дастеро, ки ба дасти бекорхӯчаҳо расидааст, фақат ҳамин тавр шуста тоза кардан даркор.

Марди кӯҳистонӣ ба роҳаш давом кард. Вай ҳанӯз дар роҳ аст.

Инак, се сарвати Доғистон: кӯҳ, баҳр ва чизҳои дигар. Се суруд дорад марди кӯҳистонӣ. Се рақъат намоз дорад намозхон. Се мақсад дорад мусофир: сарват, шухрат, ҳақиқат.

Модарам дар бачагиам чунин насиҳат мекард: Доғистон – парандаест, ки дар қаноташ се пари қиматбаҳо дорад.

Падарам мегуфт: се усто аз се чизи қиматбаҳо Доғистони моро офаридааст.

Албатта, молу ашӯе, ки Доғистон аз онҳо иборат аст, аслан хеле зиёданд. Ман инро дар таҷрибаи талхи худ озмудаам.

Тақрибан бисту панҷ сол пеш аз ин ба ман супориданд, ки дар бораи Доғистон киносенария нависам ва ман навиштам. Муҳокимаи сенария сар шуд. Дар он муҳокима бисе нуктаҳо эрод карда шуданд.

Яке мегуфт, ки ғул намерасад, дигаре мегуфт, ки занбӯр намерасад, сеюмӣ мегуфт, ки дарахт намерасад. Ба ҳар кас чизе намерасид. Дам мегуфтанд, ки гузашта кам

инъикос шудааст, дам мегуфтанд, ки ҳозира сушт хару кура нест, бе ин чӣ хел Доғистон мешавад!

Агар ҳамаи чизҳоеро, ки дар борааш он вақт сухан рафт, инъикос менамудем, ба навор кашидани филм то ҳозир давом мекард. Бо вучуди ин, Доғистон аз се қисм иборат аст: кӯҳ (замин), баҳр (Ҳазар) ва чизҳои дигар.

Оре, ин замин аз кӯҳу дара, шаҳу теға, роҳу пайраҳа иборат аст. Бо вучуди ин, хоки ватан аст, дар он хуну арақи ҷабини аҷдод рехтааст. Маълум нест, ки дар ин ҷо хун бисёр рехтааст, ё арақи ҷабин. Чанҳои тӯлонӣ, ҷанҷолҳои муваққатӣ, интиқомҳои хунӣ. Мардуми кӯҳистон ханҷарро садҳо сол фақат барои зебаш овехта намегаштанд.

*Суруди халқӣ чунин байтҳо дорад:
Ҳар кучоғе тухм пошии шаш қадок,
Хуни даҳ марди ҷавоне рехта.
Ҳар кучоғе тухм пошии з-он фузун,
Хуни садҳо қаҳрамонӣ рехта.*

Падарам дар бораи сарзaminaмон навишта буд:

*Зиёда мурда ин ҷо гашта мадфун,
Вале худмурда камтар, кушта афзун.*

Дар китоби дарсии ҷуғрофия шарҳи кӯтоҳе дода шудааст, ки сеяки замини мо ба шохҳои беҳосил банд аст.

Ман ҳам дар ин боб навиштатаам:

*Дар он ҷо ҳолия водии беранг,
Дарахтон урғун чун шохи оҳу.
Дар он ҷо кӯҳҳо-кӯҳони уштур,
Канори сангии селобаи кӯҳ.
Дар он ҷо ҳамчу гурги гушна хашми
Бувад амвоҷи рӯди масти кӯҳсор.
Дар он ҷо обшорон – ёли шерон,
Дар он ҷо чашма – чашми мурги бедор.
Дар он ҷо роҳ байни саҳраву шах,
Ту гӯйӣ гирад оғоз аз дили санг.
Зи одам пештар аз пушти пушта
Кунад парвоз он ҷо шеърӯ оҳанг.*

Пагоҳӣ радио хабар медиҳад, ки дар Хунзах барф боридан дорад, дар Охтоғ борон, дар Дарбанд зардолу гул кардааст, ҳавои Кумух тасфон аст.

Дар Доғистони хурд дар як вақт ҳам тирамоҳу зимистон мешавад, ҳам баҳору тобистон. Кӯҳҳои хоротани оромнигоҳ, тундарсадою уқобсимо ин «фаслҳои солро» аз ҳам ҷудо карда меистанд.

Калимаи аварии «меэр» ду маънӣ дорад: меэр – кӯҳ ва меэр – бинӣ.

Падарам шӯҳӣ карда мегуфт: кӯҳҳо ҷаҳонро, ҳар як воқеаро, ҳар як дигаршавии ҳаворо бӯйида меистанд.

Ҳамвориҳо баланд шудаанд, то бубинанд, ки ба наздашон кӣ меояд. Кӯҳҳо ҳамин тавр пайдо шудаанд. Ин гапро Ҳочимқрод мегуфт.

Модарам дар сари гавҳораам чунин алла мегуфт: кӯҳ барин калон шавӣ.

*Оби бечойгарди рӯди кӯҳ,
Мекафад саҳраҳо зи беобӣ.
Аз ҷӣ сӯе равонаӣ, к-он ҷо
Бе ту ҳам ҳаст сабзу шодобе?
Эй дил, эй дил, зи дасти ту фарёд,
Ошиқи он най, ки ошиқи мост.
Аз ҷӣ дорӣ ҳавои он ёре,
Ки ба дарду ғами ту бепарвост.*

Модарам кӯзаю хурма ва чироғи сиёҳ фурӯхтани балхариҳоро дида, ҳамеша мегуфт: «Чӣ хел дилашон насӯхта, ин қадар хокро сарф кардаанд? Кошки одамҳои хокфурӯшро чашми кас намедид!»

Албатта, балхариҳо – устоҳои моҳир, лекин азбаски дар кӯҳистон замин хеле кам аст, ҳамеша хокро аз кӯзаҳои онҳо қиматтар медонанд.

Дар замони қадим рӯзе қосиде ба авул зада даромадааст. Ҳамин вақт ҳамаи мардҳо дар масҷид намоз мехондаанд. Савора бо чоруқаш (ӯ ҷупон будааст) ба масҷид давида даромадааст.

– Ҳой, нодони худобехабар, – фарёд задааст сӯфӣ, – намедонӣ, ки ба масҷид пойафзолро кашаида даромадан даркор?

– Чоруқи ман хокелуд аст, чангу хоки дараи худам. Ин хок аз ин қолинҳо қиматтар, чунки ба хоки мо душман ҳучум кард.

Мардуми кӯҳистон тозон аз масҷид баромада, ба аспҳои худ савор шудаанд.

«Меҳмони дур азизтар», – меғӯяд доим Абӯтолиб. Меҳмони дур ё аз хурсандии зиёд, ё аз муҳаббати бепоён, ё ғами гарон меояд. Одами бепарвофалак аз роҳи дур намеояд.

Чунин одат низ ҳаст: агар ягон чизи хонаат ба меҳмон маъқул шаваду вай он чизро таъриф бикунад, дилат нашавад ҳам, тухфааш бикун. Меғӯянд, ки як ҷавон ба меҳмонаш ҳатто арӯси худро ҳадя кардааст, чунки арӯс ба меҳмон дар лаби чашмаи авул маъқул шудааст. Аммо он ҷавон, аз афти қор, дусад фоиз кӯҳистонӣ будааст.

Меҳмони берӯ ҳамеша одати қадими моро сӯйистеъмол карда метавонад. Вале мардуми кӯҳистон ҳам акнун пухтатар шудаанд: чизҳои зеборо аз чашми меҳмонон дуртар бачо мекунанд.

Инак, як вақтҳо ба авул аз Кумух меҳмоне омада, ҳама чизро аз як сар таъриф кардан гирифтааст. Ба ӯ ҳамаи чизҳоеро, ки чашми тамаъ дӯхтааст, ҳадя кардаанд. Аммо пеш аз гуселонидан ӯро мачбур кардаанд, ки хоки пойафзолашро афсонад.

«Ҳокро тухфа намекунанд, – хок ба худамон намерасад. Тамоми хокро ба музаҳояшон гирифта баранд, мо ба рӯйи чӣ ғалла мекорем?».

Як аҷнабӣ замини моро халтаи сангин номидааст.

Оре, дар замини мо нафосат камтар аст. Дар кӯҳистон дарахтон ҳам каманд. Кӯҳҳо ба сари тарошидаи муридон, ба шонаи паҳну ҳамвори филон шабоҳат доранд. Замини қорам кам, ҳосили ин заминҳо низ кам аст.

Пештар меғуфтанд: «Ҳосили ин камбағал барои пур кардани сӯрохи бинии ҳамсояш намерасад».

Дурурст аст, ки бинии кӯҳистониён калон, барҷаста. Душман аз дур хурроқкашии мардуми кӯҳистонро шунида, медонист, ки онҳо хобанд ва аз рӯйи ҳамин нишона баъзан ногаҳон ҳамла меовард.

Абӯтолиб рӯйи доғи нағзақдори шахсеро дида, гуфтааст: тамоми донаҳои ғаллаи киштзори падарам ба рӯйи ин бечора часпидааст, то ки пай худро гузорад.

Замини мардуми кӯҳистон кам ва беҳосил аст. Дар ин бора ҳикояте ҳаст, шояд на як бораш шунида бошед, чунки ин қиссаи замонҳо ин тараф аз забон ба забон, аз бом ба бом сайр мекунад. Вале онро ман ҳам нақл накарда наметавонам. Бигзор қасоне, ки шунидаанд, маро сарзаниш бикунанд.

Кӯҳистоние замини худро шудгор кардани шуд. Замин аз авул дуртар буд, бинобар ин ӯ бегоҳ баромада рафт, то ки субҳи бармаҳал қор сар қунад. Кӯҳистони ба сари замини худ расид ва бурқабро паҳн карда хоб рафт. Субҳ хеста, заминро шудгор бикунам, меғуяд, ки замин нест. Ин сӯ- он сӯ менигарад, аз замин нишоне нест. Барои ягон гуноҳаш худованд онро кашида гирифта бошад, ё шайтон одами бегуноҳро масҳара карда, пинҳон карда бошад.

Илоҷе наёфта, кӯҳистони ғамгин гашт ва ба хона рафтани шуд. Бурқабро аз замин бардошту якбора ҳайрон шуда гуфт: худое! Охир, ана, замин дар зери бурқаб будаастку!

Боз як воқеаро нақл мекунам, лекин ин ҳикоят не, воқеаи руҳдода.

Чун дар ҳама ҷойи мамлакат, дар кӯҳистон ҳам колхоз ташкил мекарданд. Он вақтҳо шакку шубҳа, фикру андеша ва гапу калочаҳои зиёде ба миён меомаданд. Ба колхозии ҳоло ҷӣ буданаш номаълум надода, худамон хӯрем, беҳтар, гӯён мардум бисёр чорпоро кушта хӯрданд. Хусусан мардуми кӯҳистони дурдаст якравию мунозира мекарданд. «Аз они ту – ба худат, аз они ман – ба худам, аз мо боз ҷӣ меҳоҳед: меҳоҳед, ки аз они ман ҳам – ба ту бошад?» Ба як авули хурд ду сар намоянда рафта омад, лекин бефоида. Баъзеҳо пинҳон шуда, худро нишон намедоданд, дигарон мунозираҳо муҳокимаронӣ мекарданд. «Оё дар дунё чизи умумӣ кам аст, – меғуфтанд онҳо. – Осмон – умумӣ, офтоб – умумӣ. Ҳамин қадараш умумӣ аст, бас. Мондагиаш – аз они ҳар кас – ба худаш».

Ба мардуми кӯҳистон гуфтанд, ки ба колхоз мошин медиҳанд, онҳо баъди ин гап ҳам сар ҷунбонида, киссаи рӯбоҳро ба ёд оварданд.

Рӯбоҳе ҳангоми аз роҳи дара гузаштан мебинад, ки як порча равған хобидааст. Меҳоҳад тохта рафта онро гираду хӯрад. «Не, – меғуяд рӯбоҳ. – Бе гап равғани дунба ба болои роҳ хоб намеравад. Ин ҷо сирре ҳаст».

Ба мардуми кӯҳистон меғуфтанд, ки ба колхоз аз поён, аз ҷойҳои ҳамвор ҷарогоҳҳои калон ҷудо карда медиҳанд. Ҳамин дам пирамарде аз ҷо бархост ва ба асо худро такя дода, гуфт:

– Мо лонаҳои кӯҳии худ, порчаҳои хурди киштзори худ, пайроҳаҳои қачу килеби худро ба тамоми ҳамвориҳои рӯйи замин намедихем. Ин замин – аз они мо. Мо онро мисли қудаки бемор садҳо сол нигоҳубин кардем. Мо ҳақиқатан онро ба рӯйи шаҳҳо бароварда ҳамвор кардем. Баъд об

кашондем, ки онро об диҳем. Ғаллаи мо-кам, аммо ҳар як донааш – бебаҳо. Ана, барои ҳамин одамони ҷойҳои мо ба нон қасам меҳӯранд...

Бо вучуди ин, дар он авули якравҳо колхоз ташкил карданд. Кӯҳистониёни бсаводро розӣ кардан чӣ гуна мурасар шуд?

Оқибат онҳо фаҳмиданд, ки на ҳамаи заминҳо ба колхоз мегузаранд. Як қисми онҳо, ҳамчун қитъаи рӯйи дарича, дар ихтиёри колхозчиён хоҳад монд.

– Чӣ қадараш? – пурсиданд кӯҳистониёни якрав.

– Бисту панҷ сотихӣ, аз рӯйи устави хоҷагии қишлоқ лозим.

– Сотихаш чист? Ба мо фаҳмон.

Баъди он ки намоёнда фаҳмонд, ҳама ба як овоз гуфтанд:

– Э, нависон моро ба колхоз, чӣ ҷойи гап!

Маълум шуд, ки замини ҳар як кӯҳистонӣ назар ба нормаи тасдиқшудаи рӯйи дарича хеле кам аст!

Замини санглохашон барои мардуми кӯҳистон бебаҳост, агарчи зиндагӣ дар он душвор аст. Роҳгузарҳо қитъаҳои ба пушти кӯҳҳо ва ҳатто ба рӯйи шаҳҳо зина-зина часпидаи замин, боғҳои дар миёни санҳо бунёдгардида, рамаи гӯсфандони дар пайроҳа тӯл кашида ва аз овринҳои хатарнок, монанди дорбозон гузарандаро дида, мутаҳаййир мешаванд.

Ин ҳама хеле ачибу назаррабост ва баҳри шеърӯ суруд аст, аммо кораму обод карданаш басо мушкил. Бале, агар марди кӯҳистониро таклиф бикунед, ки ба ҳамворӣ, ё ҷунонки ин вақтҳо мегӯянд, ба водӣ, кӯчида фурияд, вай ин гапи шуморо ба худ таҳқир мешуморад. Ҳикоят мекунад, ки писари як пирамард аз шаҳр омада, падари худро кӯчонида бурданӣ шудааст.

«Ба ин гапҳо маро азоб надода, шикаматро бо ханҷар чок мекардӣ, бехтар буд» – чунин ҷавоб додааст падари пир.

Ин масъала ҳанӯз вучуд дорад ва басо мушкил ва мурраккаб аст. Инак, чандин сол аст, ки ба авуло ҷунин шиори зебо партофтаанд: «Аз даруни халтаҳои сангин баромада, ба рӯйи қолинҳои гулдӯр манзил мекунем».

Ин шиор ба авули мардумаш якрав ҳам рафта расид, ба ҳамон авуле, ки дар вақташ дусад намоёнда барои ташкил кардани колхоз рафта буд. Шиори муҳочиршавиро шунида, сокинони авул ҷунон мағал бардоштанд, ки вақти ташкил кардани колхоз ин тариқа

нашуда буд. Ҳар як бошандаи авул дар ин хусус ақидаи худро изҳор кард. Инак, баъзе аз он гуфтаҳо: «Агар ба занҷир баста баред ҳам, ба ҳамворӣ намеравем!», «Моро ба ин шахҳо мех барин кӯфта мондаанд. Ҳеч кас ҳақ надорад, ки моро аз донаҳомон кашада барорад», «Қабри падарҳомонро агар партофта, ба ҷойи дигар равам, қабрҳо чаппа мешаванд». «Сари ман ғайр аз болишти худам дар ҷойи дигар роҳат намекунад». «Ба рӯи сангҳои ватанам хобам нағзтар мебарам, ба рӯи болишт пари кӯи бегона не». «Ман дар води аз кучо санг меёбам, ки ба сӯи сағ гурронам?». «Оташдони дудолуди кӯхистониам беҳ аз бухории зебои водӣ». «Ҳар касе, ки ғами шикам дорад, ба он ҷо равад, касе, ки ғами дил дорад – дар ин ҷо монад». «Мо касеро накуштаем, хонаи касеро насухтаем, барои ҷӣ моро бадарға мекардаанд?». «Мошинҳоро дар ҳамин ҷо ҳам кор фармудан мумкин». «Чароғҳои нӯги симҷӯбро дар ҳамин ҷо ҳам кор фармудан мумкин». «Чароғҳои нӯги симҷӯб дар ҳамин ҷо ҳам дармегиранд». «Телеграмма аз ҳамин ҷо ҳам меравад». «Мо барои он дунё наомадаем, ки еми пашшаҳо шавем». «Бӯи таппак беҳ аз дуди бензин». «Гулҳои кӯҳсор раънотаранд». «Оби чашма аз оби дӯлаоб ширинтар аст». «Мо аз ин ҷо ба ҳеч кучо намеравем!».

Ҳар як кӯхистонӣ ба шиори «Аз даруни халтаҳои сангин баромада, ба рӯи қолинҳои гулдор манзил мекунем!» ба таври худ ҳамин гуна ҷавоб дод.

Боз ба назди падарам кӯхистониён чунин маслиҳат пурсида меомаданд: кӯчида равам ё монем? Падарам аз додани ҷавоби равшане худдорӣ мекард.

«Монед, гуфта маслиҳат диҳаму баъд фаҳманд, ки дар поён зиндагӣ хуб аст, маро сарзаниш мекунанд. Маслиҳат диҳам, ки кӯчида раванд, пас зиндагӣ дар он ҷо бад бошад, боз маро сарзаниш мекунанд».

– Худатон андеша бикунед, – гуфт он вақт ба кӯхистониён Ҳамзат Садаса.

Замона дигар мешавад, ҳаёт инчунин. На танҳо кулоҳҳо дигар шуданд, (фуражка ба ҷойи попоҳ), балки фикрҳои зери кулоҳи ҷавонон низ тағйир ёфтанд. Хунҳои гуногун, қавмҳои гуногун, халқҳои гуногун ба ҳам омехтан доранд. Қабри писарон аз авули падарон торафт дуртар дуртар меафтад... Сангҳову тахтасангҳо, сангмайдаву харсангҳо, сангҳои гирдаву сангҳои нӯгтез. Аз поён бо сабад хок мекашонанд, то ки дар рӯи ин сангистон чизе бикоранд. Тирамоҳу зимистон пуштаҳои гиёҳрӯйро оташ

мезананд, то ки дар баҳорон алаф хубтар рӯяд. Ман он гулханҳои бешумори кӯхсорро ёд дорам. Тантанаи огарди аввалинро ҳам ёд дорам. Баҳорон. Пирамардон ба сӯии якдигар кулӯх меғурронанд.

Дар ҷойҳои мо дар ситоиши одами серғайрат меғӯянд: «Вай бисёр кӯху кӯталро паси сар кардааст». Дар мазаммати шахси беғайрат меғӯянд: «Вай ягон бор ба санг зоғнӯл назадааст».

«Бигзор гандуматон дар гандумзоратон нағунҷад» – чунин аст дуои аз ҳама нек ва хуби мардуми кӯхистон.

«Илоҳо, заминат хушк шавад, аз ҳосил монад» – чунин аст дуои аз ҳама саҳт.

«Ба ҳамин замин қасам» – чунин аст савғанди аз ҳама саҳт

Агар ҳаре ба киштизор медаромад, онро метавонистӣ зада куши ва туро ҷазое намедоданд. Як марди кӯхистонӣ чунин фарёд мекард: «Ба киштизорам агар ҳатто хари Ҳочимурод дарояд, рӯии хотир намекунам!»

Ҳар авул қонуну қоидаҳои худро дошт. Вале дар ҳама ҷо ҷаримаи зиёдтарин барои поймол кардани киштизор, поймол кардани замин ситонида мешуд.

Зимнан, таърихи кӯхистони мо поймолкунандагони худӣ Доғистонро ҳам ҷазоҳои саҳт додааст.

Ёд дорам, модарам ба ман чунин ҳикоят карда буд:

«Вақте ки дар кӯхҳои Доғистон шоҳи Эрон Нодир торумор карда шуд, барои муайян кардани шартҳои сулҳ кӯхистониён ба назди шоҳи Эрон як пирамарди аз ҳама ношудӣ қашшоқ ва лангро ба як ҳаҷири ҳудаш барин пирӣ лоғар савор карда, фиристоданд».

– Аварҳо ягон одами аз ту баобрутар, аз ту намоёнтаре наёфтанд, ки ба назди ман фиристанд?

– Аз ман баобрутар аз ман бануфузтар ҳазорон-ҳазор, – ҷавоб дод пирамарди кӯхистонӣ, – лекин одамҳои баобру ба қорҳои аз ин муҳимтар банданд. Онҳо гуфтанд, ки ба назди ту барин одам маро фиристодан кифоя аст.

– Ҳачират чанд сол дорад? – Ҳазл кардани шуд шоҳ.

– Синну соли ҳаҷирону шоҳонро муайян кардан душвор аст, – ҷавоб дод марди кӯхистонӣ.

– Сипаҳсолоратон кист? – пурсид аҷнабӣ.

– Ана, сипаҳсолорҳои мо, – оромона ҷавоб дод пирамард ва ба атроф қанор кушода, кӯхҳои баланду шахҳои азим, киштизори қабристонҳоро нишон дод. – Моро, ана, ҳаминҳо раҳнамой мекунанд.

– Шартҳои шумо чӣ?

– Шарт якто: замини кӯхистониёнро ба кӯхистониён бигузору худ ба мо паси саратро нишон деҳ, ба мо паси сарат аз рӯят хуштар аст.

Шоҳ маҷбур шуд ба Эрони худ баргардад.

Ҷуро чунин огоҳ карданд: худат ва лашкаратро фақат барои он зинда монондем, ки рафта аз ғалабаҳои мо нақд бикунед. Чунон ки мардуми мо мегӯянд, туро барои хабардиҳӣ зинда монондем. Дафъаи дигар биед, сари ҳамаатонро аз тан ҷудо мекунем.

Моҳи августи соли 1859 дар кӯҳи Ғуниб Имом Шомил аз болои аспӣ ҷангӣ фуromaда, чун асири бузург дар назди княз Барятинский ҳозир шуд. Шомил пойи чапашро андаке пештар, ба рӯйи санг гузошт, дасти росташро ба дастаи шамшер ниҳод ва ба кӯҳҳои атроф нигоҳи тирае афканд, гуфт:

–Сардор! Ман бисту панҷ сол ҷангида, шаъну шарафи ин кӯхистон ва ин кӯхистониёнро муҳофизат кардам. Нуздаҳ захми баданам дард мекунад ва ҳеҷ сиҳат намеёбад. Акнун ман асир мешавам ва сарзаминамро ба дасти шумо медиҳам.

–Бас аст афсӯс хӯрдан. Хуб сарзамин доштаӣ: ҳамааш сангу сахра.

–Сардор, бигӯй, ки дар ин ҷанг ҳақ ба ҷониби кӣ буд: ба ҷониби мо, ки сарзаминамонро «кишвари зебо» гуён ситоиш мекардему барояш ҷон медодем, ё ба ҷониби шумо, ки ин сарзаминро наҳ мезадеду ҳамчунин барояш мемурад?

Шомили асирфтодаро то Петербург дар муддати як моҳ бурданд.

Дар Петербург император аз ӯ суол кард:

–Роҳ ба назарат чӣ хел намуд?

–Мамлакати бузург. Хеле бузург.

–Имом, бигӯй, агар медонистӣ, ки давлати ман чунин бузургу тавоност, бар муқобилаш ин қадар дуру дароз мечангидӣ ё кори оқилона карда, сари вақт таслим мешудӣ?

–Охир, шумо хурду камқувват будани сарзамини моро дониста истода, ба мо ин қадар дуру дароз ҷангидед-ку!

Дар дасти падарам як мактуби Шомил, дурусттараш, видоёномаи ӯ буд. Инак, он мактуб.

---

* Сардор – волиро гӯянд..

«Кӯҳистониёни ман! Кӯҳҳои урён, сахроҳои бепахно худро дӯст доред. Ин кӯҳҳо ба шумо сарвату бисоти зиёде набахшиданд, аммо бе ҳамин сахроҳо сарзамини шумо сарзамин нест, бе сарзамин мардуми бенавои кӯҳистон озод нест. Барои ин сахроҳо бичангед, онҳоро эҳтиёт бикунед. Бигзор аз садои шамшерҳои шумо рӯҳи ман шод гардад».

Шомил садои шамшерҳои мардуми кӯҳистонро минбаъд ҳам басо шунидааст, агарчи онҳо акнун баҳри мақсадҳои дигар мечангиданд. Домани ватани доғистониён акнун фарохтар гаштааст. Кору номи онҳо дур аз кишвари кӯҳсор шухрат ёфтааст, хоки фарзандонашон дар даштҳои Украинаю Белоруссия, назди Москваю Венгрия, Польшаю Чехословакия, дар Карпату Балкан, инчунин дар даромадгоҳи Берлин парокандааст.

Оре, ба рӯи сахроҳои баланди Доғистон ҳам номи коммунарҳои русу венгер, номи сарбозони инқилоб, ки аз бисёр мамлакатҳо омада, баҳри озодии кӯҳистони мо чон додаанд, сабт гаштааст. Суруди ҳар кадоми онҳо суруди умум гардид, суруди умуми мо ба ҳар кадоми онҳо азиз гардид...

– Пеш аҳли як авул барои чӣ байни худ чанг мекарданд?

– Барои як ваҷаб замин, ки дар миёни киштзори ду кӯҳистонӣ буд, барои як тасма нишебӣ, барои як санг.

– Пеш аҳли ду авули ҳамсоя барои чӣ чанг мекарданд?

– Барои як ваҷаб замин, ки дар миёни киштзори ду авул буд.

– Доғистон бо халқҳои дигар барои чӣ чанг мекард?

– Барои як ваҷаб замин, ки дар сарҳадди худии Доғистон буд.

– Баъд Доғистон барои чӣ чанг кард?

– Барои як ваҷаб замин, ки дар сарҳадди Мамалакати Бузурги Советӣ буд.

– Ҳоло Доғистон барои чӣ мубориза мебарад?

– Барои сулҳи тамоми рӯи замин.

Ҳамроҳи Шомил ду писараш ҳам асир афтода буд. Ҳаёти ин ду писар ду хел чараён гирифт. Писари хурди – Муҳаммад Шафев генерали подшоҳи шуд. Калониаш Ғозӣ Муҳаммад ба Туркия афтод.

Рӯзе ба назди ман як зани солдида омад, ки дар бар либоси туркӣ дошт. Ин зан гурҷӣ будааст ва дар ҷавони ба турке расида, чил сол дар Истанбул зиндагонӣ карда-

аст. Сипас шавҳараш мурдааст ва зан бинобари танҳо монданаши ба Гурҷистон баргаштааст. Ҳамин зан ба назди ман омад. Сабаби омаданаши ин буд: вақти дар Истанбул зиндагонӣ карданаши бо қадоме аз зурриётҳои писари аз ҳамаи хурдӣ Шомил дӯсти доштааст.

– Аҳволашон чӣ хел? – пурсидам ман.

– Бад.

– Барои чӣ?

– Барои он ки Доғистон надоранд. Агар медонистед, ки онҳо дар он ҷо чӣ хел пазмони ватананд! Амалдорон баъзан онҳоро меранҷонанд, замини дар ихтиёр доштаашонро кашада гирифтани мешаванд. «Кашада гиред, – мегуянд зурриёти имом. – Мо аз дусар Доғистон надорем, замини дигар бароямлон кимате надорад». Ба ватан баргаштани маро фаҳмида, – давом меод гурҷизан, – хоҳиш карданд, ки Доғистонро зиёрат бикунам, ба авули Шомил, ҷойҳои ҷангидаи ӯ равам, шуморо ёфта бинам. Онҳо ба ман ин рӯймолро дода, илтимос карданд, ки шумо ба он як каф аз хоки Доғистон баста фиристед.

Ман рӯймолро паҳн кардам. Дар рӯи он чунин хуруфи арабӣ бахядӯзӣ шуда буд – «Шомил».

Нақли гурҷизан ба ман таъсир кард. Ваъда додам, ки аз хоки Доғистон мефиристам. Дар ин хусус ман бо пирони кишварам маслиҳат кардам.

– Ба одамоне, ки дар диёри бегона зиндагонӣ мекунаанд, оё хоки кишвари моро бифирист меарзад?

– Қасони дигар мебуданд, фиристодан лозим набуд, аммо ба авлоди Шомил фиристон, – ҷавоб доданд пирон.

Як пирамард ба ман аз авули Шомил як каф хок оварда дод ва мо хокро ба он рӯймол бастем. Пирамард гуфт:

– Ин хоки кишварамонро ба онҳо фиристон, лекин бигӯй, ки ҳар зарраи ин хок бебаҳост. Ба онҳо навис, ки зиндагӣ дар ин сарзамин акнун дигар шудааст, даври замонҳои нав расидааст. Ҳамаашро навис, то ки донанд.

Вале ба мактуб навиштанам ҳоҷат намонд. Даре нагузашта, худам ба Туркия рафтам. Тухфаи гаронбаҳоро низ ҳамроҳи худ бурдам.

Ман дараки зурриёти Шомилро ёфтам, аммо дидор муяссар нашуд. Ба ман гуфтанд, ки як абераи имом ба кучое рафтааст, шояд ба Макка бошад. Абероҳои дигараш Начоват ва Начият ҳам ба назди ман набаромаданд. Якero гуфтанд, ки сардард аст, дигарero гуфтанд, ки хуруҷи дил гирифтааст... Хоки кишварамро ба кӣ диҳам?

Дар он чо боз аварҳо буданд, вале онҳо Доғистонро ихтиёран тарк кардаанд.

Он дам ман фаҳмидам, ки Шомили онҳо дигар будасту Шомили ман дигар.

Инак, ман дар Туркияи дурам ва дар даст як каф хоки Доғистони азизам. Ман дар ин як каф хок авулҳоямон: Ғуниб, Чиркей, Ахти, Кумух, Хунзах, Сада, Сунта, Чарадаро мебинам... Ин хоки кишвари ман аст. Ман дар васфаш басо навиштаам ва боз хоҳам навишт. Акнун рӯйи онро бо барқаъ пушонида намешавад, чунонки дар ҳикояи қадими хандаовар кӯҳистонии нобароре замини худро дар зери бурқааш гум карда буд.

- Бигӯ, дарё, чаро оби ту шӯр аст?
- Зи бас обам бувад аз ашки инсон!
- Бигӯ, дарё, чунин рангин чарой?
- Ба қаър-андар ниҳон бас дурру марҷон!
- Бигӯ, дарё, чаро ошuftахоли?
- Ба қаър-андар басо мурда далерон:
- Яке мехост шӯр ин сон набошам,
Дигар мехост ёбад дурри ғалтон
Сарвати дуюми Доғистон – баҳр.

Байни Москваю Ғуниб ба воситаи телефон чунин гуфтугӯйҳо мешаванд:

– Алло, алло, Ғуниб? Умар, туй? Гапи моро мешунавӣ? Ҳаво чӣ хел, аҳвол чӣ тавр?

– Мешунавам. Аҳволи мо-нағз. Имрӯз аз пагоҳӣ боз баҳрро мебинем!..

Ё ин ки:

– Алло, Ғуниб? Туй, Фотима? Корҳо чӣ хел, аҳвол чӣ тавр?

– Як навъ. Ҳаво абр. Баҳр наменамояд.

– Баҳрро намебинам, падар, – гуфта буд писари Шомил Ҷамолиддин ҳам.

Вай гаравгони подшоҳ буд: дар корпуси кадетӣ тарбия гирифта, пас аз ба ватан баргаштанаш муборизаи падараш ва мардуми кӯҳистонро бар зидди оқподшо бефоида шуморид.

– Мебинӣ, писарам, – ҷавоб дод Шомил, – лекин бо чашми ман нигар.

Аз кӯҳи Ғуниб то баҳр саду панҷоҳ километр роҳ аст. Чӣ сон рӯзи равшан бибояд, чӣ сон баҳр лочуварду тобон бибояд, чӣ сон дидаи бедор бибояд, чӣ сон кӯҳи баланд бибояд, ки кас дафъатан бигӯяд: «Баҳрро мебинам».

Ҳатто дар авулҳое, ки баҳрро ҳеч дидан мумкин нест, агар аҳвол пурсанд, мардум гоҳо чунин ҷавоб медиҳанд: аҳвол бисёр хуб аст, гӯё дар пеши чашмам баҳр бошад.

Қадам қадомеро зебу зинат медиҳад: баҳри Хазар Доғистонро ё Доғистон баҳри Хазарро? Қадам аз қадоме ифтихор дорад: кӯҳистониён аз баҳр ё баҳр аз кӯҳистониён?

Ҳангоме ки баҳрро мебинам, тамоми ҷаҳон пеши назарам меояд. Ҳангоме ки баҳр талотум мекунад, гумон мекунам, ки ҳавои тамоми рӯи олам ноором ва тӯфонист. Ҳангоме ки баҳр сокит аст, гумон мекунам, ки дар ҳама ҷо оромӣ ҳукмрон аст.

Ман ба назди баҳр ҳанӯз дар овони бачагиам бо пайроҳаҳои нишеби морпеч қадам зада фурумадаам. Аз ҳамон вақт ин тараф тирезаҳои хонаи ман ҳамеша ба ҷониби баҳр кушода мешаванд. Тирезаҳои худи Доғистон низ ба ҳамон сӯ менигаранд.

Ҳангоме ки садои баҳр ба гӯшам намерасад, хобам ба осони намебарад.

– Ту чаро хоб намеравӣ, Доғистон?

– Баҳр садо намедиҳад, хобам намеояд.

Мо ранги баландро ранги баҳр мегӯем. Садои баландро садои баҳр мегӯем. Ғаллазори фароҳдоманро мисли баҳр мегӯем.

Жарфои хирад ва самимиятро монанди баҳр мегӯем. Ҳатто осмони софро ба баҳр ташбеҳ медиҳем.

Вақте ки говамон бисёр шир меод, модарам онро «Баҳраки ман» гӯён навозиш мекард.

Ёд дорам, модарам хурмаи пури қаймоқ ба даст дар балкон истодааст. Вай аз шир маска ҷудо мекард, то ки шиками мо, бачаҳои дар атрофаш бозӣ карда гаштаре сер бикунанд. Гардани он кӯзачаро шаддаи садаф зинат меод.

– Шадда барои он, ки равшан бисёртар шавад, – мефаҳмонад модарам. Вай боз мегуфт, ки садаф аз захми чашм нигоҳ медорад.

Сари синаи сангини Доғистонро ҳам шаддаҳои садаф, шаддаи сангчаҳои рангини соҳил, шаддаи амвоҷи баҳр зебу зинат додаанд.

Доғистон ба садои мавҷҳои Хазар одат кардааст, дар хомӯши хобаш нағз намебарад, агар рӯзе аз баҳр маҳрум мешуд, ҳаргиз хобидан наметавонист.

Амвоҷи сафедфоми дарё,
Гӯед, чӣ лаҳҷае шуморо?

Ғавго бикунеду шӯри бисёр,
Гӯё ки дар овул аст бозор.

Чил шеваю кас варо нафаҳмад,
Як ҳарф худи худо нафаҳмад.

Рӯзе гузарад, шавед соқит,
Чун сабза ба сабзор бошед.

Тӯфон бикунед гоҳу тугён,
Дар сӯғи писар чу моми гирён.

Монанди падар ба доғи ворис,
Чун гарқа дар обҳез Шабдиз.

Бо баҳсу талошу бо навозиш,
Бо шеваи худ кунӣ ту хониш.

Дарё! Чу дили ту-ин дили ман!
Радду бадали ту ҳосил ман!

Оё дили ман намезанад ҷӯш,
Бархӯрда ба сахраҳои хомӯш?

Дарё нашавад ба шӯру тугён
Аз бағди хурӯш шастгардон?

Ё нест ба қатр рози пинҳон?
Моро гаму шоди аст яксон.

Дардест маро, шунав ту боре:
Ман ташнаи ту, вале ту шӯрӣ...

Поезде, ки аз Москва меояд, ба Махачқалъа субҳидам мерасад. Он шаб ба назари ман бепоён менамояд. Як поси шаб хеста, ба тирезаи торик менигарам. Ҳанӯз дашти сӯзон менамояд. Поезд гулдурросзанон равон, бод дар паси девори вагон ғуррон. Бори дуюм хеста, ба тиреза чашм медӯзам – боз дашт. Ниҳоят, дафъаи сеюм мехезаму баҳрро мебинам. Яқин мекунам, ки ин Доғистони ман аст.

Шукр мегӯям ба ту, эй баҳри бекарон, эй оби нилфом!
Нахустин муждаро ту медиҳӣ, ки ман ба хона расидаам.

Гапи падарам доим ин буд: «Касе ки баҳр дорад,
ҳамеша хонаи пури меҳмон дорад».

Абӯтолиб суханони ӯро қувват дода, мегуфт: «Касе ки
баҳр дорад, зиндагии хурраму пурфайз дорад. Зеботар аз
баҳр кӯҳ аст, ки мо онро ҳам дорем».

Ин ду пирамард-падарам ва Абӯтолиб ҳамин ки
вохӯрданд, беихтиёр, маслиҳат накарда, рост ба тарафи
баҳр мерафтанд. Онҳо ба болои тале мебароманд, ки аз
он ҷо ҳамаи киштиҳои бандар менамоянд. Аз он ҷо ба
машоми ин ду пирамард бӯйи моҳиву намак мерасид.
Онҳо соатҳои дароз ба гуфтори баҳр гӯш дода, хомушона
менишастанд.

*Ту хомуш бош, то дарё сарояд,
Ғаму шодии худ бар ӯ маяфишон.
Ки Дантеи бузург он шаб, ки дарё
Ба пояш латма мезад, лол мемонд.
Агар соҳил пуродам ё ки холист,
Бимон дарё сурудаширо сарояд.
Ки Пушкин – шоири соҳибқирон ҳам
Ҳамешуд лол, гар дарё сарояд.*

Падарам мегуфт: ба суруди баҳр гӯш деху забони
баҳрро омӯз. Баҳр бисёр дидааст, бисёр медонад.

*– Бигӯ, дарё, чаро оби ту шӯр аст?
– Зибас обам бувад аз ашқи инсон!
– Бигӯ, дарё, чунин рангин чароӣ?
– Ба қағр-андар ниҳон бас дурру марҷон!
– Бигӯ, дарё, чаро ошuftаҳоли?
– Ба қағр-андар басо мурда далерон:
Яке мехост шӯр ин сон набошам,
Дигар мехост ёбад дурри галтон!*

Ду мӯйсафеди кӯхистонӣ, ду шоир дар болои тал,
ҳамчун ду уқоби пир нишастаанд. Онҳо гӯш ба суруди
баҳр дода, оромӣ хомушанд. Баҳр ҳамон садо медиҳад,
водорат мекунад, ки аз вачҳи зиндагӣ андеша ронӣ:
зиндагӣ худ баҳрро мемонад ва дар сатҳи фароҳу хатар-
ноки он ҷӣ обу ҳаво пеш оядат, бояд аз ин соҳил ба он
соҳилаш шино карда бигзарӣ. Фарқи зиндагӣ аз баҳр ин
аст, ки зиндагӣ лангаргоҳу бандаргоҳ надорад. Хоҳӣ,

нахоҳӣ – бояд шино бикунӣ. Фақат як лангаргоҳ, лангаргоҳи охирин, фақат як бандаргоҳ, бандаргоҳи охирин мешавад.

Садои баҳри Хазар, садои баҳри Хвалин меояд. Дарёҳо ҷорӣ шуда ба он мерезанд: аз як тараф Волгаю Урал, аз тарафи дигар – Кура, Терак, Сулак. Ҳама ба якдигар омехтаанд, акнун якеро аз дигаре фарқ кардан мумкин нест. Барои ин дарёҳо низ баҳр як навъ бандаргоҳи охирин аст, агарчи оби онҳо нест намешавад, намемирад, ором намегардад, ҷорӣ мешавад, ба мавҷҳои нилгун табдил меёбад. Аз рӯи ин мавҷҳо киштиҳои азим ба ҷор тарафи олам шиновар мешаванд.

Аё мардуми кӯҳистон, фарзандони Доғистон, магар тақдири шумо мисли тақдири ин дарёҳо нест? Шумо ҳам дар баҳри ягона дӯстии бузургамон ба ҳам омехтаву як шудаед.

Баҳри Хазар мехонад. Ду марди пир, ду шоир хомӯш буд, ман ҳам, ки ҳанӯз ҷавони наврас будам, дар паҳлуяшон меистодам. Ҳангоми хона баргаштанамон Абӯтолиб ба падарам гуфт:

– Писарат калон шуда истодааст. Имрӯз ўро эҳсоси бузурге фаро гирифт.

– Касе ҳад надорад, ки дар ҷойи ману ту истодагӣ истаду хурд бошад, – ҷавоб дод падарам ба Абӯтолиб.

Акнун, ҳар гоҳ ки ба соҳили баҳр меравам, ҳамеша ба назарам мерасад, ки дар паҳлуи падарам истодаам.

Меғӯянд, ки оби Хазар сол аз сол кам мешавад. Дар ҷое, ки як вақтҳо баҳр мавҷ мезад, ҳоло хонаҳои шахри қад афрохтаанд. Шояд, ҳамин тавр бошад. Вале ман бовар надорам, ки баҳр нест мешавад. Мумкин обаш кам мешавад, лекин худаи тухӣ намешавад.

Ман ба одамон ҳам доим меғӯям: камшумор бошед ҳам, тухидил нашавед.

*Олим аз фикр сар бичунбонад,
Шоир оҳе кашад, хӯрад афсӯс.
З–он ки баҳри Хазар шавад камоб
Сол аз сол, ё ки рӯз аз рӯз.
Ман гумон мекунам, газоф аст ин,
Кам нагардад Хазар, яқин бинам,
Чун тухидил шаванд баъзеҳо –
З–ин ҷиҳат музтарибу гамгинам.*

Махач ҳам аз ваҷҳи баҳр сухан гуфтааст. Ӯ аввалин ре-
коми Доғистон буд, ҳоло пойтахти республикаи мо ба
номи ӯст. Шаҳр пеш аз ин Порт-Петровск ном дошт. Ма-
хач дар давраи ҷанги граждани шаҳрро ба қалъаи рахна-
нопазир табдил дода буд.

Дар хусуси баҳр Махач чунин гуфта буд: «Душман чӣ
қадаре ки бошад, ҳамаашро ба баҳр мепартоем. Баҳр
чуқур, дар қаъраш ҷой бисёр».

Ҳангоме ки мардуми кӯҳистон дар назди масҷид ё зери
дарахти азим ғун шуда, аз кору бори зиндагӣ суҳбат ме-
кунанд, инро дар ҷойи мо годекан мегӯянд. Дар годекан
боре аз кӯҳистониён чунин суол карданд: кадом садо аз
ҳама форамтар аст? Кӯҳистониён каме андешида,
ҷавобҳои зерин доданд:

- Садои симу зар.
- Шиҳаи асп.
- Овози маҳбуба.
- Садои наъли асп аз дара.
- Ҳандаи кӯдак.
- Аллаи модар.
- Шилдирроси об.

Аммо як марди кӯҳистонӣ гуфт:

- Садои баҳр. Чунки баҳр ҳамаи ин садоҳоро дорад.

Бори дигаре дар годекан аз кӯҳистониён чунин суол
карданд: кадом ранг аз ҳама дилкаштар аст? Кӯҳистониён
каме андешида, ҷавобҳои зерин доданд:

- Осмони соф.
- Қуллаи барфпӯши кӯҳ.
- Чашмони модар.
- Мӯйсари писар.
- Гули шафтолу.
- Маҷнунбед дар тирамоҳ.
- Оби чашма.

Аммо як марди кӯҳистонӣ гуфт:

- Ранги баҳр. Чунки баҳр ҳамаи ин рангҳоро дорад.

Вақте ки дар годекан аз хусуси бӯй, нӯшидани ё ягон
чизи дигар сухан оғоз меёфт, ҳамеша бо баҳр меанҷомид.

Афсонаҳои аҷибро дар бораи ҷавоневу шохсанами обӣ,
дар бораи мурғи лочвардӣ, ки гӯё ба ҳар ҷое нӯл занад,
чашма медамад, ба халқ баҳр бахшидааст.

Дар годеканҳо, албатта, ҳар кас саманди худро таъриф
мекунад. Оё ман низ баҳри Хазарамро ситоишкунон чу-
нин рафтор намекунам? Гоҳо ба ман мегӯянд: заб Хазар

доштай. Вай баҳр ҳам нест, як кӯли калон, баҳри ҳақиқӣ–баҳри Сиёҳ.

Дурурст аст, ки баҳри Хазар баҳри Сиёҳ, баҳри Адриатик ё кадом як баҳри Иони барин нарму нозук нест. Лекин одамон ба он баҳрҳо бештар барои истироҳату оббозӣ мераванд, ба Хазар бештар барои кор меоянд. Баҳри моҳигир, баҳри нафтқаш, баҳри меҳнатқаш. Бинобар ин табиаташ ҳам нисбатан дурушт аст. Чи илоҷ, ҳар барзагов ба худ феъле, ҳар мард ба худ машрабе ҳар баҳр ба худ симову сирате дорад... Магар кӯҳҳои Доғистон аз кӯҳҳои Гурҷистон, Абхазия ва кӯҳҳои дигар табиатан фарқ надоранд?

Лекин, ростӣ гап, дар назари ман ҳамаи баҳрҳо ба якдигар мемонанд. Вақте ки дар баҳри Сиёҳ шиновар мешавам, баҳри Хазарро ёд мекунам, ҳангоме ки дар баҳри Хазар шиноварам, ҳатто укёнусро ба ёд оварда метавонам. Баҳри мо аз баҳрҳои дигар ягон мондани надорад. Ба ин баҳр ҳам одамон барои хотира ё ба нияти боз دیدани он танга мепартоянд.

Падарам мегуфт: агар баҳр ба назари касе безеб намояд, ин чунин маънӣ дорад, ки худӣ ҳамон одам безеб аст.

Як рӯз касе ба Абӯтолиб гуфтааст:

– Имрӯз садои баҳр нофорам.

– Ту ин садоро бо гӯши ман шунав.

Хуллас, баҳри Хазарро бо чашми Доғистон бингаред, он гоҳ дар назаратон басо зебо метобад.

Диловариҳои маллоҳи машҳури зериобӣ, фарзанди Мифеб ном авули Доғистон, капитани рутбаи дуҷум Муҳаммад Ҳоҷиев дар тамоми Флоти Ҳарбии Баҳри шухрат дорад. У ҳам дар баҳри Балтик, ҳам дар баҳри Шимоли ва ҳам дар баҳри Баренс ҷангидааст. Аз зарби тирҳои зериобии Муҳаммад Ҳоҷиев басо киштиҳои фашистӣ дар зери оби сард нобуд шуданд. Заврақи ӯ дар таърихи Ҷанги Ватанӣ аввалин киштии зериобӣ буд, ки бо эскадраи фашистӣ рӯ ба рӯ истода ҷангид. Вай як одат дошт: то як киштии душманро фарқ накунад, риш наме-тарошид.

Ман Муҳаммад Ҳоҷиевро як бор дидаам. Он вақт дар омӯзишгоҳи педагогии Буйноқи ба номи Абашилов ме-хондам. Муҳаммад Ҳоҷиев дар руҳсатӣ буд ва мо ӯро ба омӯзишгоҳамон тақлиф кардем. Мо аз ӯ пурсидем: – Шумо дар миёни кӯҳ калон шудеду чӣ хел маллоҳиро ихтиёр кардед?

– Дар бачагиам аз болои як кӯҳ баҳри Хазарро дида, ба чашми худам бовар накардам. Баҳр маро ба сӯи худ даъват кард ва ман рафтам. Ба даъвати баҳр нарафта на-тавонистам.

Қахрамони Иттифоқи Советӣ, кӯхистонинписар Муҳаммад Ҳоҷиев дар баҳри Баренс ҳалок гаштааст. Ҳайкали ёдгорию, ки дар Махачқалъа, дар назди заводи ба номи ӯ гузошта шудааст, рӯ ба баҳри Хазар истодааст. Дар шаҳри Североморск ба номи ӯ мактабе ҳаст.

Ба баҳр далерон мераванд, вале на ҳама бармегарданд. Барои ҳамин мардуми кӯхистон гулҳои аввалини баҳоронро ба рӯи баҳр мепоянд: ба ёди ҳамаи қурбониён. Гулҳои пошидаи ман ҳам борҳо ба рӯи мавҷҳо шино кардаанд.

Дар баҳри Баренс, дар он ҷое, ки Ҳоҷиев ва рафиқонаш ҳалок гардидаанд, киштиҳо баҳри ёдбуд лаҳзае бозмеистоданд.

Дар баҳри Хазар низ чунин одат ҳаст. Бозистода, се дақиқа хомӯшӣ гузидан ва ҳалок гаштагонро ба некӣ ёд кардан.

Махачқалъаи мо чун киштиест дар бандаргоҳ. Аз боғи истироҳати назди соҳил ба баҳр Пушкин менигарад, каме дуртар аз ӯ Сулаймон Сталский истодааст, аз хиёбон ба Хазар падарам менигарад.

Меғӯянд, ки ҷойи баҳр як замон биёбони дилгиру урёне будааст. Сипас биёбон кӯҳҳоро дида, аз шодӣ ба пеши қадамашон об гаштааст.

Меғӯянд, ки кӯҳҳо як замон аждарҳои чангандае будаанд. Сипас онҳо баҳрро дида, аз ҳайрат шах шудаанд, санг гаштаанд.

Модарам дар сари гаҳвораам маро чунин алла меғуфт:

*Писарам, қад барафроз
Чун қуллаҳои кӯҳҳо.
Писарам дарёдил шав,
Чун дарёҳои паҳно.*

Духтараке ба ҷавоне меғуфт:

*Сари кӯҳи баланде,
Маълум, таваллуд шудӣ.
Қаҷ монда попохатро,
Мағруру беҳуд шудӣ.*

Чавоне ба кӯхистонидухтараке мегуфт:

*Оё аз қабри дарё
Омадӣ ту неши мо?
Ҳаргиз надиддам ман
Мисли ту зебоеро.*

Дар як маҷлис ман гуфтугӯи зеринро шунидам:

– Чӣ, мо ин қадар баҳру кӯх, кӯху баҳр мегӯему халос? Мо кӯху баҳрҳои дигаре ҳам дорем, дар хусуси онҳо гап задан лозим. Мо боғбаҳрҳои лазгини, баҳри рамаҳо, кӯхҳои пашм дорем.

Аммо дар урфият дуруст мегӯянд: «Ҳамаи се сурудро як худат нахон, якеро ба мо ҳам бимон. Ҳамаи се намозро як худат нахон, якеро ба мо ҳам бимон».

Ман дар бораи ду қисмати асосие, ки Доғистон аз онҳо иборат аст, ҳикоят кардам. Қисмати сеюмаш – ҳамаи чизҳои боқимонда. Магар дар васфи роҳхову дарёҳо, дарахтхову гиёҳҳо сухан кам аст? Барои ҳикояти ин ҳама як умри одамай намерасад.

Суруд ҳамчунин аст. Дар олам фақат се суруд вучуд дорад: якум – суруди модар, дуюм – суруди модар, суруди сеюм – ҳамаи сурудҳои дигар.

Мардуми кӯхистон одамонро ба меҳмонӣ хонда, мегӯянд: «Ба диёри мо биёед. Кӯхҳои мо, баҳри мо ва дилҳои мо – аз они шумо. Дар ҷойи мо замин замин аст, хона – хона, асп – асп, одам – одам. Дар миёни инҳо чизи сеюме нест».

ОДАМ

Дар забони аварӣ одам ва озодӣ бо як калима ифода меёбад. «Узден» – одам, «узденлӣ» – озодӣ. Бинобар ин ҳам хангоме ки одам – «узден» мегӯянд, ҳаминро дар назар доранд, ки вай озод аст – «узденлӣ».

Катибаи санги мазор:

*Ў набуд марди майдон,
Ҳам бихраду ҳамадон.
Лекин ўро сачда кун,
Ў буда баски инсон.*

Катибаи ханҷар:

*Ҳар кас, ки ба роҳ рӯ ба рӯят ояд,
Аз аҳли хусумат аст ё аҳли назар.
Ханҷар ба миён, аз ин фаромӯш макун,
Монанди ту низ ӯст аз аҳли башар.*

Ҳангоме ки марди кӯҳистонӣ баъди мусофирати зиёде ба ватан баргашт, аз ӯ суол карданд:

– Ку, гап заң, чӣ хел ҷой будааст, чӣ гуна кишвар, зиндагӣ чӣ тавр?

– Он ҷо одамон зиндагӣ мекунанд, – ҷавоб дод марди кӯҳистонӣ.

Вақтҳое ки Ҳочимурод бо Шомил ногап буд, баъзе одамон ба ноиб хушомад зада, Шомилро ғайбат карданд. Ҳочимурод бо ишораи қатъие сухани онҳоро бурида, мегуфт:

– Ин хел нагӯед. Вай – одам аст, низоъу нифоқамонро худамон яктарафа карда метавонем.

Агарчи Ҳочимурод аз назди Шомил рафта буд, Шомил дар муҳоробаи кӯҳи Ғуниб, ки ҷарби охири буд, диловарию шуҷоат нишон додани ноиби худро ба ёд оварда, гуфт:

– Ин хел одамон дигар нестанд. Вай одам буд.

Кӯҳистониён асрҳо инҷониб дар кӯҳистон зиндагӣ мекунанд ва ҳамеша ба одам эҳтиёт доранд. Одам дар қор. Бе одам ҳеҷ намешавад.

Марди кӯҳистонӣ чунин қасам меҳӯрад: одам рӯйидам – одам мемурам!

Одати кӯҳистониён чунин аст: заминатро фуруш, хонаатро фуруш тамоми чизу чораатро аз даст бидех, лекин одамгариатро нафуруш, аз даст надех.

Дуои бади мардуми кӯҳистон чунин аст: илоҳо, дар хонадонатон на одам монад, на асп.

Ҳангоме ки дар ҳаққи одами ношоиста, ночиз, сифла ҳарф мезананд, мардуми кӯҳистон миёни суханро бурида мегуянд:

– Садқаи гап кунед ӯро. Вай одам нест.

Ҳангоме ки дар хусуси хатое, саҳве, нуқсе гап мезананд, мардуми кӯҳистон миёни суханро бурида, мегуянд:

– Вай одам аст, аз ин гуноҳаш гузаштан мумкин.

Дар бораи авули бесару сомон, авули танг, чиркин, авуле, ки мардумаш ифвогару ноӯҳдабароянд, чунин мегуянд:

– Дар он ҷо одам нест.

Дар хусуси авуле, ки сару сомон ва сулҳу салоҳ дорад, чунин мегуянд:

– Дар он чо одам ҳаст.

Одам – нахустин зарурат, гавҳари ноёб ва бузургтарин муъҷизаи олам аст. Дар Доғистон одам аз кучо пайдо шудааст, чи хел ба вучуд омадааст, оғоз аз кучост, ҳикояту ривоят, қиссаву афсонаҳои зиёде мавҷуданд. Яке аз ин қиссаҳоро ман дар овони бачагиам шунидаам.

Замоне будааст, ки дар рӯи замин кайҳо парандаю чаранда пайдо шуда, аз худ нақше гузоштаанд, аммо нақши пойи одам набудааст, садоҳо гуногуне вучуд доштаанду лекин садои одам набудааст. Замини беодам ба даҳони безабон ва тани бечон шабоҳат доштааст.

Дар болои ин замин, дар осмон парандаҳои бебоку қавибол – уқобон парвоз доштаанд. Ҳамон рӯзе, ки дар борааш суҳан меравад, чунон барфи нӯмаи меборидааст, ки ту гӯӣ тамоми парандаҳои рӯи оламо паранда, парашонро ба бод додаанд. Осмонро абру заминро барф пушонидааст, ҳама яксон гаштааст ва маълум набудааст, ки замин қадому осмон қадом. Дар ҳамин вақт уқобе шамшербол ва ханҷарнӯл ба лонаи худ бармегаштааст.

Ё уқоб баландиро фаромӯш кардааст ё баландӣ уқобро, ки вай башафт рафта ба шахсе задааст. Аварҳо мегӯянд, ки ин ҳодиса дар кӯҳи Ғуниб шудааст, лакҳо мегӯянд, ки – дар кӯҳи Турҷидоғ, лазғиҳо исбот кардани мешавад, ки – дар Шоҳдоғ. Аммо ҳодиса дар кучое рӯи дода бошад, шах шах асту уқоб– уқоб. Бехуда нагуфтаанд: «Ба паранда санг ғурронӣ – паранда мемурад, парандаро ба сӯи санг ғурронӣ ҳам – паранда мемурад».

Ҳамоно, бисе уқобон ба шах зада, нобуд гаштаанд. Вале ин уқоби шамшерболу ханҷарнӯл маҷрӯҳ шуда бошад ҳам, нобуд нагаштааст. Болҳояшон шикастаанд, аммо дилаш метапидааст, нӯли тезу чанголи гирояш сикат мондааст.

Уқоб маҷбур шудааст баҳри зиндагии худ мубориза барад. Бе парубол ғизо ёфтани, бе парубол аз душманон амон ёфтани мушкил аст. Уқоб рӯз ба рӯз аз санг ба сангему аз шах ба шахе чаҳида, баландтар ва баландтар мебаромадааст, вай гоҳо болои шахе баромада, аз он чо кӯҳҳои атрофро назора мекардааст.

Бе парубол ғизо ёфтани, худро муҳофизат кардани, баланд баромадани, лона сохтани мушкил буд. Дар аснои ин ҳама душвориҳо мушакҳои уқоб тағир ёфта, шаклаш ҳам дигар шудани гирифтааст. Вақте ки лона тайёр шудааст, он

дона ба бунаву уқоби бебол ба марди кӯҳистонӣ табдил ёфтааст.

Марди кӯҳистонӣ ба по истодааст ва ба ҷойи болҳои шикаста дастҳо пайдо шудаанд, ними нӯлаш ба бинии (андаке калон бошад ҳам) муқаррарии одамӣ табдил ёфтааст ва ними дигараш – ба ханҷар, ханҷаре, ки дар миёни марди кӯҳистонӣ овезон аст. Аммо дилаш дигар нашуда, ҳамон дили пештара, ҳамон дили уқоб мондааст.

– Дидӣ, писарам, – илова менамуд модарам, ҳикоятро ба поён расонда, – уқоб то одам шуданаш чӣ қадар азоб кашадааст. Ту бояд ба қадри он бирасӣ.

Намедонам, ки асли воқеа чунин буд ё не, аммо ҳаминаш мусаллам аст: мардуми кӯҳистон дар байни парандагон уқобро аз ҳама авло медонанд. Одами хуб ва далерро уқоб меноманд. Агар писар таваллуд шавад, падар нидо мекунад: ман уқобдор шудам. Агар духтар аз ҷое ба хона зуд ва чолок баргардад, модар меғӯяд: уқобаки ман парида омад.

Дар замони Ҷанги Ватанӣ дар бораи қаҳрамонони Доғистон китобе баромад, ки он «Уқобони кӯҳистон» ном дошт.

Басо дарҳои қадиму гаҳвораву ханҷарҳои ҳастанд, ки дар онҳо шакли уқоби бовиқорро кандаанд ё ҳаққоки кардаанд.

Дуруст аст, ки ривоятҳои дигаре низ вучуд доранд.

Даме ки аз носозгориҳои рӯзгор андеша меронанд, вақте ки падарон фарзандони дур аз ватан қурбонгаштаи худро ба ёд меоранд ё ин ки писарон падарони ҳалокгардидаи худро ёд мекунанд, чунин мешуморанд, ки кӯҳистонӣ аз уқоб не, балки уқобон аз кӯҳистонӣён рӯйидаанд.

– Ба рӯйи рӯдҳо, шебу фарози кӯҳҳо парвоз месозед,

Уқобон, з–ошени кистед, ин ҷо кӣ оварда?

– Басо мурданд фарзандони бономусатон, имрӯз
Дили онҳо чунин дар сурати мо пар бароварда!

– Шумо худ чистед, эй ахтарони нурбор, оё

Ҷароги осмонастед дар шабҳои бимафзо?

– Чи беҳангом фарзандони кӯҳистон ҷавон мурданд,
Ва моён чашмаҳои кӯрғашта дар гами онҳо.

Ана, барои ҳамин доғистонӣён ба осмон мудом бо меҳру муҳаббат ва орзуо уммед менигаранд. Онҳо

мурғони ба парвоз рафтаю ба парвоз омадаро ҳамчунон менигаранд. Мардуми кӯхистон осмони нилфомро дӯст медоранд!

Соли 1942 ба ёдам меояд. Кӯшунҳои фелдмаршал Клейст баъзе баландиҳои Кавказро забт карданд. Авиатсияи конҳои нефти Грознийро бомбаборон мекард. Дуди сухторҳо аз баландиҳои Доғистони мо намудор буд.

Он рӯзҳо дар Грозний намояндагони ҷавонони ҳамаи халқҳои Кавказ ҳам омада буданд. Дар ҳаياتи вакилони Доғистон ман ҳам будам. Дар митинг ҷавони лазғӣ, лётчики машҳур, Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ Валетин Амиров суҳан кард. Суҳанҳои аз минбар гуфтааш ва суҳбатҳои баъди митинг бо мо қардаш ҳаргиз аз лавҳи хотирам намеравад. Ҳангоми хушбошӣ ӯ бо нигоҳаш осмонро ишора карда, гуфт:

– Ба он ҷо мешитоам. Ман аз замин дида, дар осмон заруртарам.

Баъди ду ҳафта аз ӯ хати сиёҳ омад. Фарзанди шуҳратманди Доғистон ҳалок гардид. Вале ҳар боре, ки аз болои сарам бонг зада паридани уқобро мебинам, яқин мекунам, ки даруни синааш дили пурчуши Валетин аст.

Соли 1945. Москва. Ҳар рӯз мо-студентҳо, ба ваколатхонаи Доғистон мерафтем, то ки аз навигариҳои кӯхистон, аз воқеаҳои Махачқалъа воқиф шавем. Республикаи мо он вақт ба ҷашни биступанҷсолагии худ тайёри мезд. Рӯзе ман дар он ҷо Наби Аминтоевро дидам. Он вақт дар Доғистон гумон буд касе ёфт шавад, ки он ҷавонмарди лақро нашиносад. Он чобуксавори осмон, он ҷавони хоксор чандин бор ба минтақаи душман бо парашют фууромада, боз сиҳат-саломат баргаштааст.

– Акнун ҷанг нест, ба Доғистон баргард, – гуфтам ба ӯ.

– Осмон ҳаст–ку.

Пас аз чанд рӯз «Правда» расми ӯро чоп кард. Дар зери расм чунин навишта буд: «Наби Аминтоев – рекорднамои ҷаҳон аз рӯйи ҷаҳиш бо парашют. Аминтоев рекорди худро барои Доғистон бахшидааст».

Баъди якчанд рӯз боз Наби Аминтоевро дидам.

– Рафтем Доғистон.

– Осмон нигарон. Ман бе осмон зиндагӣ қарда наметавонам.

Вале умри одамӣ кӯтоҳ аст. Боре парашют бевафой қард ва Набии мо, чун уқоби болшикаста, афтоду ҳалок гашт. Аз он вақт инҷониб бисе солҳо гузаштанд, лекин ҳар

боре, ки дар осмон бонг задани уқобро мешунавам, хаёл мекунам, ки даруни синааш дили пурчуши Набист.

Боз ба ёдам Резедаи соҳибчамол меояд. Ӯ худро бо парашют аз осмони Доғистон ба болои кӯҳи Ғуниб партофта буд. Баъди ин воқеа дар таги тирезаи вай басо танбӯрхона карданд. Шоири ҷавоне набуд, ки ба ӯ шеър набахшида бошад. Хоначаи хишгин дар шаҳри Бӯйноқ, басо дидаҳо ба сӯйи тирезаҳои ту шуданд! Дар Хунзаҳу Ғуниб, дар Кумух чобуксаворон самандҳои худро зин мезаданд, то он зебосанами кокулдарозро рабоянд. Аммо ҷавоне аз Ленинград омад ва Резедаи моро ба самолёт савор карда буд. Ӯ аз осмон ба ошиқони дар замин мондааш дастафшонӣ карду рафт. Шоирони мо бо даҳони боз аз қафояш нигарон монданд, сипас дар васфи кабке, ки уқобаш рабудаст, шеърҳо гуфтанд...

Резеда ба Ленинград рафту ҷанг сар шуд. Ӯ аз он ҷо менавишт: «Дар ин шаҳр акнун на фақат шабҳои сафед нест, балки рӯзҳо ҳам сиёҳ шудаанд. Ленинград дар оғӯши оташ аст. Ман ҳам дар оғӯши оташам. Ман ба осмон аз мағзи дуду оташ менигарам. Дар осмон ҳам ҷанг аст. Шавҳари ман Саид борҳо ба ақибоҳи душман рафта омада буд. Ҳоло ман се маротиба хати сиёҳ гирифтаам. Вай духтури десантҳо буд. Ба наздам қасоне меоянд, ки онҳоро Саид аз марг наҷот додааст».

Резеда ба Доғистон баргашт. Ҳангоме ки ӯ дар осмони диёраш бонг задани уқобро мешунавад, хаёл мекунад, ки даруни синаи уқоб дили пурчуши Саид аст.

Бародарам Ахилчӣ... Ту дар мактаби заминӣ, институти хоҷагии қишлоқ мехондӣ. Аммо дар ҷанг ту осмонро интиҳоб кардӣ, ҳавопаймо шудӣ. Ту дар болои баҳри сиёҳ ҳалок гардидӣ. Ту бисту ду сол дошти. Ту ҳеч гоҳ ба бунаи азизамон барнамегардӣ, ман инро медонам. Лекин ҳар боре, ки дар боли сарам уқоб бонг мезанад, яқин мекунам, ки дили Ахилчӣ ба дили ман паёми бародарӣ медиҳад.

Дар осмони Доғистон парвоз доранд уқобон. Уқобон бисеранд. Вале шермардон ҳам, ки баҳри Ватан ҷон нисор кардаанд, кам нестанд. Аз ҳар бонги уқоб ба гӯш паёми қарнамоиву диловарӣ мерасад. Ҳар як садои уқоб суруди набард аст.

Медонам, ки ин афсонаи аҷиб ҳаёлист. Аммо одамон мехоҳанд, ки ҷунин бошад. Вале медонам, ки ба як одами аз мансаби баланд мағрур андигие гуфтааст: – Ҳатто уқобон барои одам шудан ба замин мефуроянд. Ту ҳам аз

баландиҳои худ поён фуру. Ҳамаи одамон дар рӯи ҳамин замин ба дунё омадаанд. Марди кӯхистониро барои он кӯхистонӣ мегӯянд, ки вай одами кӯхистон, фарзанди замин аст. Аммо дар афсонаву ривоятҳо бигзор одамон парвоз бикунанд. Дар ҷойҳои мо калимаи «парвоз»-ро меписанданд. Савора парида меояд. Суруд парвоз мекунад. Аксари сурудҳои мо дар ситоиши уқобон аст.

Маро борҳо танқид карданд, ки дар шеърҳоям уқобро бисёр ном мебарам. Охир, чӣ чора, ки уқобонро бештар аз дигар мурғон мепишандам. Онҳо ба баландиҳову дуродурҳо парвоз мекунад ва ҳол он ки парандагони дигар ҳамеша дар гирди донаву чина чириқ-чириқ карда мегарданд. Овози уқобон баланду шунавост. Парандагони дигар, ҳамин ки боди сарде вазид, дар ҳаққи Доғистон бевафой карда, ба кишварҳои бегона парида мераванд. Аммо уқобон, ба ҳар вазъи обу ҳаво, ба ҳама тирпаррониҳо тоб меоранд, лонаҳои худро тарк намекунад. Онҳо истироҳат надоранд. Парандагони дигар мудом аз замин як ваҷаб болотар намепаранд, аз бом ба боме аз мӯрӣ ба мӯрие, аз киштзор ба киштзоре парида мегарданд. Дарай хурдро дар ҷойи мо «дарай гунчишкон» меноманд, сахраи азимро «сахраи уқобон» мегӯянд.

Ҳар одаме, ки таваллуд шудааст, ҳанӯз одам нест. Ҳар парандае, ки парвоз мекунад, ҳанӯз уқоб нест.

УҚОБНИ КҶҶӢ

*Диёри ман пур аз фарру шукӯҳ аст,
Пур аз мургони хушхонасту хушноз,
Худои мургҳо бошад уқобаи,
Баланд аз ҷумла мургон карда парвоз.*

*Намоён то шавад дар осмонҳо
Ба поси хеш рӯзи барфу борон,
Барои хештан бе тарсу тардид
Гузинад лонагоҳе дар кӯхистон.*

*Дарад бо болҳояш пардаи мег,
Яке чу баршавад то осмонҳо,
Ту гӯӣ аз хатар як села ногаҳ
Парад андар фазо дардода ово.*

Заминро зери боли хеш гиранд,

*Ки гӯйӣ посбони ҳушёранд.
Шунида бонгашон зогони тарсу
Ба ҳар сӯ дар гурезу беқароранд.*

*Чу даври кӯдакӣ рӯ сӯйи кӯҳсор,
Дилам хоҳад, ки соатҳо нишинам.
Ниғаҳ созам ба парвози уқобон,
Парафшонии онҳоро бубинам.*

*Ба тори қуллаҳо гаҳ чун талоя,
Гаҳе дар дашту саҳро пар кушоянд...
Далеронро ҳам андар кишвари ман
Уқоби кӯҳӣ гӯяндӯ ситоянд.*

Писандидатарин мурғи японҳо турна аст. Японҳо ақидае доранд, ки шахси бемор агар аз коғаз ҳазор дона турна созад, сиҳат меёбад. Японҳо ғаму нишот, хайрбоду мулоқот, орзуву хаёлот ва ширитарин хотироти худро аз парвози турнаҳо медонанд, хосса агар турнаҳо аз болои Фудзияма гузаранд.

Турнаҳо ба ман ҳам маъқул. Вале ҳангоме ки японҳо парандаи писандидаи маро пурсиданд, ман уқобро ном гирифтам. Ин гап ба онҳо нафорид.

Дуруст аст, ки аз байн мударати зиёде нагузашта, паҳлавони мо Алӣ Алиев дар мусобиқаи Токио чемпиони ҷаҳон шуд ва он гоҳ дӯсти японам гуфт:

– Уқобони шумо бечо нестанд, парандаҳои бад не. Ман ба кӯҳистониёни худамон аз ҷанге, ки дар осмони Туркия миёни уқобон ва лаклакони ба вуқӯъ омада буд, ҳикоят кардам. Ҳангоме гуфтам, ки уқобон мағлуб шуданд, кӯҳистониён дар ҳайрат афтоданд ва ҳатто ранчиданд. Онҳо ба гуфтаҳои ман бовар кардан намехостанд. Аммо чӣ илоҷ, воқеа чунин буд.

– Ту нодуруст мегӯӣ, Расул, – гуфт ниҳоят як марди кӯҳистонӣ. – Уқобҳо шояд, мағлуб нашудаанд, балки якто намонда, нобуд шудаанд. Охир, ин гапи дигар аст.

Ман ду қарат Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ Аҳмадхон Султон ном дӯсти машҳур доштам. Падараш доғистонӣ буду модараш – тотор. Бай дар Москва истиқомат дошт. Доғистониҳо ўро қаҳрамони худ мешуморанд, тоторҳо – аз они худ.

– Охир, ту қаҳрамони кадом халқ? – пурсидам аз ў бо-ре.

– Ман на қаҳрамони тотор, на қаҳрамони лак, – ҷавоб дод Аҳмадхон. – Ман Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ. Пи-

сари кӣ? Писари падару модрам. Магар онҳоро аз ҳамдигар ҷудо кардан мумкин аст? Ман одамам.

Шомил боре аз мирзои худ Муҳаммад Тоҳир ал-Қаҳҳорӣ пурсид:

– Дар Доғистон чӣ қадар одам зиндагӣ мекунад?

Муҳаммад Тоҳир китоби саршумори аҳолиро гирифта диду ҷавоб дод:

– Ман одамҳои ҳақиқиро пурсида истодаам, – ба қаҳр омад ШОмил.

– Ман ин хел маълумот надорам.

– Фаромӯш накун, дар аввалин ҷанги оянда шумурда баро, – амр кард имом.

Мардуми кӯҳистон меғӯянд: «Барои қимати ҳақиқии одамро дониш аз ҳафт чиз бояд санад гирифт:

1. Аз ғам.

2. Аз шодӣ.

3. Аз зан.

4. Аз шамшер.

5. Аз симу зар.

6. Аз шиша.

7. Аз худи одам».

Оре, одам ва озодӣ, одам ва шараф, одам ва шучоат як маъниро таҷассум мекунанд. Мардуми кӯҳистон тасаввур карда наметавонанд, ки уқоб дуруёя шуда метавонад. Дуруёяро онҳо зоғ меғӯянд. Одам – танҳо ном нест, балки унвон аст, унвони олай ва ба ин поя расидан осон нест.

Ба наздикӣ ман дар Ботлих суруди занеро дар ҳаққи марди носазо шунидам:

*Монӣ каме бар гӯсфанд
Ҳам аспро монӣ каме.
Монӣ ба қарғас як қадар,
Рӯбоҳро монӣ ҳаме.
Монӣ каме ҳам моҳиро.
Аммо кучо мардонагӣ?
Номусу ори ту кучо?*

Ман суруди дигари занро дар ҳаққи марди дурӯнгӯ низ шунидаам:

*Гумон кардам ту инсонӣ,
Кушодам рози дил бо ту.
Баромад чормағзат пуч,
Бимондам бекасу бекӯ.*

*Туро ман дер фаҳмидам,
Аз ин чурме гаронтар нест.
Ту он чоркасаки бетан,
Попохе, ки дар ӯ сар нест.*

Духтаре, ки ба худ номзад интихоб менамуд, чунин шикоят кард:

– Агар ман попохпӯш мечустам, кайҳо меёфтам. Агар ман каси мӯйлабдор мечустам, кайҳо меёфтам. Ман одам мечӯям.

Дар кӯҳистон ҳангоме ки гӯсфанд мехаранд, дунбааш, пашмаш, фарбеҳию харобияшро мебинанд. Ҳангоме ки асп мехаранд, дандонаш, пояш ва умуман намудашро мебинанд. Аммо ба одам чӣ хел бояд баҳо дод? Чияшро бояд дид? Номашро, корашро...

Зимнан, калимаи «ном» дар забони аварӣ ду маънӣ дорад. Якум, ном ба маънии бевоситааш, дуҷум, қор, хизмат, шуҷоати одам. Вақте ки писар ба дунё меояд, меғоянд: «Ціар бутеч, ціар батаги». Ин чунин маънӣ дорад: «Бигзор ба ӯ шуҳраташ ном ниҳад». Номи холи чизе нест.

Модарам насиҳат мекард: «Аз ном зиёда мукофоте нест... аз ҳаёт қиматар сарвате нест. Ин ҳардуро эҳтиёт бикун».

Катибаи шохҷом:

*Басо асру замон бигзашт,
То бўзина одам шуд.
Чу ӯ хӯ кард бар мастӣ,
Ба ҳайвони мусаллам шуд.*

Вақте ки Шомил дар кӯҳи Ғуниб истеҳком сохт, ӯро ягон илочи таслим кардан набуд. Аммо хоине ёфт шуд, ки ба душман пайроҳаи махфино нишон дод. Фелдмаршал княз Барятинский ба он кӯҳтистонии хиёнатгар тилло инъом кард.

Баъдтар, вақте ки Шомил дар Калуга буд, хоин ба хонаи падар баргашт. Аммо падар гуфт:

– Ту кӯҳистонӣ не, ту одам не, ту-хоин. Ту писари ман не.

Падар инро гуфту писарро сар зад ва сари ӯро ҳамроҳи тилло аз болои шах ба дарё партофт. Падар ҳам дар авули худ дигар истодаву ба чашми мардум нигариста ната-

вонист. Ў аз кирдори писараш нанг мекард. Ба кучое сарашро гирифта рафт ва аз ҳамон вақт инчониб аз ў ному нишоне нест.

Кӯхистониён ҳоло ҳам, агар гузорашон ба ҷойи сари хоинро партофтагӣ афтад, санг ғурронда мегузаранд. Меғуянд, ки ҳатто парандагон ҳангоми аз болои ин шах гузаштан чунин садо медиҳанд: «Ҳоин, ҳоин!»

Ба Абӯтолиб воқеае рӯй дода буд. Ў соаташро барои дуруст кардан ба назди соатсоз бурд.

Соатсоз он дам соати ҷавонеро, ки дар он ҷо менишаст, дуруст мекард.

– Бишин, – гуфт соатсоз ба Абӯтолиб.

– Хайр, дар наздат одам будааст. Дафъаи дигар медароам.

– Ку одам, дар кучо дидӣ? – ҳайрон шуд соатсоз.

– Ин ҷавон чӣ?

– Агар ин одам мебуд, ту даромадан замон хеста, ҷояшро медод... Доғистон чӣ парвое дорад, ки соати ин гарданғафс пеш меравад, ё қафо мемонад, лекин соати ту бояд дуруст гардад.

Абӯтолиб сипас гуфта буд, ки вақти унвони шоири халқии Доғистонро гирифтаниш ҳам, дар устохонаи он соатсоз хурсанд шуданиш барин, хурсанд нашуда буд.

Рӯзе Маҳач Даҳадаев ба авул меояд, то барои дастаи худ ҷанговар бикунанд. Дар годекан ду нафар кӯхистониро мебинад, ки картабозӣ карда нишастаанд.

– Ассалому алайкум. Ку мардхотон, ба назди ман ҷамъ карда биёред.

– Дар авул ғайр аз мо мард нест.

– Ваҳ! Ин чӣ авулест бе мард. Дар кучоанд онҳо?

– Дар ҷанг.

– Ҳа! Дар авулатон ғайр аз ҳардуи шумоён ҳама мард будаанд.

Дар Доғистон сӣ қавм зиндагӣ мекунанд, аммо баъзе хирадмандон меғуянд, ки дар Доғистон ҳамагӣ ду одам зиндагӣ мекунад.

– Чӣ хел ду одам?

– Ҳамин хел. Яке одами нек, дигаре бад.

– Агар ин хел бигӯем, – луқма медиҳанд дигарон, – дар Доғистон як одам зиндагӣ мекунад, чунки одамони бад одам нестанд.

Устоҳои кӯшӣ попоҳ медӯзанд. Аммо баъзеҳо ин попоҳоро ба сар пушида мегарданду баъзеҳо ба мех овехта мемонанд.

Оҳангарони амғурӣ шамшер месозанд. Аммо баъзеҳо ин шамшерҳоро ба миён овехта мегарданду баъзеҳо ба мех овехта мемонанд.

Устоҳои андӣ бурқаъ медӯзанд. Аммо баъзеҳо ин бурқаъҳоро дар барфу борон ба тан пӯшида мегарданду баъзеҳо дар сандуқ баҳо карда мемонанд.

Одамон ҳамчунинанд. Баъзеҳо доим дар ҳаракатанд, дар офтоби сӯзон ва боду борон меҳнат мекунанд, вале баъзеҳо бурқаъ барин дар сандуқ, попоху ханҷар барин дар механд.

Дар назар Доғистонро се пири хирадманд мушоҳида мекунанд. Ин се пири донишманд асрҳо умр хурда, ҳамаро дидаанд ва ҳамаро медонанд. Яке аз онҳо таърихи қадимро омӯхта, қабристони кӯхнаро аз назар гузаронида ва ба парвози мурғони ҳаво андешамандона нигариста меғӯяд: «Дар Доғистон одамон буданд». Дуюмӣ ҷаҳони имрӯзаро муоина карда, чароғҳои дар Доғистон фурузонро ишора намуда ва номи шермардони далерро вирди забон карда, меғӯянд: «Дар Доғистон одамон ҳастанд». Хирадпешаи сеюмӣ ояндаро тасаввур карда, таҳкурсии имрӯз баҳри фардо гузоштаи моро баҳо дода, меғӯяд: «Дар Доғистон одамон ҳастанд». Хирадпешаи сеюмӣ ояндаро тасаввур карда, таҳкурсии имрӯз баҳри фардо гузоштаи моро баҳо дода, меғӯяд: «Дар Доғистон одамон хоҳанд буд».

Ба фикрам, ҳақ бар ҷониби ҳар се пирамард аст.

Чанде пеш кайҳоннаварди машҳур Андриян Николаев меҳмони Доғистон шуда буд. Ӯ ба ҳонаи ман ҳам ташриф овард. Духтарчаам пурсид.

– Доғистон кайҳоннавард надорад?

– Не, ҷавоб додам ман.

– Мешавад?

– Мешавад!

Мешавад, зеро ки кӯдакон таваллуд мешаванд, зеро ки мо ба онҳо ном медиҳем, зеро ки онҳо калон мешаванд ва ҳамқадами мамлакатанд. Ҳар қадам онҳоро ба мақсади наҷибашон наздиктар мекунад. Мо дар ҳаққи авуле, ки тартибу интизом ва сулҳу салоҳ дорад, меғӯем: он ҷо **Одам** ҳаст. Бигузор дар ҷойҳои дигар дар ҳаққи Доғистон низ чунин бигӯянд.

ХАЛҚ

«Америка ҳам, малакати мо барин калон аст? Аҳолии онҳо бисёр ё аз они мо?» – пурсида буд модарам дар соли 1959, вақте ки ман аз Америка баргаштам.

*Он ки бе фарёду гавгое тавонад шодӣ кард,
Ё тавонад бе сиришке дидааш гирён бувад,
Ё бимирад бе дарегу нолаю ачзу ниёз –
Инчунин одам фақат фарзанди кӯҳистон бувад.*

Шабонгоҳ, даме ки авул дар хоб аст, ё ҳангоми борон, ё дар ҳавои софи осмон касе тирезаро оҳиста тик–тик мезанад.

– Ҳой, ин чо ягон мардҳаст? Аспатро зин зан!

– Ту кистӣ?

– «Кистӣ» гуфта пурсидӣ, нашудӣ, дар хонаат нишастан гир. Аз ту чиз намебарояд.

Боз: тик–тик.

– Ҳой, дар ин ҳавлӣ ягон мард ҳаст? Аспро зин зан.

– Кучо? Барои чӣ?

– «Кучо», «барои чӣ» гуфта пурсидӣ, нашудӣ, дар хонаат нишастан гир. Аз ту ҳеч чиз намебарояд.

Бори сеюм тик–тик ба гӯшам мерасад.

– Ҳой, дар ин ҳавлӣ ягон мард ҳаст? Аспатро зин зан.

– Ҳозир. – Ман тайёр.

Ана, ин мард, ана, ин кӯҳистонӣ! Онҳо ду кас шуда рафтанд.

Тик–тик. «Дар ин чо ягон мард ҳаст? Аспатро зин зан». Инак, онҳо ду нафар не, се нафар не, даҳ нафар не, балки садҳо ва ҳазорҳо нафаранд. Ба назди уқоб уқоб парида рафт, аз қафои одам одам рафт. Ба ҳамин минвол ҳалқи Доғистон ба вучуд омад. Боди дара гаҳвора мечунбонад. Рӯди кӯҳӣ суруд меҳонад:

Кучо будӣ, Дингир–Дангарчу?

Чангал рафтанд Дингир– Дангарчу.

Писар таваллуд шуд – ба таги болинаш ханҷар гузоштанд. Ханҷар чунин катиба дошт: «Падарат дасте дошт, ки ман дар он меларзидам, оё дасти ту ҳам чунин мешуда бошад?»

Духтар таваллуд шуд, ба дастаи гавҳорааш зангӯлачае овехтанд, ки он чунин катиба дошт: «Ҳоҳари ҳафт додарон шавӣ».

Дар дараҳо арғунҷакҳое, ки ба сари ду шах бастанд, алвонҷ меҳӯранд. Писарон калон мешаванд, духтарон

ҳам. Халқи Доғистон калон шуд, мӯйлаб баровард, мӯйлабаш тофтанбоб шуд.

Ҳамин тариқ халқи Доғистон як миллиону сад ҳазор нафар шуд. Овозааш ба кӯҳҳои дур рафт, шухраташ ба дили истиллогарони ҳарис оташ андохт ва онҳо ба Доғистон дасти тамаъ дароз карданд.

Доғистониён мегуфтанд: «Моро монед, дар хонаи худ бо падару модар ва зану фарзандони худ бишинем. Мо бе ин ҳам камем».

Душманон ҷавоб медоданд: «Кам бошед, ҳар кадоматонро зада ду пора мекунем, зиёд мешавед».

Ҷангҳо сар заданд.

Доғистон оташ гирифт, аланга зад. Дар кӯҳу дара, дар миёни шаҳу саҳра сад ҳазор нафар фарзандони беҳтарини Доғистон, ҷавонони аз ҳама қавипайкар ва аз ҳама шучоъу соҳибхунар ҳалок гардиданд.

Вале як миллион нафар монданд. Бод ҳамчунон гахвора мечунбонид, аллаи модарон ҳамчунон ба гӯш мерасид. Боз сад ҳазор нафар писарони Доғистон ба воя расиданд. Ба онҳо номи қаҳрамонони фавтидаро доданд. Сипас ба Доғистон истиллогарони араб ҳучум карданд.

Мухорибаи бузурге ба вуқӯъ пайваст ва ҳамҳамаи он ба атропо рафт. Сарҳои аз тан ҷудо мисли сангҳо дар кӯҳу дараҳо парешон гаштанд. Сад ҳазор нафар фарзандони беҳтарини Доғистон ҳалок шуданд. Сад ҳазор ҷанговар, сад ҳазор барзгар, сад ҳазор домод, сад ҳазор падар.

Вале як миллион нафар монданд ва ҳамчунон гахвораҳо мечунбиданд, модарон алла мегуфтанд:

Кучо будӣ, Дингир–Дангарчу?

Ҷангал рафтаст Дингир– Дангарчу.

Сад ҳазори дигар ба воя расиданд ва он гоҳ шаҳаншоҳи Эрон Нодиршоҳи хуношом омад. У тамоми ҷаҳонро тасарруф кардан мехост, кори Доғистонро ба як зарба тамом кардани буд. «Як пуф кунам, монанди ганг ба бод мераванд». У ба атропо хайма зад. «Наход, ки ҳамин мушҳо ба муқобили гурбаҳои ман ҷангидани бошанд?» – чунин суханҳо мегуфт шоҳаншоҳ пеш аз мухориба. Аммо дар охири мухориба ӯ гуфт: «Тайёрам тамоми лашкарамро бар ивази як қаҳрамонашон – Муртазоали бидихам». Нодиршоҳ бисе суханпардозихо кард. Аммо қуввати барзаговро на аз наъра заданаш, балки аз кор карданаш мефаҳманд. Кӯҳистониён шоҳаншоҳи Эронро, чунонки бод хокистарро парешон мекунад, ба бод до-

данд, лашкаронашро зада сур карданд, водии бесамар ва ташналаби Чохро аз хуни худ ва аз хуни ачнабиён басо об доданд. Аз ҳамон замон дар Эрон зарбулмасале вучуд дорад: «Шоҳ агар нодон бошад, ҷанг ба Доғистон кунад».

Ман дар Техрон авранги заррини Нодиршохро дидаам, ки онро аз Ҳиндустон овардаанд. Ман ғаниматҳои аз кишварҳои гуногун ситонидани ӯ, теғи лангардори ӯро ҳам дидаам.

– Ҳамин чизак ними ҷаҳонро дар итоат, дар биму ваҳшат медошт, – гуфтанд ба ман дӯстони эрониям.

– Аммо ба Доғистони хурд расида натавонист.

Деворҳои ниғорхонаи дар Машҳад будаи Нодиршохро шеърҳои шоирони машҳури Эрон зинат додаанд ва ин ҳама ашъор дар ситоиши шоҳанд. Аммо халқи Доғистон ҳам сесада сол боз дар ҳаққи он шоҳ чунин суруд мехонад:

*На қасди қатлатон дорем, бигрезед, амон ёбед,
Шуморо сар намебуррем, то бераҳм нашморед.
Шуморо зинда бигзорем, то аз ин фирори худ
Ҳам аз фирӯзии мо неши шоҳи худ хабар оред.*

Дар Эрон ақидае доранд, ки Нодиршоҳ халқҳои парокандаро муттаҳид намуда, давлати тавонои Эронро ташкил кардааст. Шояд, ҳамин тавр бошад. Вале ман ҳаминро низ мехостам илова кунам, ки ӯ барои муттаҳидгардидани халқҳои парокандаи Доғистон, барои як шудани дилҳои мо ҳам ёрӣ расонид. Халқҳои Доғистонро нафрати умумиашон ба шоҳи истиллогар муттаҳидгардонид.

Доғистон дар ҷанги зидди шоҳ аз сад ҳазор нафар фарзандони беҳтарини худ маҳрум шуд. Чӯпону сайёдон, сангарошону хокпошон, зарробону шоирон нобуд шуданд...

Вале як миллион нафар монданд. Гаҳвораҳо мечунбиданд, сурудҳои танинандоз буданд, ошиқон маъшуқаҳои худро меабуданд, даруни як бурҷаъ мехуфтанд, бӯсу канор мекарданд ва насли Доғистонро давом медоданд. Боз сад ҳазор нафар духтару писар, сад ҳазор досу ханҷар, доираву танбӯр ба дунё омаданд.

Он гоҳ боз ҷанге сар зад. Дар дараву пайраҳа садои тӯппарониҳо баланд шуд. Дар ҷангалзори пуштакӯҳо садои табару тешаҳо баланд шуд. Сарнайзаҳо дурахшиданд, тирҳо ғурирданд.

Оре, душман мӯру малах барин меомад, ба ҳисоби он рафтан душвор буд. Сурудҳои мо шаҳодат медиҳанд, ки як кас бар зидди сад кас меҷангид. «Як даст аз тан ҷудо шавад, бо дасти дигар меҷангиданд, сар агар аз тан ҷудо шавад, ҳуди тан меҷангид, – нақл мекарданд қиссаҳои он ҷангро пирамардон. – Роҳу пайроҳаҳо ва дараҳоро бо аспони кушта банд мекарданд, ҳудро аз нути шахҳои банд ба болои найзаҳо ҳаво меоданд. Ба мо мегуфтанд: бас аст хунрезӣ. Муқобилат ғоида надорад. Куҷо рафта паноҳ меёбед? Бол надоред, ки ба осмон паред. Ҷангол надоред, ки заминро кофта, ба қабаташ дароед».

Аммо Шомил ҷавоб меод:

– Қаноти мо – шамшери мо. Ҷанголи мо – ханҷарҳои мо, пайкону синони мо.

Кӯҳистониён бо сардории Шомил бисту панҷ сол ҷангиданд. Дар он солҳо на танҳо симои Доғистон, балки номи мавзеъ дарёҳои кӯҳистон ҳам дигар шуд. Авар-Кӯйсу Қаро-Кӯйсу ном гирифт, ки маънияш рӯди сиёҳ аст. Шаҳҳои захмдор, дараҳои марг пайдо шуданд, дарёи Валерик машҳур гардид, дар лавҳи хотири халқ пайроҳаи Шомил, роҳи Шомил, рақси Шомил, барин мафҳумот нақш бастанд.

Ин ҷанг дар кӯҳи Ғуниб пурфочиа поён ёфт. Дар қуллаи он кӯҳ имом охири бор намоз хонд. Ҷангоми намоз ба дасти боло бардоштаи ӯ тир расид. Шомил наҳаросид ва ба намозаш давом дод. Хун ба зонуи имом ва ба рӯи санге, ки дар болояш истода намоз ме-хонд, ҷарақсид. Имоми тирхӯрда намози ҳудро ба итмом расонид. Даме, ки ӯ аз сари намоз бархост, муқаррабонаш гуфтанд:-

– Ту захм хӯрди, имом.

– Ин захм- ҳеҷ гап нест. Сихат мешавад. – Шомил як даста алафро қанда, дасти ҳунолудаширо пок кард. – Доғистон захи ми саҳт хӯрдааст. Он захмро даво кардан душвортар.

Дар ҳамин лаҳзаи вазнинтарин имом аз арвоҳи родмардони худ, ки кайҳо ҳокашон бурдааст, имдод металабид. Ҷам аз арвоҳи онҳое, ки дар Охулго шаҳид шудаанд, ҳам аз арвоҳи онҳое, ки дар Хунзах ҷон супоридаанд, ҳам аз арвоҳи онҳое, ки дар оғуши санглоҳи назди авули Салти хобидаанд, ҳам аз арвоҳи онҳое, ки дар Дарғо фавтидаанд, имдод мехост.

У ҳамавул ва пешгузаштаи худ, нахустин имом Қозӣ Муҳаммад, Ҳочӣ Муроди ланг, Алибекилов, Охбердилов ва

бисёр диловарони дигарро ба ёд овард. Яке сар аз тан чудо дигаре даст аз тан чудо, сеюмӣ бо дили аз тир сӯроҳ, ҳама дар зерӣ хоки Доғистон хобанд. Ҷанг марг гуфтагӣ аст. Марги сад ҳазор нафар фарзандони беҳтарини Доғистон.

Вале Шомил вақти аз Россияи бузург гузаштанаш ҳамонро исрор мекард:

– Доғистон хурд аст, халқамон кам. Ман ақаллан боз ҳазор шамшерзан медоштам.

Дар Ғуниби Боло санге ҳаст, ки чунин катиба дорад:

«Дар болои ҳамин санг княз Барятинский нишаста, Шомили асирафтодаро қабул кардааст».

– Тамоми ҳаракату муборизаҳо бехуда буд, – гуфт княз ба асири худ.

– Не, бехуда не, – ҷавоб дод Шомил. – Дар ёди халқ менамояд. Муборизаи ман басо хундоронро бародар кард, бисёр авулҳои байни худ низоӣ нифоқ доштаро муттаҳид кард, ин мубориза бисёр халқҳои Доғистонро, ки байни худ кинаву адоват доштанд ва ҳар кадоме «халқи ман», «миллати ман» гӯён даъво мекард, ба як халқи Доғистон муттаҳид намуд. Ман меҳри ватан, меҳри Доғистони ягонаӣ муттаҳидро ба даст овардам ва онро ба наслҳои мерос менамоям. Магар ин кам аст?

*Дар қади шамшери Шомил чанд ҳарф
Ёд дорам аз замони кӯдакӣ:
«Нест голиб, ҳар кӣ дар майдони ҷанг
Оқибатандеш бошад андаке».*

*Шоиро, бигзор ин панди нақӣ
Доимо бо хомаат анбоз бод:
«Нест голиб, ҳар кӣ дар майдони ҷанг
З-оқибатҳои масоф овард ёд».*

*Шабонгаҳ мерасад бар гӯши ман овози пойи ӯ
Чарогагро кушам, дар неши шиша мешавад пайдо.
Ғаҳе чун мӯйсафеде аз Ғуниб ояд ба назди ман,
Ғаҳе чун ҳомии бозардаи овули Охулго.
Ман аз падарам пурсидам.*

– Барои чӣ арабҳо, Темур, Нодишоҳ ба мо ҳуҷум мекарданд, хун мерехтанд, тухми кинаву адоват мекоштанд? Чӣ даркор буд ба онҳо Доғистони мо.

– Ман ба ту қиссаи як одами хеле сарватдорро нақл мекунам. Ҷо, вай бой буд. Болои тале баромада дид, ки тамоми водӣ, аз домани кӯҳсор то соҳили баҳр, пури

рамаҳои ўст. Гову гӯсола ва галлаи аспонаш ҳам ҳадду ҳисоб надоштанд. Тамоми фазоро садои маоси барраҳояш фаро гирифта буд. Инро дида, дили он бой лабрезии шоди шуд ва ў бо тамоми ҳастияш меболид ки тамоми замин аз они вай асту тамоми чорпойи рӯйи замин чорпойи ўст.

Аммо чашми бой ногоҳ ба як порча замин афтод, ки холӣ аз рамаҳои ў монда буд. Ҳамон лаҳза дилаш ба дард омад, гӯе ки ба баданаш касе захми қорие зада бошад. Бой бадқаҳр шуд ва бо даҳшат бонг зад: «Ҳой! Чист он як порча замин, ки пӯсти мӯяш рехтагӣ барин метобад? Наход барои пур қардани он гӯсфанди ман нарасад?! Ронед ба он чо рамаҳоро, ронед галаю подаҳоро!».

Вале падарам бештар дар бораи худи Шомил ҳикоят қарданро дӯст медошт ва хусусан қиссаи мағлуб қардани Шомил як роҳзани нотарсро.

Боре имом бо муридони худ ба кадом як авул рафтааст. Пирони авул ўро адоваткорона пешвоз гирифтаанд. Онҳо гуфтаанд!

– Ҷанг ба диламон зад. Мо осоишта зиндагонӣ қардан мехоҳем. Агар ту намебудӣ, мо бо подшоҳ кайҳо оштии мекардем.

– Ҳой, кӯхистониёни собиқ! Ҷӣ, шумо нони Доғистонро мехӯреду аммо ба душманонаш хизмат қардан мехоҳед? Оё оромии осоишти шуморо ман халалдор қардам? Ман онро муҳофизат қарда истодаам.

– Имом, охир, мо ҳам доғистонием, лекин дида истодаем, ки ин ҷанг ба Доғистон ягон некӣ наовард ва минбаъд ҳам намеорад. Кас фақат бо якравӣ дур намеравад.

– Шумо доғистониед? Ҷойи истикомататон дар ҳақиқат Доғистон, аммо худатон буздилед. Шуморо мефорад, ки дар вақти ҷонбозию ҷонкании Доғистон дар лаби оташдон аловро такурӯ қарда шинед! Кушоед дарвозаҳоро! Ё худамон бо шамшер мекушоем!

Пирони авул бо имом хеле гуфтугузор қарданд ва ниҳоят ба хулосае омаданд, ки ба руяш дарвозаҳоро кушоянд ва ўро чун меҳмони олимақом, осоишта пазирой биқунанд. Бар ивази ин Шомил ба онҳо қавл дод, ки ягон нафар сокини ин авулро ба қатл нахоҳад расонд ва коҳи қуҳнаро бод нахоҳад қард. Вай дар бунаи як дӯсти содиқи худ манзил гузида, муддати чанд рӯз бо пирони авул гуфтугӯ қард.

Ҳамон вақтҳо як роҳзани пурваҳшате, ки қадаш ғӯли биёбон барин аз ду метр ҳам зиёд буд, мардуми авул ва

атрофи онро ғорат карда мегашт. Вай ҳамаро аз як сар ғорат мекард, ғалла чорпо ва аспи одамонро зада мегирфт, сокинони авудро мекушт, метарсонид. Барои ӯ муқаддасоте вучуд надошт. Худою пайгамбар ва шоху имомро ба як пули пучак намегирифт.

Он гоҳ пирони авул аз Шомил илтимос карданд:

– Имом, аз ҳамин роҳзан халосамон бикун.

– Чӣ кораш бикунам?

– Бикун, имом, бикун. Худи вай чандин касро куштааст.

– Ман ба ҷамоати шумо қавл додам, ки дар авул ягон касро намекушам. Ал ваъдаю вал дайн гуфтаанд.

– Имом, илоче ёфта, моро аз дасти ин бадъамол халос бикун!

Баъди якчанд рӯз муридони Шомил роҳзанро миёнгир карда, дастгир намуданд ва банд андохта, ба авул оварданду дар таҳхонае маҳкам карданд. Суди махсус– девон чамъ омад, то чинойткорро ҷазои сазоворе диҳад. Қарор доданд, ки чашми роҳзанро кофта гиранд. Он бадкорро кӯр карданду сипас боз дар таҳхона андохтанд.

Аз миён чанд рӯз гузашт. Як шаб, қарибии сапеддам, хангоме ки Шомилро саҳт хоб бурда буд, дар хонааш садо таракшотуруку гулдуррос баланд шуд. Имом аз ҷояш ҷаста ба атроф нигарист. Дид, ки дарро бо табар зада, майдамайда карда, ғурросзанону лаънатхонон ба сараш одами ҳайвонбашараи девсимое ҳамла меоварад. Имом фаҳмид, ки ғоратгар бо чӣ ҳилае аз зиндон гурехтааст ва ҳоло интиқомгирӣ омадааст.

Ҷуссаи азиме дандонҳояшро ғичирросзанон ҳамла меовард. Дар як даст ханҷари калоне дошт, дар дасти дигар табар. Имом ҳам ханҷари худро ба даст гирифт. Ӯ муридонашро фарёд мекард, аммо роҳзан онҳоро кайҳо зада кушта буд. Авул дар хоб буд. Фарёди имомро касе намешунид.

Имом ақиб рафта–ақиб рафта, лаҳзаи мувофиқеро меёфт ба душманаш ҳамла мекард, аммо роҳзан табар ба даст худро кӯр–курлна ин сӯ-он сӯии хона мезад. Вай тамоми анҷоми хонаро чаппаву роста карда партофт.

– Кучой, ту, марди далер, ки дар китобҳо таърифат кардаанд? – бонг мезад он ғоратгари қавипайкар. – Дар кучо пинҳон шудӣ? Биё, охир, маро дастгир бикун, дастонамро банд, чашмонамро кофта гир.

– Ман ин ҷо, – гуфт имом бо овози баланд ва дар як он худро ба дигар сӯ гирифт. Дами табар ба ҳамон ҷойи де-

вор, ки Шомил як сония пештар меистод, саҳт фуру рафт. Сипас Шомил лаҳзаи мусоидро ёфта, худро ба болои душманаш афканд. Душман аз Шомил пурзӯртар ва қаттолтар буд. Шомилро ба ин тарафу он тараф ҳаво додан гирифт, чанд захм ҳам зад. Аммо чусту чолокии Шомил қор медод ва ӯ ҳар бор аз захми қорӣ раҳо меёфт. Задухӯрд қариб ду соат давом кард. Ниҳоят, роҳзан Шомилро даст гирифт, озод болои сар бардошт ва мехост ба замин занад, баъд сарашро аз тан ҷудо кунад. Аммо Шомил дар ҳаво ҳам ҷаққонӣ карда, ба сари ғоратгар чанд бор ханҷар зада тавонист. Ғоратгар якбора сӯст шуд, калавид ва монанди манораи хиштин, гуддурросзанон ба замин зад. Ханҷар аз дасташ афтод. Субҳ ҳардуи онҳоро оғӯштаи хун диданд. Шомил аз нӯҳ ҷойи баданаш захм хӯрда буд ва як моҳи дароз худро дар он авул мулоича қунониданаш лозим шуд.

Муборизаи Шомил бар зидди душмани аҷнабӣ аз бисёр ҷиҳат ҳамин занозаниро ба хотир меоварад. Душман дар кӯҳистони барояш ношинос гоҳ мисли одами кӯр амал мекард. Вале Шомил аз зарбаҳои душман устокорона гурухта, худ ба вай гоҳе аз паҳлуе, гоҳе аз қафо хучумҳо меоварад.

Ҳар як кӯҳистонӣ, ҳамонро, дар бораи Шомил тасаввуре дорад.

Ман ҳам ӯро ба таври худ пеши назар оварда тасаввур мекунам.

Вай ҳанӯз ҷавон. Дар рӯи суфасанги Охулго зону зада, дастони нав ба оби Қуйсу шустаашро ба намоз бардоштааст. Остинаш барзада. Зери лаб каламоте мехонад – баъзеҳо мегӯянд, ки ҳангоми намозхонӣ агар ӯ «аллоҳ» мегуфт, ба ӯи мардум «озодӣ» мерасид, агар «озодӣ» мегуфт, «аллоҳ» мерасид.

Вай кайҳо пир шудааст. Дар соҳили баҳри Хазар истода, бо Доғистон яқумрӣ видоҳ мекунад. Вай асири оқподшо. Аз болои санг истода, ба амвоҷи пурхуруши Хазар ҷашм медавонад. Зери лаб ба ҷойи калимаҳои «аллоҳ» ва «озодӣ» «алвидоҳ»-ро тақрор мекунад. Мегӯянд, ки одамон ҳамон лаҳза дар рухсорай ӯ ҷаққонӣ обро диданд. Аммо Шомил ҳеҷ гоҳ намегирифт. Шояд, он ҷараҳҳои оби баҳр буданд.

Бо вучуди ин, ман ӯро аз рӯи ҳамон нақли падарам, ки Шомил даруни хонаи тангу торе бо ғоратгари хашмигин ҷанги хунини тан ба тан мекунад, равшантар тасаввур менамоям.

Шомилу Ҳоҷӣ Мурод гоҳе ҷангиву гоҳе ошtii буданд. Дар ҳаққашон бaсе қиссаву ривоятҳо вучуд доранд.

Боре сарбозони Шомил дар муҳосира монданд ва ба назар ҷунин мерасид, ки илоҷи халосii нест. Он гоҳ имоми пир Ҳоҷӣ Мууродро ба наздаш хонд, гуфт: илоҷе биёб. Ҳоҷӣ Мурод ин супориши мушкилро қабул кард, аммо ба назди Шомил шарт гузошт, ки имом суханчинҳои вичдонфуруши фиребгарро аз худ дур бикунанд. Шомил ваъда дод, ки ҷунин хоҳад кард...

Ҳоҷӣ Мурод роҳ нишон дод ва сарбозони Шомил аз дом раҳо шуданд. Шомил ҳам ба ваъдааш вафо кард.

Вале аз миён ду моҳ ҳам нагузашта, имомро ноибони вичдонфурушу нотавонбин ва каззоб аз нав муҳосира карданд. Шомил ин тоифаро ҷоҳу ҷалол бахшида буд, аммо ин носипосон манфиати худро аз манфиати халқу ватан авлотар дониста, имомро фиреб медоданд ва дар ҳаққаш хиёнат мекарданд.

Баъди муддати зиёде, вақти дар Калуга, дар асорати подшоҳii буданаш, Шомил ба ҳаққи он қасон ин тавр гуфта буд: «Ман гумон надоштам, ки аз лаби мӯйлабдор гапи дурӯғ мебарояд... Дар муборизаи ман бaсе хатоҳо вучуд доштанд, лекин афсӯс, ки дар он мубориза кам чиз ба поквичдонии худии ман вобаста буд».

Шомил Ҳоҷӣ Мууродро мартабаи ноибii бахшид ва ба Ҳайдаку Табасаран роҳii кард, то ки мардуми он ҷойҳоро ба тарафи худ кашад, дурусттараш, ба ҷанг ҷалб намояд. У бовар дошт, ки Ҳоҷӣ Мурод роҳii дилёбиро пеш мегирад, аммо ноибии нав дар Ҳайдаку Табасаран тиру туфанг ва тозиёнаю торсакиро ба кор бурд. Агар қасе ҷуръат намуда, аз қонун даҳон мекушод, Ҳоҷӣ Мууроди ба вай мушташро нишон дода мегуфт: «Ана, ҳамин ба шумо қонун. Ман Ҳоҷӣ Мурод хунзахиям. Барои шумо қонуни асосii манам».

Овозаи бераҳмиҳои Ҳоҷӣ Мурод ба гӯши Шомил расид. Сипас ӯ қосид фиристода, ноибро ба назди худ хост. Ноиб бо ғанимати бисёре баргашт. Дасти ӯ подаю рамаҳои ҷорпо, галаҳои аспнро ҳай карда меомад. Худи Ҳоҷӣ Мурод ба рӯйи зини асп духтари соҳибҷамоли рабудашро меовард. У майли шодii ва ҳазлу шӯҳii дошт.

– Ассалому алайкум, имом! – гуфт Ҳоҷӣ Мурод ба пешвои худ, аз асп фаромада.

– Ваалайкум ассалом, ноиб. Хуш омадii. Чиҳо овардаii?

– Бо дасти хушк наомадаам. Нуқра овардам, рамаю гада овардам, қолинҳои хуб мебофанд.

– Духтари соҳибчамол-чӣ? Духтари соҳибчамол ҳам овардам. Боз чӣ хелаширо! Барои ту овардам, имом.

Ин ду ҷанговар ҷанд лаҳза ҷашм ба ҷашми якдигар дӯхта истоданд. Сипас Шомил гуфт.

– Бигӯй, ман ҳамроҳи ҳамин духтари соҳибчамол ба ҷанг меравам? Ба ман гӯсфанд не, одам даркор. Бо ман асп не, аспсавор даркор. Ту ҷорпویی онҳоро ғорат карда омадӣ. Ба ин корат онҳоро озор додӣ, дилашонро аз мо монондӣ. Мебоист онҳо сарбози мо мешуданд ва дар ҷойи ҳалоку маҷрӯҳшудагон меҷангиданд. Акнун ба ҷои онҳо киро мемонӣ? Агар ҳайдакию табасариниҳо ҳамроҳи мо мешуданд, оё мо ба ҳодисаи дар Салтива Қирқабил рӯйдода дучор меомадем? Магар аз рӯи инсоф аст, ки доғистониҳо доғистониҳои дигарро хонахароб бикунанд?

– Имом, охир, онҳо дигар забонро нафаҳмиданд!

– Худи ту кушиш карди, ки забони онҳоро бифаҳмӣ? Агар мефаҳмидӣ, кор бе тире туфанг, бе тозиёнаю торсаки буд мешуд. Магар ғоратгарон ноиби мананд?

– Имом, ман – Ҳоҷӣ Муриди хунзахиям!

– Ман ҳам Шомили гимриям. Кубод Муҳаммад телетлай буд, Ҳусеён – ҷарқасӣ. Хайр, чӣ шудааст? Аварҳо, ҳиндолёлҳо, кумикҳо, лазғиҳо, лакҳо, ҳайдакию табасараниҳо, ки ғоратшон кардӣ – ҳамаи мо фарзандони як Доғистонем.. Мо бояд гапи якдигарро фаҳмем. Охир, мо ангуштони як дастем. Барои он ки муште гиреҳ шавад, бояд ҳамаи ангуштон ба ҳам сахт пайванд бошанд. Ба ҷасоратат ташаккур, Ҳоҷӣ Мурад. Ин хизматат ба ҳар мукофот меарзад. Сарат зеби дастор гардид. Лекин ин корат ба ман маъқул нест.

– Вақте ки дигарон ба сар ҳамин хел дастор доштанду ғоратгарӣ мекарданд, ту ба онҳо чизе намегуфтӣ, имом. Акнун дар кучоё барқе занад, ба сари ман меояд.

– Медонам, ту кихоро дар назар дорӣ, Ҳоҷӣ Мурад: Оҳбердиловро, писари ман Қозӣ Муҳаммадро, балки худи маро. Лекин Оҳбердилов дар Моздок душмани моро ғорат карда буд. Ман чизу ҷораи хонахоеро кашида гирифтаам, ки ҳамроҳи мо рафтан намехостанд ва ҳатто ба мо муқобилат карданӣ шуданд. Не, Ҳоҷӣ Мурад. Барои ноиб шудани фақат дили бебоку ханҷари тез доштан кам аст. Боз каллаи хуб ҳам доштан даркор.

Чунин баҳсҳо байни Шомилу Ҳоҷӣ Мурад бисёр рӯй медоданд. Ин низоъҳо ба гапу гапҷаҳо болобандӣ шуда паҳн мегаштанд ва оқибат адовати шадид дар миёни онҳо

чудой андохт. Ҳоҷӣ Мурад тарки Шомил гуфта, ба тарафи дигар гузашт ва сараш аз тан чудо шуд. Тани ӯ дар Нӯҳ мадфун аст. Аҷаб тақсимоте: сараш ба душман расиду дилаш дар Доғистон монд. Чӣ тақдире!

САРИ ҲОҶӢ МУРОД

*Бингарам чун бар сари бибридае,
Бишнавам гавгою шури корзор.
Бӯии хун ҷорист байни сангҳо,
Аз авулҳои ба ҳам носозгор.*

*Медурахшад дар шуои офтоб,
Тез карда тегҳо дар сахраҳо.
В—он касоне, ки муриди Кавказанд,
Саф кашида қад-қади ҳамгашти роҳ.*

*Пурсише кардам: «Сари гарқоби хун,
Ту сари кӣ? Баҳри ман боре бигӯ
Баъди он сон сарфарозиҳо чаро
Пеши агёр инчунин хорӣ? бигӯ».*

*Посух омад: «Ман сари Ҳоҷӣ Мурад.
Ҳар чӣ бар ман рафт, гӯям бо шумо:
Як замон раҳгум задам дар зиндагӣ,
Аз тани ӯ то чунин гаштам чудо*

*Ҳам гуруру саркашиям шуд сабаб,
Ҳам набуда роҳи ман роҳи накӯ...»*

*Бингарам ман бар сари аз тан чудо
Дар набарди номусовӣ бо адӯ.*

*Аз тамоми роҳи дуродури даҳр
Баски фарзандони кӯҳсорем мо,
Зинда ё мурда бибояд оқибат
Боз баргардем сӯии қуллаҳо.*

Имомро аз Доғистон бурданд. Қалъаҳои зиёде сохтанд, ки тиркашҳои ба атроф чашм дӯхта бурданд ва аз он тиркашҳо тӯпу туфангҳо менамуданд. Агарчи онҳо тир намеандохтанд, гуё чунин огоҳ мекарданд: Ором шинед, кӯхистониён, ҳалим бошед.

*Аз рӯзи сиёҳи мардумони кӯҳсор
Аз рӯии сиёҳи дому дад, рӯди равон.
Гӯй, ки набуд роҳ то паҳное
Чуз роҳи аҷал – халосие аз зиндон.*

«Сарзамини ваҳшиён», – гуфта буд як губернатор вақти аз Доғистон рафтаниаш. «Онҳо дар рӯии замин не, дар қаъри партгоҳе зиндагонӣ мекунанд», – навишта буд дигаре.

«Ба ин ваҳшиҳои маҳаллӣ ҳамин заминашон ҳам зиёдатист», – гуфта буд сеюмӣ.

Аммо дар он замонаи гаронгӯш ҳам овози Лермонтов, Добролюбов, Чернишевский, Бестужев–Марлинский, Пирогов барин касон шунида мешуд. Оре, дар Россияи подшоҳӣ одамоне буданд, ки дили кӯхистониёнро мефаҳмиданд ва дар ҳаққи халқи Доғистон суҳанҳои нек мегуфтанд. Кошки мардуми кӯхистон он вақт забони чунин шахсонро фаҳмида метавонистанд!

Дар ҳайати дастаҳои Шомил бар муқобили подшоҳ на танҳо доғистониҳо, балки русҳо ва полякҳои баъди шӯриши соли 1863 ба Кавказ гурехта ҳам мечангиданд. Дехқонони рус, ки аз ҳуқуқи крепостной гурехта, ҳамчунин ба Кавказ рафта буданд, барои сарбозони Шомил яроқ тайёр мекарданд. Нақл мекунанд, ки Шомил вақти дар Калуга дар бадарғаи подшоҳӣ буданиаш аз чумлаи русҳо сарбозони собиқи худро дидааст...

Ба зери барф монда ҷовидон кӯҳсори Доғистон,
Шабонаш бе саҳар бошад зи торикии ҷовидон.

гуфта буд як вақтҳо Сулаймон Сталский, ба кишвари азизи худ назар карда.

«Аз он рӯзе, ки Доғистонро ба зиндон афканданд, ҳамаи моҳҳои сол сивуякрӯзаанд», – навишта буд як замон падарам.

«Аё кӯҳҳо, мову шумо дар таҳхонаем», – гуфта буд як вақтҳо Абӯтолиб.

«Аз чунин ғам охувон дар кӯҳсорон ғамгинанд» – суруда буд Анхил Марин.

«Фикри ин дунё кардан ҳаргиз нашоёд. Хинкали¹ ҳар кӣ серравгантар бошад, обрӯяш ҳам зиёдтар мешавад». – умедашро канда гуфта буд Маҳмуд.

---

¹ Хинкал ба кӯрак ном таоми қадимии тоҷикӣ хеле монанд аст. (Тарҷумон).

«Дар ягон чо рӯзи рӯшноӣ нест»,— ба чунин хулоса омада буд Аҳмад Мунгии, кубачигӣ тамоми ҷаҳонро дав-ра зада.

Аммо Ирҷӣ Қазоқ навишта буд: «Марди Доғистон бо-яд, ки дар ҳама чо марди Доғистон бошад».

Аммо Ботирой ҳам дар дами вопасини худ навишта буд: «Бигзор аз мардони далер писарони буздил на-рӯянд».

Аммо Маҳмуд ҳам гуфта буд:

Шаби торӣ ба кӯҳсорон агар гумраҳ задаст оху,

Биёбад оқибат пайроҳа ё роҳи аҷалро ӯ.

Аммо Абӯтолиб ҳам гуфта буд: «Дар ин ҷаҳон ҳа на-гуфта тундар меғуррад. Бигзор сахттар ғуррад».

Ва замоне расид, ки тундар ғуррид. Аз дур ғуррид, зуд ба Доғистон нарасид, аммо хати сурхи гуёе ҳамаашро: ҳам сарнавиштҳо, ҳам ҳаёти ҳар як одам ва ҳама одами-зодро ба ду ҷудо кардааст. Нафрату муҳаббат, афкор, ор-зую омол – ҳамааш ду тақсим шудааст.

– Ғуррид!..

– Дар кучо ғуррид?

– Чӣ ғуррид?

– Инқилоб.

– Инқилоби кӣ?

– Аз они фарзандони аҳли заҳмат.

– Мақсадаш?

– Шаванд ҳар чиз ҳеч будагон!

– Рангаш?

– Сурх.

– Сурудаш?

– «Ин аст қатъитарину охирин ҷанги мо».

– Армияаш?

– Тамоми гушнаву ситамкашон. Ўрдуи бузурги ранҷбарон.

– Забонаш, миллаташ?

– Ҳамаи забонҳо, ҳамаи миллатҳо.

– Сарвараш?

– Ленин.

– Инқилоб ба кӯҳистониёни Доғистон чӣ меғӯяд? Ба мо тарҷума бикунед.

Қахрамонону сарояндагон забони инқилобро ба ҳамаи лаҳҷаҳои Доғистон тарҷума карданд:

«Халқҳои асрҳо ситамкашидаи Доғистон! Ба хонадони мо, ба киштзорҳои кӯҳистони мо пайроҳаҳои морпечи кӯҳиро тай намуда, Инқилоби бузург омад. Ба вай гӯш

дихед, барояш хизмат бикунед. Ин инкилоб ба шумо суханхое мегӯяд, ки чунин суханхоро ҳеч гоҳ нашунидаед. Инкилоб мегӯяд:

– Бародарон! Россияи нав ба шумо даст медиҳад. Онро бигиред, маҳкам фишуред ва ба ҳам пайвандед, хамин аст қудрату тавоноии шумо, эътиқоду эътимоди шумо.

– Фарзандони дараву кӯҳсор! Дарҳои худро ба рӯи ҷаҳони бузург бикӯшоед. Рӯзи нав не, балки қисмату ҳаёти нав оғоз меёбад. Ба исти қболаш бароед!

– Акнун шумо маҷбур нестед, ки дар назди пурзӯрон сар ҳам бикунед. Аз имрӯз эътиборан аспи шуморо каси бегона савор нахоҳад шуд. Акнун аспатон – аспи худатон, ханҷаратон – ханҷари худатон, киштзоратон – киштзори худатон, озодиатон – озодии худатон.

Забони «Аврора»-ро ба забонҳои халқҳои Доғистон ҳамин тавр тарҷума кардаанд. Онро Махачу Уллубий, Оскар Чалол, Қозӣ Муҳаммаду Муҳаммад Мирзо, Қорун ва дигар муридони инкилоб, ки ғамшарику дардошноии Доғистон буданд, тарҷума карданд.

Ва Доғистон ба истиқболи тақдири худ рафт. Мардуми кӯҳистон рангу сурудҳои инкилобро хуш пазируфтанд. Аммо душманони инкилоб тарсиданд. Тундаре, ки ғуррид, дар болои сари онҳо буд, заmine, ки чунбид, дар зери пойи онҳо буд, баҳре ки шӯрид, дар пеши чашми онҳо буд, кӯҳу сахраҳое, ки фуру рехт, дар паси сари онҳо буд. Ҷаҳони куҳан ларзиду фуру рафт. Вартаи бетаге пайдо шуд.

– Даст диҳед! – илтиҷо карданд душманони инкилоб, ки худро дӯстони Доғистон мёхонанд.

– Дасти шумо хунолуд.

– Исто, нарав, ба қафо нигар, Доғистон!

– Ба чӣ нигарам, дар қафо чӣ ҳаст? Қашшоқию фитнагарӣ, ҷаҳолату хунрезӣ.

– Доғистони хурд! Кучо меравӣ?

– Ба ҷустубӯйи бузургӣ меравам.

Кишварамро ҳокимон бас сӯхтанд,

Мулки ман буд шохҷоме баҳрашон.

Ҳокимон хӯраднд бо навбат ҳама,

Нашъаҳо бурданд эй бас душманон.

Лек баҳри халқи берӯзӣ, ки буд

Пой дар занҷиру дар завлонаҳо,

Зери ҳукми шоҳу ҷабри золиме

Буд озодӣ ягона мӯддао.

Тӯпи «Аврора» ҷу бо сад гулгула

Ногаҳон ларзонд дунёи куҳан,

*Мавҷи овози варо такрор кард
Бо ҳама халқи Ватан кӯҳсори ман.
Дид кӯҳистонӣ озодии худ,
Ки ҳаёли нест, омад бовараш.
Русияи Шӯравӣ – даврони нав
Даррасид аз пушти кӯҳ чун ёвараиш.*

– Заврақчаи дар укёнус афтода барин мешавӣ. Нобуд мешавӣ. Забонат, динат, оинат, попохат, сарат – ҳамааш несту нобуд мешавад! – гӯён метарсониданд онҳо.

– Ман аз пайроҳаҳои танг гашта одат кардам. Наход, ки акнун дар роҳи васеъ поям шиканад? Ман ин роҳро бaсе чуствучӯ кардам. Ягон тори мӯйи сарам кам нахоҳад шуд.

– Доғистон аз дин гаштааст. Вай нобуд мешавад. Доғистонро наҷот диҳед! – гӯён қар-қар карданд зогон, уллос заданд гургон. Дӯғ мезаданд, метарсониданд, илтиҷо мекарданд, мекуштанд, мефиребиданд. Ба сӯйи чароғи даргирифта киҳо санг нағуррониданд! Кӯпруки бузургро киҳо оташ заданӣ нашуданд! Ба ҷойи байрақе байрақи нав пайдо мешуд, ҷойи ғоратгареро ғоратгари нав мегирифт. Ту гӯи Доғистони хурд пустине буд дар шаби сармои зимистону онро ба чор тараф кашола мекарданд, медарронданд, пора мекарданд. Аммо Доғистон, чун охуи аз дом раҳида медавиду мерамид. Ҳар кӣ дарандавор ба сӯяш ҳамла оварда, онро дошта гирифтани мешуд. Чӣ шикориёне ба вай тир нампаррониданд!

«Ман имоми Доғистон Наҷмуддин Гоцинский ҳастам, аз тарафи халқ дар лаби қӯлӣ Андӣ интиҳоб гаштаам. Шамшерии ман попохҳоеро мечӯянд, ки аз латтаи сурх ҳошия доранд!» «Бародарони ҳаммазҳаб, муслимон! Аз паси ман биёед. Байрақи сабзи исломро ман балад бардоштаам», – мегуфт гулӯ дарронида дигаре. Номи ӯ Узун Ҳоҷӣ буд.

«То сари буридаи охирин болшевикро ба нӯки хода зада, дар қуллай кӯҳи балантарини Доғистон нагузорам, ман яроқамро ба мех намеовезам!» – фарёд мезад княз Нухбек Тарковский.

Худи ҳамон сол полковники армияи подшоҳӣ Қайтмас Алихонов дар Хунзах ба худ қасре созонда буд. Ҷаҳ марди кӯҳистониро ҷеғ зада оварду хирагоҳи худро нишон дод. Қайтмас, ки ҳам аз худ ва ҳам аз кӯшкӣ худ меболид, аз марди кӯҳистонӣ суол кард:

– Хайр, чӣ тавр қасри мо?

– Барои одами мемурадагӣ беҳад хуб аст, – ҷавоб дод марди кӯхистонӣ.

– Барои чӣ ман мемурадам?

– Инқилоб...

– Ман инқилобро ба Хунзах омаданӣ наместонам! – гуфт полковник Алихон ва ҷаҳида ба аспи сафед савор шуд.

«Ман Саидбой – набераи имом Шомил. Ба ин ҷо аз назди султони Туркия омадам, то ки бо ёрии аскарони ӯ Доғистонро озод бикунам», – даъво кард боз як ноҳондае, ки ҳамроҳаш ҳар гуна подшову бойҳои Туркия буданд.

«Мо – дӯсти Доғистон» – фарёд мезаданд интервентҳо, ва оқибат ба сарзамини Доғистон десантҳои британи фаромаданд.

«Доғистон – дарвозаи Боку. Ман ба ин дарвоза кулфи мустаҳкам мезанам!» – худситой мекард полковники армияи подшоҳӣ Бичераков ва оқибат Порт-Петровскро вайрон кард.

Меҳмонони ноҳонда бисёр буданд. Чӣ панҷаҳои палиде ба синаи Доғистон часпида, пирохани онро надариданд! Чӣ байрақҳои дар ин ҷо намудор шуда, нопадид нагаштанд! Чӣ бодҳои навазиданд! Чӣ мавҷҳои сар бар санг зада, пош нахӯрданд!

«Доғистон, агар таслим нашавӣ, мо туро ба баҳр партофта, ғарқ мекунем!» – таҳдид мекарданд ноҳондаҳои аҷнабӣ.

Ҳамон вақт падарам навишта буд: «Доғистон ҳайвонеро менамояд, ки парандагон аз чор тарафаш нӯл мезананд».

Тирпарронӣ буд, оташфишонӣ буд, хунрезӣ буд, дуди шаҳу саҳраҳо ба осмон мепечид, ғаллазор месӯхт, авулҳо хароб мегаштанд, одамон аз касалиҳо талаф мешуданд, қалъаҳо аз даст ба даст мегузаштанд. Чуни аҳвол чор сол давом кард.

«Замин мефурӯхтему асп мехаридем, гов мефурӯхтему ханҷар мехаридем» – мегуфтанд ҳамон вақт мардуми кӯхистон.

Аспон бе савора монда, шиҳа мезаданд. Зоғон чашми мурдагонро мекофтанд.

Падарам Доғистони онвақтаро ба санге ташбеҳ меод, ки аз болояш басо дарёҳои гуногун ғулғулаафкан гузашта рафтаанд. Модарам онро ба моҳие монанд мекард, ки ба муқобили ҷараёнҳои пурталотум шино мекунад.

Абӯтолиб ба ёд меорад: «Кишвари мо чӣ сурнайनावо-
зонеро надид!» Худи Абӯтолиб сурнайनावози дастаи
партизани буд.

Қиссаву таърихеро, ки дар вақташ ба шамшер сабт
карда буданд, ҳоло ба қалам медиҳанд. Ҳоло он рузҳоро
тадқиқ намуда, шуҳрату диловарихоро бармекашиданд.
Олимон хангоми баҳо додан ба қаҳрамонон миёни худ
баҳсо мекунанд, ҳатто метавон гуфт ҷанг мекунанд.

Аммо қаҳрамонон ҷангида шуданд. Ростӣ гап, ба ман
аҳамияте надорад, ки кадоме яқум буду кадоме дуҷому
кадоме сеюм. Як чизи дигаре аҳамият дорад: инқилоб
ханҷари худро аз хуни охирин душмани куштааш ба до-
мани чакмани чаркаси пок карда, дар ғилоф андохтааст.
Марди кӯҳистонӣ аз он ханҷар кайҳо дос сохтааст. Найзаи
тези худро ӯ дар қабати сангҳои нишебӣ халидааст. Вай
ба сари сипор ҳам шуда, замини худро меронад,
барзаговҳояшро ҳай карда меравад, аз майдони худ ба
ароба беда бор карда меравад.

Доғистон дар сари кӯҳи баланд байрақи сурх афрошта,
буруташро тофтааст. Доғистон саллаи имоми сохта Гот-
синскийро хӯса кард, худи имомро инқилоб ҷазо дод.
Готсинский дар пеши суд чунин лобаву зорӣ намуд:
«Оқподшо Шомилро зинда монанд-ку. Як тори мӯяш ҳам
кам нашуд. Чаро шумо маро мекушед?».

Доғистон ва инқилоб ба ӯ ҷавоб доданд: сари ту барин
одамро Шомил ҳам мебуд, аз тан ҷудо мекард, вай ме-
гуфт: «Хоинро зери замин беҳтар аз рӯи замин аст».
Оре, маҳкум ба ҷазо расид, аммо кӯҳе аз ҷо наҷунбид, ка-
се оби дида наредхт, шахсе ба болои қабраш санге нагу-
зошт.

Қайтмас Алихонов савори аспи сафедаш ба воситаи
бешазори Сунтӣ фирор кард. Ҳамроҳаш ду писараш ҳам
гурехтанд. Вале тири партизанҳои сурх онҳоро дарёб
кард. Аспи сафеди полковник сархам ва лангонлангон ба
қалъаи Хунзах баргашт.

– Онҳо туро ба роҳи хато андохтанд, – гуфт ба ҳайвони
бебабон Муслим Атоев. – Доғистонро ҳам ба ҳамин роҳ
андохтани буданд.

Бичерковро ҳам зада пеш карданд. Дастаҳои парокан-
даи ӯ дар мавҷҳои Хазар ғарқ гаштанд. Мавҷҳо ба ҳам ра-
сида, «омин» гуфтанд. «Омин, – гуфтанд кӯҳҳо ҳам, – ҳар
кас, ки дар рӯи замин дӯзах сохт, ба дӯзах равад».

Дар Истанбул ман ба бозор рафтам. Аварҳои собиқ
маро ихота карда, пирамардеро нишон доданд, ки аз

қабати издиҳом гузашта меомад. Вай ба чуволе шабоҳат дошт, ки ғаллааш рехтааст.

– Ин одам– Козинбой.

– Кадом Козинбой?

– Ҳамон Козинбое, ки бо аскарҳои султон ба Доғистон рафта буд.

– Наход вай ханӯз зинда бошад?

– Чӣ хеле ки мебинед, тани бачон дорад.

Моро шинос карданд.

– Доғистон... Ман он сарзаминро медонам, – гуфт пири фартут.

– Шуморо ҳам дар Доғистон медонанд, – гуфтам ман.

– Ҳа, ман ба он ҷо рафтагӣ.

– Боз меравед? – пурсидам ман қасдан.

– Дигар намеравам, – гуфт ӯ ва ба сӯйи дӯкони худ ши-тобид.

Наход ин майдасавдогари бозори Истанбул фаромӯш карда бошад, ки дар Қосимкент дар ҳуди сари замин се нафар хокпоши беғунохро куштааст? Наход вай шахсеро ба хотир наоварда бошад, ки духтараки кӯҳистонӣ, фақат барои наафтодан ба дасти яғмогарони ӯ, худро аз болои он шах ҳаво додааст? Наход, ин савдогар ба ёд наоварда бошад, ки писаракеро аз боғ дошта оварданд ва ӯ олуҷа-ашро аз дасташ кашада гирифта хӯрда буд ва донакашро рост ба чашми он бача пуф карда буд? Аммо ҳар чӣ ҳам бошад, вай фаромӯш накардагист, ки бо куртаю эзори так гурехта буди кӯҳистонизан аз қафояш чунин фарёд карда буд: «Ҳой, попохатонро фаромӯш кардед!»

Аз Доғистон ғоратгарон гурехтанд. Десантчиёни британи ҳам гурехтанд. Козинбой гурехт. Саидбой гурехт, набераи Шомил гурехт.

– Саидбой ҳоло дар кучост? – пурсидам ман дар Истанбул.

– Ба Арабистони Суудӣ рафтагӣ.

– Барои чӣ?

– Ба кору бори тиҷорат. Дар он ҷо каме замин дорад.

Савдогарон! Дар Доғистон савдогон барор накард. Инқилоб гуфт: «Бозор баста». Инқилоб тамоми палиду ифлосонро аз сарзамини Доғистон бо ҷойрӯби хунин руфта партофт. Акнун тани фарсудаи он «ҳомииёну наҷотдиҳандагони Доғистон» дар кадом як кишварҳои беғона сарсонун саргардон аст.

Чанд сол муқаддам дар Бейрут конференсияи нависандагони Осиё ва Африқо шуда буд. Маро ҳам ба он конфе-

ренсия фиристоданд. Баъзан на танҳо дар конференсия, балки дар ҷойҳое, ки моро таклиф мекарданд, сухан рондан лозим мешуд. Дар яке аз чунин шабнишиниҳо ман аз Доғистонам, аз одамони он, аз урфу одатҳои он нақл кардам, шеърҳои шоирони гуногуни Доғистон ва азони худамро хондам.

Баъди шабнишинӣ дар зинапоя маро ҷавонзани зебод аз роҳ дошт.

– Ҷаноби Ҳамзатов, бо шумо гуфтугӯ кардан мумкин аст, барои ман каме вақт ҷудо карда наметавонед?

Мо шомгоҳ дар кӯчаҳои Бейрут сайругашт кардем.

– Аз Доғистон нақл бикунед. Илтимос, ҳамаашро нақл бикунед, – хоҳиш менамуд ҳамроҳи тасодуфии ман.

– Охир, ман навакак як соати дароз нақл кардам.

– Боз нақл бикунед, боз!

– Шумо бештар чиро доништан мехоҳед?

– О, ҳама чизро! Ҳар он чизе, ки ба Доғистон тааллуқ дорад!

Ман нақдро сар кардам. Мо таваккалан қадам мезадем. Ҳанӯз як ҳикоятро ба поён нарасонида, ӯ хоҳиш менамуд:

– Боз, боз нақл бикунед.

Ман нақл мекардам.

– Шеъри худатонро ба аварӣ хонда диҳед.

– Охир, шумо аз хондани ман ҳеҷ чизро намефаҳмед!

– Майлаш.

Ман шеър хондам. Ҳангоме ки ҷавонзани соҳибҷамол хоҳиш менамояд, кас чӣ корхоеро, ки намекунад. Бар замми ин, аз гуфтору ӯ чунон як шавқу ҳаваси самимӣ нисбат ба Доғистон хонда мешуд, ки илтимосашро рад намудан мумкин набуд.

– Як суруди аварӣ намехонед?

– Э, не. Ман суруд хонда наметавонам. «Ҳозир аз ман рақс ҳам талаб мекунад», – гуфтам дар дил.

– Мехоҳед, ман бароятон суруд хонам?

– Кошкӣ.

Ин дам мо ба лаби баҳр баромадем, ки сатҳи онро моҳи мунир сабзгун карда буд.

Инак, дар Бейрути дур зани соҳибҷамоли ба ман ношинос ба забони бароям номаҳфуму номаълум суруди доғистонии «Далалай»-ро хонд. Ҳангоме ки суруди дуҷумро сар кард, фаҳмидам, ки ба забони қумиқӣ мехонад.

– Шумо забони қумиқиро аз кучо медонед? – ҳайрон шудам ман.

– Афсӯс, ки ман онро намедонам.
– Суруд хондед–ку...
– Ин сурудро ба ман бобоям ёд додааст.
– Чӣ, бобоягон ба Доғистон рафта буд?
– Ҳа, ба як ҳисоб рафта буд.
– Кай?
– Медонед, бобои ман – Нухбек Тарковский.
– Полковник? Ҳозир вай дар кучост?
– Дар Техрон зиндагӣ мекард. Ҳамин сол аз олам гузашт. Назъи ҷон буду фақат хоҳиш мекард, ки ҳамин сурудро хонам.

– Ин чӣ суруд аст?
– Суруди мурғони муҳоҷир. Вай ба ман як рақси доғистонро ҳам ёд дода буд. Бинед!

Зан, ба сони моҳи нав, саропо нур гашт, озодона бол кушод ва ҷунон хиромид, ки қувон ба рӯи об ҷунин ме-хироманд.

Баъд ман аз вай хоҳиш намудам, ки суруди мурғони муҳоҷирро бори дигар хонад. Ӯ суханони ин сурудро ба ман тарҷума ҳам кард. Ба меҳмонхона рафта, ин сурудро аз ёд, ба забони аварӣ гардонид, навишта гирифтам.

... Оре, ба Доғистон баҳор омад. Вале ман ҳамона андеша меронам: княз Нухбек Тарковский ба суруди мурғони муҳоҷир чӣ муносибат дорад? Чӣ даркор ёд кардани офтоби кӯҳҳои сурх ба шахсе, ки дар Техрони шоҳӣ зиндагӣ мекунад, ба полковнике, ки аз кишвари инқилоб ва аз интиқоми Доғистон фирор кардааст? Ба дили ӯ ҳасрату ёди ватан чӣ сон роҳ ёфтааст?

Аввалҳо, вақти дар Эрон зиндагӣ карданаҷ, Тарковский мегуфт: «Он чӣ, ки ба ману ба Доғистон рӯй дод, хатои тақдир аст ва ман барои ислоҳи ин хато ба он ҷо бармегардам». Тарковский ва муҳоҷирони дигар ҳар рӯз ба соҳили Хазар мерафтанд, то ки аз навигарҳои Доғистон воқиф шаванд. Вале ҳар бор мегуфтанд, ки дар сари тири киштиҳои дар Хазар шиновар байрақи сурх ҷилвагар аст. Тирамоҳон завҷааш аз ҷониби шимол омадани парандагонро дид, бо ҳасрат суруд мехонд. Вай ҳамон суруди мурғони муҳоҷирро ҳам мехонд. Вақтҳои аввал ин суруд ба княз Тарковский тамоман маъқул набуд.

Солҳо гузаштанд. Фарзандон калон шуданд. Полковник пир шуд. Вай дарк намуд, ки аз Доғистон якумри маҳрум аст. Вай фаҳмид, ки тақдири Доғистон дигар аст, ин кишвар барои худ роҳи ягона ва дурустро худ интиҳоб наму-

дааст. Сипас князи пир ҳам суруди мурғони муҳочирро сар кард.

Падарам гуфт:

– Доғистон ҳамроҳи онҳое намеравад, ки ҳамроҳи Доғистон нарафтанд.

Абӯтолиб илова мекард:

– Ҳар кӣ аспи каси дигарро савор шавад, зуд аз болояш меафтад. Ханҷари мо ба сару либоси дигарҳо намезебад.

Сулаймон Сталский навишта буд:

«Ман мисли шамшере будам ба хок пинҳон. Ҳокимияти Советӣ маро аз даруни хок баровард, зангамро шуста, тоза кард ва ман дурахшидам».

Падарам боз мегуфт:

– Мо ҳама вақт кӯхистонӣ бошем ҳам, фақат акнун ба қудлаи кӯх баромадем.

Абӯтолиб илова намуд:

– Доғистон, баро аз таҳхона!

Модарам гаҳвора чунбонда чунин алла мегуфт:

*Бихоб осуда, дар кӯҳсор амонист,
Садои тир байни сахраҳо нест.*

– Моҳи аз ҳама кӯтоҳ феврал, аммо чӣ моҳи муҳим аст, – мегуфт инчунин Абӯтолиб, – дар моҳи феврал подшоҳро аз тахт афтониданд, дар моҳи феврал Ленин вакилони мардуми кӯхистонро қабул карда буд.

Он вақтҳо занони авули Ругучаб дар васфи Ленин чунин суруде гуфта буданд:

*Ту аввал омадӣ, моро шумурди одами комил,
Ту худ додӣ ба дасти мо сипоҳу фатҳу нусратро.
Чу аз бими уқобон зогҳо ҳар сӯй бигрезанд,
Зи хуршеди Ленин ҳам дур шуд шабҳои бимафзо.*

Халқи сағир қисмати кабир дорад. Мурғони Доғистон месароянд. Суханони фарзандоин инқилоб баланд садо медиҳанд. Ин фарзандро кӯдакон медонанд ва дар васфашон гап мезананд. Номии онҳо дар санги мазорашон сабт гаштааст. Аммо қабри баъзе қаҳрамонҳо номаълум аст.

Ман шабонгоҳони ором дар кӯчаву хиёбонҳои пойтахти Доғистон гаштугузор карданро дӯст медорам. Даме ки номи кӯчаҳоро мехонам, ба пеши назарам боз маҷлиси ревкомҳои республика ҷилвагар мешавад. Махач Дахада-

ев! Ман овози ўро мешунавам: «Мо– муборизони инқилоб. Забонҳои мо, номҳои мо, хислатҳои мо– гуногун. Вале ҳамаи мо як умумият дорем: Садоқат ба инқилоб ва ба Доғистон. Барои инқилоб ва барои Доғистон касе аз байни мо на хуни худро дарег медорад, на чони худро .

Махачро ғоратгарони дастаи княз Тарковский куштаанд.

Уллубий Бўйноқский. Овози ўро мешунавам: «Душманон маро мекушанд. Онҳо дўстони маро ҳам мекушанд. Аммо ангуштони ба як мушт пайвастаи моро ягон душман аз ҳам ҷудо карда наметавонад. Ин мушт гарон ва боэътимод аст, зеро ки инро мусибатҳои Доғистон ва ғояҳои инқилоб гиреҳ кардаанд. Ин мушт аз гулӯи ситамгарон хоҳад гирифт. Инро доништа бошед!»

Коммунисти ҷавони Доғистон, Уллубийи бистухаштсоларо деникинчиён куштаанд. Онҳо ўро дар биёбон куштаанд. Холо дар он биёбон лола мерӯяд.

Ман овози Оскар Летсинский, Қозӣ Муҳаммад Оғосиев, Қорун Саидов, Алибек Баҳодуров, Сафар Дударов, Султон Саид Қозибеков, писару падар Ботурмирзоевҳо, Умаров-Чохскийро мешунавам... Ҳалокгаштагон зиёданд. Аммо ҳар як исм – ахтар, ахтар ва суруд аст. Ҳамаи онҳо қаҳрамононеанд, ки абади ҷавон мондаанд. Онҳо Чапаев, Шорс, Шаумянҳои Доғистони моанд. Онҳо дар Ахта, дар дараи Аё–Кака, дар лаби наҳри Қосимкент, дар паси девори қалъаи Хунзах, дар Хасавюрти оташзада, дар Дарбанди қадима Ҷавтидаанд. Дар дараи Арақон санге нест, ки ба рӯяш хуни комиссарони Доғистон нарехта бошад. Дар паси қатортепҳои Мочох барои дастгир кардани отряди Баҳодуров дом гузошта буданд. Темурхон Шўра, Порт–Петровский ва ҳама чор рӯди Қўйсӯ, ки акнун дар рӯи онҳо ба ёдбуди қурбониён гулҳо мепошанд, чи хунрезихое дидаанд. Сад ҳазор нафар доғистониён – коммунистону фидоён ҳалок гаштанд. Аммо халқҳои дигар Доғистонро шинохтаанд. Миллионҳо нафар дўстон ба Доғистони сурх дастӣ ёри дароз карданд ва дастгирӣ намуданд. Доғистониён гармии ин дастони дўстонро ҳис карда, гуфтанд: «Акнун мо кам нестем».

Чанг одам таваллуд намекунад. Аммо дар оташи чангҳои инқилобӣ Доғистони нав таваллуд шуд.

13 ноябри соли 1920 съезди якуми Ҷавкулодаи халқҳои Доғистон даъват карда шуд. Дар съезд аз номи ҳукумати РСФСР Сталин суҳан кард. У мухторият Доғистони

кӯҳистонро эълон намуд. Номи нав, роҳи нав, тақдири нав. Ин рӯз дар тақвимиҳои Доғистон бо хати сурх ишора карда мешавад.

Дере нагузашта, фиристодагони Доғистонро Ленин дар хонаи дар Кремл будаи худ қабул кард. Пас аз суҳбати тӯлонии барояшон фаромӯшношудани Ленин мувофиқи хоҳиши кӯҳистониён ба оҳо сурати худро бо навиштаи зерин ҳада дод: «Барои Доғистони Сурх». Ин тухфаи қиматгаринест...

Заргарони кубачигӣ ва дуредгарони унсукулӣ барои ин сурат чорчӯбаи беназире сохтанд.

Худи ҳамон сол аз бандари Махачқалъа киштии нави «Доғистони Сурх» ба шино баромад. Вале акнун худи Доғистон ба киштии азиме, ки ба баҳрпаймоии нави бузург баромадааст, монандӣ дошт.

«Ситораи сахарӣ». Нахустин журнали Доғистонро чунин ном дода буданд. Ба Доғистон субҳ дамид. Ҳама дараҳо ба олами фарох боз гаштанд.

Дар рӯзҳои душвори ҷанги граждани, вақте ки дар кӯҳсор дастаҳои Готсинский фармонравой мекарданд, падарам аз як шарикдарси мадрасагӣ мақтуб гирифт.

Дар мақтуб ҳамдарси собиқи падарам дар бораи Начмуддин Готсинский ва аскарони ӯ нақл мекард. Падарам дар охири мақтуб суханони зеринро хонд: «Начмуддин аз ту норозӣ. Ба назарам ҳамин хел намуд, ки вай мехоҳад, ту ба камбағалони кӯҳистон бо шеъре мурочиат бикунӣ ва дар он шеър ҳақиқатро дар хусуси имом ҳикоят бикунӣ. Ман ҳаминро ба зимма гирифтаам, ки бо ту гуфтугӯ мекунам ва ба ӯ ваъда додаам, ки ту ин корро мекуни. Аз ту меурсам, ҳамин илтимоси ману хоҳиши имомро ба ҷо ор. Начмуддин ба ҷавоби ту мунтазир аст».

Падарам чунин ҷавоб гардонид: «Модом, ки чунин вазифаро ту ба зимма гирифтаӣ, пас худат дар бораи Начмуддин шеър навис. Агар гап дар бораи ман мерафта бошад, ман ба осиеби ӯ об сар додани нестам. Вассалом, валкалом».

Дар худи ҳамон вақт болшевик Муҳаммад Мирзо Хизроев падарамро ба Темурхон Шӯра фарёд карда, тақлиф намуд, ки дар газетаи «Кӯҳсори сурх» ҳамкорӣ бикунад. «Мурочиат ба камбағалони кӯҳистонӣ» ном шеъри падарам ана, дар ҳамон рӯзнома ҷоп шуда буд.

Падарам дар васфи Доғистони нав шеър мегуфт, вай бо рӯзномаи «Кӯҳсори сурх» ҳамкорӣ мекард. Вақт даргузар буд. Муҳаммад Мирзо Хизроев духтар ёфт. Падарамро

хостанд, то ки ба навзод ном гузорад. Падарам тифро баланд бардошта, гуфт:

– Зӯҳра!

Ситораҳои нав ба дунё омаданд. Кӯдаконе, ки номи қахрамонони фавтидаро доштанд, калон мешуданд. Доғистон ба гахвораи азиме шабех гардид.

Мавҷҳои Хазар Доғистонро алла мегуфтанд. Мамлақати бузург бар сари Доғистон, ҳамчун ба сари тифле, ғамхорона ҳам шуд.

Модарам он вақтҳо дар васфи парасту, дар бораи гиёҳҳои, ки аз қабати санг мерӯянд, дар ситоиши гулҳои тирамоҳ сурудҳо хонда, алла мегуфт.

Дар хонаи мо се писару як духтар ҳамин аллаҳои модарро шунида, калон шуданд.

Дар Доғистон боз сад ҳазор нафар писарону духтарон ба воя расиданд. Дехқонону чорводорон, боғбонону моҳидорон, сангарошону заргарон, аграномҳову духтурон, муаллимону инженерон, шоирону артистон ба камол расиданд. Киштиҳо шиновар шуданд, самолётҳо ба парвоз омаданд, чароғони бемислу монанд фурузон гаштанд.

– Ман акнун соҳиби сарвати бузургам, – гуфт Сулаймон Сталский.

– Ман акнун на танҳо ва на фақат барои авулам, инчунин барои тамоми мамлақат масъулам, – гуфт падари ман.

– Сурудҳоям, ба парвоз оед, сӯии Кремл шитобед! – нидо кард Абӯтолиб.

Наслҳои нав дар халқ ҷиҳатҳои наво ба вучуд меоварданд.

Мамлақати бузурги Советҳо – дарахти азимест. Доғистон – як шохи ин дарахт.

Инак, ба мо фашистон ҳамла оварданд, то ки ин дарахтро решакан бикунанд, тану шоҳу барги онро оташ зананд.

Он рӯз ҳаёт мебоист ба чараёни муқаррарии худ ме рафт. Дар Хунзах якшанбебозор буд. Дар қалъа – намоиши комёбиҳои хочагии кишлоқи район. Отряди ҷавонон барои фатҳи қуллаи Зинкӯҳ рафта буд. Театри аварӣ намоишномаи падарам «Сандуқи офатҳо»-ро таҳия мекард. Бегоҳ мебоист тамошои аввалини он намоишнома барпо мешуд.

Аммо пагоҳӣ сандуқи офатҳое боз гардид, ки офатҳои дигарро фаромӯш кардан лозим шуд. Пагоҳӣ ҷанг сар зад.

Фавран аз авулҳои гуногун мардону ҷавонон, ҷӯпонону деҳқонони дирузаву ҳимоятгарони имрӯзаи Ватан сафсаф омадан гирифтанд. Кампируну кӯдакон ва занон дар болои боми ҳамаи авулҳои Доғистон истода, аз паси рафтагон нигоҳи мадиде мекарданд. Рафтагон дуру дароз мерафтанд, бисёриҳо – абадӣ. Фақат чунин садоҳо ба гӯш мерасид:

- Хайр, модар.
- Саломат бошед, падар.
- Хайр, то дидан, Доғистон!
- Роҳи сафед, фарзандонам, ғалаба карда баргардед.

Аз Махачқалъа поездҳо пайи ҳам мераванд, гӯё ки кӯххоро аз баҳр ҷудо карда мераванд. Онҳо ҷавониву қувват, зебоиву таровати Доғистонро мебаранд. Ин қувват ба тамоми мамлакат лозим шудааст. Фақат чунин суханон ба гӯш мерасиданд:

- Хайр, то дидан, азизам.
- Хайр, завҷаи меҳрубонам.
- Маро партофта нарав, ҳамроҳат бар.
- Ғалаба карда, бармегардем!

Поездҳо равонанд, беором равонанд.

Омӯзишгоҳи педагогиамон ба ёдам меояд.

Дар назди мақбараи қурбониёни инқилоб полки савораи Доғистон саф кашид. Командири он партизани сурх, Қаро Қароеви номдор буд. Симоҳо ҷиддӣ, андешаманд. Полк савганд меҳӯрад.

Пирамарди навадсола дар назди полк, ки ба ҷанг меравад, сухан мекунад:

– Афсӯс, ки ман имрӯз сисола нестам. Лекин ман ҳам бо се писарам рафта метавонам.

Баъд номҳои зерин пайдо шуданд: гурӯҳи самолётҳои қирқунандаи «Доғистон», радаи танкҳои «Шомил», поезди зирехпӯши «Комсомоли Доғистон». Падару писар дар як саф мечанганд. Дар қухистон шухрати ҷангӣ боз шуълаафкан шуд. Ҳалқаву даспонаю ангуштарину камарбанд, тухфаи домодону шавҳарон, бародарону падарон, тиллову нукра, сангҳои гаронбаҳо – маҳсули санъаткорихои қадими Доғистонро занони мо ба мамлакати бузург доданд, то ки вай зафар ёбад.

Оре, Доғистон ба фронт рафт. Вай ҳамроҳи тамоми мамлакат ҷангид. Дар ҳар як қисми ҳарбӣ, миёни

маллоҳон, миёни аскарони пиёдагард, миёни танкронон, миёни лётчикон, миёни аскарони артиллерия – дар ҳама ҷо доғистониёро дучор шудан мумкин буд: яке тирандозу дигаре лётчик, яке командиру дигаре партизан буд. Аз тамоми фронтҳои калон ба Доғистони хурд хати сиёҳ меомад.

Авули мо Сада аз ҳафтад буна иборат аст. Қариб ҳамин миқдор ҷавонон ба ҷанг рафта буданд. Модарам дар замони ҷанг мегуфт: «Ман бисёр хоб мебинам, ки бачаҳои садагиамон дар Майдончаи Поён ҷамъ мешаванд». Вай гоҳо дар осмон ситораеро дида, мегуфт: «Эҳтимол, ҳозир ин ситораро ҷавонони авуламон ҳам дар ягон қарибии Ленинград дида истода бошанд». Вақте ки аз ҷониби шимол ба тарафҳои мо мурғони муҳочир парίδα меоманд, модарам мепурсид: «Шумо ҷавонони садагии моро надидед?»

Духтарону занони кӯҳистон чунин номҳои барояшон номафҳум ва душорталаффузро аз мактубҳо хондаву аз радио шунида, ёдаки мекарданд: Керч, Брест, Корсун–Шевченковский, Плоешти, Констанса, Франкфуртна Майне, Бранденбург. Онҳо хусусан ду ном– Бухарест ва Будапештро фарқ карда наметавонистанд ва ҳайрон мешуданд, ки чаро ин ду шаҳри гуногун аст.

Оре, ҷавонони авули Сада ба кучоҳое, ки рафта наоманд!

Соли чилу сеюм ману падарам ба шаҳри Балашов рафтем. Дар госпитали он ҷо бародари калони ман вафот карда буд. Мо дар соҳили дарёчае қабрашро ёфтем ва ин навиштаро хондем: «Муҳаммад Ҳамзатов».

Падарам ба болои қабр як бех тӯси русӣ шинонид ва гуфт:

МАЗОРИСТОНИ САДА

*Мазористони овули Сада...
Андар кафан печидаву хобед,
Шумо ҳамсоягони ман, даруни гӯри торике,
Зи кишварҳои дуре бозгаштам ман ба кӯйи худ,
Шумо дигар намеоед ин ҷо, гарчи наздикед.*

*Дар овул дӯстон кам мондаанд аз дасти марги шум,
Шуда ҳолӣ авули мо зи хешованду пайвандон.
Ту, додарзодаам, ҷони амак, аз баҳри чӣ имрӯз
Намеои ба истиқболи ман бо чеҳраи хандон?*

Чи бепарвою шӯху бегаме будӣ, чӣ шуд бо ту?
Зи болои мазорат солҳо чун об дар ҷарён...
Ҳама ҳамдарсҳоят хатм бинамуданд мактабро,
Ту андар синфи панҷум мекунӣ таҳсил ҷовидон.

Қазоро, гарчи бемаъниву бечо буд, бишнидам
Дар ин водии хомӯшон, ки як ҷондор пайдо нест.
Садои сурноии ҳамдиёри хеш Биаслон
Зи тори ҷӯри ӯ, ҳарчанд он ҷо ҳеҷ ово нест.

Дафи Абдуссамад ҳам аз мазористон садо меод,
Ки гӯйӣ зинда буд ӯву накӯ санъатварӣ мекард.
Хайлам, ин ду тан машшоқ андар тӯйи ҳамсоя
Зи шаб то субҳ базмороиву ромишгарӣ мекард.

Дарего!.. Сокинони ин маҳал маҳруми фарёданд,
Қасеро гар кунӣ ово, на фарёде, на овое!
Мазористони овули Сада – водии хомӯшон
Барои ҳамдеҳонам вопасин маъвои дунёй.

Ту рӯз аз рӯз мегардӣ фароҳу беҳудуд акнун,
Шаванд анбӯҳтар санги мазори мурдагони ту.
Яқин донам, замоне ман ҳам ин ҷо рахт мебандам,
Чаҳонро тарк гӯям, то биёям бар қаҳони ту.

Тамоми роҳҳо ҳар ҷо, ки моро бурдаву оранд,
Замоне сӯйи ту оранд охир қолаби моро.
Зи овули Сада кам бинам ин ҷо дӯстонро, лек
Агарчи донам, онҳо даргузашистанд аз қаҳон кайҳо.

Чавону пир сарбозон, чавону пир ҷонбозон,
Шумо дур аз ватан мурдед, дур аз хешу пайвандон.
Ту, эй Исҳоқи Биаслон, куҷо хок гардидӣ?
Мазори ту куҷо, Ҳоҷӣ Муҳаммад, эй рафикони ҷон?

Куҷоед, эй ҳама қурбониён, эй додарони ман?
Яқин донам, намебинем мо дидори ҳамдигар.
Валекин дар мазористони овули Сада, афсӯс,
Наёбам гӯратонро то кунам аз ашки сӯзон тар!

Шумо бе дасту по гаштед андар корзори дур,
Шикофд тир дилҳотон, на як ёре, на як марҳам...
Мазористони овули Сада, чун гурҳоятро

Парокандӣ ту дур аз хештан дар асари олам!

*Кунун дар мулкҳои гармсери сардсер, он ҷо,
Ки хуришедаст сӯзону дама бадхаши мешӯрад,
Зану дӯшизагон аслан авар гар нестанд, аммо
Ба меҳре дастагул оранд рӯйи хоки ҳар гӯрат.*

«Акнун мазористони Сада мо васеъ шуд. Авуламон калон шуд».

Дар авули мо дар девори идораи Совети қишлоқ замони ҷанг як харитаи калон овезон буд. Он вақт дар тамоми мамлакат ин хел харитаҳо бисёр буданд. Одатан дар ин харитаҳо бо байрақчаҳои сурх хатти фронтро ишора мекарданд. Дар харитаи мо ҳам байрақчаҳо буданд, вале онҳо чизи дигарро ишора менамуданд. Ин байрақчаҳоро ба ҷойҳои халонида мемонданд, ки садагиҳои мо ҳалок гардидаанд. Дар харита байрақча бисёр буд. Дилҳои аз ин сӯзанҳои тез захмхӯраи модарон чӣ қадар бошад, ин байрақчаҳо низ ҳамон қадар буданд.

Оре, мазористони Сада хурд набудааст, авули мо хурд набудааст.

Модарони ғамгин ба назди занони фолбин мерафтанд, занони фолбин онҳоро тасалло дода, мегуфтанд: «Ана, ин роҳ. Ана, ин оташ. Ана, ин ғалаба. Писарат ба наздат гашта меояд. Амну амонӣ мешавад».

Занони фолбин ҳилагарӣ мекарданд. Аммо дар хусуси ғалаба онҳо хато накарданд. Дар девори Рейхстаг дар байни навиштаҳои дигар суханони зерин ҳам ба нӯти найза навишта шудаанд: «Мо аз Доғистон».

Боз пирамардону занон ва кӯдакон дар болои боми хонаҳо истода ба дуродур менигаристанд. Вале акнун онҳо уқобони худро гусел не, истиқбол мекарданд. Дар роҳҳои кӯҳӣ одамон қатор–қатор набуданд. Вақти рафтан ҳама якбора рафтанду вақти омадан як–як меоманд. Баъзе занон ба сар рӯмоҳи рангину баъзеҳолон рӯймоҳи сиёҳ доштанд. Модарони дигар аз аскарони баргашта мепурсиданд.

– Умари ман ку?

– Алии маро надидӣ?

– Муҳаммади ман кай меояд?

Модари ман ҳам ба сар рӯймоли сиёҳ баста буд. Муҳаммад ва Ахилҷӣ, ду писари ӯ, ду бародари ман барнагаштанд. Бисёри онҳое, ки модарам хоб дида буд ва дар хобаш дар Майдонҷаи Поён бозӣ мекарданд, барна-

гаштанд. Онҳое, ки занони фолбин «зуд бармегардад»
гӯён фол дида буданд, барнагаштанд.

Ба авули начандон калони мо сад нафар барнагаштанд.
Аз тамоми Доғистон сад ҳазор нафар барнагаштанд.

Ба байрақчаҳои рӯи харита менигараму номи
мавзеъҳоро меҳонам ва номи ҳамдиёронам ба ёдам мояд.
Дар қабри баҳри Баренс Муҳаммад Ҳочиев монд, дар
Симферопол – танқрон Муҳаммад Зоҳид Абдулманноф.
Дар Сталинград пулмётчи Хонпошо Нуродилов, ки худ
чечену аммо фарзанди Доғистон буд, ҳалок шуд. Дар
Италия диловарписар Камолов командири партизанҳо
буд ва дар ҳамон ҷо ҳалок гардид.

Дар ҳар як авули кӯҳистон ҳайкалҳои аҳромшакл исто-
даанд, ки тани онҳо пур аз номҳост. Кӯҳистонӣ ҳангоми
наздиқ шудан ба ин ҳайкалҳо аз асп фурумада, попохаш-
ро аз сар гирифта, мегузарад.

Дар кӯҳистон чашмаҳое равонанд, ки номи фавтида-
гонро доранд. Пирон дар назди чашмаҳо мешинанд, чун-
ки онҳо забони чашмаҳоро медонанд. Дар пешгаҳи ҳар як
хона ба деворе сурати онҳоест, ки ҷовидона ҷавон ва зебо
мемонанд.

Вақте ки ман аз ягон сафари дур бармегардам, баъзе
модарон бо уммеи ниҳоние суолам мекунанд: «Тасоду-
фан писари маро надидӣ?» Онҳо ба сӯи қатори турнаҳо
ба уммеду орзуҳо ва дарду аламҳо менигаранд. Ман ҳам
дами парози турнаҳо чашм аз онҳо канда наметавонам.

ТУРНАҲО

*Хаёлам, ҷумла сарбозон, ки аз ҷанг –
Зи саҳни корзорон барнагаштанд.
На мадфунанд дар гӯри шаҳидон,
Магар дар осмонҳо турна гаштанд.*

*Ҳама бо боли симин болафшон,
Ба мо ово диҳанд аз осмонҳо.
Вагарна аз ҷи рӯ мо лолу ғамгин
Ниғаҳ созем бар парвози онҳо?*

*Бубинам шомгоҳи меголуд
Паранд андар фазои мулки дигар,
Саф андар саф, ту гӯйӣ одамонанд,
Ки по монанд андар хоки кишвар.*

*Ба дуриҳо паранду ном гиранд
Ҳама номи кадомин одамеро,
Аз ин рӯ, нестанд оё ҳамонанд
Забони турнаю лафзи аварҳо?*

*Қатори турнаро дидам ба парвоз,
Ба ёд омад ҳама ёру ҳарифон.
Миёнаш як ваҷаб ҷо ҳолӣ дидам,
Яқин кардам, барои ман бувад он.*

*Расад рӯзе, ки дар шоми кабудфом
Парам бо турнаҳо ман ҳам замоне,
Садотон дардиҳам аз осмонҳо,
Шуморо, эй ки дар рӯйи заминед!*

Турнаҳо парвоз мекунанд, гиёҳҳо мерӯянд, гаҳвораҳо меҷунбад. Гаҳвора дар хонаи ман низ се тифдро калон кард, ман се духтар дорам. Дигаре – чорто, баъзеҳо – даҳто, ҳатто понздаҳто доранд. Дар авули Сада сад гаҳвора меҷунбад, дар Доғистон сад ҳазор гаҳвора меҷунбад. Аз рӯйи серфарзандӣ Доғистон дар Федератсияи Россия ҷойи якумро мегирад. Мо ҳоло якуним миллион нафар шудаем. Одам ҳар қадар зиёд бошад, тӯй ҳамон қадар бештар мешавад, тӯй ҳар қадар бештар шавад, одам ҳамон қадар зиёдтар мешавад.

Мардуми кӯҳистон меғӯянд, ки дар се маврид таъхир набояд кард: дар дафн кардани мурда, кушодани дастархон ба назди меҳмон ва ба шарҳ додани духтари қадрас.

Дар ҳар се ин маврид дар Доғистон таъхир намекунанд. Инак, овози даф баланд шуд, сурнай ба наво омад, тӯй оғоз гардид. Одамон қадаҳи аввалро бардошта, меғӯянд: «Бигзор арӯс писар ёбад!»

Боз се коре ҳаст, ки марди кӯҳистонӣ бояд бе чуну чаро иҷро намояд: шароби шоҳҷомро то тагаш нӯшидан, номи худро нақӯ доштан ва дар соати санҷиш мардиро аз даст надодан.

Ба мардуми кӯҳистон санҷишҳои зиёде пеш омадааст. Путки тақдир ба сари бунаҳои Доғистон басо кӯфтааст, то онҳоро майдаву пароканда созад, аммо бунаҳо тоб оварда, устувор мондаанд.

Ба ҳол он ки дар ҷаҳон ҳанӯз ҳам оромӣ нест. Гоҳ дар ин ҷову гоҳе дар он ҷо тирпарронӣ бомбаандозӣ меша-

вад ва модарон, чун ҳамеша, тифлони худро ба сандуқи дил зер мекунанд.

Вақте ки дар осмон абри боронӣ пайдо мешавад, деҳкон ба сахро мешитобад, то ғаллаи даравидаашро зудтар ғундорад. Вақте ки осмони ҷаҳон тира мегардад, халқҳо мекӯшанд ҷаҳонро муҳофизат бикунанд, аз раъду барқи ҷанг начот диҳанд.

Дар Доғистон ин тавр мегӯянд: шохи борзагови ҷангараро бурида мепартоянд, саги газандаро занҷирбанд мекунанд. Агар дар ҷаҳон низ чунин одат мебуд, зиндагӣ осон мешуд. Ҳоло Доғистони хурд ғами ҷаҳони бузургро хӯрда, зиндагӣ мекунад.

Пештар, агар кӯҳистониён ба тохту торон мерафтанд, бо худ йигитҳои аз ҳад ҷавонро намебурданд. Аммо Шомил гуфт – бурдан даркор. Ангуштак хурд ҳам бошад, бе вай пурзӯр намешавад.

Бигзор Доғистон дар мушти бузургу гарони тамоми мамлакат ангуштаке бошад. Он гоҳ душманон ҳазор зӯр зананд ҳам, ангуштони ин муштро аз ҳам кушода наметавонанд.

Ин мушт фақат барои дшманон аст, аммо дар китфи дӯстон танҳо кафи фарохи дастон мехобад. Кафи даст ҳам аздушар ангуштак дорад.

Вақте ки ба мамлакатҳои дигар меравам, аввало бо шоирон шинос мешавам. Суруд ба дили суруд хуб роҳ меёбад. Боз мекӯшам, ки бо ҳамдиёронам шинос шавам, агар чунинҳо бошанд. Албатта, ҳамдиёрони хоричӣ гуногунанд. Аммо такабурро нисбат ба ҳамдиёрон маҳз барои он раво намедонам, ки онҳо гуногунанд. Ман онҳоро дар Туркия, дар Сурия, дар Республикаи Федеративии Германия дучор омадаам. Дар кучоҳое дучор накардаам.

Як хел доғистониён ҳанӯз дар вақтҳои Шомил аз ватан дуру маҷрӯҳ афтадаанд. Онҳо дар манзили худ рӯзи рӯшноӣ надида, дар ҷустубӯии бахти хуше баромада рафтанд.

Дигарон инқилобро нафаҳмида ё фаҳмидаву тарсида, рафтанд, сеюмиро ҳуди инқилоб зада пеш кардааст. Чорумӣ низ ҳастанд, ки онҳо аз ҳама нобакор, аз ҳама ночиз ва нобуданд. Ин тоифа дар ҳамин ҷанги охирин ба ватан хиёнат кардаанд. Ман доғистониҳои гуногунро дидаам. Дар Туркия ҳатто ба авули доғистониҳо рафтаам.

– Ин ҷо мо ҳам Доғистони хурд дорем – гуфтанд ба ман сокинони он авул.

– Не, гапи шумо нодуруст. Доғистон фақат яктост. Ду Доғистон буданаш мумукин нест.

– Ба фикри ту, мо кистем, аз кучоем?

– Бале, кистед ва аз кучоед?

– Аз Карат, аз Ботлих, аз Хунзах, аз Акуш, аз Кумух, аз Чох, аз Соғрат. Мо ҳам, монанди онҳое, ки дар мазористони ин авул хобанд, аз авулҳои гуногуни Доғистон ҳастем. Мо ҳам Доғистони хурд ҳастем!

– Шумо будед. Баъзеҳо мехоҳанд боз бошанд. Шояд, инҳо ҳам доғистонианд? – пурсидаман ман, сурати Готсинский, Ализонов ва Узун Ҳочиро нишон дода истода.

– Ҳа, кучой буданд, набошад? Онҳо аз халқи худамон, бо мо ҳамзабон.

– Доғистон забони онҳоро нафаҳмид, онҳо забони Доғистонро.

– Доғистонро ҳар кас ба таври худ мефаҳмад. Ҳар кас дар дил Доғистон дорад.

– Аммо Доғистон на ҳамаро фарзанди худ мешуморад.

– Киро фарзанди худ мешуморад?

– Ба он чое, ки гахвораи фарзандони мо меҷунбад, биёед.

– Он чо дар ҳаққи мо чиҳо меғӯянд?

– Санғҳое, ки дар вақти бунёд кардани бинои Доғистон ба деворҳояш мувофиқ наомаданд ва зиёдатӣ шуда монданд. Барғҳое, ки боди тирамоҳон гирифта бурдааст, торҳое, ки ба шоҳтори танбӯр чӯр нестанд, – меғӯянд дар ҳаққи шумо.

Бо ҳамдиёрони дар диёри бегона зиндагӣ мекардагиам ман ҳамин тавр гуфтугӯ мекардам. Дар байни онҳо бой ҳам ҳаст, камбағал ҳам, нек ҳам, бад ҳам, поквичдон ҳам, бевичдон ҳам, фиребхӯрдагон ҳам, фиребдихандагон ҳам. Онҳо дар хузури ман рақси лазгӣ карданд, аммо доира бегона буд. Вақте ки «мо доғистониҳо якуним миллион нафарем» меғӯем, ин одамонро ҳисоб намекунем. Ҳангоми аз Сурия баргаштанам як аварзан гаштаю баргашта хоҳиш мекард, ки ба дарахти зардолуи дар Қирқабил буда салом расонам ва онро даст-даст карда монам.

Аварбачаҳое, ки падарашон ба зиёрати Макка рафтааст, дар соҳили баҳри Мармар ба ман гуфтанд:

– Маккаи мо – Доғистон. Ҳар касе, ки ба Макка рафта меояд, ҳоҷияш меғӯянд. Мо акнун ҳамон одамро ҳоҷи меғӯем, ки ба Доғистон рафта омадааст.

Боре дар Махачқалъа ба назди ман ҳоҷие омад, ки ватанашро чил сол надидааст.

– Хайр, чӣ тавр? – пурсидам аз ӯ. – Доғистон тағйир ёфтааст?

– Агар дар он ҷо нақд бикунам – бовар намекунамд. Лекин ҳаминро ба онҳо мегӯям, ки Доғистон ҳаст!

Доғистони ман ҳаст: Республика ҳаст! Халқ, забон, ном, урфу одат – ҳамааш ҳаст. Ин аст тақдири Доғистон. Тӯю сур мешавад, гаҳвораҳо мечунбанд, қадаҳҳо чарангос мекунамд, сурудҳо садо медиханд.

СУХАН

Калимаи «миллат» дар забони аварӣ маънии ғамхорӣ ҳам дорад. «Касе, ки ғамхори миллат нест, наметавонад ғамхори ҳама ҷаҳон ҳам бошад», – мегуфт падарам.

«Оё миллат бояд ғами касеро бихӯрад, ки вай ғами миллатро намехӯрад?» – мепурсид Абӯтолиб».

«Мурғу ғозу калламушҳо, ба фикрам, миллат надоранд, лекин одамон бояд миллат дошта бошанд»– мегуфт модарам.

Як миллату ду республика ҳам мешавад, аз они ҳамсояхомон – осетинҳо барин. Як республикаю чил миллат ҳам мешавад.

«Як тӯда забоҳову халқҳо»,– гуфтааст дар ҳаққи Доғистон мусофире».

«Аждаҳои ҳазорсар», – мегуфтанд Доғистонро душманон.

«Дараҳти сершоҳу барг», – меғӯянд Доғистонро дӯстон.

«Дар рӯзи равшан ҷароғ ба даст ҷаҳонро саросар гардӣ ҳам, дар тамоми рӯи замин ҷоеро ёфта наметавонӣ, ки ин хел халқаш кам бошад» халқияташ бисёр», – мегуфтанд сайёҳон.

Абӯтолиб шӯҳӣ мекард:

– Мо барои инкишофи маданияти гурҷ хеле ёрӣ расонидем.

– Ту чӣ гуфта истодаӣ? Онҳо маданияти ҳазорсола доранд. Шота Руставели ҳаштсад сол пеш зиндагӣ кардааст, мо дирӯз хатнависиро ёд гирифтм. Мо ба онҳо чӣ хел ёрӣ расонида метавонистем?

– Ҳамин хел. Ҳар авули мо ба худ забон дорад. Гурҷиҳо ҳамсоияи мо, ин забонҳоро омӯхта, муқойса карданд. Онҳое, ки ин забонҳоро таҳқиқ мекарданд, мақолаю китобҳои илмӣ менавиштанд, олим, номзаду доктор шуданд. Агар дар тамоми Доғистон як забон мебуд, магар онҳо ин қадар доктор медоштанд? Ҳа, ана, ҳамин тавр.

Оре, дар бораи грамматика, синтаксис, фонетика, лексикаи забонҳои Доғистон китобҳои гуногун мнависанд ва боз хоҳанд навишт. Дар ин ҷабҳа кор бисёр аст. Биёед, олимон, ба шумо ва ба фарзандони шумо ҳам мерасад.

Олимон баҳс мекунанд. Яке меғӯяд: дар Доғистон фалон қадар забон ҳаст, дигаре меғӯяд – баҳмон қадар. Яке меғӯяд – забонҳо ин тавр ба вучуд омаданд, дигаре

мегӯяд – он тавр. Дар муҳокимарониву далеловариҳои онҳо басо ихтилофот ҳаст.

Вале ман фақат ҳаминро медонам, ки дар ҷойи мо одамони ба панҷ забон гап мезадагӣ савори як ароба шуда метавонанд, агар дар чорраҳае панҷ ароба таваккуф карда монад, ба сӣ забон ҳам гап задани одамонро шундан мумкин.

Ҳангоме ки ташкилоти партиявӣ пинҳонкорро бо сардории Уллубий Бӯйноқский – онҳо шаш нафар буданд, – тирборон карданд, онҳо пеш аз марги худ ба панҷ забон ба душман лаънат хонданд:

Кумиқ Уллубий Бӯйноқский.

Авар Саид Абдулҳалимов.

Дарғӣ Абдулваҳҳоб Ҳочиев

Кумиқ Мачид Алӣ-ӯғлӣ.

Лазғӣ Абдурахмон Исмоилов.

Рус Оскар Лещинский.

Нависандаи доғистонӣ Муҳаммад Сулаймонов понздаҳ ҳикояи шавқовар дорад, ки онҳо бо понздаҳ қавми Доғистон бахшида шудаанд. Номии ҳикоятҳо низ «Понздаҳ Муҳаммад» аст.

Нависандаи рус Дмитрий Трунов дар бораи колхозе очерк навишта буд, ки дар он одамони сию ду қавм кор мекунанд.

Дар дафтари Афандӣ Капиев қиссаи бо поезд дар як купе ба Москва, ба съезди якуми нависандагони СССР рафтани худаш ва боз се нафар нависандагони Доғистон – Сулаймон Сталский, Ҳазамат Садса ва Абдулло Муҳаммадов – сабт шудааст. Онҳо се рӯз дар роҳ буданд, ҳар се шоири халқии Доғистон, аммо бо ҳамдигар гуфтугӯ карда натавонистанд. Ҳар кадом забони худро дошт. Мақсади худро бо имову ишорат изҳор мекарданд ва матлаби якдигарро базӯр мефаҳмиданд.

Абӯтолиб давраҳои партизаниҳои худро ба ёд оварда, нақл мекунад: «Дар сари як дегча талқон ба бист забон гап мезадем. Як халта ордро ба бист қавм тақсим мекардем».

Мо Чунғутаи Поён ҳам дорем, Чунғутаи Боло ҳам. Байни онҳо се километр роҳ аст. Дар Чунғутаи Поён ба забони кумиқӣ гап мезананд, дар Чунғутаи Боло – ба забони аварӣ.

Дарғӣҳо мегӯянд, ки дар Миғеб дарғӣҳо зиндагӣ мекунанд, аварҳо мегӯянд, ки дар Миғеб аварҳо зиндагӣ мекунанд. Худи сокинони Миғеб чӣ мегӯянд? Онҳо мегӯянд:

мо на дарғиему на авар. Мо – миғебї. Мо забони миғебии худро дорем! Аз Миғеб ҳафт километр онсӯтар равї, ба Чох мерасї. Ба забони миғебї он чо гап назан. Чох забони махсуси худро дорад.

Меғуянд, ки аз он сабаб асрори хунари заргарони кубачигї муддати зиёде ниҳон мондааст, ки забони онҳоро касе фаҳмида наметавонист. Сирро фош кардан хої ҳам, ба кї фош мекунї?

Боз меғуянд, ки хони Хунзах ҷосуси худро ба Гидатлї фиристода, фармудааст, ки вай ба гапҳои дар годекану бозорҳо меғуфтаи гидатлигиҳо гӯш диҳад ва нияту мақсади онҳоро фаҳмида биёяд.

Ҷосус аз вақти муайяншуда зудтар баргаштааст.

– Ҳамаашро фаҳмидї?

– Ҳеч чизро нафаҳмидам.

– Чаро?

– Ҳар кадомаш ба забони худаш гап мезанад. Мо забони онҳоро намефаҳмем.

Як ҷавони кӯҳистонї ба духтараки зеботалғате ошиқ мешавад. Ӯ ба он духтар ин се калимаи дар замир доштаи худро навиштани мешавад: «Туро дӯст медорам», – аммо дар мактаб не, балки дар ҷойҳои гузари духтар, дар он ҷойҳои, ки духтар изҳори муҳаббати ӯро дида тавонад: ба рӯи шах, ба рӯи пайроҳаи чашма, ба девори хонаи духтар, дар рӯи танбӯри худ. Ин кори ӯ ягон бадї надошт. Аммо фикре ба сари ошиқ зад, ки ин се калимаро ба ҳамаи забонҳои Доғистон сабт намояд. Вай ба ҳамин ният ба роҳ баромада, гумон дошт, ки сафараш тӯл намекашад, лекин маълум мегардад, ки ин калимаҳоро дар ҳар авул ба тарзи худ меғуфтаанд.

Дие мун йоқъула (аварї).

Заз вун кїанда (лазгї).

Ттун ина чча бура (лакї).

Хїу наб ригулра (даргї).

Мен сени сюемен (қумиқї).

Узуз уву ккундузуз (табасаранї).

Ме туре хосденъум (тотї).

Он чо боз ботлихї, чоҳї, сумадинї, сунтинї ва ғайра ҳаст...

Меғуянд, ки он ошиқ ҳанӯз дар кӯҳистон саргардон аст, маъшуқааш кайҳо шавҳар карда, пир шудааст, вале

чавонмарди мо ҳанӯз он суҳанони худро навишта гаштааст.

– Намедонӣ, ба забони шумо «Туро дӯст медорам»–ро чӣ хел гуфтан даркор? – пурсид пирамарде аз чавоне.

Чавон духтараки дар паҳлуяш истодаро оғӯш карда, чавоб дод:

– Ба забони ман муҳаббатро ана, ҳамин тавр изҳор мекунам.

Ҳар як парандача, ҳар як гул, ҳар як чӯйча дар Доғистон даҳҳо ном дорад.

Аз рӯйи Конституция дар мо ҳашт қавми асосӣ ҳаст: аварҳо дарғиҳо, кумикҳо, лазғиҳо, лакҳо, тотҳо, табасараниҳо, нӯғайҳо.

Мо ба панҷ забон панҷ маҷмӯаи адабӣ мебарорем. Онҳо чунин номҳо доранд: «Дуствал», «Дослуъ», «Тъалмагъдеш», «Гъудулчи». Зимнан, ҳамаи онҳо як номи умумӣ доранд – «Дӯстӣ».

Дар Доғистон ба нӯҳ забон китоб нашр карда мешавад. Аммо ба чанд забон суруд мехонанд? Ҳар як қолин хосса нақшу нигор дорад. Ҳар як шамшер хосса катибае дорад.

Аммо дар як даст ин қадар ангушт чӣ хел ба чучуд омад? Дар як Доғистон ин қадар забон чӣ хел пайдо шуд?

Бигзор олимон инро ба таври худ шарҳ диҳанд. Лекин падари ман ин тавр ҳикоят мекард:

«Расули худованд хачирсавор ба рӯйи замин гашта, аз хӯрчини калоне ба ҳамаи халқҳо забон тақсим мекард. Ба назди хитойиҳо рафта, ба онҳо забони хитойӣ дод. Ба назди арабҳо рафта, ба онҳо забони арабӣ дод. Ба юнониҳо забони юнонӣ дод, ба русҳо– русӣ, ба фаронсавиҳо – фаронсавӣ. Забонҳо гуногун буданд: яке нарму дигаре саҳт, яке хушоҳангу дигаре хушобуранг. Халқҳои аз ин неъмат шод гардида, ҳамон дам одамвор, ҳар кадоме ба забони худ, суҳан оғоз карданд. Одамон ба шарофати забонашон хубтар мефаҳмидагӣ шуданд, як халқ халқи дигарро, ҳамсоя ҳамсоия худро хубтар мефаҳмидагӣ шуд.

Инак, он расули худованд хачирсавор ба Доғистони мо расид. Вай навакак ба гурҷҳо забон дод, ки сонитар ба он забон Шота Руставели достони худро иншо мекунад, ҳамин ҳоло ба осетинҳо валинеъматӣ карда, забони осетинӣ дод, ки ба он сипас Коста Хетагуров асарҳо хоҳад навишт. Навбат ба мо ҳам расид.

Иттифоқо ҳамон рӯз дар кӯҳсори Доғистон бӯрон буд. Барф дар дараҳо печутоб хӯрда, ба осмон мебаромад, на роҳ менамуду на хонаҳо. Дар ҳавои тира садои

хуштаккашии бод, гоҳе гумбурросзанон фуру рехтани сангу шахҳо ва шалдурросзанон ҷоришавии чор дарё, чор Қўйсу мо ба гуш мерасиду халос.

– Не, гуфт забон тақсим мекардагӣ, ки кайҳо ришу мўйлабаш ҳам ях карда буд, – ман ба ин кўху камар часпида намегардам, боз дар ин хел ҳаво.

У хўрчинашро, ки дар даруни он боз як ду мушт забонҳои тақсим- нокарда монда буд, гирифтӣ аз болои кўхҳои мо рехт.

– Ҳар кӣ чӣ хел хоҳад, гирад, – гуфт.

Забонҳои ба замин рехтаре бӯрон бардошта, ба дараву кўхҳо пароканда кард. Ҳамин вақт ҳамаи доғистониҳо аз хонаҳои худ давида баромаданд. Онҳо саросема, якдигарро тела дода, ба сўйи ин бӯрони неъматбахш, ки ҳазорҳо сол боз мунтазираш буданд шитофтанд. Ба донаҳои гаронбаҳо дарафтода, ба ҳар кӣ ҳар чӣ расид, чидан гирифтанд. Кўхистониён ғаниматҳои худро гирифта, сўйи бунаҳои худ гурехтанд ва то басанда шудани бӯрон нишастанд.

Пагоҳӣ хестанд, ки: ба рўйи замин офтоб нур мепошад, гўё ки тамоман барф наборида бошад... Нигаранд – кўх! Акнун ин «кўх». Номии онро гирифта, гап задан мумкин. Нигаранд – баҳр! Акнун ин «баҳр». Номашро гирифта, гап задан мумкин. Ҳамаи он чиро, ки ба чашм меафтад, акнун номбар кардан мумкин. Чӣ хурсандие! Ин – нон, ин – модар, ин – буна, ин – оташдон, ин – писар, ин – ҳамсоя, инҳо – одамон.

Ҳамаи одамон берун зада баромада, бо як овоз нидо карданд: «Кўх!». Гуш карданд – аз онӣ ҳама ҳар хел баромад. Баробар «Баҳр!» гуфта, фарёд карданд. Аз онӣ ҳама ҳар хел баромад. Аз ҳамон вақт аварҳо, лазгиҳо, дарғиҳо, қумиқҳо, тотҳо, лакҳо пайдо шуданд. Аз ҳамон вақт ин ҷониб ҳамаи ин якҷоя Доғистон ном дорад. Одамон аз гўсфандон, аз гургон, аз аспон, аз малахҳо ҷудо шуданд. Меғуянд, ки ба одам шудани асп каме мондааст.

Эй, расули худо! Чаро ту ҳамон вақт аз бӯрон ва кўхҳои сар ба осмон тарсидӣ? Чаро забонҳоро ба сари мо таваккалӣ рехта рафтӣ? Ту чӣ кор кардӣ! Одамонро, ки рўху дилашон, урфу одаташон, тарзи зиндагониашон ин қадар ба ҳам наздик аст, ҷудо кардӣ, забонашонро ҳархела кардӣ.

Хайр, майлаш, ба ҳаминаш ҳам шукр. Забон ганда намешавад. Он тарафашро худамон як илоҷ мекунем. Ба дили якдигар роҳ меёбам, тавре мекунем, ки забонҳои гу-

ногун моро аз ҳам чудо не, балки ба ҳам муттаҳид бику-
нанд.

Баъд ба мо Темури лангу арабҳо ва шоҳи Эрон ҳуҷум карданд ва ҳамаашон ҳаракат доштанд, ки забонашонро бори мо кунанд. Вале аз он, ки дасти моро такон доданд, ангуштони мо кӯчида наафтид, аз он, ки дарахти моро такон доданд, шохҳои он нашикаст.

«Забонро, ҳамчун кишвари азизи худ, эҳтиёт кардан даркор», – гуфтааст Шомил.

«Сухан ҳам монанди тир аст, беҳуда сарфаш нақун», – илова намудааст Ҳоҷи Мурад.

«Вақте ки падар аз олам чашм мепӯшад, ба писаронаш ҳавлӣ, замин, шамшер, танбӯр мерос мегузорад. Аммо насле аз олам гузашта, ба наслҳои дигар забон мерос мегузорад. Касе, ки забон дорад, ба худ хона сохта, замин шудгор карда, шамшер сохта, танбӯр ҷӯр карда ва онро навохта метавонад» – падарам ҳамин тавр мегуфт.

Забони модарии ман! Намедонам, ту аз ман розӣ ҳастӣ ё не, вале ман бо ту зиндаам ва аз ту ифтихор дорам. Чунонки оби зулоли чашма аз қаъри тираи замин ба сӯйи офтоб, ба сӯйи сабзор мебарояд, алфози забони модарии ман ҳам ҳамин навъ аз қаъри дилам ба забонам меояд. Лабонам ба ҳам мерасанд. Ба садои лабони худ гӯш медиҳам, ба ту-забони модариям гӯш медиҳам ва чунин мепиңдорам, ки дарёи пуршӯри кӯҳӣ миёни тангноҳо ғуррида, ба худ роҳ меёбад. Ман ғурриши дарёро дӯст медорам. Ҳамчунин аз ғилоф берун шуда, ба ҳам хӯрдани ду ханчари пӯлодӣ ва чарангоси онро дӯст медорам. Ин ҳама маъниҳо дар забони ман ифода доранд. Ман инчунин зери лаб изҳори муҳаббат карданро дӯст медорам.

Забони модарии ман, туро наметавонам чунон бисозам, ки ҳама бифаҳманд. Ҳар қадар, ки ту аз оҳангу садои саршорӣ, туро талаффуз карда натавонистани шахси ноавар ҳамон қадар душвор аст, вале агар кас талаффуз карда натавонад, чӣ ширину гуворой! Инак, мисоли одие. Аз як то даҳ шумурдан: ҷо, кӣго, лъабго, ункъго, шуго, , анлъго, микъго, ичго, ансго. Агар ман каси ба забони аварӣ то даҳ шумурда метавонистагиро дучор оям, ўро ба одами шучое баробар мекунам, ки ба душ санги қалоне бардошта, аз як соҳили дарёи пуртуғён ба соҳили дигари он гузашта метавонад. Агар то даҳ дуруст шумурда тавонӣ, он тарафашро ҳам метавонӣ. Аз ин пас ту шиноварӣ метавонӣ. Далерона пеш рафтаи гир.

Дар ҳаққи одамони миллати дигар чӣ ҳоҷати суҳан!
Пирамардон ҳатто ба аварбачаҳои худамон меғуфтанд:

«Ку, се маротиба дарнамонда, «кьода гьоркь кьверкь кьвакьвадана» бигӯ. Ин чунин маъни дорад: «Дар таги пул (кӯпрук) қурбоққа вақ-вақ мекард». Ҳамагӣ чанд калима аст, лекин мо, бачаҳои авул, баъзан рӯзи дароз машқ мекардем, ки ин калимаҳоро дуруст ва зуд талаффуз намоем.

Абӯтолиб ба аварӣ гап зада метавонист, писарашро ба авули мо Сада фиристод, ки вай ҳам забони авариро ёд гирад. Вақте ки писараш баргашт. Абӯтолиб аз ӯ пурсид:

– Ба хар савор шудӣ?

– Савор шудам.

– То даҳ шумурда метавонӣ?

– Метавонам.

– Се маротиба «кьода гьоркь кьверкь кьвакьвадана» бигӯ.

Писараш гуфт:

– Ҳу, гуфтан мумкин, ки ту оринчатро газидӣ!

Чунинад забонҳои авулҳои мо, ки дар тангноҳо фишор хӯрдаанд. Барои сабт кардани талаффузи мо, овозҳои мо, агар ба забони олимҳо бигӯем, барои транскрипсияи овозҳои мо – овозҳои халқӣ ва диомӣ – дар ягон алифбо ҳарф ёфт нашуд. Бинобар ин, вақте ки барои мо алифбо тартиб меоданд, ба ҳарфҳои алифбои русӣ ҳарфҳо ва қӯшаҳарфҳои махсус илова кардан лозим шуд. Ин махсусан ба ҳамсадоҳо тааллуқ дорад. Инак, баъзе аз онҳо гь, хі, гі, хг, хъ, тси, кь, лъ лъл...

Шояд, аз ҳамин сабаб ҳар гуна китоби аварии ба забони русӣ тарҷумашуда аз аслаш ҳаҷман хурдтар менамояд. Ин китобро ба кӯхистоне, ки се моҳ пайиҳам рӯза дошта аст, ташбеҳ додан мумкин.

Касе аз Шомил пурсидааст:

– Ба Доғистон ин қадар қавми бисёр чӣ даркор?

– Барои он, ки ба сари яке аз онҳо мусибате ояд, дигарҳашон ба вай кӯмак карда тавонанд. Барои он, ки яке сурудро сар кунад, дигарҳашон ба вай ҳамовоз шуда тавонанд.

– Хайр, чӣ шуд, – мепурсанд акнун аз ман, – ҳама барои кӯмаки як қавм мебароманд?

– Мебароманд. Ягон қавм дар қанор наместонд.

– Хайр, чӣ шуд, сурудҳо чӯр буданд?

– Чӯр буданд. Охир, ватанамон як аст. Оҳангҳо бисёрранд, аммо ҳамашон аз як суруд иборатанд. Байни

забонҳо худуд ҳаст, аммо байни дилҳо не. Дар охир корномаҳои одамон гуногун ба ҳам омехта, ба як корнома табдил шуданд.

– Лекин, ба ҳар ҳол, оё миёни қавмҳои гуногун фарқе ҳаст? Ва он фарқ чӣ гуна аст?

– Ба ин савол ҷавоб додан хеле мушкил.

Дар ҳаққи қавмҳои мо мегӯянд: яке барои он ба дунё омадаанд, ки ҷанг кунанд, дигаре – барои яроқсозӣ, сеюмӣ – барои ҷупонӣ, чорумӣ – барои деҳқонӣ, панҷумӣ – барои боғбонӣ рӯидаанд... Вале ин гапи бемаънӣ. Ҳар як халқ ҷанговар ҳам дорад, ҷӯпон ҳам, оҳангар ҳам, боғбон ҳам. Ҳама қаҳрамон, сароянда, хунарвар доранд.

Аварҳо: ҷанговарони пештара Шомил ва Ҳочӣ Мурод, шоирон Ҳамзат ва Маҳмуд, революционерон Махач ва Хизроев, қаҳрамонони Ҷанги Ватанӣ Муҳаммад Ҳочиев ва Саъди Алиев.

Дарғиҳо: Ботирой, Баҳодуров, Аҳмад, Мунғӣ, Рабадон Нурдов, Қаро Қароев.

Лазғиҳо: Сулаймон, Эмин, Тоҳир, Оғосиев, Амиров.

Қумиқҳо: Ирҷӣ Қазок, Олим Пошшо, Уллубий, Султон Саид, Зайнуллобид, Ботир Мирзоев, Нухай.

Лакҳо: Қорун Саидов, Саид Ғабиев, Афандӣ Капиев, Сурхай, Хайр, баъди онҳо дӯсти ман Абӯтолиб.

Аз ҳар як қавм ман фақат касонро номбар кардам, ки номашон дафъатан ба хотирам омад. Вале мо қавмҳои бисёре ҳам дорему одамони зиёди шуҳратманд ҳам... Ҷанговарони пештара ҳам ҳастанд, шоирон ҳам, хунарварон ҳам, қаҳрамонони даврони мо низ ҳастанд.

Дар ҳаққи яке мегӯянд, ки онҳо сабуксар, дар бораи дигарҳо – беақлнамо, дар хусуси сеюмӣ – дузднамо, дар ҳаққи чорумӣ фиребгар мегӯянд. Ба фикрам, ҳамаи ин тухмат аст.

Дар байни ҳар як қавм одамони покфитрат ҳам вомерӯанд, пастфират ҳам, хубрӯ ҳам, зиштрӯ ҳам. Дуздо ҳам меёбӣ, тухматгарро ҳам. Лекин ин ҳама худӣ қавм нестанд, балки – алафи бегонаи ин мазраа.

Боз як рафиқи ман ин тавр мегӯфт:

– Ман одамро дидан замон мефаҳмам, ки вай аз кадом қавм аст.

– Чӣ тавр?

– Бисёр осон. Мардуми як қавми Доғистон (номашро намегирем) ба Махачқалъа омадан баробар, пеш аз ҳама ресторано мечӯянд ва ҷоеро, ки дар он бо ягон духтари хушрӯ шинос шудан мумкин аст. Се нафари онҳо як дас-

таи пурмағал, як дастаи сари дастархонро ташкил меку-
нанд. Мардуми қавми дигар (онро ҳам номбар намеку-
нем) ба кино, ба театр, ба концерт медаванд. Се нафари
инҳо бошад, он ҷо як оркестр, панҷ, нафарашон бошад-
дастаи ҳофизону раққосон. Сеюмӣ ба китобхона мешито-
банд, ҳаракат мекунанд, ки ба институт дохил шаванд,
диссертатасия ҳимоя бикунанд. Ҷое, ки се нафари онҳо
бошад-филиали Академияи илмҳо, фикру зикри чорумӣ
(боз номбар намекунем) фақат ин, ки як илоҷ карда, мо-
шин бихаранд, ё ақаллан ронандаи такси шаванд, ё ҳеҷ
набошад, ба ГАИ ба қор дароянд. Ҷое ки се нафари ин
одамон бошад – автобаза, ҷое, ки панҷ нафар бошанд –
парки таксомотор. Панҷумӣ ягон артел, мгазин, база, ош-
хона ё ақаллан дукончаро аз ҳама авлотар медонанд. Ҷое,
ки се нафари инҳо бошад – унвермаг, ҷое, ки онҳо панҷ
нафаранд – промкомбинат.

Лекин ҳамаи ин гапҳо барои шӯҳианд. Магар қавме
ҳаст, ки мардҳояш духтарони зеборо дӯст надоранд ё дар
ресторан каме нишаста кайфу сафо ва шодию сурур кар-
дан нахоҳавнд?

Ҳамаи қавмҳо театри худ, рақсу сурурди худро доранд.
Мо боз дастаи хунарпешагони «Лезгинка» дорем, ки он
барои ҳамаи қавмҳо умумист. Дар байни ҳама қавмҳо ха-
ридорони «Волга», талабгорони қори мағоза ёфт меша-
ванд. Вале ин магар хислати миллист? Абӯтолиб боре чу-
нин дардро ном гирифт, ки пештар дар Доғистон онро
ҳатто нашунида буданд: майпарастӣ.

Абӯтолиб ин тавр гуфт: «Пештар дар авули мо як май-
параст буд, бинобар ҳамин ҳам, машҳур буд, ўро ҳама
мардуми атроф медонистанд. Акнун дар авули мо як
одами хушёр ҳаст». Ба тамошои ин аҷоибот мардум аз
ҷойҳои дур меоянд.

Абӯтолиб дар ин бобат боз қиссаҳои бисёр нақл меку-
над, лекин мо агар аз паси нақлҳои ў рафтаи гирем, ме-
тарсам, ки он гоҳ мавзӯи суҳбатамонро тамоман
фаромӯш мекунем. Мо аз он хусус муҳокима мерондем,
ки аз қадом қавми Доғистон будани одамро ҷи хел фарқ
кардан мумкин аст. Шояд аз либосаш? Аз дӯхти попох,
тарзи пӯшидани попох? Вале ҳозир ҳама пичаки якхела,
шими якхела, пойафзори якхела, кепка ё шляпаи якхела
мепӯшанд. Не, агар ягон чизи хоси як қавм ва онро аз
қавми дигар фарқкунандае монда бошад, ин ҳам забон
аст. Ҳаминаш аҷиб, ки ҳатто вақти ба русӣ гап задани
лазғӣ ё тот, авар ё дарғӣ, фақат аз рӯи талаффузаш, яъне

фақат аз рӯйи забони русиро вайрон талаффуз карданаш кумикро аз лаку лазгиरो аз кумиқ зуд фарқ кардан мумкин аст.

Масалан, аварҳо дар забони гуфтугӯ ба ҳар калимае, ки бо ҳарфи «с» сар мешавад, «и»-ро илова мекунанд. «Истанбул» (Станбул), «истакон» (стакон), «Исталский» (Сталский), «исон» ва (сон-хоб) мегӯянд.

Агар дар мобайни калима садои «и» ояд, онро партофта талаффуз мекунанд: авар ба ҷойи «Сибир» «Сбир», ба ҷойи «белиберда» «белберд» (сафсата) мегӯяд. Пас аз садои «т» мо нафас рост карда мегирем, гӯё ки пешпо мехӯрда бошем: «товарищи» – тiоварищи (рафиқон).

Дар лафзи дарғиҳо ба ҷойи «о» аксаран «у» шунида мешавад, ба ҷойи «ю» ҳам «у» ба гӯш мерасад: «пучта» (почта), «кушка» (кошка-гурба), «любовь» (любовь – муҳаббат). Агар «й» дар охири калима ояд, онҳо умуман онро талаффуз намекунанд. «Сталски» ба ҷойи Сталский.

Лақхо садои «х»-ро нарм талаффуз мекунанд – «хъ», «хъудожник» (рассом), «хъомут» (кучан). Масалан, Абӯтолиб ин тавр мегӯяд: «Хъапалиев Хъузангай приехъал» (Хапалиев Хузангай омад).

Хуллас, яке ҳамсадоҳоро дароз мекашанд, дигаре кӯтоҳ ва ҳатто партофта мераванд, яке андак сахттар гап мезананд, дигаре андак нармтар. Бисёриҳо ба ҷойи «ф» «п» талаффуз мекунанд.

Боре мо дар ҳузури Абӯтолиб аз хусуси забонҳоямон сухан мерондем ва мусоҳиби ман тақлидкунон фарқи талаффузро дар забонҳоямон нишон меод. Абӯтолиб аввал гӯш кард, сипас гапи ӯро бурида гуфт:

– Бишин, дам шав. Ту ин ҷо ба мо бисёр нақоранавозӣ кардӣ, акнун ман гап мезанам. Камбуди як одамро ба гардани як халқи тамом бор кардан лозим нест. Бо як бех дарахт беша намешавад. Ҳатто бо се бех дарахт ҳам. Ҳатто сад бех дарахт ҳанӯз беша нест. Масъалаи забонҳои мо – масъалаи душвор. Ин гиреҳ аз гиреҳхоест, ки вақти бастани арғамчини тар пайдо мешаванд. Як вақтҳо ақидае доштанд, ки роҳи осони ҳалли масъала – чунин вонамуд кардан, ки ин гуна масъала вучуд надорад. Дар борааш сухан накушодан, ба он даҳлат накардан – ин аст ҳалли масъала! Аммо ин масъала вучуд дорад. Дар замонҳои пеш ягон чиз монанди низои милли одамонро маҷбур намекард, ки ҳар замон ба шамшер даст баранд.

Як мусоҳибаи матбуот, ки дар Махачқалъа баргузор шуда буд, ба ёдам меояд. Сию ҳашт муҳбири муқими

Москва, ки намояндаи бисту нӯҳ давлати гуногун буданд, ба Доғистон омаданд. Онҳо аввал рафта авулхоро диданд, бо кӯхистониёну кӯхистонизанони мо гуфтугӯйҳо карданд, сипас барои мусоҳибаи матбуот ҷамъ омаданд. Фотоаппарату кинокамераҳо шарақ-шурукқунон ба кор даромаданд. Мухбирон қаламҳои худро тез карданд ва коғазҳои тозаро пештар кашида тайёр шуданд.

Ҳама ба сари мизи калоне нишастем. Дар байнамон Абӯтолиб аз ҳама калонсол буд. Бинобар ин, ба ӯ супориданд, ки мусоҳибаро оғоз намояд. Абӯтолиб чунин сар кард:

– Хонумҳо ва ҷанобон, рафиқон!.. (Мусоҳибаро бо ҷунин суханҳо оғоз кардан даркор, гӯён мо ба ӯ ёд дода будем. Он тарафашро худаш гап зад). Биёед, шинос мешавем. Ана, ин–худӣ мо. Ана, инҳо– шоириони машҳури мо...

Абӯтолиб суратҳои ба девор овехтаро нишон дод. Аз он суратҳо ба сӯйи меҳмонҳо Ботирой, Қазок, Маҳмуд, Сулаймон, Ҳамзат, Афандӣ менигаристанд...

Абӯтолиб дар бораи ҳар яке аз ин шоирон ҷанҷ сухан гуфт: кӣ аз кадом қавм аст, кӣ ба кадом забон шеър мегуфт, чӣ рӯзгоре дошт, ба чӣ поя расид. Ҳангоме ки навбат ба сурати худӣ Абӯтолиб расид, вай заррае ҳам хичолат накашида шарҳ дод:

– Ана, ин –худӣ ман. Лекин гумон накунед, ки ман ба сари ин миз аз девор омадаам. Ман ба девор аз ин ҷо, аз сари ҳамин миз, афтодаам.

Баъд аз ин Абӯтолиб шоириони дар сари миз нишастаро ба меҳмонон шиносонид ва илова намуд:

– Мумкин, барои баъзе аз инҳо дар ин девор ҷой ёфт шавад. Шинос шавед: Аҳмадхон Абӯбакр, заргари кубачигӣ, нависандаи халқии Доғистон.

Ҷазу ва Мӯсо. Зану шавҳар. Дар як оила ду нависанда, ду романнавис, ду шоир, ду драмнавис. Баъзан якҷоя менависанд, баъзан ҷудо-ҷудо.

Муталлиб Митаров – домоди халқи авар, шоири табасаран.

Шоҳ Амир Муродов – «кабӯтари сулҳ». Шоири лазгӣ. Ҳамеша дар бораи кабӯтарҳо шеър мегӯяд.

Ҷомиддин – ҳаҷвнависи мо, Марк Твени мо. Ҳам литфонди мо.

Анвар – шоири халқии Доғистон, сармуҳаррири панҷ маҷмуаи адабии мо.

Трунов – нависандаи рус, ки дар Доғистон зиндагонӣ мекунад.

Хизил Авшалумов – нависандаи тот, ки ҳам ба забони модариаш асар менависад, ҳам ба забони русӣ.

Абӯтолиб боз нависандагони дигари Доғистонро ба меҳмонон шиноскунон маҷбур кард, ки Бадавӣ, Сулаймон, Саша Грач, Иброҳим, Алиризо, Маҷид, Ошиқ Рутулский як-як аз ҷой бархезанд. Ӯ меҳмононро бо муҳаррирони маҷмӯаҳои адабӣ шиносонид ва сипас гуфт:

– Аз рӯи одоби меҳмондорӣ мо ҳақ надорем, ки номи меҳмононро бипурсем...

Хамин дам меҳмонон ҳама бо навбат аз ҷой бархоста, худро шиносониданд: кӣ аз кадом мамлакат, ки аз кадом газета.

Пас аз ин, чунон ки дар мусоҳибаи матбуот бибояд, саволу ҷавоб сар шуд.

Савол: Шумо ин қадар забон, ин қадар қавм доред, харчу марчи Бобулистон барин. Гапи якдигарро чӣ хел мефаҳмед?

Абӯтолиб ҷавоб медиҳад: Забонҳое, ки мо бо онҳо гап мезанем, – гуногунанд, забонҳое, ки дар даҳони моанд – якхелаанд. (Даст ба сари дил гузошта). Ин хуб мефаҳмад. (Гушҳои худро кашада). Аммо инҳо – бад.

Савол: Ман мухбири газети Булғория. Бигӯед, оё дар байни забонҳои гуногуни Доғистон ба дараҷае, ки байни забонҳои булғорӣ ва русӣ ҳаст, қаробат вучуд дорад?

Абӯтолиб ҷавоб медиҳад: Забонҳои булғорӣ ва русӣ – бародарони ҳамтан. Забонҳои мо ба якдигар ҳатто бачаи амакбача нестанд. Калимаҳои якхела тамоман вучуд надоранд. Дар байни нависандагони мо як навъ гурӯҳбозӣ мешавад, лекин дар забонҳоямон ягон хел гурӯҳбозӣ нест. Ҳар як забон худ ба худ вучуд дорад.

Савол: Забонҳои шумо ба кадом забонҳо қаробат доранд, ба кадом гурӯҳи забонҳо тааллуқ доранд?

Абӯтолиб ҷавоб медиҳад: Тотҳо мегӯянд, ки забони тоҷикиро медонанд ва ғазалиёти Ҳофизро хонда метавонанд. Вале ман аз онҳо суол мекунам: агар шумо забони Саъдӣ ва Хайёмро донед, пас чаро онҳо барин наменависед?

Дар замони пеш хостгорон домодро таърифкунон мегуфтанд: «Вай забони кумиқиро медонад» – ин гап чунин маънӣ дошт, ки доمود одами хеле донишманд аст ва ҳамроҳи вай бошӣ, дарнаме монӣ.

Дар ҳақиқат, агар қумиқиро фаҳмӣ, забонҳои туркӣ, озарӣ, тоторӣ, балқарӣ, қазоқӣ, ўзбекӣ, қирғизӣ, бошқирдӣ ва бисёр забонҳои дигари ба ҳам наздикро фаҳмида метавонӣ. Он гоҳ асарҳои Ҳикмат, Қайсин Қулиев, Мустай Каримро бе тарҷума хондан мумкин. Аммо забони ман! Ба ғайри ҳуди мо-лақҳо, онро магар олимоне мефаҳманд, ки барои омӯхтани диссертасияи докторӣ навиштан солҳои зиёдеро сарф кардаанд. Як лаки машхур тамоми дунёро давр зада, ба Ҳабашистон афтадаст ва дар он ҷо вазир шудааст. У гуфтааст, ки ягон забони ба забони лакии мо монандро дучор накардааст.

Умар Ҳоҷӣ: Забони аварии мо ҳам ба ягон забон монанд нест.

Абӯтолиб: Забонҳои ба дарғӣ, лазғӣ, табасаранӣ монанд ҳам нестанд.

Савол: Шумо ин забонҳои мухталифро чӣ хел ёд гирифтаед?

Абӯтолиб: Дар вақташ ман саросари Доғистонро бисёр гаштаам. Ба мардум суруд лозим буд, ба ман – нон. Агар ба авули бегона дароиву забони мардумашро надонӣ, ҳатто сагонаш бадхашмтар шуда дармеафтанд. Эҳтиёҷ маҷбурам кард, ки забонҳои Доғистонамонро ёд гирам.

Савол: Дар ҳар ҳол, аз хусуси нишонаҳои қаробат ва фарқияти забонҳо муфассалтар нақд кардан мумкин нест? Чӣ хел шудааст, ки дар як мамлақати хурд чунин забонҳои гуногун пайдо шудаанд?

Абӯтолиб: Дар бобати қаробат ва фарқияти забонҳои мо китобҳои зиёде иншо шудаанд. Ман олим нестам, лекин дар ин бобат тасаввуроти худро арз мекунам. Ана, ҳамин ҷо мо нишастаем. Баъзе аз мо дар кӯҳистон таваллуд ёфта, ба воя расидаанд, баъзе – дар ҳамворӣ. Яке – дар ҷойҳои сард, дигар – дар ҷойҳои гарм, ин – дар соҳили дарё, он – дар соҳили баҳр. Баъзе дар ҷое, ки замин ҳасту барзагов нест, баъзе – дар ҷое, ки барзагов ҳасту замин нест. Баъзеҳо дар ҷое таваллуд шудаанд, ки оташ ҳасту об не, дигарон – дар ҷое, ки об ҳасту оташ нест. Он ҷо – гушт, ин ҷо – нон, боз он ҷо – мевачот ҳам. Дар он ҷое, ки панир буд, калламушҳо пайдо шуданд, дар ҷое ки гӯсфандон мечариданд, гургҳо пайдо шуданд. Ғайр аз ин – таърих, ҷангҳо, география, ҳамсояҳои гуногун, табиат.

Калимаи «табиат» дар забони мо ду маънӣ дорад. Яке – замин, гиёҳ, дарахт, кӯҳ, дигаре – маҷраби одам. Табиати гуногун боиси дар ҷойҳои гуногун пайдо шудани номҳову қонунҳо ва одатҳои гуногун гардидааст.

Дар чойҳои гуногун ба тарзи гуногун попох мепошанд, ба тарзи гуногун либос медӯзанд, ба тарзи гуногун хона месозанд. Дар сари гаҳвора сурудҳои гуногун мехонанд. Махмуд танбури дутора навохта, сурудҳои худро мехонад. Танбури Ирчи Қазоқ се тор дошт. Сулаймон Сталский лазғи тор менавоخت. Тори як навъ асбобҳои мусиқиро аз рӯдаи буз, навъи дигарашро аз сим месохтанд.

Халқҳо бисёранд ва ҳар қадам одатҳои худро дорад. Дар ҳама ҷо ҳамин хел. Одам таваллуд мешавад. Як халқ кӯдакашро ғусли таъмид медиҳад, халқи дигар хатна мекунад, халқи сеюм – барояш шаҳодатномаи таваллуд менависад. Одам ба воя расад – одатҳои дигар. Духтареро барояш хостгорӣ мекунад... Зимнан, хостгорӣ урфу одат аст. Ман гуфтани будам, ки одам зан мегирад, яъне боз одатҳои дигар амал мекунад. Барои накли маросимҳои тӯнаи Доғистон як рӯзи дароз ҳам кифоя намекунад. Касе аз шумо хоҳад, мо ба вай китоби «Одатҳои халқҳои Доғистон»-ро ҳадя мекунем. Ба хона ки баргаштед, мехонед.

Савол: Одатҳоятон гуногун, забонҳоятон гуногун, пас шуморо чӣ наздику қариб мекунад?

Абӯтолиб: Доғистон.

Савол: Доғистон... Ба мо гуфтанд, ки маънии ин калима «Кишвари кӯҳистон» аст. Пас, Доғистон – фақат маҳал аст?

Абӯтолиб: Номии маҳал не, номи Ватан, номи республика. Ин калима, ҳам барои онҳое, ки дар кӯҳҳои баланд ва ҳам барои онҳое, ки дар водиҳо зиндагӣ мекунад, ягона аст. Не, Доғистон танҳо мафҳуми географӣ нест. Ин кишвар симои худ, таманнои худ ва орзуҳои худро дорад. Таърихи умумӣ, тақдири умумӣ, ғаму шодии умумӣ ҳаст.

Магар узве ба дард ояд, узвҳои дигарро қарор мекӯнад? Мо чунин суҳанҳои умумӣ ҳам дорем, ба монанди Октябр, Ленин, Россия. Ин суҳанҳоро ба ҳар як забон тарҷума кардан ҳоҷат нест. Бе ин ҳам фаҳмоянд. Мо навишандагони бисёре дорем, ҳар гуна баҳсҳо ба миён меоянд. Вале аз рӯи ин се калима миёни мо ягон ихтилоф вучуд надорад. Шумо фаҳмидед?

Савол: Ин ба мо фаҳмоист. Аммо як чизи дигарро пурсиданиям. Имрӯз ман дар яке аз газетаҳо шеърӣ Адалло Алиевро хондам. Онро ба забони русӣ Анатолий Заяц тарҷума кардааст. Дар он ҷо навишта шудааст, ки ин тарҷума аз доғистонист. Ин чӣ забон ҳаст?

Абӯтолиб: Ин забонро ман ҳам намедонам. Дирӯз ман Адалло Алиевро дида гапзанон карда будам. Дирӯз вай авар буд. Намедонам, ба вай чӣ шудааст. Лекин осуда бошед, ин сахв аст.

Савол: Дар Америкаи мо ҳам миллату забонҳои гуногун бисёранд. Аммо забони асосӣ, забони давлатӣ – англисӣ. Тамоми коргузори, ҳуҷҷатнависӣ ба ҳамин забон. Дар ҷойи шумо-чӣ? Кадом забон асосӣ?

Абӯтолиб: Барои ҳар як кас забони асосӣ – забони модарияш. Касе, ки кӯхистони худро дӯст намедорад, ба водихои каси дигар ҳам дил баста наметавонад. Дар хонаат хушбахт набошӣ, дар кӯча ҳам хушбахт шуда наметавонӣ. Касе, ки ба рӯи модари худ туф кардааст, ба рӯи зани бегона ҳам туф мекунад. Ҳангоме ки кас ба даст шамшер гирифтани ва ё дасти дӯстро саҳт фишурдани мешавад, ҳамаи ангуштони дасташ асосианд.

Савол: Ман достони Муталиб Митаровро хондам. Вай дар достони худ меғӯяд, ки на авар аст, на тот, на табасарани, балки доғистонист. Ба ин чӣ меғӯед?

Абӯтолиб: (бо нигоҳаш Митаровро ҷуста): Ҳой, Митаров, ман кайҳо медонистам, ки на авар ҳастӣ, на кумик, на тот, на нӯғай, на лазғи. Лекин табасарани ҳам набуданатро бори аввал мешунавам. Ту кистӣ, набошад? Шояд пагоҳ нависӣ, ки ту Муталиб ҳам нестӣю Митаров ҳам. Мисол, ман Абӯтолиб Ғафуров. Ман аввал ин, ки лак, дуҷум ин, қи доғистонӣ ва сеҷум ин, ки шоири Мамлақати Советҳо. Ё ки баръакс ҳам гуфтан мумкин: аввал ин, ки ман шоири советӣ, дуҷум ин, ки дар Республикаи Доғистон зиндагонӣ мекунам, сеҷум ин, ки миллатам лак ва ба забони лаки асар менависам. Ин ҳама дар вучуди ман ҷудоинопазир аст. Ин ганчи аз ҳама пурбаҳои ман аст. Ман аз ҳар қадоми ин се ганҷ даст кашидан намехоҳам. Барои ҳар қадоми онҳо ман ба дами оташ хоҳам рафт.

Савол: (муҳбир аз Републикаи Демократии Германия): Инак, дар дасти ман китоби номзади илми тиб рафиқ Аликишиев. Номаш «Дарозумри дар Доғистон». У дар ин китобаш дар бораи одамони умрашон аз сад гузафта менависад ва исбот мекунад, ки Доғистон аз ҷиҳати дарозумри дар Иттифоқи Советӣ ҷойи якумро мегирад. Аммо дар ҷои дигари китоб меғӯяд, ки тадриҷан ба ҳам наздикшавии миллатҳо мушоҳида мешавад ва барои дар оянда дар Доғистон ба вучуд омадани забони ягона кайҳо замина пайдо шудааст. Пас аз якҷанд сол гӯё авар ҳам,

дарғи ҳам, нўғай ҳам худро доғистонӣ хоҳад шуморид ва дар паспорташ чунин хоҳад навишт. Ман мақолаҳои боз як олиматонро ҳам хондам; вай меғӯяд, ки адабиёти шумо кайҳо ҳаду ҳудудҳои қавмиро шикаста, ба адабиёти умумидоғистонӣ табдил ёфта истодааст. Азбаски номзаду докторҳои илм дар китобу мақолаҳои худ чунин масъалаҳоро мебардоранд, пас ин масъалаҳо муҳим ва амиқанд?

Абӯтолиб: Рафиқ Аликишиевро ман ҳам мешиносам. Вай аслан аз райони мо. Ин олим ба назди бисёр пирардон рафтааст, то ки онҳо аз ҳаёти худ ҳикоят бикунанд. Аммо ба гумон аст, ки фикри аз ҳамаи қавмҳо як қавм ташкил карданро ба ӯ ягон пири муътабар илқо карда бошад. Ин ҳосили фикри худаш. Ман ин хел «мичуричиёнро» бисёр дидам, ки забонҳои гуногунро ба ҳам омехта, дар «лабораторияҳои» худ зарғӯшҳоро озмоиш кардаги барин, тачрибаҳо гузаронида, як забони пайвандӣ ҳосил кардан мехостанд. Ҳафт театри миллии Доғистонро ба як театр муттаҳид кардан мехостанд. Аз панҷ газетаи миллии Доғистон як газета ташкил кардан мехостанд. Сексияҳои бисёри Иттифоқи нависандагонмонро ба як сексия мубаддал кардан мехостанд. Аммо ин кор монанди он буд, ки дарахти сершохубаргери кал карда, ба як танаи рости хушку ҳоли табдил медиҳанд.

Савол: Ман–муҳбири газетаи Ҳиндустон. Дар Ҳиндустони мо ҳам забонҳои бисёре ҳаст: ҳинду, урду, банғоӣ... Баъзе миллатчиён мехостанд, ки маҳз забони онҳо забони давлатии тамоми Ҳиндустон бошад. Барои ҳамин шуда, баҳсу мунозира ва ҳатто хунрезӣҳо ба миён омадаанд. Оё дар ҷойи шумо ҳам чунин ҳодисаҳо рӯй наmedиҳанд?

Абӯтолиб: Дар ҷойи мо ҳам чунин муноқиша боре миёни ду писарак рӯй дода буд. Ду бача – яке авару дигаре қумик – савори як хар мерафтанд. Аварбача чунин фарёд мезад: «Хиа! Хиа! Хиама» Қумикбача ин тавр меғӯфт: «Эш! Эш! Эшак!» Маъноӣ ҳарду калима ҳам «хар» аст. Аммо бачаҳо чунон хархаша карданд, ки оқибат ҳар ду аз хар афтиданд ва бе хиаму бе эшак монданд.

Ба фикрам, ин муноқашаи кӯдакона аст. Мо забонҳои худро ба даранда табдил наmedиҳем. Забонҳои мо якдигарро наmedиҳанд. Дар урфияти мо боз ин тавр меғӯянд: «Нодон ҳамсояшро наҳ мезанад, нодони авул авули ҳамсояро наҳ мезанад, нодони миллат кишварҳои дигар-

ро наҳ мезанад». Касеро, ки дар ҳаққи як забони дигар бадгӯй мекунад., дар ҷойи мо одам намешуморанд.

Савол: Яъне, гуфтани ҳастед, ки аз ин хусус дар ҷойи шумо на баҳсу мунозара шудааст, на низову нифоқ?

Абӯтолиб: Баҳсу мунозара шуда буд. Аммо ба забонҳои мо ягон кас ягон вақт таҳдиди ҷиддӣ накардааст. Ба номамон ҳамчунин. Бигзор ҳар кас ба забони дилхоҳаш хат нависад, китоб хонад, суруд бигӯяд, гап занад. Чизеро бад ё хуб, дуруст ё нодуруст, зебо ё зишт гӯён баҳс кардан мумкин аст. Аммо забонҳо ва халқҳо ё қавмҳои тамои магар нодуруст, бад ё зишт мешаванд? Агар фарзан, аз ин хусус баҳсе ба миён меомад, дар он баҳс на касе ғолиб мебаромаду на касе мағлуб мешуд.

Савол: Бо вучуди ин, агар дар Доғистон як миллат ва як забон вучуд меодшт, бехтар намебуд?

Абӯтолиб: Бисёр касон ҳамин тавр мегӯянд. «Эҳ, агар мо як забон мдоштем!»

Раҷабаддини ланг дар асоси ҳучумаш ба Гурҷистон ба шоҳ Иракл гуфта буд: «Ҳамаи ин балою мусибат аз он сабаб сар зад, ки мо забони якдигарро намедонем». Ҳоҷӣ Мурод ва Ҳайдак – Табасаран ба имоми худ чунин навишта буд: «Мо забони якдигарро нафаҳмидем».

Албатта, ҳангоме ки одамон якдигарро ба осонӣ, аз каломӣ нахуст мефаҳманд, бехтар аст. Бисёр мушкилиҳо осон мегардиданд, бо заҳмати андак ба бисёр чизҳо комёб мешудем. Аммо, ба фикрам, дар хонавода фарзанд бисёр бошад, ин ҳеч бадӣ надорад.

Хонавода бояд ба ҳар кадоми фарзандон ғамхорӣ бикунанд. Хеле каманд падару модароне, ки рафта-рафта аз сефарзандии худ пушаймон мешаванд.

Яке мегӯяд: «Хайр, забони мо аз худуди Дарбанд он тараф ба кӣ даркор? Аздусар гапи моро ҳеч кас намефаҳмад».

Дигаре мегӯяд: «Забони мо аз ағбаи Арақин он тараф ба чӣ кор меояд».

Сеюми шиква мекунад: «Сурудҳои мо то лаби баҳр ҳам намерасанд».

Аммо онҳо хеле шитоб карда, забони модарии худро ба архив супоридани мешаванд.

Савол: Дар хусуси консолидатсия (тақвият) чӣ мегӯед?

Абӯтолиб: Консолидатсия миёни одамони бегона, балки одамони ғайр лозим аст. Бародарон ба консолидатсия ҳоҷат надоранд.

Савол: Лекин, барои он ки бародар бо бародар гап за-
над, забони ягона лозим аст.

Абӯтолиб: Мо чунин забон дорем.

Савол: Кадом аст он?

Абӯтолиб: Забоне, ки ҳоло мову шумо бо он гуфтугӯ мекунем. Забони русӣ. Ин забонро авар ҳам мефаҳмад, дарғӣ ҳам, лазғӣ ҳам, тот ҳам – ҳама мефаҳманд. (Суратҳои Лермонтов, Пушкин, Ленинро нишон медиҳад). Мову онҳо забони якдигарро нағз мефаҳмем.

Савол: Ман асари дучилдаи Расул Ҳамзатовро хондам. Ё дар чилди якум, дар шеъри «Забони модарӣ» забони авариро ситоиш мекунад, аммо дар чилди дуюм, дар шеъре, ки ҳамчунин «Забони модарӣ» ном дорад, ба забони русӣ сано мегӯяд. Оё ба ду асп якбора савор шудан мумкин аст? Мо бояд ба кадом Ҳамзатов бовар бикунем: ба Ҳамзатови чилди якум ё ба Ҳамзатови чилди дуюм?

Абӯтолиб: Ба ин савол худи Расул ҷавоб диҳад, беҳтар аст.

Расул: Ман ҳам гумон мекунам, ки ба ду асп якбора савор шудан мумкин нест. Аммо ду аспро ба як ароба бастан мумкин. Бигзор кашанд. Ду асп – ду забон Доғистонро ба пеш мебаранд. Яке аз онҳо забони русӣ, дигаре забони мо: барои авар – аварӣ, барои лак – лакӣ. Бароям забони модариям азиз. Бароям забони дуҷуми модариям ҳамчунин азиз аст; ҳамин забон маро аз ин кӯҳҳо, аз ин пайроҳаҳо гузаронида, ба паҳнои замин, ба олами бузург ва бошукӯҳу нозанин баровард. Забони модариро забони модарӣ мегӯям. Ман дигар хел гуфта наметавонам.

Савол: Ба ҳамин муносибат ман аз Расул Ҳамзатов боз як чизро пурсидан мехоҳам. Вай дар шеъраш менависад: «Агар фардо забони ман бимирад, ман авло мурданам имруз хонам». Лекин дар ҷойи шумо ин тавр ҳам мегӯянд: «Вақте ки калон меояд, хурд бояд аз ҷой бихезад». Инак, забони русӣ омад. Оё забонҳои маҳаллӣ ҷойи худро ба он намедиханд? Магар кор ба ҳамин оид шуда найстодааст? Агар ба ибораи шумо биёвем: ду попохро якбора ба сар пӯшидан мумкин нест. Ё ки якбора ду сигорро ба даҳон гирифтани чӣ ҳоҷат?

Расул: Забонҳо на попоханду на сигор. Як забон ба забони дигар душман нест. Суруде суруди дигарро маҳв намекунад. Бинобар он, ки Пушкин ба Доғистон омад, Маҳмуд набояд кишвари худро тарк бигӯяд. Ҷойи Ботирро гирифтани Лермонтов ҳоҷат нест. Агар дӯсти хубат

дастатро бифшурад, дасти ту дар дасти вай нест шуда на-
меравад, балки гармтару қавитар мегардад. Забонҳо си-
гор нестанд, балки шамъи зиндагианд. Ман ду шамъ до-
рам. Яке роҳи маро аз тирезаи хонаи падар истода мунав-
вар мекард. Он шамъро модарам афрӯхта буд, то ки ман
роҳгум назанам. Агар ин шамъ хомӯш гардад, дар
ҳақиқат, шамъи зиндагии ман ҳам хомӯш мешавад. Ҳаёти
ман, ҷисман маҳв нагардад ҳам, ғарқи зулмат мешавад.
Шамъи дуюмро мамалакати бузургам, Ватани бузургам,
Россия афрӯхтааст, то ки ман ҳангоми рафтанам ба сӯи
ҷаҳони бузург роҳгум назанам. Бе ин шамъ зиндагии ман
тираву тор ва ночизу нодаркор хоҳад шуд.

Абӯтолиб: Сангеро якдаста аз сари китф бардоштан
осонтар ё дудада аз сари сина?

Савол: Бо вучуди, ин кӯхистониён бунаҳоро, ки дар
онҳо модарҳошон шамъ афрӯхтаанд, тарк карда, ба
ҳамворӣ мекуҷанд.

Абӯтолиб: Аммо вақти кӯчидан забони худ ва номи
худро ҳамроҳ мебаранд. Попохро ҳам фаромӯш намеку-
нанд. Аз тирезаҳошон ҳам худи ҳамон ҷароғ равшани
медихад.

Савол: Лекин дар маҳалҳои нав бисёр ҷавонон ба дух-
тарони қавмҳои дигар хонадор мешаванд. Онҳо ба кадом
забон гап мезананд? Баъд фарзандони онҳо ба кадом за-
бон гап мезананд?

Абӯтолиб: Дар байни мардуми мо як ривояти қадим
ҳаст; ҷавоне ба духтаре аз қавми дигар дил медихад ва
мехоҳад бо ӯ хонадор шавад. Духтар мегӯяд: «Ман ба ту
мерасам, аммо сад шарт дорам, ба ҷо меорӣ». Ҷавон ба
ичрои шартҳои ӯ шуруъ мекунад. Духтар аввал маҷбур
мекунад, ки ҷавон ба шахи ягон поймонак надошта час-
пида барояд. Сонӣ мефармояд, ки худро аз нӯти он шах
ҳаво диҳад. Ҷавон худро ҳаво медихад ва пояш осеб меё-
бад. Сипас шарти сеюм мегузорад, ки ҷавон роҳ гардаду
налангад. Хайр, намелангад. Хуллас, шартҳои зиёде ме-
монад, хӯрчинро тар накарда, аз дарё гузаштан, аспӣ дар-
тозро нигоҳ доштан, аспро ба зону шинондан ва ҳатто се-
би ба сари синаи арӯшавандааш гузоштаро ду пора кар-
дан. Ҷавон наваду нӯҳ шартро ба ҷо меорад. Як шарт ме-
монад. Баъд духтар мегӯяд: «Акнун аз баҳри падару мо-
дарат ва забонат гузар». Баъди ин гап ҷавон париди ба асп
савор мешавад ва аспро як қамчин зада, тамоман мера-
вад.

Савол: Ин афсонаи аҷиб. Лекин ҳақиқат чӣ хел аст?

Абӯтолиб: Ҳақиқат ҳамин, ки вақти хонадоршавӣ арӯсу домод бисёр шартхоро ба ўҳда мегиранд. Аммо касеро касе маҷбур намекунад, ки аз баҳри забони худ гузарад. Баръакс, ҳар кадом мекӯшанд, ки забони якдигарро бифаҳманд.

Ҳақиқат ҳамин, ки мо фарзандони аз забони падару модари худ бебаҳраро дида, алам мекашем, онҳоро таънаю маломат мекунем. Даре нагузашта, худӣ фарзандон ҳам падару модарро барои он таъна мезананд, ки онҳо забони худро ба фарзандони худ наомӯхтаанд. Бадбахтанд ин гуна мардум.

Ҳақиқат ҳамин, ки мо дар рӯ ба рӯӣ шумо нишастаем. Инак, шеърӯ ҳикоя ва повестҳои мо, китобҳои мо. Инак, газетаю журналҳои мо. Онҳо ба забонҳои гуногун нашр мешаванд. Сол ба сол зиёдтар ва зиёдтар нашр мешаванд. Мамлакати бузург забонҳои моро дур меандохт. Вай ба ин забонҳо ҳукми қонун дод, онҳоро барқарор кард ва онҳо монанди ситораҳои осмон раҳшон шуданд.

«Ҳарф мезанад ситора акнун бо ситора». Мо дигаронро мебинем, дигарон – моро. Акнун ин намебуд, шумо ҳам дар бораи мо чизе намешунидед, бар мо тавачҷӯхе намекардед. Ин мулоқот ҳам муяссар намешуд. Чунин аст ҳақиқати ҳол...

Саволу ҷавоб, саволу ҷавоб. Ба назар чунин менамуд, ки агар вақт мебуд, он конференсия ҳаргиз ба охир намерасид. Ҳамаи халқҳо дар ҳамаи замонҳо аз хусуси забон гуфтугӯ доштанд ва гуфтугӯ доранд, аммо ҳеч не, ки ин гуфтугӯ ба поён расад.

– Ин мусоҳибаи матбуот ба як бозии оммавии мо шабоҳат дорад, ки якеҳо савол медиҳанду дигарҳо – ҷавоб, – гуфт Абӯтолиб, ки дар охири чунин маҷлиси барояш ғайриодӣ басо хаста гашта буд.

Савол – тирест аз камон таваккалан сар дода. Ҷавоб – тирест ба нишон расида. Савол – ҷавоб. Аломати савол – аломати хитоб. Гузашта – савол, ҳозира – ҷавоб.

Доғистони кӯҳна ба кампири дар болои оташдон нишаста монанд буд. Доғистони кӯҳна аломати савол буд. Доғистони имрӯза – аломати хитоб аст. Доғистони мирӯза – шамшерест аз наём кашида ва боло бардошта.

Вақте ки ба Доғистон революсия омад, ҳаросидагони он пешгӯӣ мекарданд, ки ҳа нагуфта, миллатҳо, забонҳо, номҳо, рангҳо барҳам мехӯранд. Меседа ба Марусяву Мӯсо ба Вася табдил меёбад. Мегуфтанд, ки одам ҳатто фурсате намеёбад, ки аз кадом миллат ва кучой будани

худро андеша бикунад. Ҳамаро ба таги як кӯрпаи умум меҳобонанд. Баъд пурзӯрҳо кӯрпаро ба болои худ кашида мегиранду камзӯрҳо хунук меҳӯранд.

Доғистон ба гапи ин гуна одамон гӯш надод. Аъзои ҳукумати кӯхистон Ҳайдар Боматов ба сахни киштие, ки ўро ба хорича мебурд, баромада истода, гуфт: «Суханҳои ман ба дили онҳо роҳ наёфт. Мебинем, ку оқибат чӣ мешавад».

Чӣ шудани оқибатро ҳама дида истодаанд. Дар ин бо-бат китобҳо навиштаву сурудҳо хонда шудаанд. Ҳар он кас, ки гӯш дорад – бишнавад, ҳар он кас, ки чашм дорад – бубинад.

Як кӯхистонӣ аз кӯрпаи умум тарсида, Доғистониро тарк гуфта, ба Туркия рафта буд. Пас аз панҷоҳ сол вай ба кӯхистони мо омад, то бубинад, ки мо чӣ ҳол дорем. Ман ўро ба тамошои Маҳачқалъа таклиф кардам. Собиқ шаҳри Порт-Петровск. Шаҳре, ки номи подшоҳи Россияро дошт, акнун номи революционерии доғистонӣ Маҳачро дорад. Ман ба меҳмон кӯчаҳои ба номи Ботирой, Уллубий, Капиев, кӯчаҳоеро, ки номи фарзандони Доғистонро доранд, нишон додам. Меҳмон ба ҳайкали дар хиёбони лаби баҳр будаи Сулаймон Сталский муддати мадиде нигоҳ карда истод. Вай дар кӯчаи Ленин ҳайкали падари ман Ҳамзат Садасаро дид. Пеш аз муҳочирати худ падари маро мешинохтааст.

Ўро олимони филиали Академияи илмҳо пазирай карданд. Бо кормандони институти тадқиқоти илмии таърих, забон ва адабиёт мулоқоту гуфтугӯ дошт. Вай толорҳои Музеи таърих ва санъати Доғистонро тамошо кард. Унверситетро, ки дар понздаҳ факултети он писарону духтарони кӯхистон таҳсил мекунанд, рафта дид. Бегоҳ мо ба театри давлатии авар рафтем. Дар театри авар, ки номи фарзанди аварро дорад, аварҳо намоишномаи дар васфи аварзан навиштаи драмнависи аварро тамошо мекарданд.

Он намоишнома «Анхил Марин» ном дошт ва муаллифаш Ҳочӣ Золов буд. Ҳангоме ки дар сахна артисткаи халқии РСФСР Фотимат Хизроева суруди Марин, суруди қадими авариро хонд, меҳмони ман худдорӣ карда натавонист ва чашмонаш пури ашк шуданд.

Дар майдон дар назди ҳайкали Ленин ў муддати зиёде истод. Сипас гуфт:

– Ман хобам ё бедор?

– Ин хобатонро рафта, ба аварҳои Туркия нақл бикунед.

– Бовар намекунад. Агар ба чашмам намедидам, худи ман ҳам бовар намекардам.

Абӯтолиб ин тавр гуфт: «Бори аввал ман найчаеро бурида, найлабак сохтам ва онро навохтам. Садои найлабаки маро авул шунид. Сонӣ шохи дарахтро буридаму тутак сохтам ва онро навохтам. Овози тутаки маро дар кӯҳҳои дур шуниданд. Баъд ман дарахтро буридаму сурнай сохтам ва садои онро тамоми аҳли Доғистон шунид. Сипас ман қаламакero гирифтаму ба рӯи коғаз шеър навиштам. Шеъри ман парвоз карда, берун аз ҳудуди Доғистон рафт».

*«Эй уқобон, бо чӣ қазба ин қадар дил бастаед,
Бар маконе, ки тамоми сол барфистон бувад?...»
«Мо на гармӣ хосторему на файзу на саҳо,
Дар баландӣ зистан тадбири озодон бувад!»*

*«Ҳамдиёрон, бо чӣ меҳре ин қадар дил бастаед
Бар диёре, ки табиатро набитвон ром кард?»
«Мо на суди хеш ҷӯёнем, на гармӣ, бас аст,
К-ин баландӣ баҳри мо озодиро инъом кард!»*

* * *

*Вале сад сол агар ту дидаӣ умр,
Сарат ҳамчун хирад пир асту солор,
Бигӯям рост пеши ҷумла мардум,
Ба дунё чашм накшодӣ ту зинҳор!*

Алқисса, бори дигар ташаккур ба ту, эй тақсимкунандаи забонҳо, барои он ташаккур, ки кӯҳҳои мо, авулҳои мо, дилҳои моро фаромӯш накардӣ.

Ташаккур ба ҳамаи шумо ҳам, ки бо забони модарии худ месароед ва фикр мекунед.

СУРУД

«Бакъан». Ин калимаи аварӣ ду маънӣ дорад: оҳанг, мақом ва ҳолат, авзои одам, осоиши одам. Ҳангоме ки «Бароям оҳанге бинавоз» гуфтан меҳоханд, калимаи «бакъан»-ро ба кор мебаранд. Ҳангоме ки «Аҳволат чӣ тавр? гуфтан меҳоханд, калимаи «бакъан»-ро ба кор ме-

баранд. Хуллас, аҳвол ва суруд дар забони мо бо як калима ифода меёбанд.

Катибаи танбӯр:

*Зиндари ханҷар ба хоки тира яксон мекунад,
Мурдари танбӯр ҷони тоза эҳсон мекунад.*

Калимаву суханҳоро аз ғалбер гузаронӣ – суруд мешавад. Хашму ғазаб, нафрату муҳаббатро аз ғалбер гузаронӣ – суруд мешавад. Воқеот, қору бори одамизод, тамоми ҳаётро аз ғалбер гузаронӣ – суруд мешавад.

«Ҷуро хосса як суруди тавли мутаассир карда буд. Он суруд сухани кам дошт, аммо тамоми дилрабоияш дар он буд, ки чунин нақароти ҳузнангез дошт: Ай! Дай далалай!» Ерошка сурудро тарҷума кард: «Шермард аз авул ба кӯх ронд барантуро (чорпоро) омаданд русҳо, оташ заданд авуло, куштанд ҷамъи мардҳо, асир бурданд беваҳо. Шермард аз кӯх фуромад: авуло дид вайрон, модараш нест, бародаронаш нест, хонааш ба хок яксон, фақат як бех дарахт мондаст ҳайрон. Шермард зери дарахт нишасту гирифт. Танҳо, ту барин, танҳо монд, пас Шермард ин сурудро бихонд: ай, дай! далалай! (Лев Толстой, «Қазакҳо»).

.. Ай, дай, дала-лай, далла, дала-лай-дла-лай! Аё сурудҳои дилнишин, аё сурудҳои ғамгини кӯхистон, шумо кай ба дунё омадед, дар кучо ва чӣ сон тавлид гаштаед? Аз кучо чунин ҳайратфизову дилрабод?

Катибаи танбӯр:

*Напиндорӣ, ки ин савту садо аз тор меояд,
Агар неку гуморӣ, аз дили бемор меояд.*

Катибаи ханҷар;

*Ду шева, ду савту суруд, ду қанба, ду теги дамон:
Аз боби озодии мулк, аз боби марги душманон.*

Катибаи гаҳвора:

*Наёбӣ одаме к-ҷуро
Сари гаҳворааш шабҳо
Нахонда аллае модар,
Нахонда байти рӯҳафзо.*

Катибаи санги роҳ:

*Роҳу тарона – ҳаққи ҷавон аст,
Роҳу тарона – то ҷовидон аст.*

Катибаи санги мазор:

*Ёрон ҳамӯш буданд, то хонад ӯ тарона,
У хомуш аст акнун, то дигарон бихонанд.*

Сурудҳои қадим, сурудҳои нав... Сурудҳои сари гаҳвора, сурудҳои тӯёна, сурудҳои ҷангӣ. Сурудҳои дароз ва кӯтоҳ. Сурудҳои ҳузновар ва шавқовар. Шуморо дар тамоми рӯйи замин месароянд: Суханонро ҳамчун донаҳои марворид, ба риштаи симин мекашанд. Суханонро, ҳамчун меҳ, саҳт кӯфта ҷо ба ҷо мекунанд. Суханон, мисли донаҳои ашқи зебосанам ба зудӣ падида омада, ҷорӣ мешаванду ҷорӣ мешаванд. Суханони парида ба нишон мерасанд, монанди он, ки тири шикории моҳир ба ҳадаф мерасад. Суханон печутоб хӯрда, касро ба дуриҳо ҳидоят мекунанд, мисли пайроҳаҳои кӯҳистон, ки оқибат ба он тарафи дунё мебаранд.

Миёни мисраъҳо – гӯё кучае, ки дар он хонаи маҳбубаи ту воқеъ. Миёни мисраъҳо гӯё воти замини падарат. Миёни мисраъҳо гӯё ки соати тулӯъ ва соати ғуруби офтобанд, ки шабро аз рӯз ҷудо мекунанд.

Сурудҳои ба рӯйи коғаз сабтшуда ва сурудҳои ба рӯйи коғаз сабтнашуда. Аммо суруд ҳар хеле бошад, онро бояд сароянд. Суруде ки намесарояндаш, ҳамчун мурғест, ки парвоз надорад, ҳамчун дилест, ки тапидан надорад.

Дар кӯҳистони мо меғунд: агар ҷӯпон суруд нахонад, гӯсфандон алаф намехӯранд. Вале ҳангоме ки суруд дар пуштаҳои сабзи кӯҳсор танинандоз мешавад, ҳатто барраҳои навзоди ҳанӯз ба роҳ надаромада ҳам мечаранд, алаф мехӯранд.

Мизбоне аз меҳмонаш хоҳиш кард, ки ба забони модарии худ суруде бихонад. Меҳмон, аз афташ, ё суруд намедонист ва ё сурудхонӣ наметавонист, ки гуфт: дар байни халқи мо ягон суруд нест.

– Ин тавр бошад, дидан даркор, ки худи шумо ҳастед ё не? Халқ бе суруд вучуд надорад.

Ай дай, дала–лай! Дала–дала, дулла–лай! Суруд – калидест, ки ба он хазинаҳои ниҳони забонро мекушоянд. Ай, дай, дала–лай! Дала–дала, далай–лай!

Қиссаи пайдоиши сурудро ҳикоят мекунам. Дар ин боб ман кайҳо шеър навиштам. Инак, он шеър.

ХАНҶАР ВА ҚОМУЗ

*Баччаи овулӣ замони қадим,
Он, ки дар пушти кӯҳ дошт макон,
Дар бисотаи ниҳоле анҷир дошт,
Дар миён дошт ханҷари буррон.*

*Дошт як буз зи давлати дунё,
Бонӣ мекард дар чарогаҳҳо.*

*Духти хонро чу дид ӯ ногоҳ,
Шуд ба ҳусну ҷамоли ӯ шайдо.*

*Гарчи ӯ гӯл не, ҷасуре буд,
Духти хонро чу хосгорӣ кард,
Хон ба ҳоли ҷавон басо хандид,
Иддаои бузургворӣ кард:*

*– Аҷабо, одаме, ки як ханҷар,
Як бузи мурданинамо дорад,
Бузи худро бидӯшаду гардад,
Духти хонро чӣ мӯддао дорад?*

*Духтараширо синас ба оне дод,
Ки ҳазорон хазинаи зар дошт,
Рамаи гӯсфанди бисёре
Моли дунё ҳазори дигар дошт.*

*Баччаи бибизоати овул,
Сӯхт аз хачр, аз алам коҳид,
Дар газаб омаду бисе ошуфт,
Ханҷари хеш аз наём кашид.*

*Он ягона бузе, ки дошт, бидушт,
Кард қурбони ишқи бефарҷом.
В-он ягона ниҳоли анҷирро
Бибуриду даме бишуд ором.*

Чӯби анҷирро бисохт қумуз,

*То зи сӯзи дарун садо бикунад.
Соҳт торе зи рӯдаи он буз,
Дар қумуз баст, то садо бикунад.*

*Чун ба тори қумуз бизад нохун,
Дар инони фазои меголуд
Ҳар наво мисли сураи Қуръон
Ба дили ёр роҳ мепаймуд.*

*Нолаҳояш шунда, ёр омад,
Ёри ӯ гашт, ёри шайдое.
Ёри он кас, ки дошт дар дунё
Ханҷареву қумузи гӯёе.*

*Ҳаст андар ситеги меголуд
Овуле дар миёнаи шахҳо,
Ки авезон бувад ба девораи
Қумузе пеши ханҷари бурро...*

Қомуз ва ханҷар. Набард ва суруд. Муҳаббат ва шуҷоат. Таърихи халқи ман. Мардуми кӯҳистон ин ду чизро аз ҳама азиз медоранд.

Дар хонаҳо, дар рӯи қолинҳои деворӣ ин ду ганҷ монанди герб болои ҳам овезонанд. Ин чизҳоро оҳиста, бо эҳтиром ва муҳаббат ба даст мегиранд. Бе сабаб ҳаргиз даст намерасонанд. Ҳангоме ки ханҷарро гирифтани мешавӣ, шахсе аз худат калон дар паси сарат истода мегӯяд... «Оҳиста, тори танбӯрро нақанӣ». Ҳангоме ки танбӯрро гирифтани мешавӣ, шахсе аз худат калон мегӯяд: «Оҳиста, дастатро мебури». Ба рӯи ханҷар сурати танбӯрро ҳаққоқи мекунанд, ба рӯи танбӯр сурати ханҷарро мекашанд. Ба рӯи камарбанди симини духтарон, ба рӯи зеварҳои нуқрагини онон ҳам қомузу ҳам ханҷарро, ба шақле, ки дар рӯи қолинҳои деворӣ якҷоя овезонанд, қалам мекунанд. Вақте ки ба набард мерафтанд, ҳамроҳи худ ҳам ханҷарро мебуданду ҳам қомузро. Тоқи аълои хона холиву урӯн мешафт.

– Дар ҷанг танбӯр чӣ лозим?

– О! Ҳамин ки ба тори танбӯр нохун задӣ, ҳамин ки даст расондӣ, ба пеши чашмонат зодгоҳат, авули азизат, хонаи падару модарат чилвагар мешавад. Охир, маҳз баҳри ҳамин ҷангидан лозим аст, фақат барои ҳамин ҷон нисор кардан меарзад.

«Вақте ки шамшерҳо садо медиҳанд, авулҳо наздик мешаванд», – мегуфтанд гоҳо диловарҳо. Аммо ягон чиз монанди танбӯр роҳи авулҳои азизро наздик намекунад.

Ай, дай, дала-лай, Далла-далла-дулла-лай

Маҳмуд дар кӯҳҳои Карпат месароиду аммо авули азиш, кӯҳистони азиш, дар паҳлуяш буд. Маҳбубааш Марям ҳам наздик буд, сипас Маҳмуд чунин васият мекард:

*Ба рӯи гӯри ман кам хок резед,
Нагардад хонаи гӯшам нур аз хок.
Тавонад то дилу гӯшам шунидан
Зи овулҳо навоҳои тарабнок.*

*Шумо бо ман бигӯронед танбӯр,
К-аз овозам даме нагнуда бошанд.
Садои ҷони пазмони маро кош
Арӯсони авул бишнуда бошанд.*

Ривоят мекунад, ки Маҳмуд боз ин тавр гуфтааст:

*Чу бинавозам, сари кӯҳсори гардунсой гардад даст,
Туро аммо чӣ сон бар ваҷд орам, дилбарам Марям?
Чу танбӯрам наво созад, дарояд мор ҳам дар рақс,
Туро аммо чӣ сон бар ваҷд орам, гавҳарам Марям?*

Меҳоҳед бидонед, ки суруди кӯҳистон аз кучо пайдо шудааст?

*Орзуи халқ онро оварид,
Қас надонад ҳеҷ огози варо.
У зи хуни гарм ҷӯшида чунин
Дилфароҳам карду шевою расо.*

*З-осмони пурситора омада
Ё зи овулҳои Доғистони мо.
То ману ту бишнавом онро, бидон,
Асрҳо бишнида аҷдодони мо.*

Сурудҳо – обшорони кӯҳсорон. Сурудҳо – пайкони тундпой, қосидони арсаи корзор. Сурудҳо – шиносону

дӯстоне, ки ногаҳон меҳмон мешаванд. Ба даст танбӯр, чангӯр, чағона, най, камонча, сурнай, таблак, гамон, духул гиред, тағора ё табақчаи мис гиред. Кафро ба каф занед. Пой бар замин занед. Ба садои шамшерзани гӯш диҳед. Ба садои сангчае, ки сӯйи тирезаи маҳбуба мепарад, гӯш диҳед. Сурудҳои моро сароед ва гӯш кунед. Сурудҳои мо қосидони ғаманду шодӣ. Онҳо нишони шарафу шуҷоат, далели андешаву рафторанд ҷавононро

*Се суруд аст одамиро дилписанд –
Шарҳи шодию гами худ дондаш.
Аввали шевотар аз ҳар се суруд –
Дар сари гаҳвора модар хонданаш.*

*Дуввумӣ – он ҳам суруди модарон –
Бар руҳи бехуни сардаш бурда даст,
Хонданаш дар рӯйи тобути писар...
Сеюмӣ – кулли суруди дигар аст.*

далеру доно месозанд, пирони донишмандро – барно. Онҳо савораро водор месозанд, то аз асп фуромада, ҳама тан гӯш шавад. Пиёдаро маҷбур мекунад, то парада, болои зин нишинад ва парандавор парвоз бикунанд. Онҳо одами мастро хушёр мекунад ва огоҳ месозанд, то аз тақдири худ андеша ронад, одами хушёрро бебок ва ту гӯйӣ маст мекунад. Дар дунё чӣ сурудҳои нестанд! Марди кӯхистониро ба сари дастархон шинонда, ба шохҷом бӯзай пуркафкро рехта диҳед ва хоҳиш бикунед, ки суруд бихонад. Вай, меҳонад. Вай, то пагоҳ хон гуед, меронад, аммо хубтар илтимосаш кунед ва фармод, ки чӣ хонад. Дар боби муҳаббат? Дар боби муҳаббат ҳам бароятон меҳонад.

*Ай, дай даллалай!
Муҳаббат ҳамчу хуну лола аҳмар,
Муҳаббат аз фиребу шаб сияҳтар,
Чу кокулбанди духтарҳо сафед аст,
Ба монанди кафан, ҳаққо, сафед аст.
Зи ях нилӣ, кабуд аз осмон аст,
Чу ахтар аз ҷаҳони нуриён аст.
Биборад барфу хушқад об, аммо
Гули ишқу муҳаббат беҳазон аст.*

– Зеботар аз ҳама дар олам чист?

- Бунафшаи кӯҳсор.
- Зеботар аз бунафшаи кӯҳсор чист?
- Муҳаббат.
- Равшантар аз ҳама дар олам чист
- Тулуи хуршед дар кӯҳсор.
- Равшантар аз тулуи хуршед чист?

– Муҳаббат.
 – Ай, дай даллалай! Бароятон боз чӣ суруде хонам?
 – Суруди ошиқонро, ошиқонеро, ки аз ишқ ҳалок гаштаанд.

– Ромео ва Чулейтга, Тоҳир ва Зӯхро, Тристан ва Изолда...

Магар чунин ошиқон дар Доғистони мо ҳам кам буданд! Дар кишвари мо басо ошиқоне буданд ноком! Онҳо ба орзуи худ нарасида, лаб ба лаб нарасонида даст ба гардани ҳамдигар наандохта, аз ҷаҳон рафтанд. Басе ҷавонро ҷанг ба коми худ бурд, аммо бисёрашонро муҳаббат бурд. Онҳо дар оташи ишқ месӯхтанд, худро аз нуғи шахҳои баланд ҳаво медоданд, ба дарёҳои пурталотум андохта ғарқ мешуданд. Чунин буд духтаре аз Азайни ва чунин буд ҷавоне аз Кумух. Чунин аст қиссаи онҳо, қиссаи муҳаббати онҳо.

Ба шумо поёни қиссаи онҳоро, ки тамоми Доғистон медонад, ҳикоят мекунам.

Ҷавони кумухӣ ба авули Азайни рафт, ки маҳбубаи худро бубинад. Аммо ҳеҷ не, ки маҳбубааш барояд. Ҷавон ҷаҳор шабу ҷаҳор рӯз ҷашми интизори дӯхт. Рӯзи панҷум ба асп савор шуда, роҳи хонаро пеш гирифта хост.

*Поён нигарист, хушкзамин диду халос,
 Боло нигарист, осмон аст кабуд.
 Пас ин ҳама борон зи қучо меборад,
 Ки бурҷағи навҷавон саросар тар шуд?
 Дар гушаи бом дилбараш – Масъуда
 Аз дида сиршик резад ӯ чун борон:
 – Дар ёди ту чор рӯзу шаб хун хӯрдам,
 Оё зи чӣ рӯ шудӣ ту аз ман пинҳон?
 – Бишнида садои наъли аспат аз дур,
 Аз нушти ҷаҳор қалъаю чор даре,
 Карданд маро ниҳон бародарҳоям,
 Ин гуна гузашт чор шаб бе асаре.
 Имрӯз садои наъли аспат аз дур
 Бишнида, дилам тапид дар сини танг,*

Пас чор дари қалъа шикастам, донӣ,
К-ин қадр ба дидори ту кардам оҳанг.
Хоҳанд маро чу моли худ бифрӯшанд.
Бозор бубину нарху савдою талош
Хоҳи, нафрӯшанд ба ноёр агёр
Зинро бикан, аз асп фуру, бо ман бош.

... Аммо ҷавони кумухӣ акнун ин ҷо мондан нахост.

– Аспро зин кардаам... чун боз гирам зини ӯ?
Дӯстон айбам кунанд, он ҷо биёям бо чӣ рӯ?
Баски солори деҳам кард орзу роҳи сафед,
Чун тавонам пеши ӯ...оям малулу ноумед?
Меравам, аммо диламро пеши ту хоҳам гузошт.
– Додаронам медарандаш ҳамчу зоги лошахӯр,
– Чашми худро мегузoram баҳри ту чун ёдгор.
– Додаронам мемакандаш ҳамчу ангуру анор.
Гар ту тарки ман бигӯиву бигардӣ раҳсипор.
Аз миёни овули мо мегузар оҳистатар.
Аз лаҷоми аспи худ гиру савори он машав,
Чун аз овул бигзарӣ, боре ба сӯи ман нигар.
Таралаф деҳ баҳри аспат, чун зи саҳро бигзарӣ
Оби ях деҳ, ҳар гаҳе аз рӯи дарё бигзарӣ.
Шаб дарояд, зери бурҷаъ хоб кун осудадил,
Чун шавӣ бедор, ёде кун, ки ӯ ёри ман аст...
Ҳар гаҳе борон биборад, дон ки ашки ман бувад,
Ҳар кучоё барф борад, дон, ки тимори ман аст.

Ҷавони мағрури кумухӣ аспро се қамчин зад, се бор ба қафо нигашт ва авудро тарк гуфту рафт. Аз байн се ҳафта гузашт. Кӯҳистонро барф пушонид. Масъудаи бечора ба одами дилнохоҳ расидан нахоста, худро аз нӯги шах ҳаво дод. Ҳамон шаби пеш аз марг падар ва бародаронаш Масъудаи саркашро ба кӯча, ба рӯи барфу борон пеш карда буданд.

Он шаб Масъуда чунин суруд хонда буд:

Бигзор ба як хона сад духтари наврас бод,
То зуд ба шӯ бидҳад як-як падар онҳоро.
То шодӣ кунад да дар тӯй, то рақс кунад аз шавқ,
Аз давлаташон монад зери гарамии тилло.
Бигзор бародарҳо гиранд зани доро,
Як умр зиянд онҳо то бо зани ноҳамдил,
То ҷойи лаби ширин бўсанд тиллошонро.
Бигзор шавад нуқра ҳар барф, ки меборад,

*Бигзор бадал гардад бар нуқраи зан ҳар боб –
Ҳар об, ки дар ҷӯбор аз кӯҳ ҳамешорад.
Барф омаду барф омад, эй ошиқи ман, донӣ,
Дарёб барои худ ту гарм шабиSTONE.
Эй ошиқи ман, донӣ, раҳҳо ҳама яхбанданд,
Вопас манигар ҳаргиз, бар пеш нигар, альон.*

Чавон нолаҳои вопасини Масъудаи худро шунид магар
ё дилаш гувоҳӣ дод, ки аз Кумух савори аспи арақшор ра-
сида омад. Ҳодисаи пурандӯхро фаҳмид. Лаҷом бар ёли
асп партофту аспро сар дод. Камарбанди худро кушода,
яроқро партофт. Яроқро бар санг зада шикаст. Ба падар
ва бародарони арӯси ҳалокгаштаи худ рӯ оварда, гуфт:

*«Намехоҳам, ки оромиш равад бар кӯятон барбод,
Намехоҳам, ки бар қасди шумо сайқал диҳам ханҷар.
На бо сурбу на бо пӯлод гирам қасдатон, аммо
Ба ман як бор бинамояд моҳи рӯйи он дилбар.
Фақат як бор мехоҳам ба рӯйи ӯ ниғаҳ созам.
Ба пистони мисоли оҷу ҳам он пайкари мармар»
Падар бардошт парда аз руҳи зебоарӯс, аммо
Парида ранг аз домоду беҳолу хароб афтод
Гиребони арӯсаширо кушоду дид пистонаш,
Нахуст аз хештан рафту сипас якборагӣ ҷон дод...*

Қисмати онҳо як шуд, фақат танҳошон аз ҳам ҷудо.
Онҳоро чӣ бояд кард, чӣ хел онҳоро ба хок бояд супорид?
Баҳри ин кор машварат оростанд. Аз тамоми Доғистон
донишмандон ҷамъ омаданд ва девони умум ба маслиҳат
пардохт.

Паёмбарони ишқ суҳан гуфтанд:

*Пир шуд ишқ, монд хун аз ҷӯш,
Ваҳ чӣ сон ишқи пойдоре буд.
Ду тану ишқ кардашон ҳамтан,
Ду ҳаёте, ки як аҷал бирбуд.*

*Гӯр ковед ҳардура як ҷо,
Ончунон гӯр, то набошад танг.
Зиндагӣ гар даме ҷудошон кард,
Маргашон кард ҷовидон пайванд.*

*Дар яке бурқаъе бупечонем,
Сари як теппае бигӯронем.*

*Бабд як сангро ба рӯйи гӯр
Едгорӣ ба ҳардушон монем.*

Ҳар чӣ гуфтанд, ҳамон карданд. Дар паҳлуи санги мазорашон гуле рӯйид, гули сурх. Баргҳои он гул дар барф тароват гум намекарданд. Барф ба рӯйи гул расидан ҳамон об мешуд. Ин гул мисли оташ буд. Аз поёни мазор чашмае дамид. Мардум аз оби он чашма мехӯранд. Дар ду паҳлуи мазор ду бех дарахт ҳам рӯйид. Чунин дарахтони зебо ҳатто дар афсонаҳо нестанд. Боди сарде вазад, шохҳои ин дарахтон аз ҳам ҷудо мешаванд, боди гарму нарме вазад – боз якҷо мешаванд, ту гӯйӣ ду дилбохта: ҷавони кумхиву духтари азайнигӣ ҳамдигарро ба канор мегиранд.

Ман боз суруди Алиро ҳам мехонам, аммо ин суруд хеле дароз аст. Бинобар ин, иҷозат диҳед, ин сурудро ҳам, мисли суруди аввала, гоҳе сарояму гоҳе бо суханони худ ҳикоят бикунам.

Дар авуле Алӣ ном ҷавоне буд. Вай завҷаи ҷавони соҳибҷамоле дошт, модараш ҳам буд. Ҷавон барои чаронидани гӯсфандон муддатҳои зиёд ба кӯҳсорон мерафт.

Боре ба назди Алӣ шахсе рафта, аз номи модари ӯ гуфт, ки гӯсфандонашро монаду зуд ба хона баргардад.

Дили Алӣ хавотир шуд. Мабодо, ягон ҳодиса рӯй дода бошад? Вай чаро ба модараш лозим шудааст? Агар фалокате сар зада бошад, аз завҷаи ҷавон сар назада, аз ки мешуд?

Алӣ аз қосид савол кард, аммо вай хомӯш буд. Алӣ исрор кард, ба ҳашм омад, бо ханҷар таҳдид намуд, сипас он шахс ба ӯ чунин нақл кард:

*Завҷае дорӣ басо зебо, Алӣ,
Шоми орому ҳама хобидаанд.*

*Пас бигӯ, баҳри ҳудо, боре, Алӣ,
Шаб чаро тирезаҳо ларзидаанд?*

*Завҷае дорӣ басо зебо, Алӣ,
Барф нӯшида заминро сар ба сар.
Пас бигӯ, баҳри ҳудо, дар барфи раҳ
Нақшии по монд аз кадомин раҳгузар?*

*Бод накшоёд дару тирезаро,
Завҷаат бикшоёд онро рӯзу шаб.
Ҳадаи ту – ёраву ангуштарӣ,*

Ў ба дасти худ нагирад, эй аҷаб...

Алӣ албатта, ба авул шитобид. Ба назди модараш надаромада, рост ба назди завҷаи ҷавони сохибҷамолаш рафт. Завҷа хост аз тани шавҳар бурҷаъро кашад, попохро гирад, бўза пеш орад, хост, ки ў дам гираду хастагии роҳ барояд.

*– Пираҳан баркаш, кунам аз бўза маст
Хаст андар хонамон нону панир.
– Бурҷаам дар китфи кӣ бе изни ман
Кардаи андоза, гӯй, эй ноасил?
– Хоҷаам, попохро аз сар бигир,
Паҳлавони ман – ҷавонмарду далер.
– Ман ки ҷӯпонӣ будам, бо бўзаат
Маст бинмудӣ киро, эй ноасил?*

Алӣ ханҷар кашиду завҷаашро ду захм зад.

*– Шодмон бош, эй баҳодур, эй Алӣ,
Зиндаву обод бошӣ солиён.
Лек сӯйи ман нигар бо ҷаши ми меҳр
Чун ба хунам гарҷа кардӣ, алъамон!*

*Ҳофизат бодо ҳудои осмон,
Ҳам насибат бод ҳар эҳсонӣ ӯ.*

*Гир рӯйи дасти худ боре маро,
Бар ба рӯйи рахт, озорам маҷӯ.*

*– Мебарам, аммо агар гӯйӣ ту рост
Рӯ ба рӯ бо ман ҳама асрори худ.
Ҳадяи ман – ёраву ангуштарӣ
Нест андар дастӣ ту, оё чӣ шуд?*

*– Эй баҳодур, боз кун сандуқро,
Ёраву ангуштарӣ он ҷо бичӯй.
Доимо гар нестӣ ҳамбистарам,
Чист суд аз зебу зинат, худ бигӯй?*

Алӣ ба назди модар давид:

– Ту маро чӣ фарёд кардӣ, чӣ гап шуд?

–Завчаат пазмони ту шудааст, фарзандонат ёд карданд.
Ғайр аз ин, гуфтам, гушти гӯсфанди тоза меорӣ. Кайҳо
боз нахӯрдаем.

Али мушт бар сар заду сӯйи завчааш давид.

*Хира шуд чашм, нур аз ӯ рафт,
Дастҳо сард, бенафас сина.*

*Ашк резад Алӣ, вале занаш, афсӯс,
Нест зинда бо сони пешина.*

*Бори сеюм кашид тег Алӣ,
Неши он тег буд хунолуд.
Теги хунин ба сини ӯ худ хаст,
Паҳлуи ҳамсараш фитоду мурд.*

Поёни қисса чуни шуд. Харду ро дар як ҷо дафн кар-
данд. Дар назди гӯрашон ду бех ниҳол рӯйид.

Хайр, боз чӣ суруде бихонам? Балки суруди Камолил
Баширро хонам? Камолил Башир кӣ буд? Гуфтан мум-
кин, ки Дон–Жуани Доғистони мо буд. Мегӯянд, ки об
хӯрад, об дар гулӯяш менамуд. Пӯсташ ҳамин хел нафису
латиф буд. Ба ҳамон гулӯи нозук падараш корд монд. Ба-
рои чӣ? Барои он, ки беҳад зебо буд.

Хайр, Камолил Башир мурду рафт, аммо суруди ишқу
муҳаббатро мисли пешина месароянд.

Тифл ханӯз дар гаҳвора асту суруди муҳаббат бар бо-
лои сараш садо медихад.

Ман ҳамон бозии одии халқамонро бори дигар бояд ба
хотир орам. Ин бозиро мо «бак де раҳбин» меномем.

Ин бозии мо мусобиқаест дар нозукбаёнӣ,
ширингуфторӣ ва ҳозирчавобӣ. Ин бозиро дар ҳар як
авули Доғистон медонанд. Дар шабҳои дарози зимистон
дар хонаи яке аз ҳамавулон ҷавонону духтарон ҷамъ ме-
шаванд. Онҳо арақхӯрӣ, қартабозӣ, pistaшиканӣ, гапҳои
пасту баландгӯӣ намекунанд, балки шеър мехонанд,
байтбарак мекунанд. Ин шуғли зебо нест магар!

Чӯбаке пайдо мешавад. Чӯбак дар дасти духтар. Духтар
чӯбакро ба ҷавоне расонида, ин сурудро мехонад:

*Чӯбак бигир аз дасти ман, эй аз ҳама зебои мо,
Хуш кун арӯсеро ба худ, к-ӯ аз ҳама зеботар аст.*

Чавон духтареро хуш мекунад ва он духтар ба курсӣ менишинад. Миёни онҳо бадеҳагӯӣ оғоз меёбад.

*Эй нозанин, эй нозанин,
Боре бигӯ, номи ту чист?*

*Эй нозанин, эй нозанин,
Бобою додои ту кист?*

Ҳама каф мекӯбанду месароянд: «Ай, дай, далла-лай!»

*Ман номи худро гуфтаам
Бо дигаре, на баҳри ту.
Дил додаам, дил додаам
Бо дигаре, на баҳри ту.*

Ҳама каф мекӯбанду месароянд: «Ай, дай, далла-лай!»
Духтар аз курсӣ бархоста, бо ҷӯбак чавонеро интиҳоб мекунад ва чавон омада, ба ҷойи духтар менишинад.
Ҷуфти нави чавонон бадеҳаи нав оғоз мекунад.

Духтар:

*Кӯҳсор монда зери барф,
Пайроҳаҳо пинҳон шуда.
Ин барраи зарринамӯ
Аз гушнагӣ ҳайрон шуда.*

Чавон:

*Барф об гардад дар баҳор,
Ҷорӣ бигардад нуқравор.
Дар сини ту мечарад
Он баррачеки беқарор.*

«Ай, дай, даллалай!» Ҷуфти нав мебарояд.

Духтар:

*Аждар ниҳон дар пеши чаҳ,
Ҷоҳе, ки яхбандон шуда.
Бузгола ташна монда, лек
Аз аждаҳо тарсон шуда.*

Чавон:

Аз аждаҳою чоҳи ях

*Моро кучо тарсонӣ ту.
Бузгола хоҳад об хӯрд
Аз чашмаи чашмони ту.*

«Ай, дай, даллалай!» Чуфти нав мебарояд.

Чавон:

*Андар дара хашми дама.
Яхпӯш гашта рӯдҳо.
Хоҳиш бигирам ман туро,
Ҳам хона созам барҳаво.*

Духтар:

*Раф аз авулҳои дигар
Хуш кун аруси хешро.
Натвонӣ кабке оварӣ
Бар лонаи мурғи само.*

«Ай, дай, даллалай!» Ҳама каф мекубанд, хандаю шодӣ мекунанд. Шабҳои дарози зимистон ба ҳамин минвол мегузаранд.

Таронаҳои ишқии Доғистон! То чавоне духтарро илтиҷо мекард, ки завҷаи ӯ шавад, дигарон аз духтарро бетакалдуфона рабуданд.

То хостгорон ба дари духтар баодобона ҳамла меза-данд, ки дигарон аз тиреза даромаданд.

Асрҳо мегузаранд, аммо суруду таронаҳо ҳамон зинда-анд. Онҳоро сарояндагон меофаранд, вале онҳо низ саро-яндагонро меофаранд.

Оё тӯй бе суруд мешавад, оё рӯзе бе суруд мегузарад, оё инсон бе суруд зиндагӣ мекунад?

Дар ҷойи мо меғӯянд: ҷойи касе, ки суруд намедонад, хона не, оғил аст.

Боз меғӯянд, ки агар одам қавихайкал бошаду аз ишқ гофил, дар бузургӣ ба ними ошиқ баробар нест.

Дар бораи Махмуд чунин нақл мекунанд: Дар вақти ҷанги якуми ҷаҳон вай ҳамроҳи полки савораи Доғистон дар fronti Карпат будааст. Дар ҳамон ҷо суруди машҳури худ «Марям»-ро навиштааст ва ҳамяроқонаш он сурудро дар роҳатбошҳо месурудаанд. Қиссаи пайдоиши суруди мазкур чунин аст:

Дар як набарди шадид кӯшунҳои рус австриягихоро аз деҳае ронда, он деҳаро ба даст дароварданд. Маҳмуд душманро таъкибкунон аз назди калисо баромад. Аз дари калисо як австриягии тархӯрда давида баромад, аммо кӯҳистонии бадхашро дар болои асп дида боз ба даруни калисо зада даромад.

Чанд рӯз пеш аз ин бародари Маҳмуд ҳалок гардида буд, бинобар ин, Маҳмуд ташнаи интиқом буд. У андешаи зиёде накарда, аз асп фуромад ва ханҷар кашида, аз پاسи австриягии давид, то ўро даст гирад ва пора-пора созад. Вале Маҳмуд ба калисо зада даромадан ҳамон дар ҷойи худ шах шуд.

Дар рӯ ба рӯи худ австриягиро дид, ки ба зону афтода, ба шамоили Бибӣ Марям ибодат мекунад.

Дар Доғистон ба сари касе, ки ба зону афтодааст, даст намебардоранд, алалхусус ба сари шахсе, ки ибодат мекунад. Ғайр аз ин, Маҳмуд ба хусну латофати зане, ки австриягӣ ба сурати вай ибодат мекард, мафтун гашта буд.

Маҳмуд ногоҳ дар пеши назар маҳбубаи худ Муиро дид, нигоҳи чашмони ғамгин, симову сурати хазин ва либоси дилнишини ўро дид. Ханҷар аз дасташ афтод. Маълум нест, ки сипас дар ин бобат австриягӣ чӣ гуна ривоят кардааст, вале он дам кӯҳистонии хушмолуда низ дар паҳлуи австриягӣ ба зону афтода, нокардакорона ба пешониву китфон ва сари сина ангушт зада, мисли настриён ибодат кардан гирифт. Маҳмуд аз ғайб задани австриягӣ беҳабар монд. У ба худ омада, шеъри машхураш «Марям», яъне шеъри баҳшида ба Маряро навишт. Вай дар васфи Мария шеър иншо мекарду дар хаёлаш Муй буд, дар васфи Муй шеър иншо мекарду дар хаёлаш Мария буд.

Пас аз он рӯз Маҳмуд фақат суруди муҳаббатро мепи-сандид. Сурудҳои дигар ба дили ӯ роҳ намеёфтанд. Дар байни сухансароёни Доғистон ҳанӯз касе пайдо нашуда буд, ки дар баландии эҳсосот ва амиқии суруд ба дарҷаи ӯ расида бошад. Вай пай намебурд, ки шеър менависад, бо шеър сухан мегӯяд, пай намебурд, ки сухан намегӯяд, балки месарояд. Гуё, ки ба ҷойи ӯ касе сухан мегуфт ва суруд мехонд. Тамоми барори эҷодиашро ба Муй ва ишқи ӯ нисбат меод. Агар дӯсташ бо вай аз Муй неву аз касе ё чизи дигаре сухан меронд, Маҳмуд ба гуфтаҳои ӯ эътибор намедод.

Падарам дар бораи вай чунин ҳикоят мекард:

Ба назди Маҳмуд бисёр одамон меомадагӣ шуданд. Фақат дилбохтагон меомаданд. Онҳо таъсири сухани ўро дарк намуданд ва мехостанд, ки ў барояшон шеъре навишта диҳад. Ҳамоне меомад, ки нахустин бор ба духтар ошиқ шудааст ва намедонад чӣ хел изҳори муҳаббат бикунад. Ҳамоне меомад, ки маҳбубааш бо каси дигар хонадор шудааст ва намедонад ва ғами фиरोқ чӣ чора кунад. Ҳамоне меомад, ки бевазанеро дӯст доштааст, аммо вай ба шавҳари аз олам рафтаи худ садоқат дорад ва мард намедонад дили ўро чи сон гарм созад.

Онҳое меомаданд, ки дилдодаҳошон дар ҳаққашон хиёнат кардааст. Онҳое меомаданд, ки дилашон дар оташи ишқи ноком месӯзад. Онҳое меомаданд, ки дар печу тоби ишқи худ раҳгум задаанд. Онҳое меомаданд, ки бо маҳбубаи худ қаҳрӣ гаштаанд. Ошиқоне меомаданд, ки аз ҳам ҷудо гаштаанд.

Чӣ қадаре ки одам бошад, ҳамон қадар дилдода. Чӣ қадаре ки дилдода бошад, ҳамон қадар ишқи муҳаббати гуногун. Ду ишқи якхела намешавад.

Маҳмуд мувофиқи ҳар як маврид шеър мегуфт. Ошиқон ба висоли якдигар мерасиданд, қаҳриён оштии мешуданд, дили бевазани ғамгин ва ҷиддисимо нарм мешафт, навҷавон ҷасорат пайдо мекард, хиёнаткардагон хичил мешуданд, фиребхӯрдагон гузашт мекарданд.

Боре аз Маҳмуд пурсиданд:

– Ту шеърҳои ба рӯҳи як одамони гуногун мувофиқро чӣ хел менависӣ?

– Ғаму шодии ҳамаи одамон дар дили як одам метавонад бигунҷад. Магар ман дар ҳаққи онҳо шеър мегӯям? Дар васфи муҳаббати онҳо, аз дарди ишқи онҳо шеър мегӯям? Не, ман дар ҳаққи худам шеър мегӯям. Писари ғулаҳии бенаво будам, дар ҷавонӣ ба Муӣ ном духтараке аз авули Бетлӣ ошиқ шудам. Баъд Муӣ ба каси дигар шавҳар кард. Ва дили ман ғарқай худ гашт. Сипас шавҳари Муӣ шуд ва ў бева монд. Дили ман ҳамчунон бекарор буд...

Не, ман тамоми асрори муҳаббатро медонам ва дар ҳаққи дигарон шеър гуфтаним ҳоҷат нест.

Мегӯянд, ки ба назди Маҳмуд одамоне ҳам омада аз ў хоҳиш мекарданд, ки ба мурдагон ё дар ҷанг ҳалокшудагон марсия навишта диҳад. Модарон, хоҳарон, завҷаҳо ва арӯсон хоҳиш карда меомаданд. Вале Маҳмуд ягон бор чунин шеър нанавиштааст. Вай ба ин гуна касон чунин ҷавоб меод:

– Ман дар ҷанг шеърҳои ишқӣ гуфтаму дар авули осоишта чӣ хел аз хусуси ҷанг шеър мегӯям?

Аммо мардуми кӯҳистон дар чунин маврид мегӯянд: «Ба қадри суруди осоишта фақат ҳамон вақт мераси, ки ҷанг шавад». Боз мегӯянд: «Ҳоҳед, ки муҳаббати худро бисанҷед, ба майдони ҷанг равед».

Ханҷар ду тег дорад: яке – меҳри кишвари азиз, дигаре – нафрат ба душман. Танбӯр ҳам ду тор дорад: яке оҳанги нафрат дорад, дигар – оҳанги муҳаббат.

Дар ҳаққи марди кӯҳистонӣ мегӯянд, ки вай ёрашро бо як даст оғӯш карда меҳобаду бо дасти дигараш ханҷарро медорад. Бе гап нест, ки бисе сурудҳо ва қиссаҳои кӯҳна бо зарби ханҷар анҷом меёбанд, аммо бисёр қиссаҳо чунин анҷом меёбанд, ки ҷавонмарди кӯҳистонӣ духтарро бо-лои зин гирифта, ба авули худ мебарад.

Ҳангоме ки дар кӯҳистон қабрҳои кӯҳнаро мекушоянд, ханҷару шамшер мебарояд.

– Ҷаро танбӯр намебарояд?

– Танбӯр ба зиндаҳо боқӣ мемонад, то ки онҳо дар васфи қаҳрамонони фавтида суруд бихонанд. Алиқисса, дар рӯи замин ҳамаи яроқҳо нест шаванд ҳам, ягон ханҷар намонад ҳам, суруд нест намешавад.

Падарам мегуфт, ки меҳмони муқаррарӣ – меҳмони хонаи ту. Лекин ҳофизи меҳмон, мутриби меҳмон – меҳмони тамоми авул. Уро тамоми авул пешвоз мегирад ва гусел мекунад. Масалан, Маҳмуро дар ҳама ҷо аз губернатор хубтар пазирой мекарданд. Губернаторҳо шояд аз ҳамин сабаб ҳофизони озодро дӯст намедоштанд?

Падарам мегуфт, ки ду мусофир дар Доғистон роҳ мепаймуданд. Вақти торик шуда истодани ҳаво яке ба дигаре гуфт:

– Вақти дамгирӣ нашуд? Ҳамин замон шаб мешавад. Мебинам, ки ҳаста шудӣ, хунук хӯрдӣ. Хӯ, дар он ҷо авул намоён. Равем, ҷойи хоб пурсем.

– Ҳақиқатан ҳаста шудам, хунук хӯрдам. Балки бемор ҳам шудам. Аммо дар ин авул намемонам.

– Ҷаро?

– Ин авули дилгир. Ҳанӯз ягон кас нашунидааст, ки дар ин ҷо суруд хонда бошанд.

Ба мусофирон шояд чунин авул дучор омадааст. Аммо касе дар ҳаққи тамоми Доғистон чунин гуфта наме-тавонад: яъне ин кишварест, ки суруд намешунавӣ, бинобар ин, надаромада, гузашта меравем.

Бестужев - Марлинский дар китоби худ «Сурудҳои доғистонӣ» овардааст ва Белинский дар хусуси сурудҳои мазкур гуфтааст, ки онҳо аз худи китоб дида, қиматгаранд. У гуфтааст, ки агар Пушкин ҳам ин сурудҳоро аз они худам мегуфт, ҳиҷил намешуд.

Сурудҳои мардуми кӯҳистонро дар Темурхон Шӯра Лермонтови ҷавон гӯш кардааст. Агарчи вай забони моро намедонист, аз сурудҳоямон лаззат мебурд. Профессор Услар мегуфт, ки оҳангҳои ғунибӣ баҳшиши аҷибанд баҳри одами.

Ба мо ҳама садову оҳанг, суруди таронаҳоро кӣ ато кардааст? Ба мардуми кӯҳистон чунин эҳсосотро кӣ парварандааст? Уқобону аспон, ханҷару шамшер, сабзаву дарахтон, гаҳвораҳои тифлон, ҷаҳор дарёи Қуйсу, мавҷҳои Хазар, маҳбубаи Маҳмуд – Марям, тамоми таърихи Доғистон, ҳамаи забонҳои мавҷудаи он, тамоми Доғистон ин ҳамаро баҳшидааст.

Боре аз Абӯтолиб пурсидаанд:

– Дар Доғистон чанд шоир ҳаст?

– Э-ҳе, се-чор миллион мебарояд.

– Чӣ хел? Бӯду шӯди халқамон як миллиону!

– Дар вучуди ҳар як кас се-чор ҳофиз ҳаст. Лекин на ҳама ва на ҳамеша месароянд. Ва инро на ҳама медонанд.

– Хайр, ба ҳар ҳол, сарояндагони беҳтарин кихоянд? – Сарояндае аз беҳтарин ҳам беҳтарин доим ёфт мешавад. Аммо якеро ман номбар карда метавонам.

– Киро?

– Модари Доғистонро. Умуман мардуми кӯҳистон фақат се суруд дорад.

– Кадомҳо?

– Суруди аввалро модари кӯҳистонӣ вақте месарояд, ки писар ёфтаасту дар сари гаҳворааш нишаста, алла меғӯяд.

– Дуюмаш-чӣ?

– Суруди дуюмро модари кӯҳистонӣ вақте месарояд, ки аз писар маҳрум мешавад.

– Сеюмаш-чӣ?

– Суруди сеюм – ҳамаи сурудҳои дигар.

Оре, модар... Агарчи шоҳиди бетараф нест, шоҳиди ростқавли баҳору хазон, бӯду набуд, ояндаву раванда аст. Модар, ки гаҳвора меҷунбонад, тифлашро ба рӯи даст мебардорад, писари аз дунё гузашта истодаашро ба оғӯш мекашад.

Ин аст зебӣ, ин аст ҳақиқат, ин аст шарофат.

Одамони бад ҳам ҳастанд, одамони хуб ҳам, сурудҳои хуб ҳам ҳастанду сурудҳои бад ҳам. Вале модар ва суруди модар ҳамеша хубу гуворост.

Албатта, сурудҳои дар сари гахвораам хондаи модари худамро ёд надорам. Аммо баъд дар авулоҳои гуногун басо сурудҳои хуб, ва аллаҳои модаронро шунидаам. Инак, яке аз онҳо:

*Он сон, писарам, ту ботавон хоҳӣ шуд,
Ки гушт зи коми гург битвонӣ рабуд.
Он сон, писарам, ту чусту чолок ой,
К-аз коми паланг сайди ӯ бирбой.*

*Он қадр шавӣ бохираду ботадбир,
То дӯст биёбӣ, шунавӣ ҳикмати пир
Он сон, писарам, ҳикмати дунёи ҷӯй,
Тангӣ бикунад маҳд, ту паҳно ҷӯй.*

*Бар модари хештан писар хоҳӣ шуд,
Домод ба модари дигар хоҳӣ шуд.
Бар дӯшизае азиз шавҳар бошӣ,
Дастон бошӣ, барои кишвар бошӣ.*

Чӣ эътимод! Модаре нест, ки суруд хонда натавонад, мегуфт падарам. Модаре нест, ки дар дил шоир набошад.

*Борони тобистони хушк – тӯй, писаракам,
Офтоби тобистони боронӣ – тӯй писаракам.
Лабҳои чу муми асал – тӯй, писаракам
Чашмони ангури сиёҳ – тӯй, писаракам,
Номи аз асал ширин – тӯй, писаракам.
Рухони чашмнавоз – тӯй, писаракам.
Диле, ки тунд метапад – тӯй, писаракам.
Калиди дили бедор – тӯй, писаракам.
Сандуқи нуқрақуб – тӯй, писаракам.
Тиллоӣ он сандуқ – тӯй, писаракам.*

*Имрӯз мисли кулчаӣ ту,
Фардо бишавӣ чу тири паррон.
Путке бишавӣ, занӣ ба сахра,
Он сахра шавад ба ҷой талқон,
Охир ба нишон расӣ ту якрост
Рӯзе, ки шавӣ мисоли пайкон.
Раққос шавӣ ба қадди зебо,
Ҳам ҳофизи қобилу хушилқон.*

*Аз ҷумлаи баччагони авлод
Дар дав гузарӣ ту ҷусту чаққон.
Аз водӣ гузар кунӣ савора,
Аспат бикунад чу барқ ҷавлон.
Гарде, ки зи наъли асп бархост,
Чун абри сияҳ бар осмонҳост.*

Касе, ки суруди модарро нашунидааст, гӯё ки ятим калон шудааст, меғуфт падарам. Аммо касе, ки бе падару модар калон шудаасту дар сари гахворааш сурудҳои доғистонии моро хондаанд, ба ҳар ҳол ятим нест. Охир, на модар бошад, на падар, кӣ суруд мехонд? Худи Доғистон мехонд, кӯҳсорон мехонданд, дарёҳо мехонданд, ки аз сари кӯҳҳои баланд ҷорӣ мешаванд, одамоне мехонданд, ки дар кӯҳистон зиндагӣ мекунанд:

*Калобаи риштаи заррин – духтаракам,
Пӯнаки базебу нуқрагин – духтаракам.
Маҳтоби сари қуллаи кӯҳ – духтаракам.
Бузголаи дар ёли кӯҳ – духтаракам
Рав бо раҳи худ, агар ту тарсу бошӣ.
Чун духтари ман барои тарсу набувад.
Камдил, ту зи пеши дари мо дур бирав,
К-ин духтари ман бар ту муяссар нашавад.*

*Як шоха гули тозаву тар – духтаракам,
Гулдаста зи гулҳои баҳор – духтаракам.
Аз сабзаи навбаҳор – қолини нафис,
Ганҷинаи ганҷи шоҳвор – духтаракам.*

*Се раммаи гӯсфанд агарчи оред,
Бар нархи як абрӯш баробар накунам.
Се тубра агар нуқраву тилло оред,
Бар қимати як мӯш баробар накунам.
Ман ҳусни зиёдати ӯро ҳатто
Надҳам ба касе ба ҳаққи се тубра тилло.*

*Бар зоги сиёҳ ҳам ман ӯро надихам,
Ҳам низ ба он товуси зебо надихам.
Кабки дарӣ – духтаракам,
Хуру парӣ – духтаракам.*

Модари дигар ба тарзи дигар месарояд:

Ҳар кас палангери кушад, дар ҷангале танҳо кушад,

Ман духтарамро медиҳам.
Ҳар кас тавонад саҳраро муштите занад, талқон ку-
над,

Ман духтарамро медиҳам.
Бо тозиёна ҳар касе тасхир созад қалъаро,
Ман духтарамро медиҳам.
Ҳар кас тавонад моҳро буррад ба монанди панир,
Ман духтарамро медиҳам.
Ҳар кас тавонад доштан пеши дами амвочро,
Ман духтарамро медиҳам.
Ҳар кас қанад истораро чун гул зи чархи нилфом,
Ман духтарамро медиҳам.
Ҳар кас тавонад бодро бо сеҳру афсун зад лаҷом,
Ман духтарамро медиҳам –
Ин духтараки зебояки рӯяш себи сурхро.

Инак, суруди орзу:

Нашкӯфта гуле ба боғу гулшан,
Хандад гули ҳусни духтари ман.

Ҷорӣ нашуда ҳанӯз дарё,
Бофанд қатор кокул уро.

Ҳоло нафитода барф боре,
Оянд барош хостгорӣ.

Гӯед ба ҳар кӣ хостгоранд,
Як бӯшкаи ангубин биёранд.

Ҳам барраю гӯсфанди бисёр,
Чун буд варо падар парастор.

Баҳри падараш зи хостгорон
Лозим гала-аспи барқҷавлон.

Боз чунин суруди сари гаҳвора ҳаст:

Ба гандумзор ояд духтари мо
Саҳар ово кунад то мурги аввал.
Ба сӯйи марғзор ояд саҳаргоҳ
Шавад бедор то куку ба ҷангал.
Саҳар овораи худсози хубон,
Вай орад кӯза об аз чашмасорон.

Агар сурудҳои сари гахвора намебуданд, шояд дар олам сурудҳои дигар ҳам вучуд намедоштанд. Зиндагии одамон басо беранг мебуд, диловарию шучоат камтар мешуд, шеърӯ таронаҳо камобуранг мешуданд.

Модарон – нахустин шоиронанд. Онҳо дар дили писарону духтарони худ тухми шеър мекоранд ва сипас аз он тухмҳо гулҳо мерӯянд. Сипас мардон дар лаҳзаҳои душвортарин, вазинтарин ва мудҳиштарини ҳаёти худ аллаҳои модарро ёд мекунанд.

Ҳочимурод ба як ҷанговари буздилаш гуфт: «Аз афташ, модарат дар сари гахвораи ту алла нагуфтааст».

Вақте ки худӣ Ҳочимурод ба Шомил хиёнат карда, ба тарафи подшоҳ гузашт, Шомил бо танаффур гуфт: «Вай аллаҳои модарашро фаромӯш кардааст».

Аллаи модари Ҳочимурод чунин буд:

*Бишнав таронаи ман
Бо табассуму сурур.
Дар ҳаққи як далере,
Сарфарозеву мағрур.*

*Чавҳари мардонагӣ –
Ханҷаре дар миёнаш
Дар дав ба асп менишаст,
Оварда дар инонаш.*

*Мегузашт аз сари ҳад
Чун дарёчаи кӯҳсор.
Мебурид гардани кӯҳ,
Бо ханҷари чавҳардор.*

*Як дасти ӯ мешикаст
Заранги садсоларо.
Шаҳбозам, чу ӯ, эй кош,
Шавӣ далери якто.*

Модар ба рӯяки хандони фарзанд менигаристу ба суруди худ бовар мекард. Ва намедонист, ки писараш Ҳочимуродро чи машаққатҳои дар пеш аст.

Тарки Шомил гуфта, ба тарафи душманони ӯ гузаштани Ҳочимуродро шунида, модар суруди дигаре хонд:

Ба варта бас ҷаҳида аз сари сахра,

Накардӣ бим аз пасту баландиҳо.
Кунун аз партгоҳе, ки фитодӣ ту,
Умеди бозгаиштат не ба кӯйи мо.

Ба кӯҳистони дилбандат шитобидӣ
Пас аз тороҷи густохона бас шабҳо.
Ба домаи душман афтодӣ кунун чун сайд,
Умеди бозгаиштат не ба кӯйи мо.

Кунун рӯзам сиёҳу рӯзгорам талх,
Дили ман аз умеду орзу холист.
Ту ро аз қабзаи фӯлодин он дом
Ба кӯйи мо умеди бозгаиште нест.

Ҳазар кардӣ зи шоҳу аз имомат
Бахайр аст ин ҳама, аммо ту донӣ.
Ҳазар кардӣ зи кӯҳсори диёрат
Ба кӯйи мо умеди бозгаиштат не.

Чунон ки маълум аст, Ҳочимурод баъд ҳаракат кард аз назди шоҳ бадар равад ва боз ба тарафи одамони худ гузарад. Аммо хангоми гурехтанаш уро даст гирифтанд ва ба қатл расониданд. Сар аз тани бечони Ҳочимурод ҷудо карданд. Он гоҳ дар кӯҳистон боз як суруди модар пайдо шуд:

Кашиданд ханҷар, сар аз тан ҷудо шуд,
Дигар ҷумла шоеа беасос аст.
Ба шӯрои ҳарбиву ҷанги шадиде
Сари ўст лозим, ки худ беқиёс аст.

Сари раҳ тани бесараиш хок гаишта,
Ба беҳуда овозаҳо мо чӣ гӯем.
Ба ҷанге, ки кӯҳсори мо шуд мусаххар,
Чи муҳтоҷи бозуву дастони ўем.

Зи шамшер пурседу аз теги тезе,
Ки мурдаст ноиб ва ё зинда мондаст.
Магар сахра бӯйи борут надорад?
Насӯхта замине, ки ў хун фишондаст?

Варо ном уқоби сари қулла буд, лек
Параш рехт акнун, наёяд паёмаш.

*Қачии ҳаёташ қунад рост шамшер,
Қунад тоза ҳам доғи номусу номаш.*

Суруди модар оғоз ва сарчашмаи тамоми сурудҳои одамист. Табассуми аввалин ва ашқи охирин аст суруди модар.

Суруд дар дил тавлид мешавад, сипас дил онро ба забон меоварад, сипас забон онро ба дилҳои одамон мебаррад, сипас дилҳои одамон онро ба асру замон мебаранд.

Дар ин ҷо нақли он сурудҳо бамаврид аст.

СУРУДИ МОДАРИ ШОМИЛ

«Дар суруд аз ду якеро бичӯй – ё хандаро, ё гирияро. Ба мо - мардуми кӯҳистон ҳозир на ин даркору на он. Мо ҷангидан дорем. Ба сар сад азобу машаққат ояд ҳам. шиква қардану ашқ рехтан аз марди нест. Аз тарафи дигар, мо ба хандаву шодӣ ҳам асос надорем. Дилҳои мо лабрезии ғаму ғуссаанд. Дирӯз ман ҷавононеро, ки дар назди масҷид мерақсиданду месуруданд, ҷазо додам. Беақланд онҳо. Ҳамин қорашонро агар боз бинам, боз ҷазо медиҳам. Агар ба шумо шеър даркор бошад, Қуръонро хонед. Қаломи пайғамбарро тақрор бикунед. Шеърҳои ӯ ба дари Каъба ҳам сабт гаштаанд».

Имом Шомил сурудхониро дар Доғистон ҳамин тавр манъ мекард. Барои сурудхониашон занонро бо ҷорӯбу мардонро бо тозиёна мезад. Фармон фармон аст. Дар он солҳо бисёр сарояндагон ба зерӣ тозиёна меафтоданд.

Вале сурудро магар хомӯш метавон кард? Сарояндаро хомӯш метавон кард, аммо сурудро – ҳаргиз. Мо бисе санғҳои мазорро мебинем, зерӣ онҳо одамон мадфунанд. Аммо қабри сурудро кӣ дидааст?

Дар рӯйи як санги мазор ман чунин сханҳоро хондам: «Мурд, мемуранд ва хоҳанд мурд». Дар боби суруд ин тавр гуфтан мумкин аст: «Намурдааст, намемирад ва нахоҳад мурд». Дар рӯзҳои ғазавот сурудҳоро ҷиҳое накарданд, аммо сурудҳо на танҳо зинда монданду то рӯзҳои мо расиданд, зиёда аз ин, акнун он сурудҳо ба ҳукми хандаи тақдир «Сурудҳои Шомил» ном гирифтаанд.

Дарвоқеъ, аз хусуси сурудҳои модари Шомил... Дар он рӯзҳо лашкарони душман авули Охулгоро забт карда буданд. Он ҷанг басо қаҳрамонон тавлид кард, вале ҳама дар он ҷо, дар он корзор монданд. Захмдорон таслим шудан

нахоста, худро ба Қўйсуй Авар меандохтанд. Дар миёни муҳосирон хоҳари Шомил бо фарзандонаш низ буд.

Дар ҳамин айёми вазнин имоми хаставу захмин ба авули худ Гимрӣ омад. Вай ҳанӯз лаҷоми аспашро ба дасти муридонаш надода, сурудеро шунид. Суруд не, балки нолае буд он:

*Дар авулҳои кӯҳистон хун бигирӣед, одамон,
Дар азои мурдагону васфашон дастон кунед.
Чун дижи Охулго тасхир шуд бар душманон,
Як тани зинда намонда, мардумон, афгон кунед.*

Баъд дар суруд хамаи қаҳрамонони фавтида номбар мешуданд. Офарандаи суруд нидо мекард, ки хама сиёҳу кабуд пӯшанд. Дар суруд гуфта мешуд, ки ин андӯхро шунида, тамоми чашмаҳои кӯҳистон хушкидаанд. Дар он суруд аз Аллоҳ илтиҷо карда мешуд, ки мардуми кӯҳистонро дар паноҳаш нигаҳ дорад, ҷони писари ҳафтсолаи Шомил Ҷамолиддинро, ки дар Петербург гаравғони оқподшоҳ аст, эмин дорад.

Шомил ба рӯйи санг нишаста ва даст бар риши анбӯҳи ҳинокардаи худ андохта, мардуми атрофро имтиҳонкорона наззора намуд, сипас пурсид.

– Юнус, ин суруд чанд мисраъ аст?

– Саду ду мисраъ, имом.

– Гуяндаи ин сурудро ёфта, сад тозиёна мезанӣ. Ду тозиёнаашро мемони, ман мезанам.

Мурид фавран тозиёнаро баровард.

– Сурудро кӣ навиштааст?

Ҳама хомӯш.

– Сурудро кӣ навиштааст, мегӯям?

Ин дам ба назди имом модари қоматхамидаву андӯҳдидааш омад. У ба даст ҷорӯб дошт.

– Писарам, ин сурудро ман гуфтаам. Хонаи мо имрӯз мотамсаро аст. Ма, ин ҷорӯбро бигиру фармонатро ба ҷо ор.

Имом дар андеша афтод. Сипас аз дасти модар ҷорӯбро гирифт ба девор рост карда монд.

– Модар, ту хона бирав.

Модар ба писар нигоҳ карда-нигоҳ карда рафт. Ҳамин ки модар дар гардиши тангкӯча ғойб шуд, Шомил шамшеру камарбандашро кушод, чакмани чаркасиро аз тан бадар кард.

– Модарро задан мумкин нест. Гуноҳи ӯро бояд ман, писараш Шомил, ба гардан бигирам...

Танаширо то миён луч карда, ба рӯйи нимкат хобид ва ба муриди худ хитоб кард:

–Чаро тозиёнаро пинҳон кардӣ? Бигир онро ва гуфти маро бикун.

Мурид дудила шуд. Имом абрӯ чин кард, ва мурид беҳтар аз ҳама медонист, ки оқибати ин чӣ мешавад?

Мурид тозиёна заданро бар тахтапушти имом сар кард, аммо оҳиста–оҳиста мезад, ҷазо намедод, балки на-возиш мекард.

Шомил баногоҳ аз ҷо ҷаста, бонг зад:

–Хоб кун ба ҷойи ман!

Мурид ба рӯйи нимкат дароз кашид. Шомил тозиёна-ро аз дасти мурид гирифта, ўро се тозиёна зад. Тахтапуш-ти мурид суп–сурх варамиду давида баромад.

–Ана, ин хел задан даркор, фаҳмидӣ? Акнун сар кун, лекин бе нағма.

Мурид ба тахтапушти имом шумурда-шумурда тозиё-на зад.

–Бисту ҳашт, бисту нӯҳ...

–Не, акнун бисту ҳафто шуд. Партофта нарав, гузашта ҳам нарав.

Мурид зери обу арақ монда буд ва дам ба дам арақашро бо остини чапаш пок мекард. Тахтапушти имом силсилаи кӯхеро мемонд, ки онро роҳу пайроҳаҳо ба чор сӯ бурида гузаштаанд, ё ба домани теппае шабоҳат дошт, ки онро галаи аспон сумкӯб кардаанд.

Ниҳоят ин азоб тамоm шуд. Мурид як сӯ истода, нафас рост мекард.

Шомил либосашро пӯшида, яроқашро баст ва ба ода-мон рӯ оварда, гуфт:

– Кӯҳистониён, мо бояд бичангем. Мо вақти суруднави-сию сурудхонӣ, фурсати афсонагӯйӣ надорем. Бигзор душманон дар ҳаққи мо суруд хонанд. Инро ба онҳо шамшерҳои мо ёд медиҳанд. Оби дидаҳоро пок кунед, яроқҳоро тез кунед. Мо Охулгоро аз даст додем, аммо Доғистон зинда аст ва ҷанг ҳанӯз ба охир нарасидааст.

Баъди он рӯз Доғистон бисту панҷ соли дигар ҷангид, то даме ҷангид, ки набарди охирин хомӯш гардид ва Ғуниб таслим шуд.

Дар айни авҷи ҷанги Ғуниб, ки чанд рӯз давом дошт, имом дар масҷид намоз мёхонд.

– Ин хел балоро Доғистон ҳеҷ надида буд! – гуфт завҷаи нахустин, завҷаи калони Шомил Фотимат.

–Саҳв мекунӣ, Фотимат, Доғистон аз ин пеш як балои дигарро ҳам дида буд.

– Кадом балоро?

– Вақте ки ман ба болои ту барин зан Шуоинатро ба занӣ гирифтаам.

Имом хандид. Муридҳои захмдор, ки дар ҳамин масҷид меҳобиданд, низ хандиданд. Гуё ки хандаи имомро аввалин бор шунида, тамоми Доғистон меҳандид.

У дар душвортарин лаҳзаи ҳаёти Доғистон меҳандид, дар лаҳзае, ки иморати бунёдкардаи ӯ, мояи ифтихори ӯ барбод мерафт. Вай чанд соат пеш аз асир афтодани худ меҳандид.

Ногоҳ Шомил хомӯш монд ва симояш ҷиддӣ шуд. Ҳар се завҷаи худро ба рӯи сангҳои Ғуниб қатор шинонида, хоҳиш намуд:

– Ба ман ҳамон суруди раҳматӣ модарамро хонед.

Фотимату Нафисату Шуоинат баробар сар карданд:

Охирин оҳанги суруд хомӯш гардид. Моҳ аз осмон нур мепошид. Имом маҳзун шуд...

– Як бори дигар бихонед.

Фотимату Нафисату Шуоинат боз хонданд. Ин дафъа суруд дуртар рафт. Онро шахҳои маҳзун, бедҳои маҷнун ва тӯсҳои Ғуниб, ки дар партави моҳ мунаввар буданд, шуниданд.

– Бори сеюм бихонед! – фарёд зад Шомил. Садои суруд боз ҳам дуртар рафт. Онро ин дафъа ҳам авулҳои оташ-гирифтаи атрофи Ғуниб, ҳам авулҳои хомӯшу дурдасти кӯҳистон, ҳам муридони фавтида дар ғӯристон шуниданд. Вале ҳамин вақт субҳ дамид ва боз набард сар шуд, набарди охирин. Ҳангоме ки садои тире туфанг хомӯш гардид, садои суруд ҳам фуруӯ нишаст.

Имом асири баобру гашт. Силоҳу аспашро баргардониданд, завҷаҳояшро ҳам бо худаш монданд, аммо Доғистонро барояш намонданд, ӯро ба шимоли дур бурданд.. Аз Доғистон фақат суруде монд, ки онро як вақт модари пираш гуфта буд. Ин сурудро ба асири фахрӣ аввал се завҷааш хонданд. Сипас фақат Нафисату Шуоинат монданд. Сипас ин сурудро дар биёбони Арабистон ба Шомил ҷон ба лаб Шуоинат хонд, Шуоинате, ки баъди ду зани калонӣ монда буд, завҷаи охирин ва суруди охирини Шомил буд.

Ҳангоме ки аз Шуоинат ҳикоят мекарданд, падарам мегуфт:

– «Вай зани аз ҳама соҳибҷамоли даргоҳи Шомил буд. Вай завҷаи охирин ва муҳаббати аввалини имом буд. Имом ҳам мисли ҳамаи кӯхистониён одатҳои худамонро риоя карда, зан мегирифт. Аммо ин занашро... Ин зан ба ӯ мукофоти ногаҳоние буд. Вақте ки диловартарин ноибон Ҳақбердил Муҳаммад Моздокро ба тороч дод, духтари як армани тоҷир–Аннаи соҳибҷамодро дуздид. Ин ҳодиса чанд рӯз пеш аз тӯйи он духтар рӯй дод. Мурид ғанимати худро дар бурқаъ печонида, ба даргоҳи имом овард. Вақте ки бурқаъро кушоданд, имом ба ғайр аз ду чашми шаҳлои оби, ки тӯё аз осмони Доғистон ато шуда бошанд, чизеро надид. Он чашмон бе ҳарос, рост ба рӯйи имом менигаристанд. Он чашмон мӯзаи хроми сурхи имом, яроқи он, риши он, чашмони онро медиданд. Арманидухтари ҷавон дар пеши назар шахсеро дид, ки на ҷавон гуфтан мумкин, на зебо. Аммо қиёфаи ӯ ҷозибаве дошт. Аз симояш ҳам тавону қудрат, падидор буди ҳам меҳру шафқат. Чашмони онҳо ба ҳам бархӯрданд. Ҷанговари ҷиддӣ як навъ сустшавиӣ дилашро ҳис кард. Ин гуна сустӣ ба ӯ бегона буд, аз ин рӯ, ҳаросид. Ҳамон дам овози омирониаш ӯ баланд шуд:

–Бирав, ин духтарро аз кучое оварда бошӣ, ба ҳамон ҷо бурда мон.

–Барои чӣ, имом? Ин хел духтари хушрӯ. Чор ишкелаш бутун.

–Барои чӣ буданашро ман медонам, кори ту– аспро зин кардан.

– Ҷи қадар бозхарид бигирам?

–Ҳамин тавр, бе бозхарид медиҳӣ.

Ҳақбердил Муҳаммад маҳви ҳайрат шуд. Шомил то ҳол асирро бе бозхарид надода буд. Аммо бо вай бахс кардан мумкин нест.

Мурид ба асираи худ гуфт:

–Ҳозир ман туро гашта ба назди падару модарат мебарам. Аҷаб хурсанд мешаванд. Ба онҳо меғӯйӣ, ки Шомил роҳзан нест.

Баъди он ки суҳанони муридро ба Анна тарҷума карданд, вай сӯйи Шомил бо чашми ҳайрат нигарист. Ҳама пиндоштанд, ки духтар ба ин бахти худ бовар намекунад.

Ба вай бори дигар гуфтанд:

–Имом хеле афсӯс меҳӯрад, ки ин ҳодиса рӯй додааст. Ё туро бе ягон бозхарид ҷавоб медиҳад.

Он гоҳ духтари соҳибҷамол ба Шомил рӯ оварда гуфт:

–Эй пешвои Доғистон. Касе нияти маро дуздидан ҳам накардааст. Ман ба назди ту худам омадам, омадам, ки асираи ту бошам.

–Чи хел, барои чӣ?

–Барои дидани қахрамоне, ки номаш вирди забони мардуми Қафқоз ва тамоми олам гаштааст. Ҳар чӣ меҳоҳӣ, бикун, аммо асорати ихтиёрии худро ман ба ягон чиз иваз намекунам. Ва аз ин даргоҳ ба ҳеҷ ҷо намеравам.

– Не, рафтани бехтар аст.

– Ҳамин гапро ту гуфта истодаӣ, Шомиле, ки ҳама шермардаш мехонанд.

– Ин гуфтаи Аллоҳ аст.

– Худо ин хел гуфта наметавонад.

– Гуфтори Аллоҳи ману худои ту гуногун аст. Аз ҳамин рӯз асираи туям, пешвои Доғистон, канизи туям. Аз ҳамин рӯз Аллоҳи ту Худои ман аст. Ман дар бачагӣ дар васфи ту сурудҳо шунидаам ва яке аз онҳоро ба ёд дорам. Ин суруд дар дилам маъво гирифтааст.

Арманидухтарак баногоҳ бо забони номаҳфуме суруди ачибе оғоз кард. Аз паси кӯҳи баланд бар осмон моҳ ҳам баромад. Аммо духтари Арманистон ҳамон дар васфи Шомил суруд мехонд.

Мурид даромад.

– Имом, аспро зин кардам. Духтаракро гирифта барам?

– Монаш. Вай ин сурудашро бояд ба охир расонад, ба ин суруд тамоми умраш сарф мешуда бошад ҳам, майлаш.

Баъди чанд рӯз дар Доғистон гапу калоча сар шуд. Як кас ба гӯши каси дигар мегуфт, як авул ба авули дигар мерасонд, пич-пичу миш-миш, ғайбат мекарданд.

– Шунидед? Шомил боз як зан гирифтааст.

– Имоми муъмин арманидухтарро гирифтааст.

– Саллаи имомро кофирдухтар мешӯяд. Вай ба ҷойи Худою Расул барои имом суруд мехондааст.

Доғистон гуё шишта мехест. Аммо гап-гапи мардум рост буд. Имом зани сеюм гирифт. Ин зан дини исломро қабул кард, ба сар рӯймоли кӯхистонӣ баст ва ба худ номи аварӣ гирифт. Анна ба Шуоинат табдил ёфт. Барои имом лазизтарин таом ҳамон буд, ки Шуоинат пеш мениҳод... Равшантарин ва гармтарин хона хонаи ӯ буд. Махрамонатарин суҳанон суҳанони ӯ буданд. Чехраи ҷиддии имом андак нармтар, лутфomez ва хуштар гардид. Аз Моздок аз номи падару модари Шуоинат ба назди

Шомил чандин бор илтимос карда омаданд, ки чӣ қадар бозхарид хоҳад, гираду Шуоинатро рухсат кунад, Шомил ин гапҳоро ба Шуоинат мерасонид, аммо вай фақат дар ҳамон як гап меистод:

–Имом, ту–шавҳари ман. Агар сарамро аз танам чудо кунӣ ҳам, ба хонаи падарам намеравам.

Имом ҷавоби ӯро ба фиристодагони Моздок мерасонид. Боре ба назди имом бародари ҳамхунаи Шуоинат омад. Имом ӯро хуб пазируфт, иҷозат дод, ки бо Шуоинат мулоқот бикунад. Додару хоҳар мударти ду соат танҳо ба танҳо суҳбат карданд. Бародар аз ғаму андӯхи падар ва ашки резони модар, ҳаёти хушу хурсандонае, ки дар хона интизори ӯст, аз домоди ҷавони бетолеъ, ки ҳанӯз ҳам ӯро дӯст медорад, нақл кард...

Ҳамааш барабас рафт. Шуоинат рад кард. Бародараш бо ду дасти холи баромада рафт.

Зани якуми имом Фотимат мавриди муносиберо ёфта, ба ӯ гуфт:

–Имом, атроф хунрезӣ, одамон ҷон мекананду ҷон медиҳанд. Ту ба қадом дил сурудҳои Шуоинатро монанди дуо гӯш мекунӣ? Охир, ту сурудхониро дар Доғистон манъ кардай. Ҳатто аз суруди модари худ рӯ гардондӣ.

– Фотимат, – гуфт пешво. – Шуоинат сурудҳои мехонад, ки онҳоро дар ҳаққи мо душманонамон меҳонад. Агар ман мерондам, ки сурудҳои оху нола паҳн шаванд, ин сурудҳо ба гӯши душманонамон мерасиду он гоҳ онон дар ҳаққи мо ақидаи дигар мекарданд. Дар он сурат ман ба чашми модароне, ки писарҳашон ҳамроҳии ман ба ҷангҳо рафта, ҳалок шудаанд, нигоҳ карда наметавонистам, хичил мешудам. Аммо бигзор душманон дар ҳаққи мо суруд хонанд. Ман бо ҷону дил гӯш мекунам. Дигарҳоро ҳам фарёд мекунам, ки гӯш бикунанд.

Аммо Фотимат на барои он ғам меҳурд, ки имом сурудҳои завҷаи ҷавонашро гӯш мекунад, вай аз он сабаб ғамгин буд, ки шавҳар бо завҷаҳои аввалаи худ мисли пештара розгӯйи намекунад. Аз байн дере нагузашта, воқеаи зерин рӯй дод:

Рӯзе ба имом хабар оварданд, ки оқподшоҳ тайёр аст писараш Ҷамолиддинро, ки он вақт дар корпуси кадетии Петербург меҳонд, бо Шуоинат иваз бикунад. Ин амри муҳоле буд. Имом рад кард. Вучуд доштани чунин имконро Шомил аз ҳама пинҳон карда бошад ҳам, ин гап ба гӯши Фотимат расид.

Рӯзе Фотимат ба назди палончи ҷавони худ омада гуфт:

– Шуоинат, қавл медиҳӣ, ки суҳбати ману туро ғайр аз Аллоҳ таоло касе намефаҳмад?

– Қавл медиҳам.

– Ту аз ман беҳтар медонӣ, ки Шомил вақтҳои охир бедорхоб шудааст, бисёр ғам меҳӯрад, азоб мекашад.

– Мебинам, Фотимат, мебинам.

– Намедонӣ, барои чӣ ин хел бошад?

– Намедонам.

– Ман медонам. Агар хоҳӣ, ту давояшро ёфта метавонӣ.

– Гап зан. Фотимат, гап зан, азизам.

– Ту, албатта, қиссаи Ҷамолиддинро шунидаӣ, писари ману Шомилро?

– Шунидаам.

– Назди мо гашта омадани вай – ба ту вобаста. Охир, ту ҳам модаратро ёд мекуни. Ман модар ҳастам. Писарамро даҳ сол боз надидаам. Ери расон! Ба хотири ман не, ба хотири имом...

– Ба хотири Шомил ҳар коре бошад, мекунам. Лекин чӣ хел бикунам?

– Агар ту ба хонаи падару модарат гашта рави, подшоҳ Ҷамолиддинро ба мо гардонида медодааст. Писаракамро ба ман баргардон. Аллоҳ таоло туро фардо дар бихишти ҷовидон ҷой диҳад. Илтиҷо мекунам.

Дар чашмони Шуоинат ашк рахшид.

– Ҳамаашро мекунам, Фотимат, ҳамаашро мекунам, – гуён Шуоинат баромада рафт.

У ба хонаи худ даромад, ба рӯи қолин парӯ афтада, аввал хеле гирифт, баъд суруди ҳузнангезе оғоз кард. Шомил омад.

– Ба ту чӣ шуд, Шуоинат?

– Имом, маро ба назди падару модарам ҷавоб дех.

– Чӣ хел?

– Ман бояд равам.

– Барои чӣ? Ту чиҳо мегӯӣ? Худат намеравам гуфта будӣ, ман акнун туро ҷавоб дода наметавонам.

– Шомил, маро ба хонаи падарам фирист. Илоҷи дигар нест.

– Аз афти кор, ту нотоб шудай.

– Ман мехоҳам, ки ту дидори Ҷамолиддинро бубинӣ.

– Ҳа, гап дар ин ҷо будааст. Ту ба ҳеҷ ҷо намераवि.

Шуоинат. Агар писарамро фақат бар ивази завҷаам мегирифта бошам, бигзор яқумри беписар монам. Агар вай писари ман бошад, роҳро ба сӯи модараш, ба сӯи кишвараш худааш ёбад. Ман ба назди писарам бо роҳи ту

мекушодагӣ намеравам. Ман ба сӯяш роҳи сазовори ману вайро ёфта меравам. Хубаш, аспи маро барор.

Шуоинат аспи имомро аз дарвоза баровард. Аз мех тозиёнаро гирифта, ба дасти ӯ дод.

Дар ҳамаи лашкаркашихову мусофиратҳо—дар Доғистон, дар Петербург, дар Калуга, дар хоки Арабистон—то дами вопасини имом завҷааш Шуоинат ҳамроҳу ҳамдамаш буд. Ҳатто ҳозир, дар рӯзҳои мо ҳам, аз вачҳи он зани наҷиб афсонаву ривоятҳо меғӯянд. Билохира зан сабаби он шуд, ки ба назди имом писараш Ҷамолиддин баргашт. Аммо ин қиссаи дигар аст.

СУРУДИ ҶАМОЛИДДИН

Гаравғони ҳаштсола ҷавони бистучаҳорсола шуда ба Доғистон баргашт. Имомро басо қуввату тоқат ва ҳилаву тазвир лозим шуд, то писарашро гардонда гирад. Шомил ба оқподшоҳ бисёр асирони ҳарбии русро пешниҳод мекард, аммо подшоҳ ба иваз кардан розӣ намешуд. Кӯҳистониписар ба ӯ дар Петербург лозим буд. Подшоҳ ба Шомил исрор мекард, ки муборизаи бемаъниро бас кунад, вагарна писарашро аз ҳаёт маҳрум хоҳад кард. Имом ба таҳдидҳо гардан намефурувард. Аз номи писараш (эҳтимол, худӣ писараш бошад) ба ӯ менавиштанд, ки подшоҳ пурзӯр аст ва ягон умеди бар вай ғолиб омадан нест. Ва ҳол он, ки Доғистон аз хунрезӣ бемадор гаштааст ва муқобилат ғайр аз зарар ва ғаму андӯх чизе намеоварад.

Имоми якрав ба ягон гап бовар намекард.

Тавре шуд, ки Ҳочимурод ҳамроҳи чанде аз муридон ба тарафи подшоҳ гузашт. Аммо тамоми аҳли хонаводааш: модар, завҷа, хоҳар ва писарашро дар кӯҳистон монда рафт. Табиист, ки ҳамаи онҳо дар дасти Шомил монданд. «Агар барнагардӣ, — навишта буд Шомил ба Ҳочимурод, — писарат Бӯлчиро сар мезанам, модару завҷаю хоҳаратро ба дасти ҷанговарҳо медиҳам, расво кунанд».

Ҳочимурод аз ҷониби худ мекушид, ки аҳли оилаашро халос бикунад ва бо ҳамин дасти худро барои мубориза бар зидди имоми якрав бикӯшояд. Ӯ дар он рӯзҳо меғуфт: «Дасту пойи ман баста аст ва як нӯти банд дар дасти Шомил». Дар хусуси бозхарид ҷойи гап ҳам набуд. Вақте Шомил фаҳмид, ки муриди собиқаш аҳли оилаашро боз-

харид дода гирифтанист, гуфт: «Ба болокории ҳамаи ин Ҳочимурод, аз афташ, девона шудааст».

Вале агар Шомил дар даст як нӯги бандеро, ки нӯги дигараш дар дасти Ҳочимурод аст, нигоҳ медошта бошад, пас, дар дасти Ҳочимурод риштае буд, ки рост ба дили Шомил мерасид. Ин ришта Ҷамолиддин буд. Ҳочимурод аз Воронтсов хоҳиш кард: «Бигзор оқподшоҳ Ҷамолиддинро ба назди падараш ҷавоб диҳад. Он гоҳ Шомил мумкин, хешовандони маро сар диҳад. То даме, ки оилаи ман дар дасти имом аст, ба муқобилаш ба ҷанг баромадани ман, ҳам модарам, ҳам писарам, ҳам завҷаам ва умуман тамоми хешовандонамро ба дасти худам куштани, гуфтани аст».

Воронтсов ба подшоҳ арз кард ва подшоҳ ба иваз кардан розӣ шуд. Ба Шомил чунин навиштанд: «Агар аҳли оилаи Ҳочимуродро сар диҳӣ, писаратро мегири».

Шомил дар миёни ду роҳи душворе монд ва намедонист кадомро интихоб бикунад. Се шаб на худаш хоб кард, на аҳли оилааш. Рӯзи чаҳорум имом писари Ҳочимурод Бӯлчиро ба назди худ даъват кард.

– Ту писари Ҳочимуродӣ?

– Ҳо, ман писари Ҳочимуродам, имом.

– Ту медонӣ, вай чӣ кор кардааст?

– Медонам, имом.

– Хӯш, ту ба ин чӣ мегӯӣ?

– Ба ин чӣ ҳам гуфта мешуд?

– Уро дидан мехоҳӣ?

– Бисёр мехоҳам.

– Ман туро ҳамроҳи модарат, модаркалонат ҷавоб медиҳам, ба наздаш равед, тамоми аҳли оилаатонро ҷавоб медиҳам.

– Не, ман ба назди вай рафта наметавонам. Ҷойи ман Доғистон аст. Дар он ҷо Доғистон нест.

– Рафтан даркор, Бӯличӣ. Ман амр мекунам.

– Намеравам, имом, маро дар ҳамин ҷойи истодаам бикӯшӣ, аз ин амр бехтар аст.

– Мебинам, ки ту ҳам падарат барин нофармонӣ.

– Мо ҳама фармонбардори туем, имом, лекин маро ба он ҷо рав нагӯӣ. Маро ба ҷанг равон бикунӣ, бехтар. Ҷонамро дареғ намедорам.

– Бар зидди падар ҷангидан?

– Бар зидди душманон.

Он рӯз Шомил ба Бӯлчӣ яке аз бехтарин ханҷарҳои худро инъом кард.

– Инро бигиру монанди падарат ханчарбардорӣ бикун. Лекин ҳамеша ба кӣ ханчар заданатро бидон.

Савдои Ҳочимурад напухт. Писараш ба назди ӯ на-
рафт. Ҷамолиддин ҳам ба назди имом барнагашт.

Вале Шомил дар ин миён худ тадбирҳо мекард. Вай писари дигараш Қозимуҳаммадро ба тороҷи мудки князи гурҷи Синандали фиристод. Дар натиҷа зани княз Чавчавадзе, зани княз Орбелиани ва ҳамроҳи онҳо мураббияи франсавӣ асир гирифта шуданд. Екатерина Чавчавадзеро, ки хоҳари Нина Грибоедова буд, муридон аз ковокий дарахт ёфта гирифтаанд.

Акнун Шомил метавонист ба подшоҳ шарти худро гузорад. Охир, подшоҳ бо ҳар роҳе бошад, ҳаракат мекард, ки занони князҳои гурҷиро халос бикунад. «Занони князҳоро фақат ба ивази писарам гардонда медиҳам» – ин буд шарти қатъии Шомил.

Инак, он рӯз расид. Дарёи фароҳдоман равон. Дар соҳилаш княззанҳои рабуда лаҳзаи озодиро мунтазир. Ба он соҳил ҳамроҳи ҷанговарони рус писари имом баромад. Шомил низ савори аспӣ худ ба лаби дарё омад. У ба одамони соҳил бодикқат менигарист ва ҳаракат мекард, ки Ҷамолиддини худро бубинад. Охир, онҳо ин қадар вақт боз ҳамдигарро надидаанд. Оё падару писар якдигарро мешинохта бошанд?

Ба имом як афсари шинелпӯши русро, ки сардӯши тилло дошт, нишон доданд. Он афсар бо афсарҳои дигари рус гуфтугӯ дошт, бо онҳо видеоӣ оғӯшқашӣ мекард. Сипас ба назди духтаре, ки аз ҳозирон канортар меистод, рафт ва дасти ӯро бӯсид. Вай гоҳ ба сӯии падараш, ки савори аспӣ сафед буд, назар меафканд.

– Ҷамонаш писари ман аст? – пурсид имом, аз афсар чашм нақанда ва ягон ҳаракати ӯро аз назар дур накарда.

– Ҳа. Ана ҳамон Ҷамолиддин аст.

– Ба вай чакмани черкасию яроқи худамонро бурда диҳед. Аз ҳамин рӯз вай на афсари подшоҳ, балки ҷанговари Доғистон аст. Либоси танашро ба дарё партоед. Набошад, писарамро ба наздам омадан намонам.

Ҷамолиддин амри падарро баҷо овард ва либосашро дигар кард. Аз рӯйи чакмани черкасии қўҳистонӣ силоҳи қўҳистониро овехт. Аммо дар тағи чакмани черкасию попоҳ дилу сари Ҷамолиддин буд ва онҳоро ба ҳеч чиз иваз карда намешуд.

Инак, аз дарё гузашт ва ба назди падараш омад.

– Писараки азизам!

- Падарам!
- Ба Чамолиддин асп доданд. Дар аснои тамоми роҳ, то худи Ведено, падару писар паҳлу ба паҳлу роҳ паймуданд. Гоҳе падар мепурсид:
- Чамолиддин, ин ҷойҳо ба ёдат ҳаст? Ин шахҳоро фаромӯш накардаӣ? Авуламон Гимрӣ ба ёдат ҳаст? Охулгори ба хотир дорӣ?
- Падар, ман он вақт бисёр хурд будам.
- Ягон бор дар ҳаққи Доғистон дуо кардӣ? Дуоҳои худамонро фаромӯш накардаӣ, сураҳои Қуръон ба ёдат ҳаст?
- Дар ҷое, ки ман зиндагӣ мекардам, Қуръон дар дастам набуд, – бо дили нохоҳам ҷавоб меод Чамолиддин.
- Наҳод, ту ягон бор ҳам ба назди қудрати Парвардигор саҷда наовардӣ? Ибодат накардӣ? Рӯза надошти? Намоз нахондӣ?
- Падар, мо бояд гуфтгӯ бикунем.
- Вале Шомил ба асп маҳмез зад.
- Пагоҳии рӯзи дигар имом писарашро ба назди худ хонд:
- Нигар, Чамолиддин, офтоб аз пасти кӯҳ сар мебардорад. Аҷаб манзараи зебо, ҳамин тавр не?
- Зебост, падар.
- Барои ҳамин кӯҳҳо, барои ҳамин офтоб ҷонатро нисор карда метавонӣ?
- Падар, мо бояд гуфтгӯ бикунем.
- Хайр, гап зан.
- Падар, Русия бузург, сарватманд ва пурзӯр аст аст. Фақирӣ ин кӯҳистон, камбағалию тирагири муҳофизат карданамон чӣ ҳолат? Россия адабиёти бузург, мусиқии бузург, забони бузург дорад. Ҳамааш ба кишвари мо мебояд. Агар Доғистон ба Россия ҳамроҳ шавад, фақат бурд мекунад. Вақти он расидааст, ки ба ҳақиқат бо ҷашми хирад нигарем ва таслим шавему ҷароҳатҳоро даво бикунем. Бовар бикун, ман Доғистонро на камтар аз ту дӯст медорам...
- Чамолиддин!..
- Падар, дар Доғистон авуле нест, ки онро камаш як бор оташ назада бошанд. Шахсе нест, ки маҷрӯҳ нашуда бошад. Санге нест, ки ба рӯяш хун нарехта бошад.
- Мебинем, ки ту ба муҳофизати ҳамин шахҳои маҷрӯҳ тайёр нестӣ ва аз уҳдаи ин кор ҳам намебарой.
- Падар!

–Ман ба ту падар нестам. Маълум шуд, ки ту ҳам ба ман писар нестӣ. Гапҳои туро шунида, мурдагон бояд дар гурашон рост истанд. Лекин мани зинда чӣ кор бикунам, ки ин гапҳоро аз забони ту мешунавам? Дидӣ, шахҳо чӣ хел тира шуданд?

Шомил муқаррабони содиқ ва аҳли хонаводаашро фарёд кард:

– Мардум, ман ба шумо гапҳои писарамро нақл карданям. Ин меғӯяд, ки оқподшоҳ бузург, қувваи душман бисёр, давлати подшоҳ калон аст ва мо беҳуда меҷангем. Ин меғӯяд, ки таслим шавем ва ба пеши пойи подшоҳ итоаткорона сар аңдозем. Ман гумон мекардам, ки одами ҷасорат карда, на фақат ин гапро меғуфтагӣ, ҳатто аз дилаш меғузаридагиро ягон соат дар Доғистон нигоҳ нахоҳам дошт. Имрӯз ин гап садо дод, боз дар кучо? Дар хонаи мо. Ин гапро боз кӣ меғӯяд? Писари ман! Инро чӣ бояд кард, одамеро, ки подшоҳ барои беобрӯ кардани ҳам Доғистону ҳам ман фиристодааст? Шумо хуб медонед, ки найзаи душманон ҳам ба синаи ман, ҳам ба синаи Доғистон чандин бор захм задааст. Акнун найзаи сохтаи худи маро подшоҳ тез карда, ба чигари худам мезанад. Чӣ бояд кард?

Хешовандон суханҳои имоми худро бо дили пурандӯх гӯш медоданд. Фақат модар ба ин ҳама бовар карда наметавонист.

Шомил тоб хӯрда, ба Ҷамолиддин нигаристу хитоб кард:

–Эй, душмани кӯҳистон! Ба чое меравӣ, ки овататро ман наҷунавам. Ту падар ҳам надорӣ, Доғистон ҳам. Занҳои князҳоро ман ба ту иваз кардам, лекин туро ба кӣ иваз бикунам? Ман туро чӣ кор бикунам?

–Писаратро ҳар чӣ мехоҳӣ, кардан гир, падар. Бикӯш, лекин аввал гапамро то охир гӯш бикун.

– Бас. Ман ҳамеша ба нидои Аллоҳи таоло гӯш медодам, лекин имрӯз ба вай ҳам гӯш намекунам. Аллоҳ меғӯяд: «Душманро бикӯш!» Ман ба вай ҷавоб медиҳам, ки ин душман нест, балки фарзанди роҳгумзада аст. Ман ба вай меғӯям, ки гӯшту нохунро аз ҳам ҷудо карда намешавад. Бинобар ин, рӯз бин, лекин ин ханҷарро аз камарат кушо. Силоҳ ба касе лозим, ки омодаи ҷанг аст.

Шомил писари худро ба авули дурдасте бадарға кард. Ҷамолиддин дар он ҷо моғанди барге, ки аз дарахт қанда шудааст, зиндагӣ мекард. У аз бори ғаму ғусса, таоми бад ва иқлими номусоид ба дарди сил гирифта шуд. Имом

мечангид, аммо нафасгирии писараш торафт душвортар мегардид. Дардаш бедаво буд. Дар ҳамин вақт ба назди ӯ пинҳонӣ аз имом Фотимат рафт. Модар ҳамроҳи худ бозичаҳои нони пухта бурд. Яке шакли ханҷарро дошт, дигар шабеҳи уқоб буду, сеюмӣ ба сурати шамшер. Сипас Фотимат аз берун таппак оварда, дар оташдон алов гиронд. Бозичаҳои нониро дар оташ гарм карда, хокистари онҳоро ба зонуи худ пок кард ва якеро шикаста, ба Ҷамолиддин, ҳамчун ба кӯдак, дароз намуд.

– Агар худи модар шир надошта бошад, кӯдакашро ба шири нахчир одат мекунонад, – гуфт Фотимат.

Ҷамолиддин ба модар бо чашмони пурҳайрат менигарист. Ба назараш чунин менамуд, ки ӯро бори аввал мебинад. Баногоҳ овони ҷавониву зебоии модар ба ёдаш омад. Дар бачагиаш модар ба ӯ ана ҳамин хел нончаҳо мехуронд. Дар сари гаҳвораи аспакмонанд нишаста, ба ӯ суруди навҷавонеро, ки шири шер хӯрда, калон шудааст, мехонд. Дар таги болиштакаш ханҷараки чӯбин буд.

– Оча! – монанди тифлияш фарёд зад Ҷамолиддин.

– Ҷамол, писаракам ба назди ман баргард! – гуфт Фотимат.

Ҷамолиддин модарашро шинохт. Модар дар назди оташи хомӯшшаванда нишаста, бар болои сари писари бемораш ҳам шуда, чунон ки хангоми тулӯи офтоби умри ӯ мехонд, суруди алла мегуфт:

Имоме, ки мақсади писарро нафаҳмида буд, ҳамроҳи муридонаш дар кадом як ҷойи дур мечангид. Завҷаи ӯ Фотимат дар сари нахустамини ҷондодаистодаи худ суруди видео мехонд.

Ба гӯши Ҷамолиддин чунин мерасид, ки дар наздикие, дар миёни шахҳо дарё нола дорад. Ба назараш чунин менамуд, ки дар таги дар ба рӯи алафи даравидаи хушк гӯсола хоб аст.

Ӯ ҳавлии дар Гимрӣ будаашонро ба ёд овард, падараш, аспӣ аввалинашро ба ёд овард. Модар суруди Дингир–Дангарчуи шодмонро мехонд, ки вай бо ҷараёни борон ба осмон баромадаст.

- Кучо будӣ, Дингир-Дангарчу?
- Ҷангал рафта буд Дингир-Дангарчу
- Ҷаро рафта буд, Дингир-Дангарчу?
- Дарахт бурид Дингир-Дангарчу.
- Ҷаро буридӣ, Дингир - Дангарчу?
- Хона месозад Дингир - Дангарчу.
- Хона ҷаро, Дингир-Дангарчу?

- Арӯс меорад Дингир-Дангарчу.
- Арӯс чаро, Дингир– Дангарчу?
- Қаҳрамон зояд Дингир– Дангарчу.
- Қаҳрамон чаро, Дингир-Дангарчу?
- Олам з-ӯ фахрад Дингир -Дангарчу.

Дар пеши назари Чамолиддин кӯҳҳои кишвараш падида омаданд. Барф об мешавад, сангхоро гулдурросзанон селоб меорад. Аз болои қаторкӯҳҳо абрҳо ҳазида меоянд. Доғистон, ки дар кишвари бегона фаромӯш гашта буд, акнун ўро ихота намуд. Модар ҳамон мехонду мехонд. Дар байни хондаҳои сурудҳои буданд, ки хангоми таваллуди писар месароянд, сурудҳои буданд, ки хангоми вафоти писар меғоянд. Дар сурудҳои ӯ инчунин гуфта мешуд, ки пас аз марги писарон дар ҳаққашон сурудҳо боқӣ мемонанд. Модар дар ҳаққи Шомил, дар бораи Ҳочимурод, Қозимуҳаммад, Ҳамзтбек, дар хусуси Ҳочбори ҷасур, дар васфи Парту-Фотимат, дар бобати Нодиршохро торумор кардан, дар ситоиши онҳое, ки аз тохтутозҳо барнагаштанд, сурудҳо мегуфт.

Оташ дар оташдон хомӯш мешуд. Доғистон дар оғӯши оташи ҷанг буд. Ҳардуи ин оташ ҳоло дар ҷашмони Чамолиддин акс меёфт. Суруди модар ўро ба изтироб овард. Мехри фарзанди дар дилаш бедор шуд, шӯъла зад, ин меҳр илқо мекардаш, ки дар паҳлуи падар рафта истад.

–Модар, ман нав ба Доғистон баргаштам. Акнун бо падарам вохӯрадам. Ба ман яроқ биёр. Ман – писари Шомил.. Ман набояд дар назди оташдон бимирам. Маро сар диҳед, ба ҷойи тирпарронӣ равам.

Ҳамин тариқ суруди модар коре кард, ки на Куръон карда тавониста буду на амри падар.

Аммо ин фақат барқе буд. Сурудҳои модар сурудҳои дигарро дар дили Чамолиддин хомӯш карда наметавонистанд. У Петербургро, ки дар он ҷо ба воя расидааст, фаромӯш карда наметавонист. Вай ба кӯҳистониёни Доғистон ба забони барояшон номафҳуме мисраҳои номафҳуме мехонд:

*Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид.
Невы державное течение,
Береговой её гранит,
Твоих оград узор чугунный,
Твоих задумчивых ночей
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,*

*Когда я в комнате моей
Пишу, читаю без лампы
И ясны спящие громады
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла...¹*

Ин мисраъхо дар бунаи дудолуди авули кӯҳистон аҷибу ғариб садо меоданд. Ҷамолиддин шабҳо хоб ме-дид, ки боз дар корпурси кадетӣ гаштааст, дар назди панҷараи Боғи тобигона бо гурҷидухтари соҳибҷамол Нина мулоқот мекунад...

Дар дили Ҷамолиддин ду уқоб мезист ва ҳар қадам ӯро ба сӯи худ мекашид. Дар дилаш ду суруд садо меод. Нинаи азиз дур буд. Миёни онҳо – дарёи бузург. Аз болои ин дарё почта равуо надорад. Дар ин дарё афсари рус, писари имоми Доғистон ғарқ шуд.

Ин дарё тамоми орзуву ормонҳои ӯ ва гули таманноӣ ӯро шуста бурд. Гули таманноӣ Ҷамолиддин дар болои дарёи бузург пуле сохтан, ҳар ду соҳилро ба ҳам пайвастан, бераҳмиҳои ҷанг, кушторҳои бемаъниро бар дӯстиву рафоқат, бар меҳру шафқат, бар ҳаёт бадал кардан буд. Вай сурудҳои кӯҳистон, сурудҳои модарро мефаҳмид, аммо сурудҳои Пушкинро ҳам мефаҳмид. Ду суруд дар як дил маъво гирифта буд. Кошкӣ инро падар мефаҳмид. Кошкӣ инро ҳама мефаҳмиданду ба ҳам меҳр мебастанд!

Аммо сурудҳо мисли шамшер буданд. Онҳо дар осмон ба ҳам хӯрдаву шарора пошида, якдигарро меафғанданд. Доғистони хунрехтаву аз қувват рафта дар бораи хун, дар ситоиши далерон, дар ҳаққи чашмоне, ки туъмаи зоғон гаштаанд, аз хур-хури аспон, аз садои ханҷар, аз боиси саманде, ки савораи худро дар корзор гум карда, бармегардад, сурудҳо мехонд.

Даме, ки сурудҳо якдигарро мефаҳмиданд, вақте ки одамони як соҳил суруди одамони соҳили дигарро мефаҳмиданд, тирпаррониҳо басанда мешуданд, шамшерзаниҳо қатъ мегаштанд, хунрезӣ бас карда мешуд, интиқом дасти ба зарба болошударо бармедошт ва дар дилҳо ба ҷойи ғазаб меҳру муҳаббат пайдо мешуд.

Дар муҳорибаи назди дарёчаи Валерик муриди заҳмишудаи Шомил Мулло Мухаммад ба дасти русҳо асир афтод. Дар авул ӯро ҳалок шуд, гӯён азо гирифтанд. Ам-

---

¹. Шеърӣ машхури дар васфи Петербург гуфтаи А.С. Пушкин.

мо пас аз як моҳ, ӯ зиндаву саломат ба хона баргашт. Мардуми мутаҳаййир аз ӯ пурсучӯ мекарданд, ки чӣ хел озод шуда тавонист. Мурид аз ин гапҳо ранчида, гуфт:

– Гумон накунад, ки Мулло Муҳаммад дуруғ гуфта ё хушомад зада озод шудааст. Ман буздил нестам.

– Мо медонем, ки ту муриди далерӣ. Аз афти кор, бо шамшер ба худ роҳ кушоди.

– Ман шамшер надоштам. Агар мебуд ҳам, кор наме-
дод.

– Набошад, чӣ хел халос шудӣ?

– Маро ба таҳхона шинонданд. Ба дар кулф заданд.

– Хӯш, дар он ҷо чӣ хел шудӣ?

– Нахчири дар қафас афтода барин шудам. Аммо дар таҳхона нишаста, якбора суруди Алие, ки бародарони маккораш дар сари шахи баланд партофта рафтаанд, ба ёдам омад. Ҳамон сурудро хондам. Баъд сурудҳои дигарро хондам. Ман дар бораи мурғоне, ки баҳорон парида меоянд, дар бораи турнахое, ки тирамоҳон парида мераванд, аз қиссаи оҳуе, ки сайёди ноҳӯдабаро нӯҳ бор захишнаш кардааст, дар васфи тирамоҳ ва зимистон сурудҳо мехондам. Ман се рӯз ҳеч кор накарда, фақат суруд хондам. Посбонҳо ба ман намерасиданд. Суруд агарчи суҳанҳояшро на ҳар кас мефаҳмад, суруд аст. Сурудро ҳама гӯш мекунад. Боре ба назди посбонҳо як афсари ҷавон омад. Дар дил гуфтам, ки кори ман тамом шуд. Ҳамроҳи афсар як одами дигар ҳам омад, ки забони моро медонист. Ҳамон одам аз ман пурсид: «Афсар доништан мехоҳад, ки ту чӣ мехонӣ? Сурудат дар бораи чист? Бори дигар ба мо бихон». Ман дар бораи Доғистони оташгирифта хондам. Аз ман хоҳиш карданд, ки боз бихонам. Ман дар ҳаққи модари зорам ва завҷаи азизам хондам. Афсар гӯш мекарду нигоҳаш ба сӯи кӯҳсор буд. Кӯҳҳо дар оғӯши абрҳо буданд. Ӯ ба посбонҳо гуфт, ки маро сар диҳанд. Одаме ки забони моро медонист, гуфт: «Ин афсар туро озод мекунад. Сурудҳоят ба ӯ хеле писанд омадаанд, бинобар, ин туро рухсат мекунад, ки ба ватанат биравӣ». Баъди ҳамин ман баъзан чунин андеша мекунам: шояд, Доғистон ҳам хунрезӣ накарда, доим сурудҳои худро мехонд, мешуд.

Вале Шомил аз муриди аз асирӣ баргаштаи худ суол кард:

– Ман сурудхониро манъ карда будам-ку, чаро ту хондӣ?

– Имом, ту дар Доғистон суруд хонданро манъ карда будӣ, дар он ҷо нахонед, нагуфта будӣ.

– Ҷавобат ба ман маъқул шуд, – гуфт Шомил. Ва каме андешида, илова намуд: – Майлаш, сурудатро хондан гир, Мулло Муҳаммад.

Аз ҳамон вақт Мулло Муҳаммадро одамон «Муҳаммади бо суруд халосшуда» ном доданд.

Суруде лозим буд баҳри наҷот додани Доғистон. Вале ҳама, мисли он афсар, сурудро фаҳмида метавонистанд магар? Оё он афсар кӣ буд? Ӯ поручик Лермонтов буд? Охир, Лермонтов ҳам дар назди ҳамон Валерик ҷангидааст.

Боз як воқеа. Ҳочимурад аз ҳуҷуми ба Темурхон Шӯра овардааш комёб шуда, ҳамроҳи дастаи худ бармегашт. Дар як бешаи сари роҳ ӯ ду нафар солдати русро дид. Он ду нафар дар назди гулхан оромона суруд хонда менишастанд. Ҳочимурад аз як ҷанговари худ, ки русиро каме медонист, пурсид:

– Онҳо чи мехонанд?

– Суруди модар, суруди маҳбуба, суруди боронҳои ватани дурашонро мехонанд.

Ҳочимурад суруди русҳоро хеле гӯш карда истод. Сипас бо овози паст гуфт:

– Ин одамон душман нестанд. Онҳоро ором монед. Бигзор онҳо суруди модарро хонанд.

Ҳамин тариқ, суруд тирро аз сари одамон дур кард. Агар одамон дили якдигарро мефаҳмиданд, чи қадар тирҳо аз сари инсон дур карда мешуданд, аз камонҳо намеҷастанд.

Воқеаи сеюм. Ревкоми Доғистон Махач ба дасти шоири маъруф Маҳмуд хатчаи муҳиммеро дода, ӯро ба назди партизанҳои Хунзах фиристонд ва гуфт:

– Бо ханҷар не, бо танбӯр ба худ роҳ кушода рав. Дар авули Саданих ӯро дастгир карда, ба ҷох андохтанд. Мактуби Махачро ёфтанд ва, албатта, ӯро мепарронданд. Маҳмуд дар ҷох нишаста, дар васфи маҳбубаи худ суруд мехонд. Тамоми аҳли авул барои шунидани сурудҳои ӯ омаданд, ҳатто одамони авулҳои дигар омаданд. Он гоҳ Начмуддин Готсинский дарк намуд: Агар ман имрӯз ин сарояндаро бикушам, фардо тамоми кӯҳистониён аз ман ру мегардонанд». Шоирро озод карданд.

Ирҷи Қазоқ мегуфт, ки агар ҳамроҳаш суруд намебуд, вай дар бадарғаи подшоҳӣ дар Сибир аз ғаму ғусса мемурад.

Ин қабил ҳикоятҳо бисёранд... Ба ин қиссаҳо бовар кардан лозим. Суруд басе қасонро аз марг наҷот додааст, басо пиёдагонро савора кардааст. Басо одамони тарсу сурудҳоро дар васфи далерон шунида шердил гаштаанд.

Ана ин ҳикоятро ман аз Абӯтолиб шунидаам.

Вақте ки аз Ҳиндустон баргаштам, вай аз ман дар хусуси он кишвар бисёр пурсуҷуӣ мекард. Ман ба ӯ нақл кардам, ки дар Ҳиндустон фақирони морафсо сурнайча навохта, мори айнакиро монанди раққос бозӣ медоронанд.

– Ин ҷойи ҳайрат нест, – гуфт Абӯтолиб, – охир ҷўпонҳои мо ҳам най навохта, нахчиронро дар сари кўҳҳои баланд бозӣ медоронданд. Садои музикиро шунида, омадани охувони рамандаро бо чашми худ дидаам. Ба ҳавои сурнай дарбозҳо барин, дар болои таноб бозӣ кардани хирсҳоро бо чашми худ дидаам. – Абӯтолиб каме хомӯш монд ва сипас икром кард: – Оҳангу суруд ба ман ҳам дар зиндагӣ мадад кардааст. Ту, эҳтимол, дони, ки ман бештар аз ҳама сурнайро меписандам. Овозаш дур меравад. Сурнай аз таваллуди писар, аз омадани дўст, тўю сур мужда мерасонад. Хоҳ қасе дар гуштии ғолиб омада бошад, хоҳ аспе пойгаро бурда бошад – қосиди ҳама шодиҳо дар Доғистон сурнай аст. Вай гўё соқии маҷлиси асбобҳои музикист. Ман сурнайро барои он ҳам дўст медорам, ки дар ҷавониям ба ман нон додааст. Ман ба ту як қиссаи бе ман рўйдодаро нақл карданӣ ҳастам.

Ман он вақт ҷавон будам. Рўзе ба як авули дур ба тўй таклифам карданд. Зимистон буд. Барфи лаклаки мезад. Роҳ монанди рақамҳои ду, се, панҷ ё ҳашт қачу қилеб буд. Ман шалпар шуда, ба рўии санге нишастам, ки андаке дам гирам. То авул боз як халтача тамоку кашиданӣ роҳ аст. Баногоҳ аз хамгашти роҳ садои зангўлачаҳо омад ва ба роҳ фойтуне баромад. Дар он се нафар шикамсерону мастон ҳаёхукунон меоманданд. Эшон аз зотҳои шариф буданд. Аспҳошон – яке сап-сафед, каллақанд барин, дигар дар пешони ситорачаи сафед дошту худаш сиёҳмушкин буд. «Ассалому алайкум» – «Ваалайкум ассалом». Ба ҳамон тўй рафтани фойтунсаворонро фаҳмида, илтимос намудам, ки маро ҳам савор кунанд. Лекин онҳо, ронандаҳои ноинсофи ҳозира барин, хоҳиши маро рад карданд ва ба болокории он тамасхуромезона гуфтанд: «Ҳеҷ гап не. То тўй оянда ба авул мераси. Инаш, аз афти қор, бе ту ҳам мегузарад».

Ман, ки шалпар шудаву ранҷида будам, сурнайро бароварда, ба навохтан сар кардам. Ман ҳеҷ вақт ин хел навохта будам. Дар ҳамин асно муъҷизае рўй дод. Аспҳо

овози сурнайро шунида, дар ҷояшон таққӣ истоданд. Савораҳо отагин мешуданд, аспҳоро тозиёна мезаданд, аммо бефоида. Аспҳо аз ҷояшон намечунбиданд. Аз афти кор, оханги ман ба онҳо форид. Аз афти кор, ҳиссиёти инсонӣ назар ба одамҳо, дар аспҳо зиёдтар будааст. Баҳси мо хеле давом кард. Аспҳо тарафи ман буданд ва соҳибонашон маҷбур шуданд, ки маро ба фойтуни худ савор бикунанд. Ҳамин тариқ сурнаям ба ман мадад кард. Сурудҳо маро аз таҳхона бароварданд ва ба роҳи калони иззату эҳтиром ҳидоят намуданд.

Ман аз Абӯтолиб пурсидам:

– Хайр, ту най, сурнай ва ҳар хел тутаку-путак менавзӣ. Ту на фақат навохтан, балки чунин асбобоҳоро сохта ҳам метавонӣ. Лекин барои чӣ ғижжак навохтан наметавонӣ? Охир, мардуми кӯхистон ғижжакро бисёр меписанданд.

– Ба ту нақд бикунам, ки чаро ғижжак наменавозам? Гӯш бикун. Вақтҳое ки ҷавон будам, ғижжак менавохтам. Рӯзе дар як авули лакнишини мо авари бечораи нотавоне пайдо шуд. Вай ҳамдеҳаи худро куштааст, барои ҳамин ўро бадарға кардаанд. Бадарғашудагонро доим дар бунаи канори авул ҷой медиҳанд. Мардум ба хонааш намеравад. Вай ҳам ба ҷойи онҳо намеравад. Ман забони авариро каму беш медонистам, баъзан ба наздаш мебаромад. Як бегоҳ ғижжакамро гирифтам. У дар назди оташдон коҳи дудкунон сӯхтаистодаи таги дегчаро тит карда менишаст. Дар дегча ҳам коҳ мечӯшид. Ман ғижжак навохтанро сар кардам, авари бечора чашм аз оташ нақанда, хомӯшона гӯш мекард. Баъд якбора ғижжаки маро ба даст гирифт, ин тараф-он тарафашро дид, андаке ҷур кард ва ба навохтан оғоз намуд.

Бай-бай-бай, Расул, вай чӣ навохтане буд! Ман ғижжакнавозии ўро як умр фаромӯш намекунам. Коҳ дар оташдон дудкунон месӯхт. Баъзан аланга мегирифт ва шӯълааш ба чашмони мо меафтод. Дар чашмони мо гоҳ ашк чарх мезад. Ин ғижжакро дар хонаи авар монда рафтам. Рузи дигар ба кӯҳ баромада рафтам, авули ўро кофта ёфтам, баъд хундорҳояшро ҳам ёфтам. Ман онҳоро ба назди бунаи он марди бадарға овардам. Онҳо рӯзона дар бунаи ман менишастанду шабона ҳамроҳи ман рафта, ғижжакнавози душмани ҷонии худро гӯш мекарданд. Се шаб пай дар пай ин кор давом ёфт. Онҳо ба ҳамавули худ гуфтанд: «Ба хонаат баргард, мо гуноҳатро бахшидем». Авар дар вақти бо ман хушбошӣ карданаш ғижжакро

гардонда доданӣ шуд, лекин ман нагирифтам. Ман гуфтам: «Ту барин навохтанро аздусар ҳеҷ вақт ёд намегирам. Аз ту бадгар навохтанро дигар наметавонам. Барои ҳамин ғижжак акнун ба ман даркор нест». Аз ҳамон руз инҷониб ягон бор ба даст ғижжак нагирифтаам. Аммо мусиқиеро, ки хундорону хуниро ошті дода буд, ҳаргиз фаромуш намекунам. Ман бисёр вақтҳо андеша мекунам, ки агар ҳамаи одамон чунин ғижжакнавозиро гӯш карда метавонистанд, касе ёфт намешуд, ки кирдори баде содир бикунанд ва дар ҷаҳон душмани намебуд.

Акнун ду қиссаҷаеро, ки бо падарам алоқаманд аст, нақл мекунам.

Ҳоҷӣ ном як готсатлини дар Хунзах ошхона кушод. Ӯ падарамро даъват карда, гуфт:

– Ту дар кӯхистон одами машхурӣ. Дар ҳаққи ҳамин муассисаи ман як суруд навишта, ду даҳон сухани нек бигӯ, ки ҳама ошхонаи маро донанд. Аз музди хизматат хотирчамъ бош.

Падарам дар ҳақиқат шеъре навишт ва дар ҳақиқат ошхонаро машхур кард, аммо ҳамчун муассисаи бекора ва чиркин машхураш кард. Баъди он мардум ба сӯи ошхона ва соҳиби он ишора карда, мегуфтанд: «Ҳамзати мо ана, ҳаминро боб кардааст».

Соҳиби ошхона аз ин шеър хабар ёфта, ба ташвиш афтод.

Вай ба падарам асперо бо афзораш ваъда карда, хоҳиш намуд, ки шеърашро байни мардум паҳн накунад. Аммо сухан ки аз як ағба гузашт, ҳамаи кӯхҳоро давр мезанад ва онро бо ягон чиз боздошта наметавонӣ. Суруди дар мазаммати готсатлинии ношуд навиштаи падарамро дере нагузашта, дар ҳамаи авулҳо шуниданд. Онро ҳанӯз ҳам мехонанд. Ҳоҷӣ маҷбур шуд, ки муассисаи худро баъдад.

Боре аз хонаи мо гӯшту қабурғаи гӯсфанд, ки барои қоқ кардан дар балкона овехта будем, гум шуд. Ҳеҷ як имкони ёфтани он набуд. Аммо дар авул якбора овоза шуд, ки Ҳамзат дар мазаммати дузд суруде навиштааст. Худи ҳамон рӯз гӯшти қоқро ба балконамон оварда партофтанд. Агарчи навиштани чунин суруд дар гӯшаи хаёли падарам набуд.

Байни арӯсу домоди нав гоҳо гап мегурезад. Дар чунин шабҳо дӯстони арӯсу домод, албатта, бештар, дӯстони домод, ба таги тиреза омада, чонгурнавозӣ мекунанд. Садои чонгур арӯсу домодро водор месозад, ки низои ночизи байни худро фаромуш бикунанд.

Ман ҳам як дӯсти хуб доштам, вай суратгир ва мутриб буд, номаш Амин Чутуев. Солҳои аввали хонадориамон вай маҷбур мешуд, ки зуд-зуд ба таги тирезаи ман омада, навозандагӣ бикунад.

Амин Чутуев, чаро гижжакатро гирифта, дар таги тирезаҳои ҷаҳон наменавозӣ, ки низоъҳои асри мо фуру нашинанд, хомӯш гарданд?

Дар Чикаго ҳангоми яке аз мулоқотҳо байни ману ҳамкасби амрикоиям баҳси тунду тез шуд. Баҳсамон саҳт буд ва ба назар отишинопазир менамуд. Лекин амрикоӣ якбора шеъри бародари дар Германия дар ҷанги охирин ҳалок гардидаашро хонд. Ман шеъри бародари худро хондам, ки вай ҳам дар ҳамон ҷо ва дар ҳамон вақт ҳалок гардидааст. Баҳси мо хомӯш шуд. Фақат шеърҳо боқӣ монданд. Кошкӣ мо ҳалокташтагонро бештар ёд мекардем, кошкӣ ба шеърӯ суруд бештар рӯй меовардем!

Аҷдоди ман ба Гурҷистони ҳамсоя басо тохтутозҳо мекарданд. Дар яке аз ҷунин тохтутозхояшон классики ояндаи адабиёти гурҷ Давид Гурамишвили ҷавонро рабуда, ба кӯҳҳои Аваристон овардаанд.

Асири бечора, ки дар Унтсукули баландкӯҳ ба ҷоҳ андохта буданд фақат сурудҳои гурҷӣ мехонд. Шеърӯиро ҳам дар ҳамон ҷо сар мекунад. Ба вай муяссар мешавад, ки аз Унцукул гурехта, ба Россия ва аз он ҷо ба Украина равад.

Ман ба Тбилиси ба маҷлиси ҷашни ин шоири шаҳир рафта будам. Ба ман суҳан доданд. Ман шӯҳиомез гуфтам, ки Гурҷистон бояд барои Давид Гурамишвили барин шоири бузург аз мо – доғистониҳо, миннатдор бошад. Агар мо уро намедуздидем ва ба ҷоҳ намеандохтем, шояд, вай шеърнависиро сар намекард. Ба Россия, ба Украина ҳам намеафтод. Тамоми ҳаёташ ҷараёни дигаре мегирифт. Вале баъди ин ман гуфтам: «Вақте ки аҷдоди ман князи ҷавонро медуздиданд, намедонистанд, ки шоирро медузданд. Вагарна ин корро намекарданд. Аммо ҷизе набошад, агар пештар доғистониён Давид Гурамишвилиро асир карда бошанд, пас ҳоло доғистониён асири ашъори ӯянд. Дидед, замона ҷӣ хел дигаргун шуд!»

Акнун сурудҳои нав мехонанд. Вале мо сурудҳои кӯҳнаро ҳам фаромӯш накардаем. Акнун ин ганҷи пурбаҳоро халқи Доғистон ба ҳамаи одамон эҳдо мекунад.

Табиати кӯҳистон саҳт аст. Вақтҳои пеш дар ин ҷо бисёр кӯдакон ҳалок мешуданд. Аммо онҳое, ки зинда ме-

монданд, умри дароз медиданд, синнашон аз сад ҳам мегузашт.

На ҳамаи сурудҳо зинда мондаанд, вале онҳое, ки зинда мондаанд, асрҳои аср ҷовид хоҳанд монд.

Дар овони кӯдаки аксаран писаракон ҳалок мешуданд. Духтаракон бақувваттар, ҷонсахттар буданд.

Сурудҳо низ чунианд. Сабаб ҷи бошад, ки сурудҳои мардона, ҷавонон, сурудҳои ҷангӣ, сурудҳои тохтутозу корзор, сурудҳои қабристонӣ интиқом, сурудҳои хуну хунрезӣ, сурудҳои ҷасорату далерӣ нисбат ба сурудҳои ишқӣ камтар умр мебинанд.

Вале ҳамаи сурудҳои қадим як навъ сарахборанд бар мусиқии нави Доғистон. Ба танбӯри кӯҳан торҳои нава мекашанд. Инак, ангуштони ҷобуки кӯҳистонидухтар ба рӯйи тугмаҳои сафеду сиёҳи пианино бозӣ мекунанд.

Ман дар хонадони сарояндагон таваллуд ёфта, ба воя расидам. Ман ба даст қалами худро ҳаросон гирифтаам. Ман ба назм тарсида-тарсида даст мезадам, аммо даст назада ҳам наметавонистам. Вазъияти ман мураккаб буд. Баъди Ҷамзат Садаса боз Расули Садаса (яъне аз авули Сада) ба кӣ даркор. Аз як авул, аз як хонадон, аз як Доғистон.

Кучоё равам, дар ҳар манзиле, ки бо одамоне вохӯраму суҳбат бикунам, ҳатто ҳозир ҳам, ки мӯйи худам сафед шудааст, дар ҳама ҷо ва ҳамеша мегӯянд: «Ҳоло сухан ба писари Ҷамзат – Расул дода мешавад». Албатта, писари Ҷамзат будан кори кам нест, аммо кас мехоҳад, ки худ худаш ҳам бошад. Ин кори осон нест.

Боре ман ба як райони кӯҳӣ рафтаам. Ба ҷанд авул даромадам, дар роҳам як авул монда буд – авули Сумада. Аз дур чашмам афтод, ки дар канори авул мардум ҷамъ омадаанд. Овози сурнаю суруд ба гӯш мерасид. Ман хурсанд ҳам шудам, каме хичил ҳам, ҷунки дар назарам ба ин хел пазирой ҳанӯз сазовор нашуда будам. Торафт ба авул наздик мешудем. Аз мошин фууромадем. Одамоне пурсиданд:

– Мӯйсафеди Ҷамзат ку?

– Ҷамзат дар Махачқалъа. Вай ба назди шумо ниёти омадан ҳам надошт. Ман омадам, писари Ҷамзат – Расул.

– Ба мо гуфтанд, ки Ҷамзат меояд.

Одамоне пароканда шудан гирифтанд. Дар назди ман ҷанде аз ҷавонон монданд. Мо ба сурудхонӣ сар кардем. Бисёр хондем. Сурудҳои халқӣ хондем, сурудҳои падарам навиштаро, ҳатто як суруди навиштаи маро ҳам хондем.

Он суруди ман ба писараке монанд буд, ки тозиёна дар даст аз қафои падари зинбардӯши худ ба зинопоя боло мебаромад.

Танбӯри кӯхистони мо! Ҳар қадаре ки синнам калонтар мешавад, ҳар қадаре ки зиндагиро, одаму оламо бештар дарк мекунам, ҳамон қадар ҳам бештар метарсам, ки туро ба даст бигирам. Торҳои туро дар тӯли ҳазорҳо сол кашидаву чӯр кардаанд. Ҳазорон мутрибон аз ту овозҳои ғариб бурун овардаанд. Ҳангоме, ки гушакҳоятро метобам, дилам гӯё аз тапиш мемонад, ва агар ҳамин дам тор қанда шавад, дар назарам, тори дили ман ҳам меканад. Торро қандан ҳамин хел осон аст. Ин яъне сурудро маҳв қардан аст.

Вале ҳар чӣ ҳам бошад, ман бояд туро ба даст бигирам, бояд туро чӯр бикунам, бояд суруди худро бихонам. Бигзор ин суруди ман дар байни сурудҳои дигари Доғистон нопадид гардад, чунки садои ман бо садоҳои сарояндагонии қадим баробар шуда наметавонад. Оре, сурудҳои мо дигар шудаанд.

– Наход, ки баъди Маҳмуд касе ошиқ нашудааст?

Аз чӣ бошад, ки ин вақтҳо сурудҳои ишқӣ ба гӯш намерасанд.

– Ба ошиқ шудан ошиқ мешаванд. Аммо суруд чӣ лозим? Ба гӯши Муӣ сурудҳои ошиқона хондану ўро рабудан ҳоҷат нест. Муӣ ҳудаш меояд.

– Наход, ки баъди Шомил ба дунё диловарон наомадаанд? Аз чӣ бошад, ки ин вақтҳо суруде дар васфи далерони шуҳратманд ва корномаҳои онҳо ба гӯш намерасад.

– Диловарон, зоҳиран, ҳастанд. Вале акнун суруди набард чӣ лозим, модом ки ҳатто шамшерҳо осоиш мехоҳанд?

Хайр, бигзор садои ман дар байни садоҳои дигари Доғистон нопадид гардад. Боз дигарон меоянд ва носурудаҳои маро месароянд.

Пирӣ одамо аз бисёр шодихоӣ зиндагӣ маҳрум менамояд. Қуввати касро мерабояд, нури чашмо меравонад, гӯшро вазнин мекунад, дар пеши чашми одам пардаи меғмонанде кашада, касро аз олам ҷудо месозад. Гоҳо даст қадаҳи шаробро бардошта наметавонад.

Вале ман аз пирӣ наметарсам, зеро ки вай аз ман ҳамаро рабояд ҳам, сурудамро намерабояд. Вай Маҳмуду Ботыройи маро, Пушкину Ҳайнеи маро, Блок ва дигар ҳама сарояндагонии бузургро, аз он ҷумла, Доғистон барин сарояндаи маро намебарояд. Ҳоло ки Доғистон ҳаст,

корҳо он қадар бад нестанд. То Доғистон ҳаст – мо ҳам ҳастем, нест намешавем.

Дар як авули кӯҳистон бозии бачагонае ҳаст, ки онро ин тавр номидан мумкин аст: «Ҳар кӣ чӯяд, биёбад, ҳар кӣ ёбад, бигирад». Боре ман дар ин бозӣ иштирок кардам.

Писаракеро ба хонаи дигар мефиристанд, то ки вай дар кучо пинҳон шудани духтаракро набинад. Ба замми ин чашми писаракро мебанданд. Баъд писарак меояд ва духтаракро меҷӯяд. Ҳама ба як овоз мехонанд: «Ай, дай даллалай!». Ҳангоме, ки писарак ҷойи дигарро меҷӯяд, сурудро ғамгинона ва оҳиста месароянд. Вақте ки ӯ ба роҳи дуруст рафта меҷӯяд, сурудро бо шавқу ҳаяҷон месароянд. Даме ки вай духтаракро меёбад, ҳама қарсақ мезананд ва ҳардуи онҳоро ба рақс водор мекунанд. Ҳамин тариқ, суруд писараки чашмбастаро ба роҳи дуруст ҳидоят мекунад ва ба мақсади дил месозад.

Ман дар хонадони сурудхонон, Дар Доғистони сурудхон, дар кишвари Россияи сурудхон, дар ҷаҳони сурудхон ба дунё омадам. Ман қувваи сурудро медонам, ман ба қадри суруд мерасам. Агар Доғистон суруд намедошт, онро ҳеҷ кас, мисли он ки ҳозир мешиносад, намешинохт. Доғистон мисли нахчири роҳгумзадае мебуд. Аммо сурудамон моро – аз пайроҳаҳои морпечи кӯҳистон бурда, раҳнамоӣ карда, ба ҷаҳони бузург овард, ба мо дӯстон пайдо карда дод.

«Ба ман суруде бихон, ва ман меғӯям, ки ту кистӣ» — меғӯяд Абӯтолиб, мақоли машҳурро андаке дигар карда. Доғистон сурудҳои худро мехонд ва ҷаҳон Доғистонро шинохт.

КИТОБ

Калимаи «тиех» дар забони аварӣ ду маънӣ дорад. Якум пӯсти гӯсфанд, дуюм китоб.

Меғӯянд, ки: «Ҳар як кас бояд сари худ ва попохи худро эҳтиёт бикунанд». Маълум, ки попохро аз пӯсти гӯсфанд медӯзанд. Сари марди кӯҳистонӣ муддати асрҳо ягона китоби нонавиштае буд, ки дар он забони мо, таърихи мо, қиссаи афсонаҳои мо, ривояту одатҳои мо, ҳамаи он чӣ, ки халқ офаридааст, маҳфуз меистод. Китоби нонавиштаи Доғистон — сари марди кӯҳистониро пӯсти гӯсфанд асрҳои аср нигоҳ медошт, гарм мекард, муҳофизат менамуд. Басо саҳифаҳои ин китоб боқӣ мон-

даанд, то ба замони мо расидаанд, чандин қадар гум шу-
даву дар нимароҳ мондаанд ва қисме абади нобуд гашта-
анд.

Баъзе саҳифаҳои ин китоб, ҳамчун қаҳрамонон дар
оташи чанг, нобуд гардидаанд (попоҳ сарро аз тиру
шамшер эмин дошта наметавонад), баъзеҳошон, мисли
мусофирони бадбахт, роҳгум зада, ба чағнибӯрон афтода,
аз ҳолу мадор рафта, ҷар шуда, зери тарма монда ба дами
теғи роҳзане бархӯрда, нобуд гардидаанд.

Меғӯянд, ки: ҳар он ҷи фаромӯш гаштааст ва гум шуда-
аст, аз ҳама бехтар ва аз ҳама бузургтар буд.

Зеро ки ҳангоми шеърҳои банохост мисраеро
фаромӯш бикунӣ, ҳамон мисраъ дар назарат аз ҳама за-
рур метобад.

Ботирой як суруди худро ҳаргиз ду бор нахондааст. Ӯ
аксар вақт дар тӯйҳои сершаробу пурғавғо мехонд. Он
сурудҳо дар ҳамон тӯйҳо монданд, касе онҳоро аз ёд ҳам
накард, эҳтиёт ҳам. Акнун ҳама меғӯянд, ки ҳамонҳо
сурудҳои бехтарин буданд.

Ирҷи Қазоқ дар даргоҳи шамхол басо сурудҳо хонда-
аст, вале аҳён–аҳёни онҳо аз болои деворҳои қаср паридаву
бурун омада, насиби мардум гардидаанд. Худи Ирҷи
Қазоқ меғуфт: ҳазор хонӣ, ки на шамхол ба маънияш ме-
раваду на хар.

Меғӯянд, ки ҳамон шеърҳои гумшудаи Ирҷи Қазоқ
шеърҳои бехтарин буданд.

Садои танбурҳои оташзада то ба мо нарасидааст. На-
вои чонгурҳои ба дарё афканда то ба мо нарасидааст. Та-
моми халокгардидаву кушташудагонро ман имрӯз ёд ме-
кунам.

Вале он чиро, ки боқӣ мондааст, мешунавам ва мехо-
наму шод мегардам ва бар дилҳои кӯхистониёни бечора
аҳсант меғӯям, ки ин китобҳои бебаҳои нонавиштаи моро
дар худ ҷой дода, то ба замони мо оварда расонидаанд.

Бисёр чизҳо фаромӯш мешаванд. аз садҳо мисраъ як
мисраъ ба ёд мемонад, вале агар ҳамин як мисраъ монад,
пас он абадуддаҳр хоҳад монд.

Пеш аз ин зикр шуда буд, ки басо кӯдакон дар айёми
гаҳворагиашон ҳалок мешуданд.

Имом ба захидорон амр мекард, ки худро ба дарё ан-
дозанд. Маъюбу захмиҳо ба ӯ лозим набуданд, чунки
чангидан наметавонистанд, вале онҳоро хӯрондан лозим
буд.

Акнун замона дигар шудааст. Тифлон дар партави ғамхориву дар ихотаи духтурон мешаванд. Чароҳати за-хмдоронро мебанданд. Ба касони бепо пойи сунъи медиханд. Даме ки сухан аз одамон меравад, ин дигаргуниҳоро дигаргуниҳои бисе хуб ва инсонпарварона шуморидан лозим.

Модарам ба ман афсонаи рӯбоҳ ва парандаро нақл карда буд. Инак, он афсона.

Буд-набуд дар болои дарахт як паранда буд. Вай лонаи гарму нарму мустаҳкаме дошт ва дар он чӯчаҳо мебаро-вард. Ҳама кор хуб буд. Вале як рӯз рӯбоҳе омада, дар зери дарахт нишаст ва чунин хониш кард.

*Моли мананд ин саҳраҳо.
Ин дашту саҳро моли ман,
Кулли заминҳо моли ман.
Дар ин замини нозанин
Руста дарахти ман, бубин,
Ки сарпаноҳи ту шуда,
Ҳам лонагоҳи ту шуда.
Дар ҳаққи ин сон некиҳо
Овар ба ман як чӯчаро.
Варна дарахта мебурам,
В-он чӯчаҳоят меҳурам.*

Паранда Барои он ки дарахти худ, лонаи худро эмин кунад, барои он ки бачаҳои дигари худро аз бало раҳонад, чӯчаи аз ҳама хурдиашро ба рӯбоҳ қурбон кард.

Рӯзи дигар рӯбоҳ боз омад ва боз хонишаашро сар кард. Паранда маҷбур шуд, ки чӯчаи дуюмашро ҳам қурбон кунад. Акнун паранда фурсат намеёфт, ки ба марги чӯчаҳояш бинолад: ҳар рӯз-як чӯча.

Аз мусибати вай парандаҳои дигар хабар ёфтанд. Паранда наздаш омаданд ва аҳвол пурсиданд. Парандаҳои доно ба вай чунин хониш карданд:

*Ту худ гунаҳгорӣ, бидон
Эй мурғаки нодони мо.
Рӯбоҳи ғамхорат чунин
Бифрефта бо ҳилаҳо.
Бо чӣ бибуррад ӯ дарахт
Оё думаш ояд ба кор?*

Чун чӯчаҳоят мебарад

*Оё думаш ояд ба кор?
Дидӣ, ки ӯ дорад табар?
Ку тешааш, дидӣ магар?
Мурғак сипас осуда шуд,
Бурд умри осуда ба сар.*

Вале рӯбоҳ аз ин воқеа хабар надошт ва боз омада, дӯғу пӯписа кард ва қурбонии нав хост. Боз гуфт, ки дарахтро хоҳад бурид ва чӯчаҳоро хоҳад хӯрд. Вале акнун суҳанҳое, ки парандаро дар ваҳм меандохтанд, дар назараш хандаовар, худситоёна ва бемағз намуданд. Паранда ба рӯбоҳ чунин ҷавоб дод:

*Реша то қатъри замин дорад дарахт,
Бел ору пас бикан ин решаҳо.
Шохаҳо зуру матин дорад дарахт,
То бибурри, сад табар бояд туро,
Донаи ман дар фазои шохаҳост,
Нардбон овар, гар инат муддаост.*

Рӯбоҳ аз таги дарахт ду даст дар бинӣ рафт ва омаданро дигар бас кард.

Паранда ҳоло ҳам зиндагӣ мекунад, чӯчаҳо мебарорад, чӯчаҳояш калон мешаванд, хониш мекунад.

Доғистон аз сабаби қафомонию ҷаҳолат ва бесаводӣ басо чӯчаҳои худро нобуд кард. Барои худро шинохтан китоб лозим. Барои дигаронро шинохтан ҳам китоб лозим. . Халқи бекитоб мисли одамест, ки оина надорад: вай рӯйи худро дида наметавонад.

«Агар донишҳои ҳозира ба шучоати Ҳочимурод ё истеъдоди Маҳмуд зам мешуданд!» – меғӯянд мардуми кӯҳистон.

– Имом, чаро истода мондед? – пурсид боре Ҳочимурод аз Шомил. – Дар сина дили пурҷӯш, дар даст шамшери бурро дорем. Чаро меистем? Пеш меравем, ба худ роҳ мекушоём!

– Андак ист, тез нашав, Ҳочимурод, дарёчаҳои тез ба баҳр намерасанд. Бо китоб як маслиҳат бикунам, ку, чӣ меғӯяд. Китоб чизи ҳикматнок аст.

– Шояд, китобат чизи ҳикматнок бошад, имом, лекин ҳозир ба мо ҷасорат даркор. Ҷасорат дар дами шамшер, дар болои зини асп мешавад.

– Китобҳои ҷасоратнок ҳам мешаванд.

Ду давра– яке бо китоб ва дигаре бе китоб. Вале акнун китоб ба одам дар шакли алифбо барвақт, ҳамин ки вай роҳ гаштанро ёд гирифт, дастрас мешавад, аммо ба Доғистон китоб вақте дастрас гардид, ки Доғистон ҳазорҳо сол умр дошт. Доғистон хондану навиштанро дер, хеле дер ёд гирифт.

То ин вақт дар муддати чандин аср осмон баҳри кӯхистониён саҳифа буд ситораҳо ҳуруф. Абрҳои кабуд, даво, борон сиёҳӣ, замин қоғаз, сабзаву гулҳо ба ҷойи ҳарфҳо буданд ва қудлаҳову баландӣ ба болои ин саҳифа ҳамида онро хонданӣ мешуд.

Теғҳои заррини офтоб қалам буданд. Ҳамин қаламҳо ба рӯи шаху саҳраҳо таърихи пур аз хатои моро сабт мекарданд.

Тани мард – даво, хун – сиёҳӣ, ханҷар – қалам. Дар он замон ҳам китоби марг иншо мешуд ва забони он ба ҳама фаҳмо буд, эҳтиёҷ ба тарҷума надошт.

Бенавоии зан – даво, ашкҳо – сиёҳӣ, болин – саҳифа буд ва дар он замон ҳам китоби укубатҳо иншо мешуд, аммо он китобро кам касон меҳонданд, кӯхистонизанон ашкҳои сӯзони худро намуна карда нишон намедиханд.

Китоб, хат... Ин аст он ду сарвате, ки бахшандаи забон ба мо додани онҳоро фаромӯш кардааст.

– Китоб – тирезаи фарошода буди мо дар хонаҳои беравзан менишастем. Аз тиреза баҳру бар, киштиҳои аҷиби шиновар ва дигар манзараҳоро тамошо кардан мумкин буд. Мо ба парандагоне шабоҳат доштем, ки бо сабабе дар зимистон ин ҷо мондаанд ва дар ҳавои сард ба шишаи тиреза минқор мезананд, ба ҷойи гарм даромадан меҳоҳанд.

Ҳазору панҷсад сол пеш аз ин ба сари Месрон Маштос ном сарбози арманӣ фикре омадааст, ки хат аз яроқ тавонотар аст ва аз ин рӯ, вай алифбои арманиро тартиб додааст.

Ман ба Матенадарон, ки он ҷо дастнависҳои қадим мафҳузанд, рафта будам.

Ман дар он ҷо Доғистонро, ки бинобар китобу хат надоштани ҳазорҳо содро аз даст додааст, бо дили пурҳасрат ёд кардам. Таърих аз ғалбери вақт гузашта рафт ва аз он осоре намонд. Фақат ривоятҳои на ҳама муътамад ва суруду таронаҳо боқӣ мондаанд, ки аз даҳон ба даҳону аз дил ба дил гузашта, то ба замони мо расидаанд.

Ба ёд овардани мозӣ
Зи афсона бувад осон.

Зи он чӣ модарам мегуфт,
Ба ёдам як ривоят монд:

Далере дар авул мезист,
Далериҳо нишон медод.
Яке хони қавипанча
Ба қасри хеш ўро хонд.

Чу андар қаср ворид шуд
Далери мо – Салими мо,
Пайиҳам боз мегаштанд
Ба рӯяш як ба як дарҳо.

Ҳама ганчинаи худро
Ба ӯ бинмуд хон аз ҷуд:
Ҳама марвориду гавҳар,
Ҳама лаълу ҳама ёқут.

Зи тобишҳои рангоранг
Далери мо бишуд ҳайрон.
Бишуд маҳви шукӯҳи қаср:
Ҳама ганчи қаҳон дар он...

Сипас хон гуфт бо меҳмон
Ба кӯҳистонии хушгил:
«Бигир ин ҷо чӣ меҳоҳӣ,
Зи рӯи ақлу табъи дил.

Ҳама ганчи равон ин ҷо
Машав, осемасар асло.
Чӣ хоҳӣ, гир, то рӯзе
Нагӯӣ оҳу вовайло»...

Далери мо зи хон дархост
Чу мардони кӯҳистонӣ:
«Ба ман шамшеру ханҷар деҳ,
Саманди барқҷавлоне.

Фаровон бод ганчи ту,
Аз он беэҳтиёчам ман.
Гар аспу ханҷарам бошад,

Биёбам сад чунон махзан».

Кӯҳистонӣ, аболи ман,
Чӣ хомӣ кардӣ ту он дам.
Гирифтӣ аспу ханҷар, лек
Набигрифтӣ китобе ҳам.

Аболи гумраҳу сода
Чаро дар тубраат он вақт
Давои хома нагрiftӣ.
Ва ҳам як пораи муҳрақ?

Дили ту пок буд, аммо
Сарат бемағз буд, обо.
Ба мо сад бор авло буд.
Китоб аз ханҷари бурро.

Ҳама ханҷарбадаст, аммо
Надонистем то ин давр
Сухан раҳётар аз асп,
Сухан бурротар аз ханҷар.

Дар ӯ тафсири ҳикматҳо,
Дар ӯ ҳам донишу ҳам фол.
Аз он вомондаем айдун
Зи дигарҳо ҳазорон сол...

Чунин деромада шогирд
Ба дарси устод ояд.
Ба ними дарс бо таъхир
Пайи дарси савод ояд.

Дар паҳлуи мо, дар паси силсилакӯҳҳо – Гурҷистон. Чанд аср пеш аз ин Шота Руставели достони ҷовидонии худро дар ситоиши паҳлавони палангинапӯш офарида ва ба гурҷиён бахшидааст. Қабри ӯро басе ҷустуҷӯ карданд, тамоми Шарқро тағу рӯ карданд. «Дар ягон ҷо қабраш нест, – гуфт зане, – аммо дар ҳама ҷо қалби зиндаи ӯ дар тапиш аст».

Инсоният қиссаи Прометейи дар танаи кӯҳи Қафқаз мехкӯбшударо мутолиа мекунад.

Инак, ҳазорон сол аст, ки арабҳо дар болои саҳифаҳои ашғор ашк мерезанд.

Агар шоҳони Эрон ба Доғистон на бо теғу камон, балки бо хиради Фирдавси, бо муҳаббати Ҳофиз, бо шуҷоати Саъди ва бо дониши Абуали ибни Сино меомаданд, он гоҳ маҷбур намешуданд, ки кафшро монда, патакро пӯшида гурезанд.

Ман дар Нишопур мақбараи Умари Хайёмро зиёрат кардам. Дар он ҷо ба худ андешидам: «Дӯстам Хайём! Агар он вақт ба ҷойи шоҳ ту меомадӣ, қавмҳои кӯҳистон бо ҷӣ хушнудӣ истиқболат мекарданд».

Замоне, ки алҷабр иншо мешуд, мо ҳанӯз шумурданро намедонистем. Замоне, ки дostonҳои оламшумул садо медоданд, мо ҳанӯз калимаи «модар»-ро навиштан наме-тавонистем.

Мо аввал сарбозони русро шинохтем, сипас шоирони русро.

Агар кӯҳистониён асарҳои Пушкин ва Лермонтовро мехонданд, шояд, худи таърих ҳам ба маҷрои дигаре ме-рафт.

Вақте ки марди кӯҳистонӣ «Ҳочимурод»-и Толстойро бо овози баланд хонданд, ӯ гуфт: «Ин хел китоби пурҳикматро фақат худованд офариданаш мумкин, на инсон».

Ҳар он ҷӣ барои китоб лозим аст, мо доштем. Муҳаббати оташбор, қахрамонони диловар, фочиаҳои марговар, табиати пуршукӯҳу саркаш доштем, фақат худ-ди китобро надоштем.

*Буд ин ҷо ҷӣ қадр идборе,
Шавҳарони барашк бо афгон
Корд дар даст ҷумла мерафтанд
Ҷониби Дездемони кӯҳистон.*

*Ҷӣ қадар мурда бе нишон рафтанд
Таҳи ин кӯҳсори ахтаргир.
Ҳамлету Ҷуллету Офелийҳо!
Ҳайф, аммо набуд Шекспир.*

*Он қадар буд нағмаву оҳанг! –
Ғазали рӯду хониши мургон,
Дек Бетховене сонат нанвишт,
Набаровард Бахе зи кӯҳистон.*

*Ҷу ба дарду бало бишуд охир
Роҳи Ҷуллетҳои бетақдир*

*Шрҳи онро на шоирон гуфтанд
Балки хундорҳо ба тегу тир.*

Ҳангоме ки дар назди авули Кумух баъди задухӯрди шадид бо ӯрдуҳои Темур кӯхистониён ғаниматҳо меғундоштанд, аз ҷайби як ғавтида китобе ёфтанд. Китобро варақ заданд, ба рӯи ҳарфҳо ҳам шуда ҷашм дӯхтанд. Аммо дар байнашон касе ёфт нашуд, ки онро хондан тавонад. Пас кӯхистониён китобро оташ зада, пора-пора карда, ба бод додани шуданд. Вале Парту Фотимати ҷасур пеш баромаду гуфт:

– Инро якчоя бо яроке, ки ба мо аз душман расидааст, эҳтиёт бикунед.

– Ин ба мо чӣ даркор? Аздусар ҳеҷ кадомамон хонда наметавонем!

– Ин китобро мо хонда натавонем, фарзандони мо, набераҳои мо мехонанд. Маълум не, ки дар дарунаш чӣ гапҳо ҳаст. Шояд, дар он қисмати мо навишта шуда бошад.

Вақте ки аҳволи шоҳи Эрон, ки ба Доғистон ҳучум карда буд, бад шуд, вай ҷавоҳироти ҳамеша бо худ гирифта мегаштаашро дар замин гӯронид. Ба болои он чоҳ тахтасанге гузоштанд ва дар рӯяш сурати наълро канданд. Шоҳ шоҳидони ин корро ба қатл расонид. Бо вучуди ин, Муртазоалихон он чоҳ ва он сандуқҳои пур аз тиллову нуқра, пур аз сангҳои гаронбаҳо – ҳамаи он чиро, ки шоҳи Эрон ғорат карда буд, ёфт. Аз байни ҷавоҳирот якчанд китоби форсӣ баромад. Падари Муртазоалихон – Суръати бедаст тамоми ин сарватҳои аз назар гузаронида, гуфт:

– Писарам, ту сарвати бузурге ёфти. Ҳамаашро ба сарбозҳо тақсим карда деҳ, хоҳӣ, фуруш. Ин сарват аздусар тамом мешавад. Аммо дурру гавҳареро, ки дар ин китобҳо ниҳонанд, мардуми кӯхистон пас аз сад сол ҳам ёфта мегиранд. Китобҳоро надех. Онҳо гаронтар аз ҳама симу заранд.

Шомил Муҳаммад Тоҳир ал-Кароҳӣ ном як дабир дошт. Имом ӯро ҳаргиз ба ҷойҳои хатарнок намефиристонд. Муҳаммад Тоҳир аз ин кори вай хеле норизо буд ва боре гуфт:

– Имом, ё дилат аз ман пур нест? Мон, ман ба ҷанг дароям.

– Агар ҳама ҳалок шаванд ҳам, ту бояд зинда монӣ. Ҷойи сарбози шамшерзанро ҳар кас гирифта метавонад,

лекин ҷойи таърихнависро – не. Ту қиссаи набардҳои моро навишта, китоб бикун.

Муҳаммад Тоҳир китобро ба охир нарасонида, фавтид, аммо писараш асари падарро анҷом дод. Ин китоб «Барқи шамшери имом дар баъзе набардҳо» ном дорад.

Худи Шомил китоби зиёде дошт. Вай китобҳои худро дар муддати бисту панҷ сол ба даҳ ҳаҷир бор карда, аз ҷое ба ҷое мекашонд. Ӯ бе китоб зиндагӣ карда наметавонист. Баъд дар кӯҳи Ғуниб ҳангоми таслим шудани худ Шомил хошиш кард, ки китобҳои ва шамшерашро ба ӯ бимонанд. Вақти дар Калуга зиндагӣ карданаш ҳамеша китоб мепурсид. Ӯ мегуфт: «Ба айби шамшер чандин набард бохта шуд, аммо ягон бораш бо айби китоб набуд».

Вақте ки Ҷамолиддин аз Россия баргашт, имом ӯро маҷбур кард, ки либоси кӯхистонӣ бипӯшад, лекин ба китобҳои ва даст нарасонид. Ба онҳое, ки «китобҳои кофирхоро ба дарё партофта даркор» мегуфтанд, ӯ чунин ҷавоб дод: «Ин китобҳо дар сарзамини мо ба сӯйи мо тир напаррондаанд. Онҳо авуҷҳои моро оташ назадаанд, одаморо накуштаанд. Ҳар кӣ китобро хор бикунад, хор мешавад».

Кас акнун меҳодад бидонад: Ҷамолиддин ҳамроҳи худ аз Петербург чӣ гуна китобҳо оварда буд? Доғистониён, азбаски алифбои худро надоштанд, гоҳе суханҳои нодиро ба забонҳои бегона сабт менамуданд. Ин навиштаҳои катибаҳои гаҳвора, ханҷар, шифти хона, санги мазор буданд. Ин суханҳо ба арабию туркӣ, ба гурҷию форсӣ навишта шудаанд. Чунин китобҳои нақшин басе зиёданд, сонун шумор надоранд. Аммо ягон чизро ба забони модарӣ нахонда наметавонӣ. Кӯхистониён номи худро навишта наметавониста, онро дар сурати шамшер, асп, паранда, кӯҳ тасвир менамуданд.

Вақте ки ман дар Институти адаби мекондам, адабиёти Юнони қадимро ба мо Сергей Иванович Радсиг ном як пирамарди хуб дарс меод. Ӯ ҳамаи матнҳои қадимро аз ёд медонист, ба мо порчаҳои калон-калонро ба забони юнонии қадим мехонд, ба юнониҳои қадим хоса муҳаббате дошт, аз ваҷҳи таассуроти дар ин бобат доштаи худ ҳамеша нақҳо мекард.

Ӯ шеърҳои қадимиёро чунон мехонд, ки гӯе худи муаллифони ашъор мешунофта бошанд, вай гӯе метарсид, ки хатое мекунад, мисли он, ки мусулмони мутаассибе аз ғалат хондани ягон сураи Қуръон метарсад. Вай чунин мепиндошт, ки ҳамаи гаҳҳои ва басо хуб

медонем. Ў ҳатто гумон карда наметавонист, ки «Одиссея» ё «Илиада»-ро надонистан мумкин бошад. Вай ҳаёл мекард, ки ҳамаи ин ҷавонони нав аз ҷанг баргашта чор сол пеш ба ҷуз омӯхтани Ҳомер, Эсхил, Еврипид коре накардаанд. Ў боре кам будани дониши бачаҳоро дида, қариб буд, ки бигиряд.

Вайро хусусан ман дар ҳайрат монондам. Дигарҳо дар ҳар ҳол каму беш медонистанд. Вақте ки ў аз ман Ҳомерро пурсид, ман нақл дар бораи Сулаймон Сталскийро сар кардам, зеро ба ёд доштам, ки Максим Горкий Сулаймонро Ҳомери асри бист номида буд. Профессор ба ман нигоҳи таассуфомезе карду пурсид:

– Ту дар кучо калон шуди, ки ҳатто «Одиссея»-ро нахондай?

Ман ҷавоб додам, ки дар Доғистон калон шудаам, китоб дар он ҷо ба қарибӣ пайдо шудааст. Барои каме сабуктар кардани гуноҳам ман худро бе ягон шарму ҳаёғули кӯҳистонӣ номидам. Он гоҳ профессор ба ман ин суҳанони фаромӯшношуданиро гуфт:

– Эй ҷавон, агар ту «Одиссея»-ро нахонда бошӣ, то ғули кӯҳистонӣ шуданат хеле гап ҳаст. Ту ҳоло ғулу чоҳили муқаррарӣ ҳастӣ.

Акнун, вақте ки ба Юнон ё Италия сафар мекунам, профессори худ ва муносибати ўро ба адабиёти қадим зуд-зуд ба ёд меоварам.

Охир, ман ба русӣ базӯр гап мезадам, базӯр мехондаму Ҳомер, Софокл, Аристотел, Гесиодро аз кучо медонистам? Басо чизҳои олам ба Доғистон дастнорас буданд вай аз басо сарватҳо маҳрум буд.

Қиссаи аз хониши ҳофизии мо Татам Муродов ашкрезӣ кардани Максақоваро ман аз ин пеш ҳам нақл карда будам. Муродов саводе надошт, он вақт синнаш қариб ба шаст расида буд. Ҳама гумон доштанд, ки Максақоваро овози ҳофиз мутаассир гардонидаст, аммо худи Максақова чунин гуфт:

– Ман аз дилсӯзӣ мегирям. Аҷаб овози ҳайратангез! Агар дар вақташ вай устод медошт, овозаш оламро дар ҳайрат мемонд. Акнун ҳеҷ кор карда намешавад.

Ҳангоми андешарониҳоям аз тақдири Доғистон ин суҳанҳо ба ёдам меоянд. Ин суҳанон на танҳо дар ҳаққи Татаманд. Магар кам ҳофизону сарбозон, наққошону паҳлавонон хунару истеъдоди худро ба оламиён нишон надода, ба хок рафтанд. Номашон номашхур монд. Шояд, мо Шалапину Поддубнийҳои худро ҳам доштем. Агар

бар қувваи Геркулеси мо Усмон Абдурахмонов ҳунар, маҳорат зам мешуд, шояд вай паҳлавони пушташ хокнаҳӯрдае буд. Аммо вай устод надошт. Мо консерваторияю театр, институту академия надоштем, ҳатто мактаб надоштем.

*Шарҳи мозиро намегӯянд бар мо лавҳаҳо.
Оби рафта рафт. Роҳи мо бувад беинтиҳо.
Ман давоми қиссаеро, ки ба ханҷар шуд рақам.
Аз туфайли бобиён, акнун нависам бо қалам.*

Дар ҳаққи Доғистон чунин мегуфтанд: «Ин кишвар чун китоби нонавишта, чун суруди ноҳонда дар сандуқи сангин хобидааст. Онро ки берун меоварад, китобашро кӣ менависад ва сурудашро кӣ меҳонад?»

Ҳарфҳову калимаҳо, китобҳоянд калиди қуфли он сандук. Калиди қуфлҳои вазнини асринаи Доғистон дар дасти кӣ бошад?

Ба назди ин қуфлҳо бас одамони гуногун омадаанд ва ҳатто баъзан сарпӯши сандуқро нимроғ карда, даруни онро дидани шудаанд. Худи доғистониҳо ханӯз дар даст қалам доштанро ёд нагирифта, бисёр меҳмонону сайёҳон, олимони тадқиқгар аз хусуси Доғистон ба забонҳои дигар: ба арабиву форсӣ, туркиву ӯнонӣ, гурчиву арманӣ, фаронсавию русӣ менавиштанд.

Дар китобхонаҳои қадим номи туро меҷӯям, Доғистон ва мебинем, ки номат ба забонҳои гуногун сабт шудааст. Дарбанду Кубачи, Чаркею Хунзах зикр шудааст. Ташаккур ба сайёҳон. Онҳо тамоми қаъри дили ту ва хислатҳои мураккаби туро дарк карда натавонистаанд, лекин, бо вучуди ин, номи туро аз ҳудуди кӯҳистонамон аввал онҳо берун бурдаанд.

Сипас сухани худро Пушкину Лермонтов гуфтанд.

*Дар тамузи рӯз андар водии Доғистон
Хуфтаам ночору ноҳинҷору бо ҳоли гарон...*

Александр Дюма ба Доғистон омадааст. Полежаев, ки дostonҳои «Эрпели» ва «Чир-Юрт»-ро таълиф намудааст, инчунин ба Доғистон омадааст. Дар ҳаққат ҳар кӣ ҳар хел навиштааст, аммо туро касе монанди ҷавони наврас Лермонтов ва пирамард Толстой ин сон амиқу самимӣ идрок карда натавонистааст. Дар назди ҳамин вассофонат сари

сафедгаштаи худро фуруд меоварам. Ман ин китобхоро, ҳамчун мусулмони қуръонхон, мутолиа мекунам.

Рӯзе, ки ба писар ном медиханд, рӯзи хушнудии бузург аст. Доғистон, рӯзе, ки писаронат ба забонҳои модарии худ аввалин бор дар васфи ту сухан иншо карданд, мебоист ҳамин гуна рӯзи хушнудии бузурге мешуд. Ёд дорам, нахустин муаллимаам Вера Васильевна маро ба назди тахта бароварда, хоҳиш кард, ки номатро бинависам ва ман ғалат кардам. Ман «доғистон» навиштам. Вера Васильевна ба ман фаҳмонд, ки Доғистон исми хос аст ва бо ҳарфи калон навишта мешавад. Он гоҳ ман ин тавр навиштам: «Доғистон». Ба назари ман чунин намуд, ки ҳам «Д»-и калон лозим аст, ҳам «д»-и хурд. Ин ҳам ғалат буд. Сипас, дафъаи сеюм ман дуруст навиштам: «Доғистон».

Соли 1921 Ленин баъди суҳбат карданиш бо вакилони Доғистон ба кишвари кӯҳистон чизҳои аз ҳама зарур: ғалла, газвор ва ҳуруфи матбаа фиристод. Доғистон аспу ханҷар дошт. Ленин ҳамроҳи ғалла ба вай китоб дод. Революция бар сари гаҳвораи Доғистон бо меҳр ҳам шуд. Доғистон баҳрро дид, гузаштаю ояндаи худро дид. Ва дар бораи худ навиштанро оғоз намуд.

Сулаймон Сталский аз Максим Горкий чунин хоҳиш кардааст: «Мо ҳарду акнун пир шудаем. Умрамонро дидем, пастию баландиҳои зиндагиро фаҳмидем. Ҳардуямон ҳам китобҳои чопшударо дорем. Аммо ту ба рӯии қоғаз менависӣ, ту савод дорӣ. Ман месароям. Чунки навишта наметавонам. Ману ту Доғистону Россияро таҷассум мекунем. Россия босавод аст. Дар Доғистон аксари одамон ҳанӯз номи худро навишта наметавонанд. Ба ҷойи имзо нақши ангушт мегузоранд. Ту ба ҷойи мо як бригада нависандагони босаводно фиристода наметавонӣ, ки дар бораи мо, доғистониҳо, ба аҳли тамоми мамалакат ва аҳли олам нақл бикунанд?»

Гуфтугӯи байни Сулаймон Сталский ва Горкийро Афандӣ Капиев тарҷума кардааст. Горкий ваъда додааст, ки хоҳиши ӯро ба ҷо хоҳад овард, аммо ба сӯии Капиев ишора намуда гуфтааст, ки акнун дар Доғистон ҷавони саводнок ва соҳибистеъдод ба воя расидаанд, ва агар худи доғистониҳо дар бораи сарзамини худ ба ҳамаи забонҳои республикашон менавиштаанд, хубтар мешуд. Чунки, гуфтааст Максим Горкий, дар урфияти шумо меғӯянд: «Аҳволи хонаро беҳтар аз ҳама деворҳои медонанд».

Падарам меуфг: «Чизеро бинавис, ки медонӣ ва навишта метавонӣ. Он чиро, ки намедонӣ, аз китобҳои дигарон бихон».

Китоб.

*Бо китоб унс бигир, он ки зи ҳар авроқаш
Ниғаҳат об хурад, рост бигӯяд доим.
Гар ту дорой чу хон, ё ки надорӣ пули пуч
Накунад фанд, раҳи рост бипӯяд доим.*

*Сари таъзим фуруд ор сӯйи ҳар сафҳа,
Шаҳду нӯше, ки ҳама донишу ҳикмат дорад.
Ташнаи илм бишав, дон, на ҳамадонӣ ту,
Дониш андӯхта ақли ту фароғат дорад.*

*Он силоҳест, ки аз даст варо ҳеҷ манеҳ,
Ту аз ӯ шиква кунӣ ё накунӣ, мӯниси туст.
Аз ту зинҳор наранҷад, агараш тарк кунӣ,
Гар вафояш бикунӣ, боз кунад роҳи дуруст.*

*Бош солори хирад. Дарғаҳи ӯ обод аст.
Богҳои анбӯҳу файзу баракат бисёр аст.
Ту дар он бог чу меҳмони азизе бошӣ,
Меваи пухта бичинӣ, чӣ қадар даркор аст.*

*Аз китоб орзую қисмати худро меҷӯӣ,
Дон, напурсида ба дил ҷой гузинад шоир.
Назмро мӯнису ҳамрози дили худ медон,
То ба ҳар мушкили ту назм биёбад тадбир.*

Вақте ки ба назди падарам шоирони ҷавон шеърҳои худро меоварданд, падарам аввал хусни хаташонро аз назар мегузаронид. Зеро: «Огард чӣ хел бошад, соҳиби замин ҳам ҳамон хел аст». Сипас ӯ ғалатҳоро ислоҳ менамуд, аломатҳои истро мегузошт. Вай сар ҷунбонида, гӯё чунин меуфг: дуруст навиштанро ёд гир. Баъзе аз ҷавонон ҳиҷлатомезона меуфганд, ки «Ҳомери асри XX» бесавод буд. «Наход ман беҳабар!» – посух меод падарам ба «ҳомери» ҷавон. Дар Доғистон ин гуна «ҳомерҳо» холо ҳам бисёранд. Ҳатто ғалатҳои имлоии шеър падарамро асабонӣ мекард. Вақте ки шеъри ӯ дар рӯзнома бо ғалатҳои зиёде чоп шуд, падарам ин ҳаҷвияро навишт.

Чу ногаҳ бо суруди ман

Чафое рух намуд ёрон.
Фиристодам ба рӯзнома,
Ба рӯзи ҷашни Догистон.

Бубинам ӯст чун ҷавдор
Шуда талқон, шуда абҷак
Ту гӯйӣ рӯ ба рӯ гашта
Ба раҳ бо серних калтак.

Ва ё афтод бар дасти
Гурӯҳи масти мустағрақ,
Ки рақсиданд мастона
Ба пушти ӯ зада калтак?

Зада бераҳм байтеро
Ба пушти гарданаи он сон
Ки маънои нахусташиро
Намеёбад ягон инсон.

Зада он сону кӯбида
Сипас бо тозиёна низ,
Ки дар навъи равон абёт,
Умеди зиндагишон нест.

Дареги устухони сар!
Чи захму решаҳо дорад.
Чунин аҳволи зишту наҳс
Басо дар ҳайратам орад.

Қабургаҳош бишкаста,
Сурудам бешираф монда...
Чунон ки Мустафо – бадгашт
Ба зери сангпар монда...

Шумо дар ҳар шумора гар
Чунин «қурбониҳо» доред,
«Далерони» галаткори –
Ба ҳар ҷо ном бардоред.

Вале танқиди худ ҳар ҷо
Гунаҳро кам кунед шояд.
Шумо ин шеърро ҳам боз
Аз ин рӯ нашр бинмоед!

Падарам... Ҳар кадоми онҳое, ки падарамро медони-станд, ўро шояд ба таври худ тасаввур менамуданд.

Албатта, вай чуфт ҳам меронд, алаф ҳам медаравид, ба ароба алаф бор мекард, ба асп ем ҳам медод, аспсаворӣ ҳам мекард. Вале ман ўро фақат китоб дар даст мебинам. Вай китобро ҳамеша чунон ба даст медошт, ки гӯё китоб паранда асту ҳамин ҳоло аз даст парида меравад. У меҳмоннавоз буд, лекин агар касе омада,, китобхонияшро қатъ бикунад, даступо хӯрда, хиҷолат мекашид, гӯё ки намозашро вайрон карда бошанд. Дар соатҳое, ки падарам китоб мехонд, модарам нӯт-нӯти по роҳ мегашт ва доим ангушт ба лаб ниҳода, моро маҷбур мекард, ки паст-паст гап занем:

– Мағал накунед, падартон кор мекунад.

Модарам дуруст мефаҳмид, ки китобхонӣ барои нави-санда кор аст.

Худи модарам, гоҳо чуръат карда, ба назди падарам медаромад, то бипурсад, ки чизе лозим аст ё не, сиёҳии давог тамом шудааст ё не. Модарам аз давог падарам ҳамеша бохабар шуда меистод ва намегузошт, ки сиёҳияш хушк шавад.

Агар дар ҳаёти падарам ҳамагӣ ду рӯзи хурсандӣ буда бошад, он ҳам ба шарофати китоб аст.

Падарам бародари ягонаи ҳафт хоҳар буд (ягона попоҳ дар оила), ҳамаашон аз падару модар барвақт یتим мондаанд. Падарам аз авули худ низ барвақт баромада рафтааст. Амакаш, ки саробони ин یتимон будааст, Ҳамзатро ба авули дигар, ба мадраса фиристодааст ва гуфтааст: авул калон бошад, ақлаш ҳам зиёдтар аст. Аз ҳамон вақт сар карда падарам аз китф хӯрчинро, ки дар як чашмаш китобу дар чашми дигараш талқон будааст, напартофта, авул ба авул гаштааст. Бояд гуфт, ки вай сарватманд шуда баргаштааст. Дар муддати мусофиратхояш падарам дониш андӯхтааст. Ҳамон вақт дар годекани авул ба ӯ гуфтаанд: агар истеъдод ва дониши худро ба як ароба бандӣ, саёҳати дуру дароз мешавад.

Онҳо хато накарданд. Номӣ падарам машхур шуд. Бисёр байтҳои ӯ мисли зарбулмасал паҳн гаштанд.

Падарам бисёр асар менавишт, ҳам барои калонсолон менавишт, ҳам барои бачаҳо, ҳам барои ба ҳаёт ояндагон, ҳам барои аз ҳаёт равандагон. Ӯ шеър, достон, намоишнома, масал, афсона менавишт. Хаташ равон, ҳамвор буд. Забонаш ҳамчунин. Худ низ чунин буд. Хушхатии Ҳамзатро дониста, дар ҷавонияш рӯйбардор кардани

қарор, муроҷиатнома ба халқ барин ҳар гуна коғазхоро ба вай месупориданд. Вай ба алифбоҳои гуногун: арабӣ, лотинӣ, русӣ менавишт. Аз рост ба чап ҳам менавишт, аз чап ба рост ҳам.

Аз ӯ суол мекарданд:

– Ҷаро аз чап ба рост менависӣ?

– Дил аз тарафи чап, илҳом аз тарафи чап. Ҷар чизеро, ки бароямон азиз аст, ба синаи чапи худ пахш мекунем.

– Ҷаро аз рост ба чап менависӣ?

– Қуввати одам дар тарафи рост аст. Дасти рост. Нишон гиранд ҳам, бо чашми рост нишон мегиранд.

Падарам аксаран бо ҳуруфи арабӣ менавишт. Вай ҳуди он ҳарфхоро, шакли онҳоро меписандид, он ҳарфҳо ба назараш зебо метофтанд. Ба дидани хати бенур ва бетартиб тобу тоқат надошт. Ӯ аз як рафиқи деринаш мактубе гирифт, ки он ба ҳуруфи арабӣ бетартибона навишта шуда буд. Падарам онро чунин ҳаҷв кард:

*Як ҳарфи ту чун дафи кафида,
Нуқта ба сарош чу санги қайроқ.
Дигар чу саро – фитода бомаш.
Устунӣ кашол – тақяи тоқ.
В-он ҳарф ба зерӣ шух фитода.
Абҷақ шуда аз ту дар шигифт аст.
Пӯшида поноҳ то сари чапм.
Дигар ҳама сафҳаро гирифтаст.
Ё килки ту панҷаи пишак буд!
На ҳарф, чу сершоҳ бутта.
Сафҳаст чу бешае, ки бӯрон
Тай карда ва ё табарбадастон.
Ин гуна хату усули иншо
Омӯхтӣ дар чӣ сон дабистон?*

Ин шеър дар вақташ бисёр қасонро ранҷонид. Баъзеҳо барои он ранҷиданд, ки шеърро дуруст нафаҳмиданд, баъзеҳо барои он, ки басо хуб фаҳмиданд. Як хел қасон пиндоштанд, ки Ҷамзат вайрон карда навиштани ҳуруфи арабиро не, балки ҳуди ҳуруфи арабиро ҳаҷв кардааст.

Аксаран баъди пешин соқинони авул дар болои боми хонаи мо ҷамъ меоманданд. Падарам ба онҳо қиссаву ҳикоят ва шеърӯ ривоятҳои аҷоиб мехонд. Ашъори гуногунвазни арабӣ мавзун садо меод.

П адарам забони русиро намедонист. Вай асарҳои Чехов, Толстой, Ромен Ролланро ҳам ба арабӣ мехонд. Кӯҳистониён дар он замон дар бораи ягон нафаре аз ин адибон тасаввур надоштанд. падарам бештар аз ҳама Чеховро меписандид, хусусан «Хамелеон» («Бӯқаламун») ном ҳикояаш ба ӯ маъқул буд ва онро гаштаю баргашта мутолиа мекард.

Умуман арабӣ дар ҷойҳои мо хеле паҳн гашта буд. Баъзеҳо аз он сабаб ба арабӣ менавиштанд, ки Доғистон алифбои худро надошт, баъзеҳо барои он, ки ин забон дар назарашон аз забонҳои доғистони худашон ғанитар ва фасеҳтар менамуд. Ҳамаи қоғазу хуччатҳои расмӣ ба арабӣ навишта мешуданд. Тамоми катибаҳои санги мазорҳо ба арабӣ. Падарам ин катибаҳоро нағз хонда ва шарҳ дода метавонист.

Баъдан замоне расид, ки забони арабиро боқимондаи буржуазӣ элон карданд. Одамони ба арабӣ хондаву навишта метавонистагӣ зарар دیدанд, китобҳо низ зарар دیدанд. Китобхонаҳои тамои, ки маорифпарварони Доғистон Алибех Таҳо-Ҳодӣ ва Ҷавлол Қӯрқмасов бо меҳнати зиёде ғундошта буданд, аз даст рафтанд. Ҷалол дар Сорбонна таҳсили илм карда буд, дувоздаҳ забонро медонист, дӯсти Анатоли Франс буд. Вай дар авулҳои кӯҳи яроқу асп, модагов, сонитар як каф орду як пора бумазӣ дода, китобҳои қадимро ҷамъ мекард. Дастнависҳои зиёде ҳам нобуд шуданд. Чи талафоти бебозгашти аламоке!

Аё китоби басо ранҷидаи Доғистон, туро ба хатҳои гуногун, ба ҳарфҳои гуногун, ба забонҳои гуногун навиштаанд. Аз он сабаб навиштаанд, ки навишта наметавонистанд, беғаразона, бе музд, бе ҳаққи қалам навиштаанд. Ин китобро Револютсия нашр кард.

Газетаи «Красные горы» («Кӯҳистони сурх») ба вучуд омад, ки баъдтар номаш гоҳ «Горец» («Кӯҳистонӣ»), гоҳ «Большевицкий горец» («Кӯҳистонии болшевик») мешуд. Дар ин газета аввалин бор шеърҳои падарам ҷоп шудаанд. Вай солҳои зиёд бо ин газета на фақат ҳамкорӣ дошт, балки дар он котиб ҳам буд. Ман он вақтҳо ҳайрон мешудам, ки газета шеърро чӣ хел зуд ҷоп мекунад. Ҷаро ҳайрон нашавам. Шеъреро, ки дируз падарам дар пеши назари ман менавишт, имрӯз дар газета хондан мумкин буд. Сипас шеърҳо якҷоя шуда, ба китоб табдил меёфтанд. Тамоми ҳаёти падарам, тамоми кораш дар ҷаҳор ҷилди сангин ҷой гирифтааст.

Алифбои нав пайдо шуд. Падарам онро бо шодмонӣ пазируфт. Вай доим ғам меҳӯрд, ки аз сабаби набудани алифбо Доғистон аз маданияти бузурги рус дур аст.

У мегуфт: «Доғистон – як қисми мамалакати бузургамон. Доғистон бояд ин мамалакатро донад, тамоми инсониятро донад, китоби зиндагии онро хонда, хати онро фаҳмида тавонад».

«Роҳи нав», «Ҷаҳони нав», «Одамони нав»-чунин буданд шиорҳои он вақт. Падарам фарзандони худро низ ба истиқболи ин даъвати замон фиристод. Роҳи нав кушодан осон набуд. Бисёр одамон ба нав санги роҳ мешуданд. Басо тирезаҳои аввалин мактабҳо шикастанд. Бадҳоҳони маориф мегуфтанд: «Ин чӣ дунёест, ки чӯпон китоб мехондасту осиебон дарс? Онҳо бояд чӯпонию осиебониашонро бикунанд». Аз ин бадтараш ҳам шуда буд. Ёд дорам, тире, ки ба сӯйи муаллим парронида шуда буд, ба харитаи девори мактаб расид. Ва падарам дар ин хусус гуфта буд: «Ин нобакор ба як тир қариб тамоми ҷаҳонро шикаф карда буд».

Дар он солҳои аввал дар бисёр авулҳо ҳаракат мекарданд, ки таҳсили кӯхнаи диниро ба таҳсили нав мувофиқ кунанд. Ҳодисаҳои мешуд, ки ин ду таҳсилро ба якдигар меомехтанд. Қас сарфаҳм рафта наметавонист, ки деҳ кучову дарахтон кучо. Бародарҳои калониям дар мактаби коммунистони ҷавон мехонданд. Ман ба онҳо ҳасад мекордам, лекин мачбур будам, бекорхӯчагӣ бикунам ва ҳар рӯз аз мактаб баргаштанаҷро бесаброна интизор кашам, Бисёр мехостам. Аммо ҳанӯз ҳафтсола нашуда будам.

Ҷамон вақт дар авули мо барои онҳое, ки фарзандони худро ба қалъаи Хунзах хондани фиристодан намехостанд, мактабе кушода шуд. Ин мактаб нимдинӣ буд ва «Мактаби Ҳасан» ном дошт.

Ҳасан одами хуб ва аҷоиб буд. Аҷоиботи ӯ дар он буд, ки якҷоя кардани наву кӯхнаро мумкин мепиндошт. Ӯ дар вучуди худ ин ду мафҳумро чӣ хел якҷоя мекард, худо медонанду халос. Вай дар як авули дигар муллои мекард. Чӣ гуна анҷом ёфтани ин корро пай бурдан душвор нест: ӯро ҳамчун мулло аз комсомол ронданд ва ҳамчун комсомол аз масҷид дур карданд. Дар вақти ҷанги граждани вай партизани сурх буд. Бо гардиши фалак ӯ муаллими нахустини ман гардид. Дар хусуси муаллими нахустин муфассалтар нақл кардан айб нест. Аз ин рӯ, се қиссаи хурд-хурдERO вобаста ба Ҳасан нақл мекунам, то ки шумо ин шахсро хубтар тасаввур намоед.

1. ҲАСАН ВА АСИР

Партизанҳо як сарбози аксулинқилобиро дастгир карда, асир гирифтанд. Ӯро ба штаб назди Муслим Атоев бурдан лозим буд. Ин корро ба Ҳасан супориданд. Дар аввал Ҳасан кор хуб буд. Лекин вақти намоз расид. Ҳасан дар назди дарёчае таваққуф карда, асирро дар паҳлуи худ ба рӯи санге шинонд ва худ ба намоз машғул шуд. Асир хоҳиш кард, ки дасти ӯро кушояд, то вай ҳам намоз бихонад. Ҳасан мутахаййирона пурсид:

– Ба ту намзохнӣ чӣ даркор? Охир, ту сафедӣ. Ҳазор намоз хонӣ ҳам, аздусар ба дӯзах меравӣ.

– Ҳар чӣ ҳам бошад, ман мусулмонам. Муслим Атоев ба ман раҳм намекунад, зуд ба девор рост мемонад. Барои ҳамин бояд охирин бор намоз бихонам, ки то ки имонам ҳамроҳам равад.

Ҳасан дасти асирро кушод ва гуфт:

– Ту Ҳокимияти Советиро бадгӯйӣ мекардӣ, мегуфтӣ, ки мусулмононро ибодату эътиқод кардан намемонад. Марҳамат, чӣ қадаре ки мехоҳӣ, намоз хон.

Баъди ин Ҳасан саргарми намоз шуд ва пас аз намоз гашта дид, ки асир нест, гурехтааст. Он гоҳ Ҳасан ба ғазаб омада, фарёд зад:

– Ба номи худо ва инқилоб қасам, ки туро меёбам ва медорам!

Дар ҳақиқат ӯро ёфт, дастгир кард ва ба ҷойи таъйиншуда расонид.

2. ИБОДАТ ВА СУРУД

Солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ Ҳасан котиби совети қишлоқ буд. Муҳри совети қишлоқ дар даври Ҳасан хӯрдаву суфта гашт, чунки вай онро дарёғ намедошт, ба ҳар коғаз пахш кардан мегирифт.

Агар масъалаи душвор ва муҳимме ба миён меомад, Ҳасан мегуфт:

– Бо мулло ва бо раисполком маслиҳат кардан даркор.

Зимнан, вай ҳаракат кард, ки рӯзи истироҳатро аз якшанбе ба чумъа гузаронад.

У дастуру қарорҳои Ҳокимияти Советиро пурсаброна тарғиб мекард, мефаҳмонд, дар ҳаёт татбиқ менамуд ва

дар айни замон масҷиди дар вақти ҷанги граждани вайроншударо таъмир мекард.

Масҷидро таъмир намуданд. Рӯзи кушодани онро таъйин карданд. Айни ҳамин вақт ба район як гурӯҳ кормандони маданият: нависандагон, рассомон, артистон, ҳофизон, мутрибон омаданд. Аз район тамоми ин бригадаи маданиятро ба авуле равон карданд, ки он ҷо Ҳасан ба расми кушоди ботантанаи масҷид тайёри мидид.

Меҳмононро дар авул хуш пазируфтанд. Ба онҳо пойгаи аспон, гӯштингири, хурусчангро нишон доданд. Меҳмонон ҳам қарздор намонданд: лексия хонданд, аз хусуси вазифаҳои ояндаи хоҷагӣ нақл карданд, концерт доданд.

Дар айни авҷи концерт муаззин аз манори масҷид бо овози баланд азон гуфт ва мусулмононро ба намози шом даъват намуд. Он гоҳ аз ҷой бархост ва ба омадагон рӯ оварда, нутқи зеринро эрод намуд:

– Ташаккур ба шумо, ки моро хурмат карда, дар ин рӯзи муҳим, рӯзи кушода шудани масҷидамон омадед. Барои консертатон ҳам ташаккур. Акнун мо рафта намоз хонда меоем. Хоҳед – консертро давом диҳед, хоҳед – то омадани мо нигоҳ карда истед, агар хоҳед – ҳамроҳи мо гардед.

Баъзе аз одамони авул ба масҷид рафтанд, баъзеҳо истода, суруди омадагонро гӯш карданд, сеюмиҳо даступо хӯрданд ва намедонистанд, чӣ кор бикунанд. Меҳмонон ҳам даступо хӯрданд. Аммо баъди ин ҳофизони машҳур, Аршил, Ғозӣ Муҳаммад ва сарояндаи қеғери Фотимат болои боме, ки ба ҷойи сахна буд, баромаданд. Ду попоху як рӯймол ду танбӯру як дойра. Ва дар кӯҳсорон суруди нав танинандоз шуд. Ин суруд дар васфи Ленин, дар бораи ситораи сурх, дар ҳаққи Доғистон буд. Онҳо гоҳ танбӯру дойраро болои сари худ баланд бардоштаву гоҳе ба сари сина зер карда, суруд мехонданд.

Ин суруд баъзе намозхонҳоро аз масҷид ба кӯча баровард, баъзеҳо баръакс, ба масҷид рафтанд.

Ин қиссаи аҷоибро дар авули Ҳасан ҳоло ҳам нақл мекунанд.

Дар ҳайати бригадаи маданият падари ман Ҳамзат Садаса буд, дар пеши зини аспаш менишастам, ки он вақт ҳеҷ чизро намефаҳмидам.

Меҳмонон вақти хайрухуш ба авул патефон ва карнай радио тухфа карданд.

3. КАРНАЙИ РАДИО ВА ҲАСАН

Намедонам, бо супориши кӣ бошад, шояд кори худи Ҳасан будагист, карнай радиоро ба симчӯби назди масҷид овехтанд. Акнун аз пагоҳ то ними шаб дар авул радио гап мезад. Карнайи радио ба кӯхҳои атроф гоҳ шайпури пионерӣ менавохт, гоҳе суруд мехонд, гоҳе мусиқӣ мешунавонид, гоҳе гап мезад, баъзан фақат хир-хиру қарс-қарс мекард.

Баъзан овози муаззин ва садои радио ба ҳам меомехт ва дар он сурат кас чизеро фаҳмида наметавонист.

Боре, пеш аз он, ки муаззин ба манори масҷид барояд, карнайи радио хомӯш шуд. Касе болои симчӯб баромада, симро буридааст. Баъди он, ки мусулмонон намозашонро хонда шуданд, Ҳасан болои симчӯб баромада, симро соз кард ва радио боз ба гап даромад.

Рӯзи дигар пеш аз намоз радио боз хомӯш гардид. Ҳасан маҷбур шуд (Баъди тамом шудани намоз дар масҷид) боз болои симчӯб барояд.

Ин қисса борҳо такрор ёфт. Ҳама дар ҳайрат буданд: чаро Ҳасан аз пайи ин кор намешавад ва «вайронкорро» дастир намекунад?

Чӣ ҳайрате доштанд сокинони авул вақте фаҳмиданд, ки радиоро ҳар бор худи Ҳасан вайрон карда мемондааст.

Дар вучуди ӯ ду қувва: ибодат ва суруд ба ҳам мубориза мекарданд. Ҳасан ин ҳардуро созиш додани мешуд. Ӯ чунин мешуморид, ки Қуръон ва меъёрҳои ҳаёти Давлати Советӣ бояд ба якдигар наздик шаванд. Вай арӯсу домоди навро аввал дар масҷид ақд мебандонд, пас барои қайд онҳоро ба совети қишлоқ мебурд.

Ӯ дар табиатшиносӣ тарзу усулҳои худро дошт. Дар як ҷо истода ба ситора ё саҳрае назар меафканд. Соатҳо мегузашту Ҳасан ҳамона меистод. Агар бо ягон кор ҷое рафтаниш лозим бошад, хоҳиш мекард, ки дар ҷояш завҷааш истад, ё баъзан мо, бачаҳо истем.

Дар мактаб ӯ ба мо қонунҳои ҳаракати ҷисмҳои осмониро мефаҳмонид. Ба мо аз хусуси заминчунбӣ, гирифтагони офтобу моҳ, дар бораи мадду ҷазр бисёр нақлҳо мекард, нақлҳои дар назар шавқовар ҳам буданд, аммо ҳайрате дорам, ки ҳоло аз ҳикояташ ба хотирам чизе намондааст.

Дар програмаи ӯ ҳама – ҳам арабӣ, ҳам русӣ, ҳам лотинӣ барҳам-дарҳам шуда рафта буд.

Вай ба рӯи фанер ҳарфҳои калон–калони арабиро навишта, мегуфт:

– Навиштани ин ҳарфҳоро ёд гир. Падарат тамоми умр ин ҳарфҳоро меҳонд ва бо ҳамин ҳарфҳо менавишт.

Сипас ҳамин гуна ҳарфҳои калон–калони русиро менавишту мегуфт:

– Инҳоро аз ёд бикун. Падарат дар синни айнакғирӣ ҳамаи ин ҳарфҳоро аз ёд кардааст. Ин ҳарфҳо ба ту даркор мешаванд.

Вай баъзан ба мо аз ёд кардани матро вазифа медоду худ ба масҷид намозхонӣ мерафт.

Вақте ки ба мо алифбои арабиро меомӯзонид, дар даст калтак дошт ва агар ягон хато ё шухӣ бикунем, мезад.

Ҳангоме ки навбат ба алифбои русӣ мерасид. Ҳасан ба даст ҷадвалро мегирифт. Ҳамин тариқ, ё аз калтак, ё аз ҷадвал шатта меҳурдем.

Ман барои як қорам калтак меҳурдам. Хонаи мо дар шафати масҷид буд. Миёни хонаву масҷид, бисёр бошад, як қадам роҳрав дошт. Ман аз ба ҷаҳидан боми хонамон ба боми масҷид одат кардам. Барои ин қорам маро Ҳасан лат кард. Сипас масҷидро бастанд ва дар бинояш як навъ клуби қишлоқ кушоданд. Ман, аз бом ба бом ҷаҳиданамро ҳамон давом медодам. Ҳасан маро боз ҷазо дод.

Падарам кори Ҳасанро маъқул донист ва ба ман гуфт:

– Ту малах нестӣ, ки ҷастухез бикунӣ, дар рӯи замин роҳ гаштанро ёд гир.

Баъд ман ҳафтро пур кардам ва ҷастухезҳоям худ ба худ нест шуданд. Ман хонданро дар мактаби қалъаи Хунзах сар кардам.

Мактаби Ҳасанро касе тамом накард, чунки онро бастанд. Ҳасан ба фермаи колхоз даромада кор кард, уро ба Намоишгоҳи умумииттифоқии кишоварзӣ фиристоданд ва аз он ҷо соҳиби медали намоишгоҳ шуда баргашт. Ду медали дигарро дар фронт гирифт. Баъди ҷанг вай чунин нақд мекард:

–Кучоёе ки рафта бошам, аз аввал то охири ҷанг ягон бор намозам тарк нашудааст. Агар ҳамин қорам намебуд, ман сиҳат-саломат гашта меомадам?

Хулласи калом, Ҳасан ҳамон Ҳасани порина буд. Акнун вай доир ба таърихи хони авар Суракат мавод ҷамъ карда гаштааст. Мисли пештара одами дикушоду ҳалол аст, агарчи андак ғалатист.

Вақте ки ба авул меравам, наздаш мебароям, чунки ўро ҳамчун муаллими нахустини худ иззат мекунам.

Муаллими дуҷомабро ҳам ба ёд дорам, ки вай дар мактаби муқаррарӣ дарс меод. Ин муаллим ҳамеша ба мо дар бораи худ афсона мегуфт. Акнун ман намефаҳмам, ки вай Мӯнҳаузени ҳақиқии аварҳо будааст. Ҳар як дарсро одатан бо суҳанони зерин оғоз мекард:

– Хӯш, бачаҳо, як ҳодисаи аз сари худам гузаштаре нақл кунаматон?

– Нақл кунед! – бо овоз фарёд мебарам мо.

– Як рӯз аз пули аргамчинбандии Қўйсуи Авар мегузаштам. Аз рӯ ба рӯям як хирси калон баромад. Ҳардуямон гузашта наметавонем. Яке ба дигаре бояд роҳ диҳад. Хирс ба ман роҳ намедиҳад, ман – ба вай. Дар мобайни пул тан ба тан шудем. Ин хирс аз он хирсҳое, ки ман пеш дучор омада будам, пурзӯртар баромад. Бо вучуди ин, ман чолоки кардам ва аз ёлаш гирифта, ба дарё партофтам.

Мо афсонаҳои муаллимонро бо даҳони боз гӯш мекардем.

– Ҳафтаи гузашта ба сахро рафтам ва замини худамро баҳузур шудгор кардан гирифтам. Барзаговҳои ман – барзаговҳои нағз, бақувват. Лекин дар ҷояшон якбора истоданд. Чӣ гап шуд? Нигарам испорамро морҳои ғафсиашон банди даст барин печонда гирифтаанд – нух мор. Ду мор аллакай ба тарафи дасти ман ҳаракат карда меояд. Ман натарсида, шарт туфангчаро баровардаму ҳамаи морҳоро паррондам. Чунон хуни бисёре рафт, ки тамоми майдон хунолуд шуд. Баъд шудгорро баҳузур тамом карда, ба хона баргаштам. Лекин баъзан дилам хавотир мешавад: яке ба ҷойи ғалла мор рӯяд-а?

Чӣ хел барои худам арӯс дуздиданро нақл бикунам? Он вақтҳо ман фақат дар бешазори Сунутӣ ба дастгир кардани роҳзанҳо машғул будам. Ба хонаи як роҳзани аз ҳама ашаддӣ даромадам. Худаш гурехтасту духтари зебои моҳруйш мондааст. Ман ба духтар нигоҳ кардам, вай ба ман. Мо ба якдигар ошиқ шудем. Ман ўро бардошта, ба болои зин партофта аспро рондам. Яке бинам, аз қафоям чил роҳзани даҳшатнок асп ронда меоянд. Ҳар кадомаш ба дандон ханҷар, ба як даст шамшер, ба дасти дигар туфангча дорад. Ба қафо тоб хӯрдаму ҳамаи онҳоро як-як ба нишон гирифта паррондам. Ин қиссаро дар Доғистон ҳама медонанд.

Боре дар вақти дарс ману ҳамсоям Басир гап зада менишастем. Муаллим маро бароварда, чиддӣ пурсид:

– Барои чӣ беинтизомӣ мекуни? Тую Басир як соат боз чӣ гап зада шиштаед?

– Мо баҳс карда шиштаем. Муаллим, Басир мегӯяд, ки ҳамон вақт дар сахро ту ҳашт морро кушта будӣ, ман мегӯям, ки ҳаждаҳтаро.

– Ба Басир бигӯӣ, ки гапи ту ҳақ, гапи вай не.

Аз ҳамон рӯз ин тараф падару модарам ҳайрон буданд, ки ман дарс тайёр накарда, чӣ хел ҳар рӯз аз мактаб баҳоҳои хуб гирифта меоям.

Вай одами хуб буд, аммо дар як ҷо бисёр намеистод. Ёро ба авулҳои дурдаст, гоҳ ба Силух, гоҳе ба Арадерих мефиристонданд, аммо вай дар он ҷойҳо ҳам дер намеомд.

Ба қарибӣ ба назди ман – ба Иттифоқи нависандагон омада, хоҳиш ва илтимос кард, ки ба вай ягон кор ёфта диҳам.

– Чӣ хел кор мехостӣ?

– Ёддоштҳоямро дар бораи ҷанг менавиштам. Охир, ҳамаи маршалҳо дӯстони ман буданд. Баъзеҳошонро ҳатто аз марг халос кардаам.

Ман муаллимаҳои туногун доштам: якум, дуҷум, сеҷум, Аммо нахустин муаллими ҳақиқии ман русзани меҳрубон муаллима Вера Васильевна буд. Вай салосату нафосати забони русӣ, қудрату шавкати адабиёти русро барои ман кашф кардааст.

Муаллимони Омӯзишгоҳи педагогии Аваристон, профессорони Институти адабии Маскав!

Мансур Хайбарбеков ва Поспелов, Муҳаммад Ҳайдаров ва Голитский, Шамбиноғо, Радсиг, Асмус, Фохт, Бонди, Реформатский, Василий Семёнович Сидорин... Ман, албатта, дар имтиҳонҳоятон нағз ҷавоб наметавонистам. Аммо ба назарам, имтиҳонсупориҳои ман ҳанӯз ба охир нарасидаанд. Баъзан хоб мебинам, ки аз нав имтиҳонҳои бароям душворро месупорам, меафтам, боз дар курси якум мемонам.

Бале дар бедориям, вақте ки китоби навам мебарояд, уммед мекунам, ки шояд, он ба дасти ягон муаллимам афтад ва муаллим онро хонад. Дар чунин ҳолат ман аз имтиҳони забоншиносӣ ё адабиёти қадими Юнон бештар метарсаму меларзам. Баногоҳ китобам маъқул нашавад, онро то охир нахонда, як сӯ гуздоронду дар ҳаққам

бигӯянд: «Расул низ хуб нанавиштааст, маълум, ки саросема шудааст». Бароям душвортарин имтиҳон ин аст.

Доғистон! Ту муаллимони гуногун дошти. Ҳасанҳо доштиву Мюхаузенҳо. Баъзеҳошон ба он чӣ, ки меомӯхтанд, худ эътиқод надоштанд, баъзеҳошон мефиребиданд, як хелашон гумроҳ буданд. Вале сипас муаллими бузург ва адолатпарвар, муаллими некрой ва диловар омад. Ин муаллим – Русия, СССР, инқилоб, ҳаёти нав, мактаби нав, китоби нав.

Пештар дар тамоми авул мактуб ё китобро фақат як мулло хонда метавонист. Ҳоло ғайр аз як мулло ҳама китоб мехонанд.

Қавми хурд соҳиби тақдири бузург шуд. Қиссаи Доғистонро ҳоло менависанд. Ин қисса поён наёфтааст ва поён нахоҳад ёфт. Ман хушбахт хоҳам буд, агар ақаллан як саҳифаи ин китоби ҷовиди тиллоӣ ба қалами ман иншо гардад. Ман сурурди худро месароям, онро қабул фармо, Доғистон!

*Ҳар чӣ доданд одамон бар ман,
Бо ту қисмат кунем, Доғистон.
Чумла ордену медали худро
Мекунам бар ситегат овезон
Бо ту бахшам ҳамосаҳои баланд.
Шеърҳо бахшамат, бигӯям, зеҳ!
Бурҷаъи бешаҳом деҳ танҳо,
Попохи қуллаҳои барфӣ неҳ!*

Инак, суҳан тамом шуд. Вақти хайрухушамон расид. Чунон ки мегӯянд, насиб бошад, боз вомехӯрем.

Ин китоб дар маҳаллаҳои гуногун: ҳам дар авули Сада, ҳам дар Москва, ҳам дар Махачқалъа, ҳам дар Дилиҷон ва дар бисёр шаҳрҳои дигар иншо гардидааст. Вақти оғозашро ёд надорам. Санаи анҷомаш 25-уми сентябри соли 1970 аст.

Вассалом валкалом.

МУНДАРИҶА

КИТОБИ ЯКУМ

Ба ҷйои сарсухан, умуман дар боби сарсухан	4
Дар боби пайдоиши ин китоб ва маҳалли иншо гардида- ни он	8
Дар боби маънӣ ва номи ин китоб	15
Дар боби шакл ва тарзи иншои ин китоб	28
Забон	40
Мавзӯ	55
Жанр	81
Сабк	94
Биной ин китоб. Сюжет	124
Истеъдод	131
Қор	149
Ростӣ ва ҷавонмардӣ	165
Шакку шубҳа	174

КИТОБИ ДУҶОМ

Падару модар, оташу об	197
Хона	210
Се сарвати Доғистон.....	215
Одам	234
Халқ	244
Сухан	273
Суруд.....	291
Китоб.....	335

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ ДОҒИСТОНИ МАН

Муҳаррири

техникӣ: Аваз Камолов

Тарроҳ: Иқбол Сатторов

Ҳуруфчин: Малоҳат Сатторова

Ба ҷрпхона 24.09.2012 супорида шуд. Ба чопаш 27.09.2012
имзо шуд. Андозаи 60x84 1/16 Коғазӣ офсет. Чопи осет.
Ҷузъи чопӣ 14,68 Адади нашр 10000 нусха. Супорши №2

Муассисаи нашриявии «Маориф ва фарҳанг»-и
Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734018, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев, 17.
Тел: 233-93-97, тел/факс: 233-93-97.
E-mail: haitova@inbox.ru

Муассисаи нашриявии «Адиб»-и
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734018. Душанбе, кӯчаи Н. Қаробоев, 17а.

Дар ҶДММ «Торус» ба таъбъ расидааст.